

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Центр сучасних наукових досліджень
Рада молодих вчених і спеціалістів ТНПУ ім. В. Гнатюка
Студентське наукове товариство ТНПУ ім. В. Гнатюка

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУК В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції

18–22 листопада 2013 року

**Тернопіль
2013**

ББК 74. 480. 278

С. 88

Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ
Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.
– 246 с.

*Друкується за поданням
Центру сучасних наукових досліджень
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА.....	7
Ольга Новак. РАЗВИТИЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	7
Дмитрий Котовец. РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ ШКОЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ.....	9
Аттіла Ковач. ЕКСКУРСІЯ ДО БОТАНІЧНОГО САДУ ЯК ФОРМА ПРОФЕСІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ МОЛОДІ.....	12
Галина Лаврін, Олеся Рудак, Юлія Пипа, Лілія Беркита. ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ЯК БАГАТОАСПЕКТНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	16
Віктор Сопіга. ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ АВТОСПРАВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ (1955 – 1960-ТІ РОКИ).....	21
Марія Москалюк. ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ.....	24
Ольга Дарбишева. ПОЛЬОВА ПРАКТИКА З МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА БІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ.....	27
Людмила Юрчак. ШРИХИ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ПОРТРЕТА ТА ТИПОВІ ДЕВІАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ.....	30
Аліна Слюта. РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ-ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОХОДЖЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ.....	36
Андрій Блозва, Василь Тарасюк. ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В ЕПОХУ ІНФОРМАТИЗАЦІ.....	40
Ірина Місяченко. НЕТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ "СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА".....	45
Ілона Борщук. ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ.....	50
Галина Шикула. РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВНЗ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	53
Христина Сторожук. ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНОЇ ГРИ В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	56
Віта Терещук. РЕАЛІЗАЦІЯ ІМІТАЦІЙНИХ МЕТОДІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНШОМОНОЇ ЛЕКСИКИ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	59
Володимир Брославський. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ НА ПРИКЛАДІ ОСВІТНЬОГО ПОРТАЛУ "АКАДЕМІЯ".....	61
Мар'яна Воловець. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ОБСЛУГОВУЮЧИХ ВИДІВ ПРАЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	64
ПСИХОЛОГІЯ	66
Ірина Кварцяна. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ І КУРСУ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВНЗ.....	66
Емьовке Бергхауер-Олас. РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЖИТТІ ДИТИНИ. ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	69
Каталін Поллої. ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТІ І ЗНАЧЕННЯ ГРАФІЧНИХ ТВОРІВ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДІВ ПСИХОЛОГІЇ ВІЗУАЛЬНОГО ВИРАЖЕННЯ.....	72

Діана Сеньо. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТІ ДО МАЛЮВАННЯ ТА ЇЇ ЕТАПИ.....	75
Руслана Чіп. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНИХ ПРОЯВІВ У ЦІННІСНОМУ ВИМІРІ ОСОБИСТОСТІ.....	77
Олена Куцан. ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧИННИКІВ ВИЯВЛЕННЯ ЗАЗДРІСНОСТІ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	82
СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО	89
Петро Вівчарик. СТЕПАН КАЧАЛА І ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ	89
Микола Галай. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКОМОВНУ ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 1932 – 1939 РОКАХ.....	92
Олег Гринчук. РОЛЬ Т. ГОРНИКЕВИЧА У ВПОРЯДКУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВНИХ ЗБИРОК ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ПОГЛЯД СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ	98
Богдан Гринюка. ВНЕСОК ІВАНА СТАРЧУКА У ЗАСНУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1940–1941 РР.).....	101
Сергій Гуменний. ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДІВ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ НА СТОРІНКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАНТСЬКОЇ ПРЕСИ 30-Х РР. ХХ СТ.....	104
Віталій Коцур, Леся Домбровська. КОНГРЕС НАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄДНУЮЧИЙ ЧИННИК ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ.....	107
Ліна Лобатенко. КОЛЕКТИВНІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД НЕПУ	110
Володимир Лукашів. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ "ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО" В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ	112
Сергій Місник. "SCIROCCO": ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ РАННІХ АРАБСЬКИХ ЗАВОЮВАНЬ І МЕНТАЛЬНІСТЬ ЄВРОПИ (VII-VIII СТ.).....	116
Богдан Паска. ПОСТАТЬ ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА У РОСІЙСЬКОМУ САМВИДАВЧОМУ ЧАСОПИСІ "ХРОНИКА ТЕКУЩИХ СОБЫТИЙ"	119
Михайло Ревуцький. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТИПОЛОГІЯ І СУЧАСНА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	122
Галина Соловій. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД ПІЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ	126
Любов Стромилюк. "ПРОЕКТНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ОТЧЕТ О РЕСТАВРАЦИИ ЖИВОПИСИ В СЕВЕРНОЙ НАРУЖНОЙ ГАЛЕРЕИ СОФИЙСКОГО СОБОРА" ЯК ДжЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ	131
Тетяна Луговська. СПІВПРАЦЯ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ "ДРУГ" У ЛЬВОВІ З ІНШИМИ МОЛОДІЖНИМИ ТА СТУДЕНТСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ПОЛЬЩІ ТА ЗАКОРДОНУ.....	134
Владлен Трубчанінов. УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРДИСТ ВАСИЛЬ ЄРМІЛОВ НА ТЛІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	135
Марія Юрчак. ЄВРОПЕЙСЬКІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НА КАРИКАТУРНІЙ КАРТІ	137
Оксана Якубовська. ТОПОГРАФІЯ ГОРОДИЩ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ У МЕЖИРІЧЧІ СТРИЯ ТА БИСТРИЦІ	141
Тарас Шуст. ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У КОНТЕКСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1944-1945 РР.....	145

Мар'яна Ординас. ГНАТ ХОТКЕВИЧ – ПОПУЛЯРИЗАТОР ОПРИШКІВСЬКОГО РУХУ.....	148
Ігор Іваськів. ГЕНЕЗА ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ.....	151
Ірина Гуменна. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ XX СТ. – 1939 РР.....	154
Ольга Мазурок. РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ КРАЙОВОЇ РАДИ У ДІЯЛЬНОСТІ "ПРОФОРУСА" (1921 - 1926 РР.).....	157
Олена Федорів. СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В УКРАЇНІ (90-ТІ РР., XX СТ. – ПОЧАТОК XXI СТ.).....	163
Зоряна Степник. РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	166
Зоряна Бабій. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В 1965–1966 РР.	170
МОВОЗНАВСТВО	175
Олександра Задорожна. ОСЛОВЛЕННЯ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ ВПЛИВУ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ НА ЗЕМЛІ УКРАЇНИ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ ПОЗА ЗОНОЮ ВІДЧУЖЕННЯ.....	175
Олена Вікторіна. МАТЕРІАЛИ ДО "СЛОВНИКА СТЕПОВИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК СЕРЕДНЬОГО ДНІПРО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ" (НАЗВИ ОДЯГУ).....	177
Тетяна Мельник. ЛІНГВІСТИЧНІ ПРАЦІ О. СИНЯВСЬКОГО В ІСТОРІЇ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ЛЕКСИЧНОГО ТА ГРАМАТИЧНОГО РІВНІВ МОВНОЇ СИСТЕМИ.....	181
Надія Раківська. АКТИВІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ЗАПОЗИЧЕННЯ В МОВУ УКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ.....	184
Каринна Сардарян. ВІДТВОРЕННЯ ПАНОРАМИ ДОБИ У КНИЗІ СПОГАДІВ ІРИНИ ЖИЛЕНКО "НОМО FERIENS".....	187
Маріанна Заверуха. КОМП'ЮТЕРНО-ОПОСЕРЕДКОВАНЕ СПІЛКУВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОВИ.....	193
Юрій Струганець. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ СЛОВА У СКЛАДІ ФУТБОЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ.....	198
Леся Маєвська. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	200
ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ.....	202
Андрій Огнистий. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОЦІНЮВАННЯ МЕТОДИЧНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ.....	202
Петро Петрица. ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ.....	204
О. Гузак, О. Дуло, В. Качанова. ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ВИКОРИСТАННЯ ФІЗИЧНИХ ВПРАВ ПРИ ОСТЕОХОНДРОЗІ ШИЙНОГО ВІДДІЛУ ХРЕБТА.....	207
Галина Шандригось. ОЗДОРОВЧА АЕРОБІКА У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТУДЕНТІВ.....	208
Віктор Шандригось, Ростислав Сивик. РОЗВИТОК СИЛИ У БОРЦІВ ВІЛЬНОГО СТИЛЮ НА ЕТАПІ ПОПЕРЕДНЬОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ.....	212

Віктор Шандригось, Андрій Солодухо. ВПЛИВ ЗАНЯТЬ РУХЛИВИМИ ІГРАМИ НА ФІЗИЧНУ ПІДГОТОВЛЕНІСТЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	213
БІОЛОГІЯ.....	217
Юрій Ігнатюк, Олеся Куса, Олександр Конончук. ВПЛИВ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РЕГОПЛАНТ І СТИМПО ТА МОЛІБДЕНОВОГО НАНОПРЕПАРАТУ НА КВАСОЛЮ ЗВИЧАЙНУ	217
Інна Дудчук, Ольга Данилишин, Світлана Пида. ОПТИМІЗАЦІЯ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛЮПИНУ ЗАСТОСУВАННЯМ КОМПОЗИЦІЙ БУЛЬБОЧКОВИХ БАКТЕРІЙ І РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РОСЛИН	220
Марія Алексевиц, Мар'яна Ваник, Анастасія Конончук, Олександр Конончук. ОПТИМІЗАЦІЯ ФІЗІОЛОГО-БІОХІМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СОЇ ЗАСТОСУВАННЯМ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РОСЛИН ТА МОЛІБДЕНУ.....	224
ГЕОГРАФІЯ	228
Сергій Задворний. ЕТАПИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ.....	228
Надія Васалатій. АГРОКЛІМАТИЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ СТЕПУ УКРАЇНИ СТОСОВНО КУЛЬТУРИ ОЗИМОГО РІПАКУ	231
МИСТЕЦТВО	233
Володимир Корчак. ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАНТАТИ-ПОЕМИ "ХУСТИНА" Л. РЕВУЦЬКОГО В РАМКАХ ЇЇ ЖАНРОВОЇ ТА СТИЛЬОВОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ.....	233
ФІЗИКА, МАТЕМАТИКА, ІНФОРМАТИКА, ТЕХНІКА	237
Азізе Сухтаева, Тімур Шамилев. ОБРАЗУЮЩИЕ ПОЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИНВАРИАНТНЫХ РАЦИОНАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ ЛИНЕЙЧАТОЙ ПОВЕРХНОСТИ ДЛЯ ДЕЙСТВИЯ ГРУППЫ $G=SL(3,R)$	237
Богдана Ковалевич. ТЕХНІЧНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ І ЗАГРОЗИ.....	237
Павло Чопик, Богдан Русин. ВІДНОВЛЕННЯ 3D ФОРМИ ПОВЕРХНІ ЗА ДАНИМИ ПРО НАПІВТОНІ	240

ПЕДАГОГІКА

УДК 37.035.6

Ольга Новак

РАЗВИТИЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Постановка проблемы: В современном мире большое внимание уделяется такому явлению как глобализация. Это одна из важнейших тем современности, поскольку глобализация предполагает воздействие международных факторов на жизнь человека, его среду и затрагивает все сферы жизни человечества (политическую, экономическую, культурную и др.). В то же время в культурной сфере наряду с видоизменениями традиционных ценностей под влиянием глобализации наблюдается и протекание таких процессов как сохранение основных культурных ценностей, а в некоторых случаях и их восстановление. Последствия глобализации противоречивы и заслуживают особого внимания.

В середине XX в. получила развитие новая отрасль педагогической науки – этнопедагогика, которая изучает национальные системы воспитания. Применение результатов исследований этнопедагогической науки позволяет воспитывать в духе патриотизма, приобщать подрастающее поколение к традициям и нравственным устоям своего народа. В свою очередь, существует необходимость в выявлении особенностей развития этнопедагогики в условиях глобализации.

Анализ публикаций и исследований: В исследованиях Г. Н. Волкова освещаются важнейшие темы этнопедагогики (этнопедагогическая система как национальный и общечеловеческий феномен, современное функционирование народной педагогики). Отечественные ученые-педагоги В. Г. Кузь, Ю. А. Руденко, М. Г. Стельмахович, Е. И. Сявавко исследуют вопросы развития украинской этнопедагогики. Анализ учебных пособий по этнопедагогике Л. М. Бережновой, В. А. Мосияшенко и др. дает общее представление фундаментальных основ и положений этнопедагогической науки.

Цель исследования: Выяснить особенности развития этнопедагогики, выявить ее возможности в разрешении негативных последствий глобализации.

Основное изложение: Этнопедагогика – наука об эмпирическом опыте этнических групп в воспитании и образовании детей. Объектом этнопедагогики выделяют морально-этические, эстетические воззрения на исконные ценности семьи, рода, племени, народности, нации, предметом – национальную систему воспитания [1]. Особая роль этнопедагогики осознана в XIX в. Как специфическая область научно-педагогического знания развивается с середины XX в. В этнопедагогике выражается особый взгляд на воспитание подрастающее поколение народными средствами. Этнопедагогика анализирует социальные и педагогические процессы, протекающие внутри этноса, взаимосвязь и взаимодействие общей педагогики с культурными традициями народа, исследует особенности и закономерности этнического воспитания [2; 3].

Развитие этнопедагогики связано с такими именами как Георгий Семенович Виноградов, Геннадий Никандрович Волков.

Виноградов Г. С. (1886–1945) – этнограф, фольклорист, краевед, доктор филологических наук, профессор Иркутского госуниверситета, редактор сборника "Сибирская живая старина". Волков Г.Н. (1927-2010) – профессор, доктор педагогических наук, академик Российской академии образования, писатель-публицист, основатель этнопедагогики. Если Виноградов в своем исследовании большое внимание уделял народной педагогике, то Волков ввел понятие "этнопедагогика". Эти два понятия педагогики взаимосвязаны, но их необходимо четко разделять. Поскольку народная педагогика – это отрасль педагогического опыта народа, которая раскрывает его взгляды на цель, задания, формы, методы и средства обучения, воспитание. А этнопедагогика – это система целей, заданий, принципов, методов, форм организации процесса становления молодого члена общества и подготовки его к жизни в структуре национально- этнических взглядов, норм и обычаев отдельного народа, этноса [4; 5].

Украина – молодое демократическое государство, которое также затрагивают явления глобализации: наблюдается всевозрастающее воздействие различных факторов международного значения на социальную действительность, выстраиваются тесные экономические и политические связи с другими государствами, происходит культурный и информационный обмен между странами. В то же время украинский народ после распада СССР активно возрождает свою культуру и традиции, стремится к тому, чтобы будущие поколения не были "Иванами, не помнящими своего родства". Отечественными учеными-педагогами, такими, как А. М. Богуш, В. Г. Кузь, Ю. А. Руденко, М. Г.

Стельмахович, Е. И. Сявавко и др., подчеркивается необходимость первоочередного решения именно этой задачи.

Сявавко Евгения Ивановна – кандидат педагогических наук, сотрудник института народоведения НАН Украины, она уделяла в своих трудах огромное значение развитию украинской этнопедагогике в целом [6].

Стельмахович Мирослав Игнатьевич – доктор педагогических наук, профессор, действительный член АНП Украины. Ему принадлежит выдающаяся роль в глубинном исследовании украинской этнопедагогике и традиционного семейного воспитания. Ученым, начиная с 1988 года, основано движение за возрождение и развитие аутентичной украинской педагогике и школ на основе национальной педагогической культуры родного народа, начало изучения украинского народоведения в школе [7].

Современными учеными В. Г. Кузем, Ю. Д. Руденко и З. О. Сергейчуком обоснованы концептуальные положения национального воспитания. Авторы считают, что, несмотря на явления глобализации, которые охватывают и Украину в период национального возрождения, школа, педагогические коллективы должны не только уяснить сущность современных общественных процессов, но и творчески осмыслить уроки прошлого, и на этой основе подготовить крепкий фундамент для возрождения и утверждения украинской и других национальных систем воспитания народов (этносов), которые живут на территории Украины [8].

Итак, можно отметить, что развитие этнопедагогической науки в условиях глобализации необходимо, так как этнопедагогика направлена на этническое воспитание, что в итоге способствует формированию этнического самосознания в частности, и сохранению культуры и традиций конкретного народа в целом. Большое внимание уделяется формированию патриотического духа, что не маловажно в процессе воспитания. Для Украины сегодня важно, чтобы украинские граждане не только имели возможность реализовывать себя на уровне мирового масштаба, быть конкурентоспособными на международном рынке, но и при этом оставались патриотами своего государства.

В то же время изучение культурных ценностей этносов помогает не только ознакомлению с традициями других народов, но и формированию толерантности. В условиях глобализации нельзя забывать об уважении к другим народам, нациям, культурам, вероисповеданиям.

Вывод: Необходимо выделить, что наряду с позитивными последствиями глобализации (образование единого правового, экономического, информационного и культурного поля, в котором возможен обмен ресурсами, опытом, информацией между государствами), наблюдаются и негативные. В социокультурной сфере – унификация культурных миров, разрушение национальных ценностей и культур, распространение и утверждение культуры государств-лидеров (США, стран Западной Европы) как единой культуры среди всех остальных культур общества. Как одним из решений обозначенных проблем и снижением отрицательных последствий глобализации может быть развитие этнопедагогической науки и внедрение результатов ее исследований в практику семейного воспитания и образовательных учреждений.

Список использованных источников

1. Русинова Л. П. Педагогический словарь по темам : [учеб. пос.] / Людмила Петровна Русинова. – Сарапул : МУП "Сарапульская типография", 2010. – 143 с.
2. Бережнова Л. М. Этнопедагогика: [учебник для студ. учреждений высш. проф. образования] / Л. М. Бережнова, И. Л. Набок, В. И. Щеглов; [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Академия, 2013. – 240 с. – (Сер. Бакалавриат).
3. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: [навч. посібник для ст. пед. навч. закл.] / Володимир Андрійович Мосіяшенко. – Суми : Університетська книга, 2005. – 176 с.
4. Виноградов Г. С. Народная педагогика / Георгий Семенович Виноградов. – Иркутск : Тип. изд. "Власть труда", 1926. – 30 с.
5. Волков Г. Н. Этнопедагогика / Геннадий Никандрович Волков. – М. : Академия, 2000. – 176 с.
6. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Євгенія Іванівна Сявавко. – К. : Наукова думка, 1974. – 151 с.
7. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : навч. посібник / Мирослав Гнатович Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.
8. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук. – К. : Інформ.-вид. центр "Київ", 1993. – 152 с.
9. Большая биографическая энциклопедия // http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_biography/.

Новак О.

РОЗВИТОК ЕТНОПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.

У статті розкриваються особливості розвитку етнопедagogічної науки в умовах глобалізації. Проаналізовані дослідження вітчизняних учених з етнопедagogіки. З'ясовано роль етнопедagogіки у вирішенні негативних наслідків глобалізації.

Ключові слова: етнопедagogіка, глобалізація.

Novak O.

DEVELOPMENT OF ETNOPEDGOGICHESKY SCIENCE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION.

In article features of development of ethnopedagogical sciences in the conditions of globalization reveal. Researches on ethnopedagogics of domestic scientists are analysed. Possibilities of ethnopedagogics in permission of negative consequences of globalization are revealed.

Key words: ethnopedagogics, globalization.

УДК 821.161.1+371

Дмитрий Котовец

РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ ШКОЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

Сегодня, кажется, все поняли, что предмет "Мировая литература" является важным звеном отечественного гуманитарного образования, фактором, который на школьном уровне выполняет общегосударственное задание интеграции Украины в мировое культурное пространство, рычагом развития национальной литературы и культуры.

Академик Д.В. Затонский

Мысль выдающегося украинского ученого, заключенная в эпиграфе к нашему сообщению, касается школьного предмета "Мировая литература", который уже двадцать один год успешно преподается в украинской средней школе. Эта учебная дисциплина приобщает учеников к фундаментальным ценностям мира (в частности в плане реализации поликультурного образования) и способствует культурному вхождению Украины в мировое сообщество. "Заданием мировой литературы как школьного предмета является изучение лучших произведений мировых писателей, развитие художественного вкуса и умения самостоятельно работать с произведениями мирового искусства, осознанно воспринимать заложенные в слове духовные ценности и отстаивать их в жизни" [1, с. 93].

Неотъемлемой частью этой уникальной школьной дисциплины является русская литература. Она по праву занимает значительное пространство в программе. И это закономерно, поскольку большинство жителей страны вопреки всем статистическим данным и результатам переписи населения были, есть и навсегда останутся русскоязычными. В связи с этим особое внимание привлекает к себе культурологический подход к преподаванию русской литературы в школах Украины. Актуальной также является и проблема количества русских писателей в программе учебной дисциплины "Мировая литература".

В сообщении мы попытаемся осветить значимость русской литературы для воспитания украинских школьников. Для этого ставим перед собой такие задания: 1) установить место русской литературы в поликультурном контексте школьной учебной дисциплины "Мировая литература"; 2) описать современное состояние преподавания русской литературы в поликультурном свете школьного предмета "Мировая литература". При этом будем опираться на школьные учебники по указанному предмету.

Анализируя концепцию литературного образования, утвержденную Министерством образования и науки Украины от 26.01.2011 г., замечаем, что в ней достаточно широко

предусматривается именно культурологическое воздействие литературы на украинского школьника. Отмечено, что "учебные дисциплины, которые обеспечивают литературное образование, представляют современному ученику достижения украинской литературы, русской литературы, разных литератур народов Украины и мировой литературы. Это способствует всестороннему развитию школьников, определению их места в широком поликультурном и полиязыковом пространстве, воспитанию любви к книге, интереса к духовным достижениям своей страны и человечества, взаимоуважения к людям разных цивилизаций и национальностей". Кроме того, подчеркнуто, что "особая роль принадлежит при этом русской литературе как художественно-словесному достижению, в тесной взаимосвязи с которым на протяжении нескольких столетий формировалась украинская литература, а также с учетом того, какое место занимает русская литература в общечеловеческой системе духовно-культурных ценностей".

Вспомним, что еще в 2001 году на страницах одного из украинских профессиональных периодических изданий академик Д.В. Затонский размышлял: "Надеюсь, через 10 – 15 лет мы заметим, что украинский выпускник или даже школьник будет выгодно отличаться от своего ровесника из стран, где мировая литература в школе не изучается" [2, с.7]. Надежды авторитетного ученого оправдались. Они продолжают воплощаться в реальность, поскольку достижения в развитии еще совсем молодого школьного курса нельзя не оценить. Эта учебная дисциплина на лучших образцах художественных произведений мировых писателей формирует личность творческую, свободную, духовно богатую, самостоятельно мыслящую, с широким кругозором, со стойкими моральными принципами. Личность, которая любит и гордится достижениями родной культуры, но вместе с тем овладевает достижениями других народов, уважает и ценит их. Личность, которая осознает собственную национальную идентичность и в то же время относится к цивилизованному миру.

Как мы уже отмечали ранее, значительное место в программе этого курса принадлежит русской литературе. Так, например, если говорить о старших классах, то среди двенадцати мировых писателей, творчество которых изучается в девятом классе, трое – русские: А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.В. Гоголь. В десятом и одиннадцатом классах аналогичное соотношение (3/12): Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой, Н.А. Некрасов и М.А. Булгаков, А.А. Блок, А.А. Ахматова соответственно. Репрезентируя творчество указанных писателей, для изучения предлагаются их всемирно известные произведения, многие из которых переведены на разные языки мира. В девятом классе это роман в стихах А.С. Пушкина "Евгений Онегин", роман М.Ю. Лермонтова "Герой нашего времени", повесть Н.В. Гоголя "Шинель". Десятиклассники же изучают романы Ф.М. Достоевского "Преступление и наказание" и Л.Н. Толстого "Анна Каренина", стихотворения Н.А. Некрасова "Тройка", "Размышления у парадного подъезда", "На смерть Шевченко" и другие. В одиннадцатом классе вниманию школьников представлен роман М.Ф. Булгакова "Мастер и Маргарита" а также известнейшие лирические произведения А.А. Блока и А.А. Ахматовой.

Безусловно, при составлении школьной программы возникали различные противоречия по поводу включения / невключения того или иного автора или его произведения в учебный курс. Однако нельзя не согласиться с тем, что окончательный выбор получился довольно удачным.

Рассмотрим же, как представлена русская литература в поликультурном свете реалий предмета "Мировая литература" в школах Украины.

Одним из принципов, которые выдвигает концепция литературного образования, является принцип изучения литературы в контексте развития культуры и искусства. Таким образом, литература, как искусство слова, является важной составляющей духовной культуры человечества, потому вполне целесообразно рассматривать литературные произведения в контексте общего культурного движения на определенном этапе, в связях с живописью, музыкой, кино и другими видами искусства. Важным для формирования кругозора и общей культуры учащихся является рассмотрение литературных произведений не только как самоценных текстов, но и в контексте отечественной и мировой культуры, истории, искусства, философской мысли, во взаимосвязи с другими текстами и искусствоведческими явлениями. Культурологический принцип обеспечивает расширение кругозора учеников, определение места литературы среди других видов искусства и в духовной культуре народа и человечества.

Этот принцип был предусмотрен и четко реализован авторами современных школьных учебников по мировой литературе.

Чтобы более наглядно проследить, как презентуется русская литература в поликультурном контексте курса "Мировая литература", обратимся непосредственно к школьной учебной книге для старших классов (10 – 11).

Учебник, как известно, является ведущим средством обучения. Поэтому очень важно, чтобы он вмещал все требования к своей структуре и содержанию, нацеленные на достижение желаемого результата. За последние годы отечественные учебники по литературе заметно усовершенствовались. Их авторы, стремясь сделать обучение увлекательным и интересным, наполнили учебные темы материалами, которые выводят литературу в безграничное поликультурное пространство. Художественные произведения, изучаемые в школе, подаются в неразрывной связи с такими видами искусства как кино, театр, музыка, живопись и даже скульптура.

Например, в учебнике для десятого класса [3] в ходе подачи материала о романе Л.Н. Толстого "Анна Каренина" приведен кадр из кинофильма, созданного на основе этого романа в 1967 году (режиссер – А. Зархи). В учебнике для одиннадцатого класса [4], раскрывая композицию романа М.А. Булгакова "Мастер и Маргарита", авторы предлагают вниманию школьников кадры из одноименного телевизионного сериала, вышедшего на экраны в 2005 году, и режиссером которого является В. Бортко. Кроме того, приводится информация об экранизации романа в разные годы, а также интересный факт о том, почему Мастер говорит голосом актера Сергея Безрукова. Режиссер картины объяснил это так: "Мне хотелось подчеркнуть, что этот человек ассоциирует себя с Иешуа, а ведет себя, как Пилат. А вот на этом стыке и рождается разлад в душе Мастера" [4; с.80]. Безусловно, эта информация помогает школьнику лучше понять образ одного из главных героев романа. Так в современных учебниках реализуется межискусственная связь *литература – кино*.

Говоря о взаимодействии литературы с театром, следует открыть учебник для одиннадцатого класса [4], например, на странице 70. На ней представлены фотографии сцен из спектакля "Дон Кихот. 1938 год", в основу которого положена пьеса М.А. Булгакова "Дон Кихот", написанная по роману Мигеля де Сервантеса. Этот спектакль с постоянным аншлагом идет в киевском Национальном академическом театре российской драмы имени Леси Украинки. В учебнике дается краткая информация об этой театральной постановке.

Межискусственные связи литературы и музыки показаны в ходе изучения лирики А.А. Блока в учебнике для одиннадцатого класса [4]. Приведена, например, такая информация: "Характерная черта блоковских стихотворений – музыкальность. Она достигается звукописью, особенностями ритма, интонации. Известный российский поэт-символист Валерий Брюсов сказал о стихотворениях Блока, что они "просят музыки". И, правда, много произведений поэта положено на музыку. Это и семь романсов Дмитрия Шостаковича, и симфония "На поле Куликовом" Юрия Шапорина. Есть музыкальные произведения на стихи Блока и в репертуаре современного украинского композитора Валентина Сильвестрова, в музыке которого, как и в лирике Блока, преобладает метафора" [4, с.145].

Раскрывая творческие контакты литературы с живописью, следует обратить внимание на то, как это используется при подаче биографических сведений о русских писателях, приведенных в учебных книгах. Так, например, учебник для десятого класса [3], приводя информацию о жизненном и творческом пути Л.Н. Толстого, демонстрирует на страницах живописные творения И. Репина "Толстой на пашне" и "Лев Толстой". Показывая связь Ф.М. Достоевского с Петербургом, автор того же учебника на стр. 185 предлагает вниманию десятиклассников картину И. Глазунова "Белые ночи", на переднем плане которой изображен всемирно известный писатель. В учебнике для одиннадцатого класса [4] на стр. 141 нельзя не обратить внимания на картину М. Врубеля "Демон сидящий". Авторы учебной книги, проводя межискусственные параллели, упоминают об использовании А.А. Блоком образов, мотивов и символов М. Врубеля.

Не осталась нераскрытой в школьных учебниках и межискусственная связь литературы и скульптуры. В ходе изложения материала о биографии того или иного писателя, авторы учебных книг в большинстве случаев приводят фотографии памятников, установленных в разных городах мира. Например, в учебнике для одиннадцатого класса [4] приведены фотографии памятников М.А. Булгакову в Киеве на Андреевском спуске, А.А. Блоку возле Санкт-Петербургского университета, памятник влюбленным Блоку и Менделеевой в селе Тараканово, А.А. Ахматовой возле тюрьмы "Кресты" в Санкт-Петербурге. Также в ходе раскрытия проблематики романа "Мастер и Маргарита" на странице 74 учебника для одиннадцатого класса [4] представлена фотография скульптурной композиции "Грач-шофер" работы скульптора Александра Рукавишника.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что русская литература в украинской школе изучается в тесных поликультурных взаимосвязях с различными видами искусства. Это достаточно ярко подтверждают современные учебники по литературе. Не смотря на то, что в школьный курс "Мировая литература" входит лишь небольшая часть русской литературы, ее изучение осуществляется довольно глубоко и всесторонне. Межкультурные контакты русской литературы с другими видами искусства, показанные в украинских школьных учебниках, помогают превратить

изучение литературы в увлекательный процесс, а также сформировать высококультурную, эстетически развитую личность.

Список использованной литературы

1. Ісаєва, О.О. Світова література: підр. для 11-го кл. загальноосвітніх навч. закладів / О.О. Ісаєва, Ж.В. Клименко, А.О. Мельник. – Харків: Сиція, 2011. – 320 с.
2. Ковбасенко, Ю.І. Світова література: Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів (академічний рівень, профільний рівень) / Ю.І. Ковбасенко. – К.: Грамота, 2010. – 320 с.
3. Мірошніченко, Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. Підручник / Л.Ф. Мірошніченко. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. – С. 93.
4. Створити програму ХХІ сторіччя. Інтерв'ю з доктором філологічних наук, професором, академіком НАН України, заступником голови Науково-методичної комісії МОНУ Д. Затонським // Зарубіжна література в навчальних закладах. – № 8. – 2001. – С. 7 – 8.

Котовець Д.

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.

У статті проаналізовано сучасний стан навчання російської літератури, що викладається у школах України в програмах двох шкільних предметів: "Світова література" та "Література (інтегрований курс – русская и мировая)". Автор, дослідивши програму та новітні шкільні підручники, дійшов висновку, що художні твори російських письменників вивчаються у тісних паралелях із різними видами мистецтва.

Ключові слова: російська література, художні твори, програма, шкільні підручники, види мистецтва, міжмистецькі зв'язки.

Kotovets D.

RUSSIAN LITERATURE IN POLYCULTURAL CONTEXT OF UKRAINIAN SCHOOL LITERATURE EDUCATION.

There was analyzed in the article the modern state of Russian literature's teaching, that is taught in Ukrainian schools in school subjects' two syllabuses: "World literature" and "Literature (integrated course – Russian and World)". The author researched the syllabus and the newest school textbooks. He concluded that Russian writers' artistic works are learned in narrow parallels with different arts.

Key words: Russian literature, artistic works, syllabus, school textbooks, arts, interart connection.

УДК 372.858

Антіла Ковач

ЕКСКАРСІЯ ДО БОТАНІЧНОГО САДУ ЯК ФОРМА ПРОФЕСІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Кожна людина у процесі свого життя стоїть перед важливим вибором – вибір професії, що зумовлене побутовими, соціальними, економічними, педагогічними, політичними умовами, в яких знаходиться молода людина. Рівень підготовленості молоді до професійного самовизначення залежить від організації профорієнтаційної роботи в навчальних закладах, закладах позашкільної освіти та мережі музейної інфраструктури регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми структури, змісту та управління профорієнтацією в загальноосвітній школі розглянуто в дослідженнях Л.П.Ашіхміної, М.М.Захарова, О.Д.Сазонова, С.М.Чистякової. Питання формування інтересів, нахилів, здібностей, спрямованості у системі профорієнтації представлені у дослідженнях А.Є.Голомштока, К.К.Платонова, Б.О.Федоришина. Формування мотивів вибору професії вивчали Л.І.Божович, Є.М.Павлютенков, А.П.Сейтешев.

Проблемою професійної орієнтації учнів в змісті вивчення окремих дисциплін шкільного курсу займалися І.Д.Зверєва, А.М.Мягкова, Е.П.Бруновт (біологія), В.І.Барко, Н.М.Буринська, Д.А.Епштейн, М.В.Поліщук (хімія), М.В.Опачко, В.О.Полякова, Н.А.П'ятківська, В.Г.Разумовський, В.В.Сагарда В.Д.Шарко (фізика).

Методичні аспекти проведення профорієнтаційних екскурсій у змісті вивчення фізики розкрито у роботі науковців М.В.Опачко. В.В.Сагарди [5].

Проблемою та перспективами розвитку музейної педагогіки займалися Т.М.Лисенко, Е.Б.Медведєв, М.Ю.Юхневич, теоретичними і прикладними аспектами музеєзнавства – Рутинський М.Й. і Стецюк О.В.

Методичні підходи до проведення навчальних екскурсій до музеїв різного профілю розкрито у працях О.І.Бугайова, Б.А.Воронцова-Вел'ямінова, С.У. Гончаренка, Т.М.Попової, О.В. Сергєєва, І.П. Шидловича та ін.).

Розробляючи форми музейної педагогіки, керченські науковці Д.Ю.Масленнікова, Т.М. Попова, О.С. Прудкий переконливо доводять, що екскурсії до культурно-історичних об'єктів ознайомлюють із кращими зразками культури та науки регіонального, національного, світового значення, прищеплюють любов до рідної держави. Тим самим розвиток знань школярів супроводжується формуванням емоційно-ціннісного ставлення до екологічних проблем, пам'яток природи, культури, соціокультурних явищ і наповнюється культурним змістом [4, с.115].

Як відмічає Т.Ю.Белофастова, в арсеналі музейної педагогіки налічується понад 100 різних форм роботи з відвідувачами, більшість з яких визначаються як клубні: комплексні тематичні заходи, зустрічі, музейні уроки, профорієнтаційні заходи, факультативи, усні журнали та інші [1, с.8]. На відміну від інших видів музеїв, ботанічний сад має живі експонати, які можна спостерігати в динаміці, оскільки потребують постійного догляду та належної підтримки.

На нашу думку, екскурсії також можуть розглядатися як форма профорієнтаційної роботи з молоддю. Профорієнтаційний потенціал екскурсій до ботанічного саду у літературі майже не розкривається. Саме цим обумовлена актуальність досліджуваної нами проблеми.

Метою статті є розкриття змісту профорієнтаційної екскурсії до ботанічного саду з урахуванням досягнень сучасної музейної педагогіки.

Виклад основного матеріалу. Одним з напрямів підготовки педагога в умовах класичного університету є підготовка до професійної орієнтації молоді. У світі нараховується велика кількість різноманітних професій. Одні виникли багато років тому, інші – вже в наш час. Питання “Ким бути?” є життєво важливим. Знайти своє місце в житті допомагає професійна орієнтація [8, с. 7-8] психологічними, соціальними та педагогічними засобами, які спрямовані на ознайомлення людини із світом професій. Перші кроки в галузі професійної консультації успішно були зроблені Дж. Девісом, який у 1898 році почав консультивати учнів середніх шкіл Детройта (США) з питань вибору професії. Подальший розвиток професійної орієнтації пов'язаний з ім'ям американського психолога Ф. Парсонса.

У 1908 році Ф. Парсон в м. Бостон (США) відкриває перше бюро, діяльність якого була спрямована на надання молоді допомоги у виборі професій. Спеціалісти бюро визначали психофізіологічні особливості кожного, хто звернувся за допомогою. Досвід роботи бюро Ф. Парсонса зацікавив спеціалістів багатьох країн.

Є.М. Павлютенков професійну орієнтацію розглядає як комплекс взаємопов'язаних соціальних, психологічних і педагогічних заходів, які спрямовані на виявлення здібностей та інтересів особистості, що впливають в першу чергу на вибір професії [5, с.12]. Основними напрямками професійної орієнтації є:

- професійна інформація;
- професійне самовизначення;
- професійне консультивання;
- професійний відбір;
- професійна адаптація.

Професійну інформацію можна визначити як психолого – педагогічну систему формування в особистості активної профорієнтаційної позиції, що відповідає суб'єктивним і об'єктивним умовам здійснення нею вільного і усвідомленого професійного самовизначення [2, с. 79].

Як відмічає Н.О.Гончарова, однією з форм професійної орієнтації є екскурсії на підприємства та у професійні навчальні заклади. Отож спеціально організовані екскурсії до різних об'єктів живої та неживої природи з метою професійної орієнтації можемо віднести до форми профорієнтаційної роботи з молоддю.

Серед учнівської молоді особливий інтерес викликає екскурсія до ботанічного саду з метою ознайомлення з різними унікальними рослинами, які ростуть на території України і у різних місцях нашої планети. Як приклад, розглянемо можливий варіант проведення екскурсії до ботанічного саду Ужгородського національного університету з метою професійної орієнтації молоді на професії типу “людина-природа”. Екскурсія може проводитись позаурочно під керівництвом екскурсовода - музейного педагога, який ознайомлює відвідувачів з флорою ботанічного саду.

Під час проведення екскурсій до ботанічного саду екскурсивод-музейний педагог виконує наступні завдання:

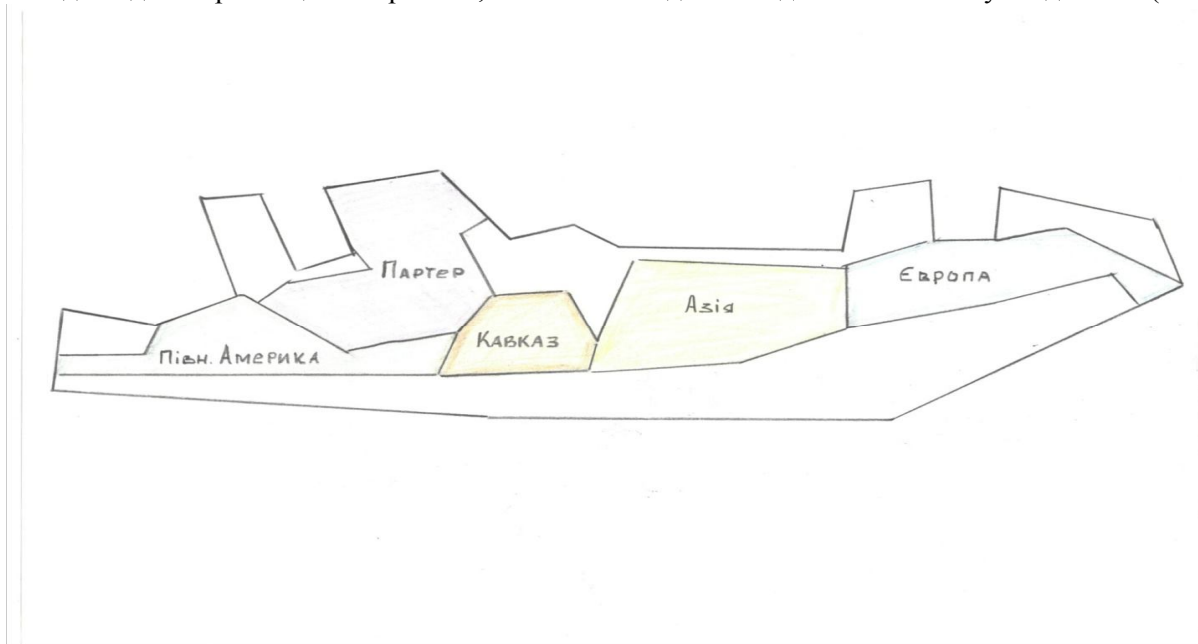
- інформує учнів про історію ботанічного саду;
- ознайомлює відвідувачів з територіальним розміщенням та відділами ботанічного саду;
- представляє флору ботанічного саду;
- проводить пізнавальні бесіди з відвідувачами про науково-дослідницькі роботи, які виконуються на території ботанічного саду.

Інформування учнів про історію ботанічного саду. Цей етап роботи може проводитись педагогом задалегідь і у школі. Ботанічний сад має давню історію свого виникнення [6]. Він був закладений 28 листопада 1945 року. Першим директором призначено завідувача кафедри ботаніки – Хому Юхимовича Руденка. З 1946 року розпочинаються роботи з розчистки території для закладки майбутніх колекцій рослин. Так як територія, що була виділена для закладки ботанічного саду, була старим фруктовим-горіховим садом, потрібно було прикласти чимало зусиль, щоб розпочати підготовчі роботи для закладки наукових колекцій рослин. Значно пізніше, у січні 1979 року, вже активно працюють такі лабораторії: мобілізації рослин, інтродукції та акліматизації рослин, природної флори, квітникарства відкритого та закритого ґрунту. Розпочинаються роботи з озеленення парків, скверів, вулиць м. Ужгорода, населених пунктів Закарпатської області. Однак кризові процеси, що відбувались в Україні з 1991 року, негативно вплинули на розвиток ботанічного саду. Майже припиняється обмін насіннєвим та посадковим матеріалом. За всю історію розвитку ботанічного саду це був найважчий період. З 2000 року розпочинаються активні роботи з приведення в належний стан території, впорядковується дендропарк, систематично проводиться інвентаризація рослин. Відновлюються зв'язки із ботанічними садами України та закордонними партнерами з обміну насіннєвим матеріалом.

Ознайомлення відвідувачів з територіальним розміщенням та відділами ботанічного саду. Починаючи з 1946 року, на місці колишнього фруктового-горіхового саду було закладено ботанічний сад Ужгородського державного університету. Ботанічний сад займає площу у двох масивах: по вул. Ольбрахта, 6 – 4,5 га та по вул. Красна, 23 – 83,22 га. Позитивний м'який мікроклімат ботанічного саду дає можливість акліматизуватися унікальним рослинам з різних регіонів нашого світу.

Ботанічний сад, як об'єкт живої природи, належить до музеїв природничого профілю. Відповідно, до цього типу належать музеї, які збирають, зберігають, вивчають та експонують різноманітні природничі матеріали й розповідають про найновіші досягнення природничих наук [7, с.59].

Відповідно за розміщенням рослин, ботанічний сад УжНУ ділиться на наступні ділянки (Рис.1):

Рис.1. Карта-схема ботанічного саду УжНУ по відділам

Представлення флори різних відділів. Першою ділянкою є ділянка "Північна Америка", засаджена такими рослинами, як: Ліквідамбар стіраксовий (*Liquidambar styraciflua* L.), Дуб червоний (*Quercus rubra* L.), Мамонтове дерево (*Sequoiadendron giganteum* J.Buchholz), Туя західна

(*Thuja occidentalis* L.), Кипарисовик Лавсона (*Chamaecyparis lawsoniana* A.Murray bis), Сосна Валіхіана (*Pinus wallichiana* L.), Річковий кедр каліфорнійський (*Calocedrus decurrens* Florin) тощо.

Другою є ділянка "Кавказ", засаджена такими рослинами, як: Лавровишня лікарська (*Laurocerasus officinalis* M.Roem.), Самшит вічнозелений (*Buxus sempervirens* L.), Яловець козацький (*Buxus sempervirens* L.), Падуб гостролистий (*Pequaifolium* L.).

Третьою ділянкою є ділянка "Азія", яка засаджена наступними рослинами: Мильне дерево (*Sapindus saponaria* L.), Калинагордовина (*Viburnum lantana* L.), Павловнія войлочна (*Paulownia tomentosa* Thunb.), Брусонетія (*Broussonetia* L), Понцирус трьохлисточковий (*Citrus trifoliata* L.).

Останньою є ділянка "Європа". Фактично, всі ці дерева і кущі є представниками місцевої флори, а саме: Ялина звичайна (*Picea abies* L.), Ялиця біла (*Abies alba* Mill.) тощо.

Проведення пізнавальної бесіди з відвідувачами про науково-дослідницькі роботи, які виконуються на території ботанічного саду. Ботанічний сад є природоохоронною установою і має за мету збереження, вивчення та збагачення рослинних ресурсів місцевої та світової флори шляхом створення нових і поповнення існуючих ботанічних колекцій.

Науково-дослідна робота в ботанічного саду проводиться за напрямками:

- вирішення теоретичних та практичних питань інтродукції та акліматизації рослин;
- розробка наукових основ збереження та охорони біологічного різноманіття, особливо рідкісних та зникаючих видів рослин;
- розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

Крім співпраці ботанічного саду з учнями краю, важливе місце займає підготовка студентів до майбутньої педагогічної діяльності. Як відзначає О.Карамов, взаємодія передбачає створення різних ситуацій під час проведення з ними музейного заняття. У цьому випадку необхідно детальніше розкрити зміст музейно-педагогічних методів і прийомів та змоделювати їх на практиці шляхом поділу на групи "вчителі-учні" або в інший спосіб [3, с.139].

Висновки. Таким чином, можемо відмітити, що одним з центрів професійної орієнтації для молоді, організації дозвілля для широкої громадськості, науково-дослідницької роботи студентів та підготовки до педагогічної діяльності може служити ботанічний сад. При цьому варто використовувати сучасні досягнення музейної педагогіки. Нами представлена в цьому напрямку методика проведення профорієнтаційної роботи з молоддю в умовах ботанічного саду вищого навчального закладу. У перспективі детальніше розкриємо особливості співпраці ботанічного саду з різними віковими групами екскурсантів.

Список використаних джерел

1. Белофастова Т.Ю. Педагогічні засади діяльності музею як соціально - культурного центру: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.06. "Теорія, методика і організація культурно – просвітньої діяльності" / Таїсія Юрійвна Белофастова; Київськ. нац. унів. культури і мистецтв. – К., 2003. – 14 с.
2. Гончарова Н.О. Основи професійної орієнтації /Н.О.Гончарова; За ред. В.Ф. Моргуна. Навчальний посібник. – К.: Видавничий дім "Слово", 2010. – 168 с.
3. Караманов О. Вищий навчальний заклад у просторі музею: перспективи впровадження інтегрованих курсів / Караманов Олександр // Вісник ЛНУ: Серія педагогіка. – Львів, 2010. – Вип. 26. – С. 134-142.
4. Масленнікова Д. Розвиток фізичних знань учнів засобами предметних і міжпредметних екскурсій до музею /Діана Масленнікова, Тетяна Попова, Олександр Прудкий //Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2013. – Вип. 27. – С.112-115
5. Опачко М.В. Теорія і методика профорієнтаційної діяльності педагога (навчально-методичний посібник) /М.В.Опачко, В.В.Сагарда – Ужгород: Видавництво УжДУ, 2000. – 114 с.
6. Рошко В.Г. Історія біологічного факультету Ужгородського національного університету/ В.Г.Рошко. – Ужгород: "Мистецька лінія", 2004. – 140 с.
7. Рутинський М.Й. Музеєзнавство: Навч. Посібник/ М.Й.Рутинський, О.В.Стецюк – К.: Знання, 2008. – 428 с.
8. Янцур М.С. Професійна орієнтація і методика профорієнтаційної роботи/ М.С.Янцур. – К.: Видавничий дім "Слово", 2012. – 463 с.

Kovach A.

EXCURSION TO THE BOTANICAL GARDEN, AS A FORM OF PROFESSIONAL INFORMATION OF YOUTH

The topicality of the paper lies in the working out of new methodical directions as to the professional orientation, professional information and museum education clearly connected with the excursions to the living subjects of the surrounding nature which belong to the museum of natural profile.

Key words: *excursion, botanical garden, professional orientation, museum education, museum environment.*

УДК 378.147

Галина Лаврін, Олеся Рудак, Юлія Пина, Лілія Беркіта

ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ЯК БАГАТОАСПЕКТНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Актуальність. Вивчення і аналіз літературних джерел виявив, що у педагогічній літературі все частіше зустрічається поняття "педагогічна технологія". У зарубіжній науці воно пов'язане з іменем Б.Блума, Д.Брунера, Г.Гейса, Дж.Корола, В.Коскарллі, Д.Хамбліна, Б.Скінера. В теорії та практиці педагогічної освіти технологічний підхід досліджували А.М.Алексюк, Ю.К.Бабанський, В.П.Беспалько, В.І.Бондар, С.Бондар, Я.І.Бурлака, М.Я.Віленський, П.Я.Гальперін, С.Гончаренко, О.С.Гохберг, Є.С.Губарева, В.В.Гузєєв, В.В.Євдокимов, А.З.Кістенко, М.В.Кларін, В.С.Кукушина, Л.Н.Ланда, Б.Ліхачов, В.І.Лозова, О.М.Люмбарська, В.М.Монахов, А.С.Нісимчук, О.Олійник, О.С.Падалка, І.П.Підласий, О.М.Пехота, В.Ю.Питюков, І.В.Работін, А.Г.Ривін, І.М.Романюк, О.Савченко, Г.Сазоненко, Г.І.Саранцев, Г.К.Селевко, С.О.Сисоєва, В.О. Сластьонін, І.О.Смолук, Г.М.Соловійов, Н.С.Сушик, Н.Ф.Талізін, В.А.Усков, А.Г.Чорноштан, М.А.Чошанов, О.Т.Шпак, Н.Є.Щуркова та інші.

Педагогічна технологія спрямована на радикальне вдосконалення людської діяльності, підвищення її результативності, інтенсивності, технічної оснащеності [6]. За твердженням М.Я.Віленського [2], технологія наближає педагогіку до точних наук, а педагогічну практику робить цілком організованим, керованим процесом із передбачуваними позитивними результатами.

Сутність педагогічної технології дослідники визначають по-різному, залежно від того, як вони уявляють структуру та складові навчально-виховного процесу. Відсутність однозначного тлумачення поняття "технологія" та нерозробленість чітких критеріїв її формування вимагає її всебічного вивчення.

Зважаючи на усе викладене, ми постановили мету – охарактеризувати сутність поняття "педагогічна технологія".

Мета досягалась через вирішення таких завдань:

- порівняти сутність поняття "педагогічна технологія", запропоноване різними авторами;
- сформулювати керівні положення педагогічної технології.

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел.

Результати дослідження. Слово "технологія" грецького походження: "techne" означає мистецтво, майстерність, уміня, ремесло і "logos" – наука, вчення, поняття. Словник української мови пояснює: "Технологія – сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих комбінацій у процесі виробництва чого-небудь".

А.С.Макаренко досліджував джерела технологізації педагогічного процесу. В "Педагогічній поемі" він писав: "Наше педагогічне виробництво ніколи не будувалось за технологічною логікою, а завжди за логікою моральної проповіді... Саме тому у нас просто нема всіх найважливіших відділів виробництва: технологічного процесу, обліку операцій, конструкторської роботи, застосування кондукторів і приладів, нормування, контролю, допусків і бракування" [5, с.503].

Уперше термін "педагогічна технологія" згаданий 20 рр. у роботах з педології, базованих на працях з рефлексології (І.П.Павлов, В.М.Бехтерев; А.А.Ухтомський, С.Т. Шацький). В 40-50-х рр., коли розпочалось втілення в навчальний процес технічних засобів, появився термін "технологія освіти", який в наступні роки модифікувався в "педагогічні технології" [4].

Унаслідок теоретичного аналізу встановлено, що масове запровадження педагогічних технологій належить до початку 60-х років. У середині 60-х р. зміст поняття "технологія" широко обговорювався. Прихильники одного напрямку пов'язували це поняття із застосуванням технічних засобів і засобів програмованого навчання. Представники іншого підходу головним вважали підвищення ефективності організації навчального процесу [4].

Усі технології поділяють на два види: 1)промислові (наприклад, технології перероблення природної сировини), які вимагають неухильного дотримання послідовності передбачених технологічних процесів і операцій; 2)соціальні, для яких вихідним і кінцевим результатом є людина, а основним параметром змін — одна чи кілька її властивостей. Соціальні технології гнучкіші від промислових, адже людина є надто складною системою, на неї впливає багато зовнішніх чинників

різної сили і спрямованості, тому заздалегідь передбачити ефект конкретного впливу на неї не завжди можливо. Соціальні технології досить складні за організацією і здійсненням, тому їх ще називають технологіями вищого рівня організації [3].

За твердженням М.Я.Віленського [2], на відміну від методичних поурочних розробок, що раніше розроблялись для викладача, педагогічна технологія передбачає проект навчально-виховного процесу, що визначає структуру і зміст навчально-пізнавальної діяльності самого учня. Як система складається з:

1) ідеологія – інформаційна складова, що відповідає на питання що? Це концепція і принципи, на які опирається освітня система: науковості, доступності, перспективності, послідовності, зв'язку з практикою;

2) "знаряддя" праці (чим?) - інструментальна складова: які "ресурси" (у широкому значенні) необхідні для реалізації технології (в освіті - це навчальні заклади, устаткування, комунальні, гігієнічні й інші умови, підручники, програмно-методичне забезпечення, комп'ютери, спортивні зали);

3) кадри (хто?) - соціальна складова технології: вимоги до людей, що реалізують "ідеологію за допомогою" знарядь (в освіті – це, насамперед, вимоги до освіченості і культури педагогів і керівників, до їхнього прагнення й уміння займатися творчою роботою).

Усі три складові взаємозалежні і взаємозумовлені: зміна структури (стратегії) однієї з них неодмінно вимагає змін двох інших.

Навколо поняття освітньої технології в усьому світі ведуться серйозні дискусії щодо однозначного, для всіх прийнятного визначення [6]. Зокрема, А.Г.Чорноштан [10], проаналізувавши численну кількість публікацій із проблем технологізації навчання, стверджує, що наукова дискусія точиться переважно навколо визначення поняття "освітня технологія"; статусу технології навчання, її ототожнення з методиками навчання; класифікації педагогічних технологій.

Аналіз літературних джерел виявив, що фахівці, визначаючи поняття "технологія" та "педагогічна технологія", дають різноманітні визначення, що свідчить про можливість багатоаспектного трактування сутності цих понять.

Так, А.С. Нісимчук, О.С. Падалка та О.Т.Шпак [6] характеризують технологію як діяльність, яка максимально реалізує закони навчання, виховання та розвитку особистості, і тому забезпечує досягнення її кінцевих результатів. Вони розуміють технологію ще і як науку, і як прийоми, і як стиль мислення. Дослідники зазначають, що технологія, з одного боку, – сукупність прийомів і способів обробки виробництва певних продуктів, а з іншого – наука про такі способи.

Г.М.Соловійов (2002) характеризує технологію як науку і як проект навчально-пізнавального процесу; як модель цього процесу; закономірності і принципи його організації, і як сам процес та форми його організації; як систему, методи, засоби, операції, прийоми; як макро- чи мікроструктуру навчально-виховного процесу.

В.Ф.Паламарчук (2000) розглядає технологію як моделювання змісту навчально-виховного процесу, його форм і методів згідно з поставленою метою.

За твердженням В.П. Беспалька [1], технологія повинна, з одного боку, забезпечувати безумовну реалізацію цілей навчання, а з іншого – бути посилюючою для реалізації в будь-якому закладі і будь-яким вчителем. В.В.Гузєєв (2001), в свою чергу, твердить, що, якщо розглядати технологію із сучасних позицій, то вона повинна залишати простір вчителю для прояву індивідуальної майстерності.

Відсутність однозначного та багатоаспектного розуміння сутності поняття технології призводить не тільки до надання йому різними дослідниками різноманітних, але і часто не обґрунтованих тлумачень, що спостерігаємо у роботах І.В.Работіна, М.І.Панамарьова та А.В.Забори. Так, А.В.Забора (2002) під технологією розуміє сукупність методів і засобів та порядок їхнього використання у навчанні для досягнення остаточного результату. М.І.Пономарьов (1990) під технологією розуміє дидактичну організацію системи навчально-пізнавального матеріалу, що підлягає засвоєнню (розумінню), а також принципи і способи побудови рухових дій. І.В.Работін (2001) характеризує технологію в педагогічній діяльності як узагальнення теоретичного, прикладного і процесуального.

Отже, як бачимо, фахівці по-різному аргументують сутність поняття "технологія", вкладаючи в його зміст різноманітні характеристики. Крім цього, як відомо, поняття "технологія" використовується іншими галузями, тому фахівці для кращого розуміння його сутності використовують сполучення "педагогічна технологія", яке, за нашими дослідженнями, є тотожне поняттю "технологія", що використовується у галузі педагогіки.

Розглядаючи поняття "педагогічна технологія", фахівці знову дають йому різноманітні тлумачення, такі як: спосіб підвищення ефективності досягнення мети; наука; педагогічна система; педагогічна діяльність; система знань; мистецтво педагога; модель; майстерність. Так, Н.Ф.Тализіна, Г.К.Селевко, О.С.Падалка, А.С.Нісимчук, І.О.Смолук, О.Т.Шпак, О.Олійник визначають педагогічну технологію як науку. Наприклад, О.С.Падалка, А.С.Нісимчук, І.О.Смолук, О.Т.Шпак [7] характеризують педагогічну технологію як науку про розвиток, освіту, навчання і виховання особистості школяра на основі позитивних загальнолюдських якостей для досягнення педагогічної думки, а також основ інформатики; Н.Ф.Тализіна - як науку про майстерність у навчанні з використанням системи раціональних способів для досягнення поставленої мети навчання; Г.К.Селевко [9] - як науку, що досліджує найбільш раціональні шляхи навчання; О.Олійник (2004) – як один із спеціальних напрямів педагогічної науки, що має забезпечити розв'язання поставлених завдань, підвищити ефективність навчально-виховного процесу, гарантувати його високий рівень.

А. Гуляєв, В.Сергеев, Н.І.Шиян, В.О.Сластьонін, Ф.Фрадкін характеризують педагогічну технологію як діяльність. Зокрема, А.Гуляєв та В.Сергеев (2002) стверджують, що педагогічна технологія - спеціально організована діяльність вчителя, спрямована на досягнення конкретного позитивного результату. Н.І.Шиян (2001) ототожнює педагогічну технологію із системним, концептуальним, нормативним, об'єктивним, варіативним описом діяльності учителя та учня, спрямованим на досягнення загальноосвітньої мети. В.О.Сластьонін (2002) прирівнює педагогічну технологію до діяльності, яка реалізує науково-обґрунтований проект педагогічного процесу і володіє значно більш високою ступінню ефективності, надійності і гарантованості результату, ніж традиційні способи навчання. Ф.Фрадкін визначає педагогічну технологію як системний, концептуальний, об'єктивований, інваріантний опис діяльності учителя й учня, спрямований на досягнення освітньої цілі.

У В.П.Беспалька, М.Вулмана та Б.Т.Ліхачьова визначення поняття "педагогічної технології" наближене до визначення поняття "методика". Так, Б.Т.Ліхачьов (1992) характеризує педагогічну технологію як сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; В.П.Беспалько (2002) - як сукупність засобів і методів відтворення теоретично обґрунтованих процесів навчання і виховання, що дозволяють успішно реалізувати поставлені освітні завдання; М.Вулман - як цілеспрямоване використання у комплексі чи окремо предметів, прийомів, засобів для підвищення ефективності навчального процесу.

Деякі фахівці визначають педагогічну технологію як систему. Так, В.П.Беспалько (1989) характеризує педагогічну технологію як проект певної педагогічної системи, яка реалізується практично; М.В.Кларін (1999) – як системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, які використовуються для досягнення педагогічних цілей; Д.В.Чернилевський (2003) – як комплексну інтегративну систему, яка включає упорядковану множину операцій і дій, що забезпечують педагогічне визначення мети; Л.К.Гребінкіна, Л.А.Байкова (2000) - систему, в якій послідовно реалізуються наперед спроектований навчально-виховний процес, що гарантує досягнення педагогічних цілей; С.І.Змеєв – як систему науково обґрунтованих дій учасників процесу навчання. С.О.Сисоєва (2004) тлумачить педагогічну технологію як процес створення адекватної до потреб і можливостей особистості і суспільства теоретично обґрунтованої навчально-виховної системи спеціалізації, особистісного і професійного розвитку і саморозвитку людини в освітній установі, яка внаслідок упорядкованих професійних дій педагога при оптимальності ресурсів і зусиль всіх учасників освітнього процесу гарантовано забезпечує ефективну реалізацію свідомо визначеної мети. О.О.Кияшко (2001) констатує, що під педагогічною технологією, насамперед, розуміється система найбільш раціональних способів досягнення поставленої педагогічної мети, наукова організація навчально-виховного процесу, що визначає найбільш раціональні й ефективні способи досягнення кінцевих освітньо-культурних цілей. В.М.Монахов (1997) характеризує педагогічну технологію як упорядковану систему процедур, неухильне виконання яких приведе до досягнення визначеного запланованого результату.

Педагогічну технологію як модель розуміють В.М.Монахов та П.І.Сікорський, Л.Буркова, С.Бондар. П.І.Сікорський (2004) визначає педагогічну технологію як моделювання змісту, форм і методів навчально-виховного процесу згідно з поставленою метою; В.М.Монахов (1997) – як продуману у всіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації і проведення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для учнів і вчителя; Л.Буркова (2001) – як модель навчально-виховного і управлінського процесів в освітньому закладі, що об'єднує зміст, форми і засоби кожного з них; С.Бондар (2002) - як інтегровану модель навчально-

виховного процесу з чітко визначеними цілями, спроектованими на досягнення мети, діагностикою поточних і остаточних результатів, розподілом навчально-виховного процесу на окремі компоненти, чітке та неухильне виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотнього зв'язку.

В.М.Шепель, І.Ф.Прокопенко, В.І.Євдокимов характеризують педагогічну технологію як мистецтво, майстерність. Так, І.Ф.Прокопенко, В.І.Євдокимов зазначають, що педагогічна технологія - мистецтво учителя у створенні, використанні й визначенні всього процесу викладання і засвоєння знань; В.М.Шепель (2001) - мистецтво, майстерність, уміння, сукупність методів обробки, зміни.

М.В.Кларин (1999) педагогічну технологію розуміє як системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, що використовуються для досягнення педагогічних цілей.

Поняття педагогічної технології С.М.Бубки та С.О.Сисоевої пов'язане з процесом управління. С.М.Бубка (2002) визначає педагогічну технологію як опис порядку процедур, з яких складається процес управління. С.О.Сисоева (2002) стверджує, що впровадження педагогічних технологій може наблизити до вирішення найважливішої проблеми у педагогіці - управління процесом навчання, спрямованого на розвиток особистості та її професійне становлення.

Ознака, яка часто зустрічається у визначеннях фахівців, це гарантованість та проєктованість (прогностичність) кінцевого результату. Так, В.М.Монахов (1997) стверджує, що педагогічну технологію характеризують два принципові моменти: гарантованість кінцевого результату і проєктування навчального процесу, а педагогічна технологія – набір процедур, що оновлюють професійну діяльність учителя і гарантують кінцевий запланований результат. В.О.Сластьонін (2002) визначає педагогічну технологію як діяльність, що реалізує науково-обґрунтований проєкт педагогічного процесу, є ефективнішою, надійнішою і гарантує результат. Твердять про гарантованість результату педагогічної технології також і А.С.Нісимчук, О.С.Падалка, О.Т.Шпак (2000). Такої ж думки дотримується А.Г.Чорноштан (2002), який відзначає, що головна функція педагогічної технології – прогностична, а один із основних видів діяльності – проєктивний. Л.К.Гребенкіна, Л.А.Байкова (2000) розуміють педагогічну технологію як систему, у якій послідовно реалізується задалегідь спроектований навчально-виховний процес, що гарантує досягнення педагогічних цілей.

Як процес, що забезпечує засвоєння знань, педагогічну технологію визначає Асоціація педагогічних комунікацій і технологій США (1995). Аналогічно характеризує педагогічну технологію В.Ю.Кузьменко (2003), визначаючи її як цілісний алгоритм організації ефективного засвоєння знань, умінь і навичок, який характеризується оптимальною комбінацією основних навчальних компонентів (змісту, форм, засобів, методів і прийомів) з урахуванням вимог щодо наукової організації праці, суб'єктів навчання, збереження і зміцнення здоров'я, які в комплексі забезпечують досягнення запланованих навчально-виховних результатів. Як цілісний алгоритм організації ефективного засвоєння знань, умінь і навичок характеризує педагогічну технологію П.І.Сікорський (2004); А.К.Колечко (2002) як набір операцій з конструювання, формування і контролю знань, умінь, навичок і відносин відповідно до поставлених цілей, а Рада з педагогічної технології (Велика Британія) – як удосконалення, застосування й оцінювання систем, способів і засобів для поліпшення процесу засвоєння знань.

В.Л.Мустаев (2001) в педагогічну технологію вкладає широке коло складових, які в підсумку створюють умови для розвитку учнів. Він розкриває сутність поняття педагогічної технології через систему прийомів і методик, об'єднаних пріоритетними цілями, концептуально взаємопов'язаних між собою завдань і змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу, де зміна будь-якого елемента цієї системи накладає відбиток на всі інші елементи, що в підсумку створює сукупність умов для розвитку учнів.

В.П.Беспалько [1] розуміє педагогічну технологію як реалізовану на практиці педагогічну систему, що спрямована соціальним замовленням і включає шість компонентів: учні, цілі навчання і виховання, зміст педагогічної взаємодії, дидактичні процеси, вчителі та технічні засоби навчання, організаційні форми. Аналогічний погляд на розуміння педагогічної технології висловлює І.П.Підласий (1998), який виокремлює у структурі педагогічної системи сім компонентів, в тому числі результат діяльності.

Значне розходження в поглядах на нове педагогічне явище багато в чому пояснюється його складністю і недостатньою вивченістю, значною відмінністю вихідних позицій у різних дослідників. Але багатьох дослідників об'єднує визначення специфіки педагогічної технології, яка полягає в тому, що в ній передбачається і здійснюється такий навчальний процес, який повинен гарантувати досягнення поставлених цілей.

За твердженням С.С.Кашльова (2002), технологія дає відповідь на питання "Як зробити?".

Отже, із викладеного бачимо, що фахівці по-різному визначають поняття "технології" та "педагогічної технології", вбачають у них різноманітні характеристики. За цим визначенням ЮНЕСКО, педагогічна технологія – це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання і засвоєння знань з врахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодії, що ставлять своїм завданням оптимізацію форм освіти [6, 8].

Селевко Г.К. вважає, що основними ознаками сучасних педагогічних технологій є їхня структура, яка містить змістову та процесуальну частину навчання; концептуальну основу; системність; керованість; ефективність; відтворюваність.

Висновки. Узагальнюючи зазначене, можна сформулювати керівні положення педагогічної технології:

- відображає процес розробки і реалізації в освітній установі педагогічного проекту;
- характеризується оптимальною комбінацією основних навчальних компонентів на основі новітніх досягнень науки і техніки;
- базується на певній науковій концепції;
- спрямована на досягнення конкретної освітньої мети та на задоволення потреб й інтересів учня та вимог суспільства;
- забезпечує досягнення кінцевого результату, гарантує його високий рівень;
- здатна до відтворення в інших педагогічних ситуаціях.

Це дослідження не висчерпує всіх аспектів нашого дослідження, в подальшому передбачаємо охарактеризувати поняття технології у галузі фізичного виховання.

Список використаних джерел:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. – М.: Педагогика, 1989. – 192с.
2. Виленский М.Я. Основные сущностные характеристики педагогической технологии формирования физической культуры личности / Виленский М.Я., Соловьев Г.М. // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2001. - N 3. - С.2-7 <http://Lib.sportedu.ru/press/fkvot/2001N3/p2-7.htm>
3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник для студентів вузів. – К.: Академвидав, 2004. – 352с.
4. Ильина Т.А. Понятие "Педагогическая технология" в современной буржуазной педагогике// Сов. Педагогика. - 1971. - № 9. – С. 123-134.
5. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – К: Молодь, 1969.- 560с.
6. Новітні медико-педагогічні технології зміцнення та збереження здоров'я учнівської молоді: Навч.-метод. посіб. для учителів фіз. культури. – Львів: Українські технології, 2003. – 148с.
7. Падалка О.С., Нісичук А.С., Смолюк І.О., Шпак О.Т. Педагогічні технології: навчальний посібник. – К.: Укр. енциклоп. ім.М.П.Бажана, 1995. – 253с.
8. Педагогические технологии: Учебн. пособие для студентов пед. спец./ Под общ.ред. В.С.Кукушина. – Серия "Педагогическое образование". – Ростов н/Д.: Март, 2002. – 320с.
9. Селевко Г.К. Технологии педагогических советов. Научн.-практ. Журнал для шк. технолога (завуча). – М., 1998. – 56с.
10. Черноштан А.Г. Професійні підготовка майбутнього вчителя фізичного виховання на основі модульно-рейтингової технології навчання: Дис...канд. пед. наук:13.00.04/ Луганський державний пед. університет ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2002.-264с.
11. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>
12. charko.narod.ru – розділ "До питання про визначення понять" технологія навчання"

Lavrin G., Rudak O., Pipa Y., Berkita L.

PEDAGOGICAL TECHNOLOGY AS A MULTIDIMENSIONAL PEDAGOGICAL PROBLEM

In the article to describe essence of notion "pedagogical technology". Aiming the given comparisons the essence of notion "pedagogical technology" is offered by different authors. Leading positions of pedagogical technology are formed.

Key words: technology, educational technology, technology education.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ АВТОСПРАВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ (1955 – 1960-ТІ РОКИ)

Зміна соціально-економічного становища в державі, зокрема збільшення кількості автотранспорту, періодична модернізація правил дорожнього руху та запровадження нових стандартів освіти, вимагають удосконалення підготовки водіїв. Одним зі шляхів пошуку оптимального змісту викладання автосправи є аналіз історичного досвіду в загальноосвітніх навчальних закладах.

Ретроспективний аналіз навчання "Автосправи" у загальноосвітніх школах здійснений у контексті дослідження трудової підготовки старшокласників такими науковцями: М. Пшеничний, Д. Крилов, В. Кузьменко та ін. У дисертаційному дослідженні А. Педорича розкрито проблему запровадження автосправи у загальноосвітніх школах у 1950-их роках [2]. Методичними проблемами вивчення автосправи у 1950-их – 1960-их роках займалися В. Ткаченко, М. Стеблов, М. Коханенко, І. Фоменко та ін. [1; 5; 6; 7]. У наукових працях недостатньо висвітлено організаційно-змістовні аспекти викладання автосправи старшокласникам у другій половині ХХ століття.

Мета статті – виявити та охарактеризувати організаційні проблеми викладання автосправи в загальноосвітніх школах у 1950-их – 1960-их роках.

Завдання статті:

- дослідити змістовно-організаційні аспекти викладання автосправи старшокласникам;
- розкрити проблему матеріально-технічного забезпечення занять автосправи.

У 1950-их роках для предметів технічного спрямування значну роль мало відновлення трудового навчання у 1954 р. Окремі аспекти підготовки водіїв у школах простежуються з 1955–1956 навчального року, коли було запроваджено практикум із машинознавства, в якому було передбачено вивчення елементів автосправи. Під час цього Практикуму учні вивчали автомобіль протягом 48 годин у ІХ і 18 годин у Х класі міських шкіл. У сільських школах вивчали трактор протягом двох академічних годин на тиждень [6, с. 5]. Тому закономірно, що були необхідні методичні розробки та рекомендації щодо викладання автосправи старшокласникам.

Під час вищезгаданого практикуму учні вивчали автомобіль протягом 48 годин у дев'ятому і 18 годин у десятому класі у міських школах. У сільських школах вивчали трактор протягом двох годин у тиждень [6, с. 5].

Зміст практикуму з машинознавства був такий [1]: у ІХ класі вивчали загальну будову автомобіля, а в Х – керування автомобілем і догляд за ним.

За основу для розробки методики автосправи було взято політехнічний підхід, досвід трудового навчання школярів та підготовки водіїв в училищах, технікумах тощо.

Уроки з вивчення автомобіля передбачали пояснення, демонстрування та практичні роботи (вправи, тренування, лабораторні заняття). Ці методи використовували у різноманітному поєднанні.

Досліджуючи проблему вивчення автосправи у загальноосвітніх школах, доцільно зауважити, що першою спробою розкрити комплексно методичні особливості викладання окремих тем із вивчення автомобіля в школі є праця В. І. Ткаченко, яка була видана у 1957 р.. У посібник було включено теми, які, на думку автора, є основними, а саме: "Автомобіль та його значення у народному господарстві", "Двигун автомобіля", "Кривошипно-шатунний і газорозподільний механізм", "Система охолодження", "Силова передача", "Механізми управління" і "Ходова частина" [6].

Цей посібник не містив методичних рекомендацій у сучасному розумінні цього терміну. Уроки зі вказаних тем описані так: тема, мета, обладнання і навчальний матеріал. Теорія була без будь-яких рекомендацій щодо методики її викладання. Практичні роботи школярів розкрито у вигляді технологічних карт їхнього виконання.

Перший методичний посібник, який містив загально-методичні поради вивчення тем із будови автомобіля відповідно до шкільної програми був виданий у 1958 р. (автор М. Стеблов). У ньому зазначено, що для вивчення автомобіля доцільно віддавати перевагу змішаному типу уроку [5], тобто такому, що містить елементи вивчення нового матеріалу, повторення і закріплення нових знань (сучасна педагогіка називає його комбінованим).

Заняття з вивчення будови автомобіля проводилися, як правило, у вигляді практичних робіт. Теоретичну частину науковці рекомендували зводити до вступного інструктажу, у процесі якого необхідно було ознайомити учнів з будовою тих чи інших механізмів та агрегатів, з правилами

користування ними, з особливостями проведення практичних робіт з тієї чи іншої теми. Основною формою занять з практикуму був здвоєний урок. На першій половині уроку, після організаційної частини, вчитель пояснював теоретичний матеріал або проводив короткий інструктаж. На другій половині такого уроку школярі починали виконувати практичні роботи, вчитель проводив індивідуальні інструктажі, пояснюючи незрозумілі питання, які виникали в учнів [1, с. 6–7].

Практичні роботи передбачали розбирання, складання та регулювання частин двигуна та інших вузлів автомобіля. Старшокласники мали змогу на практиці засвоїти теоретичний матеріал, а також отримати певні вміння регулювання автомобільних механізмів.

У навчальній програмі було зазначено, що з метою виконання практичних робіт для середніх шкіл було необхідне таке обладнання [1, с. 10–11]:

1. Деталі і вузли автомобіля.

2. Непрацюючий автомобіль вітчизняного виробництва.

3. Навчальний діючий автомобіль вітчизняного виробництва.

4. Мотоцикл вітчизняного виробництва.

5. Плакати автомобіля.

6. Інше наочне приладдя: макети, розрізні механізми, рисунки, діючі моделі та ін.

Навчальному процесу сприяло використання заздалегідь заготовлених інструкційних карт, в яких викладена послідовність операцій, спосіб їх виконання, необхідний інструмент, час, відведений на кожну операцію і на завдання в цілому (приклад інструкційної карти наведений у таблиці 1).

Таблиця 1

Приклад інструкційної картки з машинознавства для проведення лабораторно-практичних робіт із вивчення автомобіля [1, с. 7–8].

№ п/п	Зміст завдання	Обладнання та інструменти	Вказівки до виконання завдання
1	Зняти головку блока циліндрів	Стенд, гайкові ключі	Відкрутити гайки на шпильках, починаючи від середини головки до країв, і обережно
2	Зняти нижню частину картера	Торцеві гайкові ключі, викрутка	При зніманні картера слідкувати, щоб не пошкодити прокладки
3	Зняти кришки шатунних підшипників	Торцеві гайкові ключі, пасатижі	Перед відкручуванням гайок слід вийняти шплінти. Далі, відкручуючи гайки, обережно, щоб не пошкодити вкладишів і шийок колінчастого вала, зняти кришки
4	Вийняти шатуни з поршнями циліндрів		Шатун разом з поршнем виштовхується в бік головки блока

Із наведеної таблиці зрозуміло, що є важливим виконання технологічної операції в логічній послідовності. Для кожного завдання передбачаються необхідні інструменти. Також зазначаються практичні рекомендації щодо виконання цієї чи іншої дії.

Практичні роботи М. Стеблов рекомендував проводити у такій послідовності [5, с. 10–12]:

1. Вступний інструктаж: а) пояснення мети роботи; б) показ прийомів і виконання окремих операцій; в) перевірка розуміння учнями техніки виконання прийомів та операцій; г) повторення учнями показаних прийомів.

2. Самостійна робота учнів: а) виконання окремих прийомів роботи та комплексу операцій; б) контроль учнів та виправлення їхніх помилок, додаткові вказівки; в) повторення виконання показаних операцій для засвоєння правильних прийомів, умінь та навичок їх удосконалення.

3. Заключна бесіда вчителя: а) підведення підсумків роботи школярів та оцінка успішності, виявлення досягнень та недоліків у навчальній роботі; б) зазначення шляхів удосконалення прийомів роботи, умінь на навичок; в) зв'язок практичних робіт із теоретичним матеріалом.

У процесі вивчення практикуму з машинознавства вчителі намагалися прищепити учням любов до автомобільної техніки, ознайомити їх із особливостями будови та експлуатації автомобіля, розвинути навички обслуговування та сприяти розвитку політехнічного кругозору. Школярі також вивчали основні прийоми керування автомобілем, проте було практично відсутнє вивчення правил дорожнього руху.

У 1960-х роках поширювався досвід навчання автосправи не тільки як складової "Практикуму з машинознавства", а й у процесі гурткової роботи. Це давало можливість учням, закінчуючи школу, одержати посвідчення водія. Вперше таку роботу запровадили у 1963–1964 навчальному році за програмою підготовки шофера-аматора для учнів IX–XI класів. У загальноосвітніх навчальних закладах створювалися сприятливі умови для більш детального вивчення будови й експлуатації

автомобіля [4]. Також, у школах під час гурткової роботи була змога більш детально вивчати правила й безпеку руху та здійснювати навчальну їзду на автотранспорті.

Під час викладання автомобільної справи у середніх школах найбільш відповідальним і складним етапом підготовки шофера було проведення занять з практичного водіння автомобіля та вивчення правил дорожнього руху. Ці заняття мали свої специфічні особливості. У процесі проведенні їх в школах виникали певні труднощі, пов'язані не тільки з тим, що школи не мали ще потрібного досвіду організації і методики занять, а й тому, що була відсутня відповідна навчально-матеріальна база.

Заняття з практичного водіння проводилися на шкільних навчальних автомобілях. Якщо загальноосвітні навчальні заклади не володіли відповідним матеріально-технічним обладнанням, тоді вони співпрацювали з місцевими підприємствами, які виділяли авто на період навчання школярів водінню [7, с. 5]. Підшефні підприємства передавали не тільки працюючі автомашини, а й окремі деталі, вузли та запчастини для навчальних цілей.

Окрім автомобілів, загальноосвітнім школам для якісного навчання водіїв потрібно було дидактичне забезпечення, зокрема технічні засоби навчання (ТЗН).

В досліджуваній період у навчальному процесі застосовували проекції статичного зображення. Для цього вчителі використовували: фільмоскопи й епідіаскопи. Найбільш універсальними й доступними були епідіаскопи. Вони давали зображення на екрані проекції малюнків, фотознімків, ілюстрацій із книг та інших зображень, зроблених на площині. Такі ТЗН надавали змогу застосовувати значну кількість ілюстрацій та насичувати навчальний процес наочними посібниками, не порушуючи методичної цілісності занять, а іноді й покращуючи її [3]. Поступово ТЗН розповсюджувалися у всі навчальні заклади, де відбувалося навчання автосправи.

З метою забезпечення загальноосвітніх шкіл навчальними фільмами запроваджувалась єдина система кінопрокату, а також створювалися спеціальні фонди. На заняттях із автосправи використовували такі фільми: "Вантажні автомобілі "ЗІЛ", "Автомобіль "Москвич" і його технічне обслуговування". Також розповсюджувався кінокурс "Автомобіль", до якого входили такі розділи: 1) Двигун; 2) Карбюрація; 3) Електрообладнання автомобіля; 4) Трансмсія; 5) Гальмування; 6) Ходова частинна [3]. На заняттях із автосправи вчителі використовували ілюстрації, кінокурси та кінофільми, в яких була розкрита будова автомобілів, особливості їхнього технічного обслуговування та окремі аспекти ремонту.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Навчання автосправи старшокласників загальноосвітніх шкіл у 50-ті–60-ті роки ХХ століття відбувалося так:

- у курсі "Практикум з машинознавства" вивчали автомобіль;
- заняття з автосправи були передбаченні у процесі гурткової роботи;
- основними формами організації навчання були лабораторно-практичні роботи під час зведеного уроку;
- за основу для розробки методики викладання автосправи взяли досвід підготовки водіїв у автошколах, в училищах механізації тощо.

2. Матеріально-технічні проблеми забезпечення занять автосправи вирішували так: від місцевих підприємств школи отримували у постійне або тимчасове користування автомобілі, а також їхні непрацюючі деталі чи вузли для навчальних цілей; епідіаскопи, фільмоскопи, епідіаскопи, тематичні кінофільми й кінокурси розповсюджувалися централізовано.

Перспективи подальших досліджень: аналіз змісту та методичних аспектів викладання автосправи у 1970–1990 рр.

Список використаних джерел

1. Коханенко М. О. Практикум з машинознавства в ІХ-Х класах : автомобіль : метод. розробки / М. О. Коханенко, Г. Є Нагула. – К. : Рад. школа. – 1958. – 132 с.
2. Педорич А. В. Підготовка майбутніх учителів трудового навчання з профілю "Автосправа" : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.02 / Педорич Анатолій Володимирович. – Чернігів, 2006. – 301 с.
3. Сопіга В. Б. Методичні особливості використання наочних посібників на заняттях автосправи у 50–80-ті роки ХХ століття / В. Б. Сопіга // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка / Гол. ред. Г. В. Терещук —2012. — № 3. — С. 57—62
4. Сопіга В. Б. Соціально-економічні фактори підготовки вчителів автосправи у 1950–1970 роках / В. Б. Сопіга // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. – Випуск. – 7. – С. 298–306

5. Стеблов Н. М. Уроки по изучению автомобиля в средней школе : пособия для учителей / Н.М. Стеблов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 175 с.
6. Ткаченко В. И. Изучение автомобиля в школе : пособия для учителей / В. И. Ткаченко под ред. М. З. Акмалова. – Южно-Сахалинск: Советский Сахалин, 1957. – 130 с.
7. Фоменко І. Г. Організація і методика проведення занять з учнями середньої школи по водінню автомобілів і вивченню правил руху по вулицях і дорогах / І. Г. Фоменко // Методика трудового і виробничого навчання : Республ. наук.-методичний зб. / Ред. кол. : А. І. Дьомін та ін. – К. : Рад. шк., 1965. – Вип. 1 – С. 52–58.

Sapiga V.

ORGANIZATIONAL ASPECTS OF TEACHING AUTOMOBILE ENGINEERING IN SECONDARY SCHOOL DURING THE 1955-1970

This paper suggests the analysis of organizational aspects of teaching automobile engineering in high school during the 1955-1970, showing the logistical problems and the features of students an automobile car by studying during the workshop on engineering. The specific features of supplying the classes of automobile Engineering with the technical teaching tools are provided.

Key words: driver training, automobile Engineering, workshop on Engineering.

УДК 37.047

Марія Москалюк

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ

Одним із шляхів оновлення змісту освіти та узгодження його з потребами сучасності вбачаємо в орієнтації навчально-виховного процесу на набуття ключових компетентностей та створення ефективних механізмів їх запровадження. В умовах надмірного інформаційного простору на дитину спрямовується величезна лавина інформації, тому життєво необхідним є розвиток умінь швидко і якісно аналізувати її, відсівати другорядне та ефективно використовувати значуще.

Початкова ланка освіти – фундамент шкільного навчання, адже саме тут закладається основа для формування особистості майбутнього громадянина. Вона покликана забезпечити подальше становлення і різнобічний розвиток особистості дитини, цілеспрямовано виявляти й розвивати її здібності в різних видах діяльності, створити умови для повноцінного засвоєння базового рівня освіти й умінь вчитись.

На сьогоднішній день питання формування ключових компетентностей є актуальним, адже з 2012-2013 навчального року першокласники навчаються за новим Державним стандартом початкової загальної освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України 20 квітня 2011 року № 462. Він ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого і компетентісного підходів. У цьому документі зазначено, що основним завданням початкового навчання є оволодіння учнями ключовими компетентностями. При цьому важливим моментом є збереження наступності у розвитку дітей між дошкільною і початковою ланками освіти.

Загалом, проведений аналіз літературних джерел засвідчує, що різні аспекти проблеми компетентності в Україні висвітлювали: І. Гушлевська (поняття компетентності у вітчизняній і зарубіжній педагогіці); О. Локшина (розвиток компетентісного підходу в освіті Європейського Союзу); О. Овчарук (нові орієнтири освітніх інновацій в Україні у контексті компетентісного підходу до формування змісту шкільної освіти); О. Пометун (компетентісний підхід — найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти) й ін. Проблему компетентності на різних рівнях аналізу розробляють С. Гончаренко (глушачення явища компетентності), І. Тараненко (компетентність як здатність до найефективнішого застосування знань), А. Василюк (сучасні підходи до компетентності вчителя у Польщі), К. Корсак (цивілізаційна компетентність), І. Ящук (життєва компетентність особистості), В. Ковальчук (соціальна компетентність учителя), О. Овчарук (європейські підходи до проблеми компетентності), А. Михайличенко, В. Аніщенко (професійна підготовка на основі стандарту компетентності) та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити сутність компетенції, якими необхідно володіти вчителям початкових класів.

Компетентний фахівець відрізняється від кваліфікованого тим, що він не лише володіє певними знаннями, умінями та навичками, необхідними для його плідної професійної діяльності, а й реалізує їх у своїй роботі; завжди саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни; вважає свою

професію великою цінністю. У наш час потреба в компетентності є найголовнішою ознакою та потребою кожної людини. Компетентність допомагає фахівцеві ефективно вирішувати різноманітні завдання, які стосуються його професійної діяльності [3]. Вона сприяє формуванню конкурентоспроможного фахівця на ринку праці, здатного адаптуватися до змін, вільно володіти професією та орієнтуватися в суміжних галузях діяльності, готового до постійного професійного зростання, соціальної і професійної мобільності [7, с. 236].

Одні дослідники визначають компетенцію як готовність спеціаліста застосовувати на практиці отримані знання, інші — як здатність вирішувати проблеми. Однак більшість дослідників погоджуються з думкою, що компетенція ближча до розуміння “знаю, як”, ніж до “знаю, що”.

“Словник іншомовних слів” [6, с. 345] визначає поняття “компетенція” як коло повноважень певної організації, установи, або особи; коло питань, в яких ця особа має певні повноваження, знання, досвід. У межах своєї компетенції особа може бути компетентною або некомпетентною в тих чи інших питаннях, тобто мати або набути компетентність (компетентності) у певній сфері діяльності.

С. Сисоєва пропонує визначення компетентності як специфічної здібності, яка необхідна для ефективного виконання конкретної дії у конкретній предметній галузі, що включає вузькоспеціальні знання, специфічні предметні навички, способи мислення, а також розуміння власної відповідальності за власні дії” [5, с. 25].

На думку Л. Коваль, компетентність — важлива складова професіоналізму майбутнього вчителя. Компетентний учитель — це професіонал, який не лише отримав повний обсяг знань з предмета, а й уміє сформулювати внутрішню мотивацію пізнавальної діяльності учня, чітко, логічно і доступно викласти свої думки, під час уроку організувати співробітництво, знайти шляхи оптимального спілкування, вміє розкрити творчий потенціал, розвивати мислення [2, с. 42].

На думку В. Александрової, основними складовими компетентності є:

- знання, але не просто інформація, а швидко змінювана, динамічна, різноманітна, яку треба вміти знайти, відсіяти від непотрібної, перевести у досвід власної діяльності;
- вміння використовувати ці знання у конкретній ситуації; розуміння, яким чином можна набути цих знань, для якого знання який метод потрібний;
- адекватне оцінювання себе, світу, свого місця в світі, конкретного знання, необхідності чи зайвості його для своєї діяльності, а також методу його набуття чи використання [1, с. 4].

Кожна компетентність побудована на комбінації взаємно відповідних пізнавальних відношень та практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, всього того, що можна мобілізувати для активної дії. С. Бондар наголошує, що компетентність — це здатність особистості діяти. Але жодна людина не діятиме, якщо вона особисто не зацікавлена в цьому. Природа компетентності така, що вона може проявитися лише в органічній єдності з цінностями людини, тобто в умовах глибокої особистісної зацікавленості в цьому виді діяльності. Отже, цінності є основою будь-яких компетенцій [4, с. 12].

Таким чином, більшість учених під компетентністю людини розуміють структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і стосунків, які набуваються у процесі навчання. Компетентнісний підхід передбачає спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, надпредметних) та предметних компетентностей особистості. До ключових відносять соціальну компетентність, яка включає в себе комунікативну і передбачає здатність особистості до визначення мети комунікації, застосування ефективної стратегії спілкування залежно від ситуації, вміння емоційно налаштуватися на спілкування з іншими; продуктивно співпрацювати в групі, проявляти ініціативу у спілкуванні, керувати власними взаєминами з іншими.

Комунікативна компетентність передбачає вміння спілкуватися як усно, так і писемно, доводити власну думку, адаптуватися у мовному середовищі у будь-якій соціальній ситуації; вона забезпечує можливість безпосереднього спілкування. Саме тому оволодіння комунікативною компетентністю є надзвичайно важливим у підлітковому віці. Адже у цей віковий період спілкування — одна із найважливіших потреб, яка супроводжується сукупністю переживань.

Компетентнісний підхід в освіті пов'язаний з особистісно орієнтованим і діяльнісним підходами до навчання і виховання, оскільки стосується особистості дитини і може бути реалізований тільки у процесі виконання конкретним учнем певного комплексу дій. Ключові компетентності за своїм характером є наскрізними і вони досягаються через усі без винятку навчальні предмети та виховні заходи.

Протягом навчання у початковій школі учні повинні оволодіти ключовими компетентностями, які передбачають їх особистісно соціальний та інтелектуальний розвиток, формуються на міжпредметній основі та є інтегрованим результатом предметних і міжпредметних компетенцій.

Ключова компетентність охоплює низку загальних навчальних і пізнавальних умінь. Вміє вчитися той учень, який сам визначає мету діяльності або приймає поставлену вчителем; проявляє зацікавленість у навчанні; докладає вольових зусиль; організовує свою працю для досягнення результату, відбирає або знаходить потрібні знання, способи для розв'язання задачі; виконує в певній послідовності сенсорні, розумові або практичні дії, прийоми, операції; усвідомлює свою діяльність і прагне її вдосконалити; має вміння і навички самоконтролю і самооцінки.

Однією із найважливіших компетентностей учнів початкових класів є вміння вчитися. Вона формується в усіх освітніх галузях, передбачених Державним стандартом.

Особливе значення у формуванні вміння вчитися відводиться рідній українській мові, так як вона є не тільки предметом, а й найважливішим засобом навчання, виховання і розвитку особистості у процесі опанування всіх інших предметів початкової ланки освіти. Відповідно до мети і завдань мовного компонента освітньої галузі у структурі Державного стандарту виділяються такі змістові лінії: мовленнєва, мовна, соціо-культурна і діяльнісна.

Формування мовних компетентностей не обмежується лише вивченням рідної мови. Не даремно в народі говорять, що скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина. Вивчення в початкових класах іноземної мови має величезне значення у формуванні соціально-комунікативних компетентностей.

У формуванні ключової компетенції, вміння вчитися, особливе значення має креативний розвиток, забезпеченню якого сприяє вивчення математики. Саме математична галузь формує і розвиває: здатність логічно міркувати, обґрунтовувати свої дії, виконувати дії за алгоритмом; уміння застосовувати обчислювальні навички у практичних ситуаціях.

На вчителів початкових класів покладається ще одне важливе завдання: формування в учнів початкових класів здоров'язберезувальних компетентностей на основі оволодіння знаннями і досвідом здорового і безпечного способу життя; формування та розвитку навичок базових рухових дій загальнорозвивального спрямування; формування фізичної культури.

Вихідним положенням здоров'язберезувальної компетентності є розуміння здоров'я як феномена взаємоузгодженої життєдіяльності людини, формування фізичної культури особистості. Тому особливу увагу слід приділяти урокам фізкультури та основ здоров'я.

Сучасне життя вимагає формування в учнів компетентностей з інформаційно-комп'ютерних технологій. Тому першочерговим завданням всіх вчителів початкової школи буде оволодіння комп'ютером.

Змістовими лініями кожного навчального предмета початкової ланки освіти формуються ключові компетенції. Тому для їх формування необхідна наполегливість і творчість учителя, належна матеріальна база. Під час складання календарно-тематичного планування та розробки плану-конспекту уроків слід не забувати про практичне спрямування кожного уроку, обговорення питань застосування набутих знань, умінь та навичок.

Перед учителем на сьогодні поставлені важливі завдання:

- збагатити учня необхідним багажем знань, розвинути вміння запам'ятовувати і відтворювати певну інформацію;
- сформувати розуміння отриманої інформації, здатність її обробляти, переформулювати своїми словами;
- застосовувати набуті знання (правила, закони, принципи, теорії) на практиці, робити узагальнення;
- розвивати основні мисленнєві операції;
- аналіз (осмислення змісту навчального матеріалу, здатність аналізувати його за даними параметрами);
- синтез (створення нових схем, доведення, поєднання елементів для отримання цілого, побудова висновків);
- оцінювання (формування оцінних суджень щодо цінності ідей, тверджень, художніх творів тощо).

При передбаченні кінцевого навчального результату педагог має чітко орієнтуватися, який початковий рівень знань у його учнів та з допомогою яких методів і форм роботи можна досягти поставлених цілей та завдань.

Точне і чітке визначення навчальних цілей, спрямованих на конкретний кінцевий результат, допоможе вчителю побудувати навчально-виховний процес згідно з вимогами сучасної освіти.

Список використаних джерел:

1. Александрова В. С. Педагогічна рада "Шляхи формування компетентностей учнів" / В. С. Александрова // Управління школою. — 2008. — №6. — С. 2–6.
2. Коваль Л. В. Технологічні карти у професійній підготовці майбутнього вчителя початкової школи / Л. В. Коваль // Почат. шк. — 2005. — № 5. — С. 37–42.
3. Лебеденко Ю. М. Компетентнісний підхід в системі вищої освіти [Електронний ресурс] / Ю. М. Лебеденко. — Режим доступу до журн: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06lumsvo.pdf>.
4. Пільчук Т. В. Формування самоосвітньої компетентності. Методи та проблеми / Т. В. Пільчук // Управління школою. — 2008. — № 6. — С. 11–14.
5. Сисоєва С. О. Педагогічні технології: проблеми, пошуки, перспективи впровадження / С. О. Сисоєва // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 6. — С. 15–26.
6. Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. С. Мельничука. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. — 775 с.
7. Тинкалюк О. В. Дефініції понять "компетентність" і "компетенції" у педагогічній науці / О. В. Тинкалюк // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. — Серія: Педагогіка. — 2007. — № 9. — С. 235-242.

Moskalyuk M.

**TEACHER TRAINING OF PRIMARY SCHOOL TO THE FORMATION OF KEY
COMPETENCIES IN STUDENTS**

The problem of training primary school teacher in the formation of key competencies in students. The notion of "competence" and "competency based approach." Identified and justified basic key competencies required for learning and processing of primary school pupils.

Key words: *competence, key competencies, elementary school, State Standard disciplines.*

УДК 37.047; 37.048.4

Ольга Дарбишева

**ПОЛЬОВА ПРАКТИКА З МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА
БІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ**

В умовах динамічного розвитку суспільства, виходу на нові рівні пізнання природи особливого значення набуває ініціативність молоді, її прагнення виявляти новизну, активно досліджувати складність мінливого світу, а також створювати нові оригінальні стратегії діяльності. Саме на їх реалізацію і спрямована методична підготовка майбутнього вчителя біології.

Проблема підготовки майбутніх учителів набула досить ґрунтовного висвітлення в науковій літературі. Теоретичні та методологічні її основи відображені в працях М. Драгоманова, О. Духновича, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Сучасні її аспекти знайшли відображення в науковому доробку А. Алексюка, Н. Гоноболіна, С. Гончаренка, Н. Кузьміної, О. Савченко, В. Семиченко, В. Сластьоніна, О. Щербакова. Процесу формування дослідницьких умінь присвячені роботи А. Арсьонової, В. Литовченко, Н. Амеліної, Є. Барчук, Н. Яковлевої, І. Бакарьової, І. Каташинської, М. Князян. Вивчення дисертаційних робіт, наукових статей та методичних напрацювань у галузі біологічної освіти показало, що в працях Т. Буяло, В. Грубінко, Т. Коршевнюк, В. Кизенко, Н. Міщук, М. Сидорович, А. Степанюк, Г. Ягенська, Я. Фруктова акцентується увага на питаннях використання навчально-дослідницької роботи учнів з метою формування біологічних знань, загально навчальних і дослідницьких умінь, підвищення інтересу до вивчення біології

В. Сластьонін, І. Ісаєва у професійній підготовці майбутнього вчителя основну увагу надають формуванню педагогічної культури. В. Сластьонін до її змісту, наприклад, відносить: фундаментальні загальнофілософські, загальнокультурні, психолого-педагогічні та спеціальні знання, інноваційний стиль науково-педагогічного мислення, готовність до прийняття творчих рішень, потребу в постійній самоосвіті та готовність до цього, вміння і навички практичної педагогічної діяльності, які дозволяють і учителю вивчати й діагностувати рівень розвитку вихованців, розуміти, організувати їх спільну роботу, формувати соціальні цінні якості особистості, володіти індивідуальним стилем педагогічної діяльності [1, с. 73-79].

Л. Хомич розглядає професійно-педагогічну підготовку як "процес навчання студентів з психолого-педагогічних дисциплін у науково-дослідній і навчально-практичній роботі". При цьому "всі дисципліни психолого-педагогічного циклу в комплексі повинні визначати професійну спрямованість педагогічного закладу, бути ядром професійної підготовки студентів" [1, с. 3].

Досить ґрунтовно недоліки й перспективні напрямки сучасної підготовки майбутніх учителів охарактеризовані О. Савченко. До основних недоліків навчально-виховного процесу у вищих педагогічних закладах дослідниця відносить, по-перше, "невиправдано великий перелік дисциплін у діючих навчальних планах, у проєктах Державних стандартів і водночас неповне відображення нових предметів шкільного змісту". По-друге, недооцінку "педагогічних і психологічних знань, особливо в підготовці вчителя-предметника". І, по-третє, "відсутність професійної спрямованості в змісті предметів, які входять до циклу гуманітарної і соціально-економічної підготовки" [2, с.3].

Аналіз вузівських навчальних програм, методичної літератури засвідчив, що існує суперечність між змістом методичної підготовки вчителя та завданнями, які йому необхідно вирішувати в процесі практичної діяльності. Оскільки польова практика з методики навчання біології та природознавства є одним із видів пізнавальної діяльності студентів, її функціонування повинно відбуватися у відповідності до загальних дидактичних принципів.

Метою роботи ми визначили: умови ефективності організації дослідницької діяльності майбутніх вчителів біології на навчально-дослідній земельній ділянці.

Згідно навчального плану проведення польової практики з методики навчання природознавства та біології передбачено у шостому семестрі третього курсу та сьомому семестрі четвертого курсу хіміко-біологічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати: нормативно-правові документи та принципи організації навчально-дослідницької діяльності у вищій і загальноосвітніх школах; зміст і особливості організації навчально-дослідної роботи з біології учнів загальноосвітніх навчальних закладів; специфіку планування території та виконання робіт на навчально-дослідній земельній ділянці; особливості проведення практичних занять на навчально-дослідній земельній ділянці; методику планування дослідів, проведення агротехнічних заходів, фенологічних спостережень та аналізу результатів навчально-дослідної роботи; закономірності формулювання висновків на основі зв'язку теоретичного матеріалу навчального предмета та практичної діяльності школярів. Та оволодіти навичками: здійснювати планування і розподіл території шкільної навчально-дослідної земельної ділянки; складати сівозмину і ротаційну схему рослин польового, овочевого, колекційного та інших відділків навчально-дослідної земельної ділянки; проводити практичні заняття на навчально-дослідній земельній ділянці; розробляти методику постановки дослідів та проведення фенологічних спостережень за дослідними об'єктами; розробляти екскурсії з учнями в природу, на шкільну навчально-дослідну земельну ділянку і сільськогосподарське виробництво; організувати літню навчально-виробничу практику учнів з біології; презентувати результати дослідницької роботи (слайди, проєкти); організувати збір матеріалів для обладнання кабінету біології і забезпечення уроків роздатковим матеріалом; виготовляти наочні посібники, проводити виставки, конкурси, ярмарки за результатами проведення дослідів на земельній ділянці; розраховувати доцільність вирощування рослин на навчально-дослідній ділянці з точки зору матеріальних, фізичних затрат і економічної вигоди; реалізовувати завдання екологічного, морально-етичного, естетичного виховання учнів під час роботи на навчально-дослідній земельній ділянці.

Програма навчальної дисципліни охоплює 5 модулів:

1. Мета, завдання та зміст навчально-польової практики з методики навчання біології.

Студенти ознайомлюються з нормативно-правовими документами навчально-дослідної земельної ділянки; принципами організації навчально-польової практики (особистісної спрямованості студента, вибору індивідуальної освітньої траєкторії, наочності); обґрунтовують значення навчально-польової практики у підготовці майбутніх вчителів біології до реалізації дослідницького підходу у навчанні.

2. Навчально-дослідна земельна ділянка як складова освітнього середовища для формування дослідницької компетентності учнів.

В цьому модулі зосереджена увага на особливості організації навчально-дослідної земельної ділянки у загальноосвітніх навчальних закладах різних типів (початковій, основній і старшій школі), для шкіл, розташованих у містах і робітничих селищах; у позашкільних навчально-виховних закладах (обласні, районні, еколого-натуралістичні центри та міські станції юних натуралістів) та вимог до вибору земельної ділянки та закладання основних відділів типової шкільної навчально-дослідної земельної ділянки.

Передбачена самостійна робота на занятті – скласти план-схему відділків навчально-дослідної земельної ділянки для загальноосвітньої школи та змоделювати розміщення рослин з ділянок ботаніко-рослинницького відділку (площа на вибір з переліку: 2 га, 1,5 га, 0,60га, 0,20 га). Це дає можливість вправлятися з плануванням та розподілом шкільної навчально-дослідної земельної ділянки нестандартної конфігурації.

3. Зміст та організація роботи школярів на навчально-дослідній земельній ділянці.

Особливості проведення позаурочних занять на навчально-дослідній земельній ділянці стимулюватимуть студентів до формування навичок застосування знань на практиці під час проведення позакласної дослідницької і експериментальної роботи зі школярами на навчально-дослідній земельній ділянці. Удосконалять навички вибору об'єктів для навчально-дослідної роботи та їх розподіл за класами, ланками, гуртками, складання плану навчально-виховної роботи учнів на шкільній навчально-дослідній земельній ділянці.

Самостійна робота представлена виконанням завдань:

- Опишіть методику проведення короткочасних і довготривалих спостережень за двома, трьома об'єктами навчально-дослідної земельної ділянки.
- Проведіть спостереження за одним із живих об'єктів навчально-дослідної земельної ділянки. Опишіть методику його проведення. Результати зафіксуйте.
- Складіть гербарій бур'янів і кормових рослин, виготовте дидактичний матеріал та аудіовізуальний наочний посібник з біології.

4. Методика організації дослідницької роботи учнів на навчально-дослідній земельній ділянці. Студенти розвивають вміння організовувати та проводити практичні польові роботи на навчально-дослідній земельній ділянці. Ознайомлюються із специфікою та різноманітністю польових робіт учнів під час вирощування рослин і тварин на навчально-дослідній земельній ділянці, особливістю формування дослідницької компетентності школярів в процесі вивчення об'єктів навчально-дослідної земельної ділянки, розробляють міні-проекти щодо доцільності вирощування об'єктів на навчально-дослідній земельній ділянці, визначають тематику дослідницької роботи, передбаченої шкільними програмами і змістом гурткової роботи з біології і природознавства, та закладають досліді на навчально-дослідній земельній ділянці з природознавства (5-6 класи), з біології в основній школі (7-9 класи) і в старшій школі (10-11 класи). Цей модуль найбільш об'ємний в роботі студентів, але і найцікавіший.

Завдання самостійної роботи:

- Опишіть тварину, яку можна утримувати в зоолого-тваринницькому відділку навчально-дослідної земельної ділянки.
- Визначіть тематику дослідницької роботи, передбаченої шкільними програмами і змістом гурткової роботи з біології і природознавства.
- Розробіть міні-проект щодо доцільності вирощування об'єктів на навчально-дослідній земельній ділянці з точки зору матеріальних затрат та економічної вигоди.
- Розробіть тематику трьох-чотирьох дослідів з одним об'єктом (рослиною) для учнів з біології основної школи.
- Опишіть тематику і методику проведення дослідів з селекції "Добір сортів сільськогосподарських культур для певного регіону".

5. Використання навчально-дослідної земельної ділянки у позакласній натуралістичній роботі. Студенти ознайомлюються з методикою використання об'єктів навчально-дослідної земельної ділянки для організації натуральних виставок, конкурсів, ярмарок тощо. Використовують навчально-дослідну земельну ділянку для проведення Всеукраїнських еколого-натуралістичних операцій, акцій і кампаній, вивчають досвід роботи навчально-виховних закладів з організації дослідницької роботи на навчально-дослідній земельній ділянці.

Самостійна робота представлена виконанням завдань:

- Розробити методику проведення одного із натуралістичних свят.
- Відібрати природний матеріал з навчально-дослідної земельної ділянки для виставок, свят, конкурсів тощо.
- Описати досвід роботи кращих вчителів свого району щодо організації дослідницької роботи на навчально-дослідній земельній ділянці. До опису додати фотопрезентацію.

Студентам пропонуються на вибір такі індивідуальні завдання:

1. Виявити фактори, які підвищують ефективність роботи учнів на шкільній навчально-дослідній земельній ділянці.
2. Сформулювати завдання на формування дослідницьких умінь учнів під час роботи з обраною рослиною.
3. Узагальнити і описати досвід оформлення результатів роботи учня на навчально-дослідній земельній ділянці.
4. Описати досвід роботи кращого вчителя свого району щодо організації дослідницької роботи на навчально-дослідній земельній ділянці тощо.

З метою вивчення стану досліджуваної проблеми в шкільній практиці ми провели анкетування вчителів. Проведений нами аналіз анкетних даних серед вчителів біології Тернопільської області свідчить, що багато педагогів (52%) недостатньо володіють методикою дослідницького процесу, 43% слабо розбираються в методах дослідження, у 36% учителів немає готовності до застосування дослідницьких методів, а у 15% учителів немає мотивації до підвищення свого професійного рівня. Крім того, вчителі сільських шкіл констатують, що всі види діяльності, які передбачені на ділянці, учні виконують дома на присадибних ділянках. Однак 70% вчителів вважають, що навчально-дослідна ділянка вкрай необхідна школі. Рационально організована робота на ній дозволяє школярам перевіряти істинність знань з біології на практиці, отримувати нові знання про довкілля, формувати вміння дослідницької роботи. Вони пов'язують роботу на навчально-дослідній ділянці з якісним вивченням біології.

Ті самі вчителі відповіли, що на їх думку робота на навчально-дослідній ділянці згуртовує учнів, однак 50% вчителів такої тенденції не спостерігали. Всі опитані вчителі однозначні у відповіді на запитання анкети стосовно того, чи належна організація праці на навчально-дослідній ділянці. Їх думка однозначна – ні. Пов'язують це із низькою культурою сільськогосподарської праці загалом, низькою мотивацією цього виду діяльності, неоднозначним ставленням батьків до діяльності учнів. Серед пропозицій щодо покращення функціонування навчально-дослідної ділянки 90% опитаних вказали на необхідність часткової механізації ручної праці школярів, збільшення числа методичних рекомендацій щодо організації дослідної роботи школярів.

На нашу думку, підготовка вчителя біології до дослідницької діяльності на навчально-дослідній земельній ділянці залежить від вміння постійно вдосконалювати свої знання, вносити в роботу елементи творчості, здійснювати дослідницький підхід до вирішення проблем, що виникають у навчально-виховному процесі.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д.Бех. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
2. Підготовка учнів до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи): Навчально-методичний посібник [Г.О.Балла, П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки та ін.] – К.: Наукова думка, 2000. – 188с.

Darbysheva O.

TRAINING FIELD PRACTICE IN METHODS OF TEACHING BIOLOGY IN THE TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHER

Actuality of material is conditioned the problem of forming of research abilities of future teachers of biology on to the educational-field to practice from the method of studies of natural history and biology. The analysis of the implementation problems in practice, diagnostic level of formation of research skills in students during independent work on the school teaching and research plot. A content modules selected system formation research skills of future teachers of biology and tasks for independent work of students on educational field practice in methods of teaching biology.

Key words: *training future teachers of biology, research skills, tasks for individual work, application training and field practice.*

УДК 37.08

Людмила Юрчак

ШРИХИ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ПОРТРЕТА ТА ТИПОВІ ДЕВІАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ

Потреба акцентувати увагу на вивченні професійного портрета вчителя є кроком до переосмислення ідеалів і визначення стратегічних напрямів поступу суспільства, що ілюструє динаміку стосунків усередині соціуму та зміну рольового навантаження вчителя, характеризуючи суспільні реформації за відповідний період часу. Проблематику професійного портрета педагога вивчали українські дослідники Артюшенко А., Журба М., Самойлюкевич І., Уфімцева С., а також Соколова І. (Росія), Еккер А., (Австрія), Хамера Дж. (Великобританія), Шуїци М. (Сербія). Важко уникнути позитивно-ідеалізованого забарвлення соціально значимого образу педагога, проте ідеальне в професійному портреті вчителя формується переважно завдяки традиційним національним вимогам українського народу до особистості, що ґрунтуються на глибоких, споконвічних засадах гуманізму.

Педагог О. В. Духнович (1803-1865) сформулював загальне правило - діяти "любезно и словом благодати, советованием любовным, а не биткою и бесчестьем" [1, с.208]. Лагідне, уважне, терпляче,

вимогливе ставлення до дитини було базовою і формуючою основою духовності. До вчителя завжди ставились особливі вимоги. На думку М. Г. Стельмаховича, традиційно право покарання надавалося громадою людині авторитетній, мудрій. Зауваження чи докір такого вихователя цінувалося вище, ніж чиясь похвала. Учитель не може дозволити у своїй роботі проявів гніву, збудження, підозр, образ чи лайки [9].

Порівняльний професійний портрет учителя повинен вивчатися у щонайменше двох аспектах: суспільному і особистісному (рис.1).

Рис. 1. Функції порівняльного професійного портрета вчителя

Суспільний аспект передбачає вивчення професійного портрета вчителя у просторовому та часовому ракурсах. Це порівняння професійних портретів учителя в одній країні у різні періоди і порівняння професійного портрета вчителя в різних країнах в певний проміжок часу, що постає зараз гостро і глобально [3; 4; 8; 10; 11].

Особистісний аспект реалізується у порівнянні особистого професійного портрета учителя на різних етапах становлення та порівняльному аналізі особистого професійного портрету вчителя із сучасним йому суспільно визначеним професійним портретом педагога у тому ж соціумі.

Професійний портрет учителя складався протягом усієї історії розвитку людства, і тому сьогодні повинен розглядатися історично:

- це може бути відновлений за документами і пам'ятками професійний портрет педагога минулого;
- доступний для вивчення образ сучасника;
- прогнозований портрет учителя майбутнього.

Професійний портрет педагога завжди, хоч і в різних пропорціях, має дві характерних складові: ідеальне і реальне. Ідеальне представлене ідеальним загальнолюдським і ідеальним фаховим. Професійний портрет учителя, на відміну від інших професійних портретів (скажімо, рибалки чи музиканта), містить у собі значну питому частку ідеального загальнолюдського.

Ідеальне загальнолюдське - концентрація усіх відомих позитивних людських якостей, які безумовно схвалюються суспільством, які варто зберігати, розвивати у вихованців. Це інтеграція культурно-етичних цінностей суспільства. Ідеальне фахове - це оптимальне поєднання рис і якостей, які забезпечують гармонійність і найбільшу ефективність навчально-виховного процесу. Спроби створити ідеальний фаховий портрет учителя неодноразово робилися в минулому (Сергій у Єпіфанія Премудрого [7, с. 233]). Сьогодні такий ідеальний професійний портрет стане стимулом для особистого розвитку вчителя та критерієм суспільних цінностей і досягнень.

Реальне у професійному портреті вчителя можна визначити як міру відповідності ідеальному. Співвідношення реального та ідеального регулювалося особливими суспільними відносинами .

Суспільно значима роль висококваліфікованого педагога була почесною і відповідальною, до нього пред'являлися конкретні вимоги. Якщо виховання відбувалося в сім'ях (батьківських чи прийомних, майстрових тощо), то передача та видозміна суспільно та особисто значимої інформації відбувалося лише по вертикалі, і похибки відтворювалися пропорційно відтворенню населення. Проте суспільний характер освіти уможлилював трансформацію знань як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямках, що допускало геометричну прогресію у репродукуванні похибок. Це ставило під загрозу суспільні інтереси, проте робила процес виховання та навчання керованим. Суспільні вимоги до вчителя були одним із механізмів реалізації такого керівництва. Ці вимоги стимулювали реальне у професійному портреті вчителя і забезпечували мінімум, що давав право займатися учительською діяльністю.

Об'єктивні вимоги передбачали наявність рис і якостей, які б забезпечували здійснення навчально-виховного процесу (мова, витримка, знання, відповідальність тощо), та дотримання

загальнолюдської стратегії цього процесу (передача нащадкам наукових, культурних, етичних надбань, що забезпечують життєдіяльність і прогресивний, гармонійний розвиток соціуму).

Суб'єктивні вимоги до вчителя формувалися тимчасовими потребами суспільства і передбачали як особисті прояви (специфіка одягу, поведінки, дотримання статуту конкретного закладу, рівень знань тощо), так і потреби суспільства на цьому етапі розвитку, що відображали його прикладну тактику (спектр фахових знань, релігійні погляди, методика навчання, конкурентність тощо). Часто суб'єктивні вимоги були додатковим гарантом професійної гідності. Структура професійного портрета учителя показана на рис. 2.

Педагог повинен як мінімум відповідати спектру суспільних вимог до своєї професії та орієнтуватися на ідеальний образ педагога, що існує в соціумі.

Особливої уваги потребує матеріальний статус учителя. У XIV-XVII століттях на Україні диференційована плата за навчання передавалася батьками чи вповноваженими особами безпосередньо вчителю чи майстру "у грошах і натуральних пожертвуваннях...залежно від забезпеченості батьків" [7, с.100-101] і навчальної дисципліни; матеріальний статус учителя залежав від якості навчання.

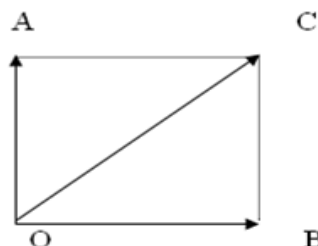
Рис. 2. Формування професійного портрета вчителя.

Я.А. Коменський радив батькам іноді посилати дітей до вчителя з маленьким подарунком, бо таким чином "легко досягнуть того, що учні щиро люблять і науку, і самого вчителя" [5, с.61]. Підвищення батьками матеріального статусу вчителя підвищувало авторитет педагога і заохочувало дітей до навчання. Сьогодні ж учитель, як правило, отримує сталу низьку плату за свою працю незалежно від якості цієї праці, через державні структури, тому:

а) відбувається відчуження учителя від продукту його праці, що порушує авторитетність учителя, знижує свідомість, гальмує особистісний ріст тощо;

б) залучення батьківських коштів відбувається спотворено.

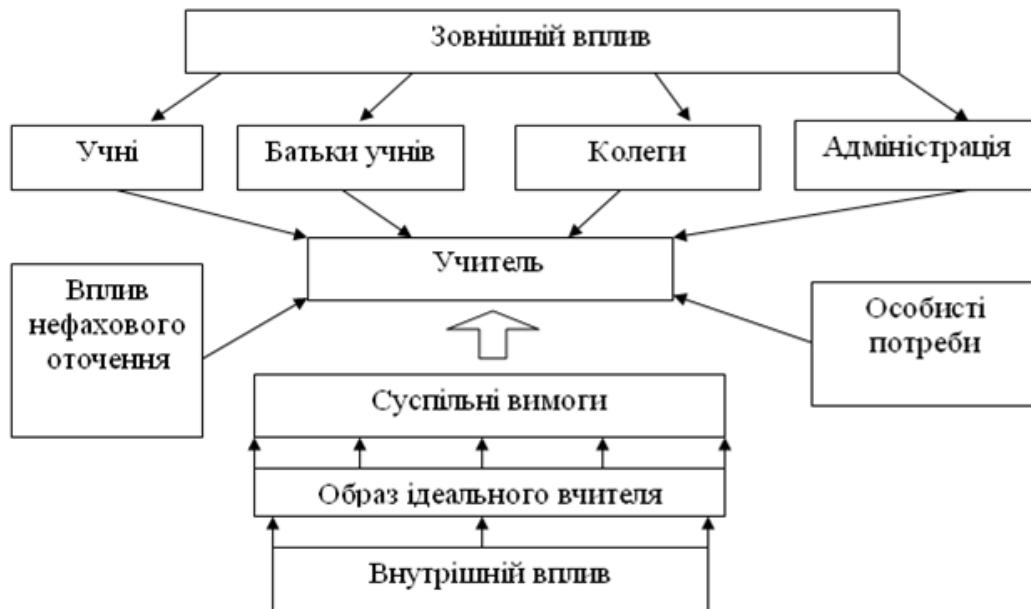
Матеріальний статус учителя повинен стати об'єктивною суспільною вимогою. Працюючи, учитель задовольняє також і свої особисті потреби (матеріальні, психологічні тощо). Реальна професійна діяльність учителя (С) представлена сумою щонайменше двох векторів: діяльності щодо задоволення суспільних вимог до професії (А) та діяльності із задоволення особистих потреб (В), як бачимо з рис. 3.

Рис. 3. Головні складові реальної професійної діяльності вчителя.

Реальну професійну діяльність учителя створюють його особисті потреби, помножені на коефіцієнт ідеального, що міститься у суспільних вимогах, та ступінь особистої відповідальності. Досягти більшої ефективності реальної педагогічної діяльності учителя неможливо без задоволення його особистих потреб, самих лише суспільних вимог до представника професії недостатньо. Нереальність максимального наближення особистих потреб учителя до суспільних вимог щодо його професії безпідставна через її ненауковість (ігнорування законів фізіології, психології, суспільствознавства тощо). Свідомий учитель переживає значний соціально-психологічний тиск, що має окрім внутрішніх, зовнішні складові (рис.4).

Рис.4. Соціально-психологічний тиск на вчителя

Такий тиск є об'єктивний тому, що вже у самих вимогах до професії вчителя закладені протиріччя. Так, у повсякденному житті мало хто вимагатиме від особи ставитися завжди однаково до різних за характером, соціальним статусом тощо людей; проте учитель "зобов'язаний рівно вчити та любити всіх дітей" [7, с.272]. Це, хоч і обмежує особисту свободу, хоч і є ідеальним, є основною складовою професійного портрета вчителя. На протидію такому об'єктивному тиску вчитель може вдаватися до сурогатних форм поведінки або ж реалізовувати виникаючу агресію у несвідомих актах – це негативний компенсаторний шлях. Виникають своєрідні фахові девіації – особливості поведінки (відхилення у межах норми), що відрізняють представника названої професії. Типові особисті фахові девіації учителів мають під собою конкретне суспільно-історичне підґрунтя.

Девіації у професійному портреті вчителя за генезисом суттєво відрізняються від девіацій соціуму. Серед професійних особливостей поведінки педагога можна виділити дві великих групи, котрі виникають завдяки сформованим суспільним вимогам до професії.

Селективні - несприятливі для педагогічної діяльності, а тому небажані для вчителя, проте властиві і навіть корисні в інших професійних сферах. Так, імпульсивність, надміру гучний голос небажані для вчителя, але прийнятні в роботі актора, будівельника.

Парадоксальні – такі особисті прояви, які в соціумі не мають особливої шани, можуть навіть гальмувати побудову міжособистісних стосунків, проте у роботі вчителя є важливими і часом визначальними факторами. Наприклад, звичка стримувати емоційні прояви, надмірна терплячість, педантичність потрібні вчителю початкових класів, але за інших обставин характеризують людину як безчуттєву, неширу, прискіпливу.

Навчально-виховний процес завжди двонаправлений, взаємний, і учитель, котрий, за Я. Корчаком, "серце віддає дітям", неодмінно отримує натомість щось більше, не менш цінне. Найпотужніший стимул вчительської праці – спілкування із дітьми. Педагогам, які прийшли в школу за покликанням і вимушено опинилися в доволі непростих соціально-економічних та психологічних умовах, потрібні сьогодні соціальний захист, матеріальне забезпечення, психологічна допомога.

Виходячи із схеми формування реальної професійної діяльності вчителя (рис. 5), можемо визначити, окрім негативних, позитивні компенсаторні механізми.

Рис. 5. Формування реальної професійної діяльності вчителя.

Існують оптимальні шляхи протидії об'єктивно зумовленому фахом тискові:

- професійне та особистісне зростання і вдосконалення (особистісний аспект порівняльного професійного портрету вчителя, див рис. 1);
- гармонізація суспільних вимог (суспільний аспект, там же);
- реалізація ідеального.

Реалізація ідеального у професійному портреті учителя можлива при удосконаленні фахових можливостей учителя і збільшується пропорційно до спрямованого росту, розвитку і розповсюдженню наукових, етичних, культурних надбань суспільства (див. рис.2).

Гармонізація професійного портрета вимагає корекції соціальних орієнтирів та вироблення механізмів соціального розвитку і фахових гарантій. Тому набув поширення компенсаторний шлях фахового самоствердження – "форми захисту, при яких надмірного розвитку набуває одна найбільш виражена здібність за рахунок іншої" [6, с. 363]. Учителі пристосовуються до умов професійної діяльності і реалізують особисті та фахові потреби також за рахунок зниження свідомості (між правдивим і правильним варіантом відповіді вчителі обирають правильний), девальвації ідеалу, формалізму. Фахові девіації концентруються на основних напрямках соціально-психологічного тиску (див. рис.4), тобто:

- у спілкуванні з учнями;
- у стосунках із їх батьками;
- у співпраці із колегами;
- у стосунках з адміністрацією навчального закладу;
- у поведінці в нефаховому оточенні;
- у родинних дисфункціях,
- внутрішніх розладах.

Розглянемо ці прояви детальніше.

1. "Несправедливе ставлення педагога до дитини може бути зумовлене, по-перше, свідомим порушенням справедливості заради особистих чи своєкорисних інтересів, по-друге, невмінням правильно оцінити внутрішній стан, потребово-мотиваційну спрямованість вихованця, по-третє, упередженістю, з якою вихователь підходить до нього" [2, с. 13]. Безапеляційність, самовпевненість, понижена самокритичність, спотворення службових обов'язків, стають звичним явищем не лише у школі, але й повсякденному житті учителів, що негативно впливає як на їх особистий імідж та психологічний стан непрофесійного оточення, так і на імідж українського вчителя взагалі. Одним із дискусійних питань в педагогіці є доцільність призначення покарань, їх форма тощо. А 34% вчителів (з 274 опитаних) беруть на себе сміливість стверджувати, що вони ніколи не помиляються, застосовуючи покарання. В той же час 6% з 300 опитаних учнів (4% міських школярів і вдвічі більше – сільських) стверджують, що їх завжди карають несправедливо, 55% (46% міських і 65% сільських) вважають, що періодично отримують незаслужені покарання; завжди отримують тільки заслужені покарання лише 12 % опитаних школярів. А якщо покарання усвідомлюється учнем як безпідставне, то це, перш за все, вчительська помилка. З боку вчителя учні часто чують окрики, іронізування, насмішки, докори, образи, погрози. В першу чергу відчують негативне спрямування вчителя його учні. На сьогоднішній день це - більше половини школярів (табл. 1).

Таблиця 1.

Оцінка школярами ставлення до них вихователів

Місцезнаходження школи	Кількість школярів (%), до яких вчителі ставляться			Загальна частка учнів (%), що відчувають неприязнь з боку учителя
	формально	байдуже	вороже	
В місті	53	9	2	64
В селі	36	17	13	66
Разом	89	26	15	-

2. Найяскравішу характеристику стосунків учителя і батьків учнів могли б дати батьківські збори, якщо проаналізувати зміст питань, що виносяться на обговорення, частоту вирішення батьками матеріальних проблем класу, періодичність зібрань. Проте така характеристика буде неповною, адже лишаються поза увагою індивідуальні, не пов'язані із навчально-виховним процесом, прохання вчителя, з якими він вимушений звертатися до батьків через свою соціальну незахищеність. Такі прохання не завжди тактовні, адже подальша поведінка батьків мимоволі стає своєрідним гарантом благополуччя учня. Не покращують стосунки і скарги вчителів батькам, директору, завучу, класному керівнику. За даними анкетування, що проводилося у 1999 р., 28 % учнів (з 300 опитаних) повідомили, що їх батьки отримували усні або письмові (у щоденниках) скарги, ще 15% школярів змусили вчителів жалітися адміністрації школи.

Незадоволення поганими успіхами школяра вчитель часто несвідомо переноситься і на його батьків, дозволяючи собі необгрунтовані публічні вислови на його адресу, що вкрай негативно впливає на дитину.

3. Гіршим є навіювання учителем школярам негативного ставлення до колеги, з яким не склалися стосунки. Підстав для суперечок із колегами достатньо: розподіл годин, розклад, стан класу, рівень викладання, громадська робота тощо. На відміну від поведінки в інших сферах життя, у звичному професійному оточенні учителі часом дозволяють собі "розвантаження", проявляють саме ті риси, прояви яких в учнів засуджують (наприклад, під час вечірок). Доцільніше замінити їх на інші культурно-масові заходи, які б проходили регулярно, дозволяли знімати втому і не провокували культивування подвійних моральних норм.

4. Поруч із офіційною ієрархією в школах існує ще й неофіційна, яка засвідчує невідповідність першої. Так, вчитель зі стажем вимагає більшого навантаження, яке через хворобу не виконує сам (отримуючи 100% оплату за листком непрацездатності), а молодим колегам, котрі його замінюють, платять за додаткову роботу менше. Формування чітко окресленого правового поля діяльності учителя і наступний кваліфікований юридичний захист його професійних інтересів дозволять уникнути нелогічних ситуацій. Легітимізована субординація учителів може стати потужним стимулом до професійного вдосконалення.

5. Значного поширення набуло перенесення професійних стереотипів у непрофесійні сфери життя, перенос фахової поведінки на інші соціальні ролі. Ось як характеризує такий перенос лікар-психотерапевт: "Вчитель, котрий вважає, що повинен весь час "сіяти розумне, добре, вічне", грає роль вчителя влюбій ситуації, а не лише на шкільному уроці. Тоді він стає нестерпним у сім'ї, неприємним при неформальному спілкуванні на дружніх зустрічах, вступає в конфлікти із незнайомими дітьми та їх батьками, робить зауваження дітям і докоряє батькам за те, що вони не слідкують за своїми дітьми" [2, с.360]. Професійні стереотипи поведінки негативно відбиваються на усіх міжособистісних стосунках. Так, звичка бачити очі співрозмовника ускладнює особисте спілкування (зазвичай рівноправні співрозмовники почергово фокусують погляд, не концентруючи його на зіницях).

6. Більшість учителів в школах України – жінки, тому порушуються традиційні для української ментальності соціальні функції чоловіка і жінки. Виникає дисбаланс, котрий найяскравіше (і насамперед) проявляється у родині. Про яку гармонію стосунків і батьківський авторитет в сім'ї можна говорити, якщо мати-вчителька часто при дітях, звично, без особливих негативних емоцій і збудження, говорить своєму чоловіку "Закрий рот!"?

7. Внутрішнє незадоволення, незгода, перевірка, огляд, безсонна ніч невпинно ведуть до хронічних неврозів, виразки шлунку, гіпертонії, інших проблем із здоров'ям. Перед учителем постає дилема: зберегти власне здоров'я, втративши при цьому власні ідеали і професійну придатність, або пожертвувати здоров'ям задля гармонізації фахових стосунків, причому жертва ця завідома не виправдана (гармонія, що дається такою ціною, - примара).

Генерування похибки навчально-виховного процесу не лише гальмує особистісний ріст у геометричній прогресії, але й інтегрується в усі сфери соціальних стосунків, потребує уважного

вивчення і корекції, насамперед у матеріальному забезпеченні вчителя, соціальному захисті, розширенні його професійних можливостей, стимулюванні творчих педагогів. Така корекція можлива і завдяки зусиллям учителів: позбавитися безпечальності допоможе евристична бесіда; тренінги дозволять уникати конфліктів, покращити стосунки в сім'ї, що само по собі позитивно вплине на здоров'я.

Становище освітян є віддзеркаленням становища суспільства, і тому потребує вдосконалення не лише через особистий ріст чи адміністративні впливи, але насамперед через суспільні реформації. Історичний порівняльний професійний портрет українського вчителя містить у собі усі прогресивні риси, які зроблять сучасний професійний портрет вчителя української школи гідним наслідування. Високий освітній рівень та гуманістичний підхід, творча самореалізація педагога повинні стати візитною карткою українського суспільства та гарантом його майбутнього благополуччя на світовій арені.

Список використаних джерел

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР. Сост. Калениченко Н. П. - М.: Педагогика, 1988. - 640 с.
2. Бех І. Особистісно-зорієнтоване виховання: шляхи реалізації // Рідна школа. - № 1. - 2000. - С. 10-13.
3. Вчителька музики споювала учнів на вечірках і займалася сексом з ними [Електронний ресурс] // ТСН – 19 вересня 2013. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/vchitelka-muziki-spoyuvala-uchniv-na-vechirkah-i-zaymalasya-seksom-z-nimi-312064.html>
4. Вчителька питала 6-класників, хто незайманий, і пропонувала їм секс [Електронний ресурс] // ТСН – 6 листопада 2013. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/vchitelka-pitala-6-klasnikov-hto-nezaymaniy-i-proponuvala-yim-seks-319030.html>
5. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / Сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
6. Литвак М.Е. "Психологический вампиризм". – Ростов н/Д.: Изд-во "Феникс", 1997. – 416 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца ХУІІ в. / Отв. Ред. Э. Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1989. – 480 с.
8. Самотый Т. Второклассница рассказала, как и за что ее укусила учительница [Електронний ресурс] / Самотый Татьяна // Сегодня – 14 ноября 2013. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/lvov/vtoroklassnica-rasskazala-kak-i-za-chto-ee-ukusila-uchitelnica--475239.html>
9. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. - К.: Радянська школа, 1985. - 312 с.
10. У Миколаєві директорка школи побила п'ятикласницю [Електронний ресурс] // Укрінформ – 23 квітня 2013. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/u_mikolae_vi_direktorka_shkoli_pobila_pyatiklasnitsyu_1820716
11. Школяр стрибнув з 30-го поверху, бо йому наказала вчителька [Електронний ресурс] // ТСН – 1 листопада 2013. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/shkolyar-stribnuv-z-30-go-poverhu-bo-yomu-nakazala-vchitelka-318349.html>

Yurchak L.

FEATURES TO THE PROFESSIONAL PORTRAIT AND TYPICAL DEVIATIONS OF TEACHERS

The publication focuses on the personality and public aspects of the professional teacher's portrait, analyses public requirements to the teacher, internal contradictions and objectively conditioned deviations of teachers, and outlines the ways of their professional harmonization. The article is based on the results of the questionnaire.

Key words: *teacher professional portrait, public requirements and contradictions to the teacher, education, example of teachers deviations, globalization.*

УДК 37.091.12:504+378.147.091.33–027.22

Аліна Слюта

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ-ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОХОДЖЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Процес і результат використання суспільного досвіду наступними поколіннями, що є суттю освіти людства, характеризується кількома категоріями, серед яких знання посідають чи не найважливіше місце. Питання їх формування на необхідному рівні завжди є

актуальним, адже особливо професійна підготовка майбутнього фахівця-еколога повністю зорієнтована на вимоги ринку праці. Особливим чином це стосується екологічних знань, оновлення яких відбувається особливо швидко в період проходження студентами виробничої практики.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз літератури з філософії, педагогіки, психології, екології вказує на те, що теоретичним підґрунтям розв'язання низки дослідницьких завдань щодо формування професійних вмінь майбутніх фахівців-екологів в процесі виробничої практики на основі знань, отриманих в процесі навчання, є актуальною науково-педагогічною проблемою, а саме: теоретичні основи здійснення виробничої практики представлено в монографічних виданнях та методичних посібниках українських і російських учених С.Я. Батишева, Р.Г. Гуревич, Н.Г. Ничкало [6] та ін.; організаційно-методичні питання щодо проведення виробничої практики відображено у працях С.М. Мамрич, Е.М. Помиткін, О.К. Белова та ін.; діяльність майстра виробничого навчання у ході практичного навчання аналізувалась Р.Г. Гуревичем, Л.М. Дунцем та ін.; виховання студентів під час професійно-практичної підготовки частково висвітлено в працях С.Т. Золотухіної, Ф.А. Каримова М.М. Фіцули та ін.

Метою статті є з'ясування напрямів дослідження екологічних знань та ступеня їх розробленості відповідно підготовці майбутніх фахівців-екологів.

Виклад основного матеріалу. У словникових визначеннях поняття "знання" звертається увага на процесуальні чи результативні компоненти пізнавальної діяльності: форма існування й систематизації результатів пізнавальної діяльності людини; сукупність відомостей у якій-небудь галузі; засвоєні або пізнані індивідом вербальні, символічні або операційні (маніпулятивні) відомості, довільно відтворені індивідом у своєму мовленні або діях.

У психологічному аспекті визначення поняття "знання", крім зазначених раніше компонентів пізнавальної діяльності, передбачають наявність таких складових: специфічна діяльність; вони не можуть бути ні засвоєні, ні збережені поза діями тих, кого навчають; разом із навичками та вміннями забезпечують правильне відбиття в уявленнях та мисленні світу, законів природи та суспільства, взаємовідношень людей, місця особи в суспільстві, її поведінки. Професійні знання визначаються психологами як результат пізнання студентом наукових основ, фактів, явищ професійної діяльності, їх зв'язків, властивостей та відношень.

У педагогічних визначеннях поняття "знання" не тільки зазначаються складові знань, а і їхня роль у теоретичній та практичній діяльності людини: розуміння, збереження в пам'яті та вміння відтворювати і використовувати факти науки, поняття, правила, закони, теорії; факти, відомості, наукові закони, теорії, поняття, системно закріплені у свідомості людини [4, с. 238]; це категорія, що відбиває зв'язок між пізнавальною й практичною діяльністю людини; знання варто розглядати як систему понять про предмети і явища, засвоєні в результаті сприйняття, аналітико-синтетичного мислення, запам'ятовування і практичної діяльності; перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне відображення її в мисленні людини [1, с. 103; 2].

Отже, знання – це ідеальне утворення, що відбиває навколишню дійсність у всіх доступних вимірах, а також розумові процеси та властивості самої людини.

Неодноразове застосування знань, що має позитивний результат, утворює категорію умінь. Уміння – це володіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці. Навички передбачають наявність умінь і утворюються з них шляхом незмінного багаторазового здійснення певних дій, поки не будуть характеризуватися підсвідомою регуляцією. Навичка – автоматизоване виконання операції, що не вимагає постійного контролю свідомості. Між вміннями та навичками, залежно від напряму та предмета дослідження конкретного автора, можуть встановлюватися такі типи відношень: уміння – це навичка в якій-небудь справі, досвід; навичка – доведене до автоматизму уміння; уміння передбачають використання здобутих знань і навичок; навички формуються та застосовуються в однакових умовах, а уміння – в нових; уміння формуються на базі декількох навичок.

На нашу думку, уміння та навички стосуються тільки дієвого компонента людини, а знання – будь-чого, що відноситься до людини або навколишньої дійсності; знання вказують на дію, а уміння та навички її характеризують з боку якості виконання, часу, умов та інших факторів; знання формуються раніше за уміння та навички у практичній або теоретичній дії та є відомостями про будь-які деталі цієї дії й не тільки (виникнення, роль, вимоги, послідовність, якість тощо); формування знань у навчанні відбувається на всіх етапах пізнавальної діяльності (під час знайомства з об'єктом, планування та організації певних дій з ним, здійснення впливу на об'єкт, контролю та корегування дій); знання перевіряються в дії як уміння та навички тільки за власними критеріями.

Аналіз наукових праць показує, що однозначної та чіткої класифікації знань не існує. Так, видами знань називаються: 1) основні терміни і поняття, факти щоденної дійсності та наукові факти; основні закони науки, теорії, знання про способи діяльності, оцінні знання [4, с. 90]; 2) знання про систему відомостей, накопичених людством; знання про досвід здійснення способів діяльності [3, с. 105]; 3) теоретичні знання (поняття, системи понять, теорії, гіпотези, закони і методи науки) і фактичні знання, одиничні поняття (знаки, цифри, букви, назви, події) [4, с. 239]. У той же час, поняття, терміни, факти, символи, судження; тенденції, властивості, теорії, критерії, закони; правила, принципи, норми, методи, процеси, алгоритми, засоби називаються елементами бази знань; поняття, судження, умовиводи, концепції, теорії називаються способами вираження знань або формами їх засвоєння [3, с. 105].

В екологічних науках до раніше наведених компонентів знань додаються правила, норми, принципи, властивості, засоби, критерії, символи, описи, класифікації та фактори. У результаті аналізу програм виробничих практик щодо підготовки фахівців-екологів нами встановлені найбільш розповсюджені компоненти економічних знань. Їхня характеристика і приклади реалізації в екологічній галузі подано у табл. 1.

Таблиця 1

Основні компоненти екологічних знань

Компоненти екологічних знань	Приклади компонентів екологічних знань
Поняття	"Екологія", "екологічний аудит", "екологічний норматив", "екологічна експертиза", "стандартизація", "сертифікація", "екосистема" та ін.
Судження	"Чим більша розмаїтість біоценозу, тим більша екологічна стійкість екосистеми", "домішки горючих речовин, що містяться у стічних водах, не повинні утворювати вибухонебезпечних сумішей в каналізаційних мережах" тощо
Умовивід	"Ліміт скиду стічної води до водного об'єкта є: обсяг стічної води, що відводиться до водного об'єкта, встановлений для певного водокористувача, виходячи з норми водовідведення і стану водного об'єкта. Визначити ліміт скиду стічної води для підприємства. Отже, враховуватимуться норми водовідведення, стан водного об'єкта, та особливості водокористувача" тощо.
Термін	У цьому випадку назви понять і формулювання термінів будуть збігатися.
Концепція	Концепція розвитку екологічного права, аудиту та інше.
Факт	"Затверджено Положення про екологічний контроль у пунктах пропуску через державний контроль та в зоні діяльності регіональних митниць" тощо.
Теорія	Теорія екологічних систем, метаболічна теорія екології та ін.
Тенденція	Тенденція розвитку біотичних угруповань.
Метод	До методів теоретичного дослідження відносяться: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та ін. До емпіричних (практичних) методів належать опитування, бесіди, анкетування, експеримент тощо.
Алгоритм	Алгоритми розподілу плати за водокористування, розрахування ГДК, оцінки рівня екологічної небезпеки акваторій чи територій
Принцип	Принципи екологічної стійкості, екологічно-конкурентного виключення тощо.
Закон	Закон мінімуму, закон толерантності, закон піраміди енергії, закон екологічної кореляції тощо.
Процес	Трудовий процес передбачає певну систему дій екологів щодо: застосування екологічних основ заснування, функціонування й розвитку підприємства та його окремих підрозділів (реалізація екологічної складової); раціональної організації педагогічної праці, вирішення питань взаємодії з навколишнім середовищем, реалізація знань екологічної складової в певній установі чи організації
Правило	Правило заміщення екологічних умов, правило внутрішнього протиріччя, правило взаємоприспосованості тощо.
Символи	Індекси у формулах, коефіцієнти.
Оцінка	Оціночні екологічні знання характеризують норми ставлення особистості до тих чи інших екологічних об'єктів, їх значення в тій чи іншій системі об'єктів. Формування таких знань повинне бути, по-перше, самоціллю і вони мають виступати як один із основних результатів підготовки, а по-друге, вони мають собою забезпечувати і певний додатковий результат, відіграючи роль інструментарію, за допомогою якого можливе свідоме, відповідальне ставлення студентів до майбутньої професійної

Компоненти екологічних знань	Приклади компонентів екологічних знань
	діяльності.
Властивість	Властивості виокремлюються щодо кожного предмету, процесу, явища в екологічному матеріалі і дозволяють якнайбільш повно їх зрозуміти.
Засіб	Екологічні знання, нормативні акти, вимірювальна техніка, комп'ютерна техніка, системи ГІС тощо.
Критерії	Показники екологічної діяльності.
Класифікація	Класифікація екосистем, класифікація рівнів небезпеки та класів речовин.
Опис	Екологічна стратегія, відкрита система тощо.
Фактор	Екологічні фактори, що впливають на стан навколишнього природного середовища.

Процес формування знань, на нашу думку, необхідно розглядати у сукупності етапів, які, змінюючи один одного, приводять до привласнення людиною суспільного досвіду у вигляді знань; рівнів, перехід на кожний наступний, який вказує на кращу обізнаність людини в певних питаннях і можливість виконувати більш складну діяльність; методів, засобів і форм організації та здійснення взаємодії викладача й студента; показників і критеріїв засвоєння знань, за допомогою яких перевіряється їх наявність і встановлюється відповідність необхідним вимогам.

Для здобуття знань студентами пропонуються такі етапи засвоєння: 1) сприйняття (закономірності сприйняття під час навчання: підготовка студентів до спостереження (через чітку постановку завдання, визначення послідовності спостереження, актуалізація досвіду дитини); сприйняття об'єктів полегшується, якщо вони розташовуються чітко продуманій системі, що вимагає мінімуму зусиль від людини; активна розумова діяльність у процесі спостереження приводить до більш повного сприйняття; легше спостерігати одиничні відмінності серед багатьох рис подібності, ніж навпаки; варто враховувати багатоканальність сприйняття в навчальній групі); 2) осмислення знань (аналіз, синтез, узагальнення); у ході осмислення відбувається розуміння, тобто усвідомлення різних залежностей зв'язків досліджуваного об'єкта з іншими; 3) запам'ятовування знань (урахування закономірностей запам'ятовування: дії запам'ятовуються краще, ніж думки; серед дій краще запам'ятовуються ті, які пов'язані з подоланням перешкод, у тому числі й самі перешкоди; кращому запам'ятовуванню сприяють різні способи "упакування" інформації; головну роль у запам'ятовуванні відіграють асоціації, але вони повинні бути не локальними, а включеними до більш широкої системи знань і діяльності; для міцного запам'ятовування необхідним є повторення); 4) застосування знань пов'язане із залученням студентів до пояснення різних явищ реальної дійсності, виконання завдань, переносу знань у різні галузі; застосування знань може здійснюватися у знайомій ситуації, видозміненій та новій ситуації; 5) узагальнення знань (види: первинне (здійснюється під час сприйняття, у результаті створюється загальне уявлення про предмет); локальне (понятійне), пов'язане з виявленням внутрішньої сутності досліджуваного об'єкта; у результаті відбувається засвоєння окремих понять; тематичне, результатом якого є засвоєння системи понять; підсумкове – засвоєння системи понять за курсом); 6) систематизація знань, яка здійснюється на основі введення частини до цілого[5,6].

Така стратегія навчання сприятиме формуванню професійних умінь майбутніх фахівців-екологів в процесі проходження ними виробничої практики.

Висновки. Таким чином, логічно сформовані знання проявляються в ході виробничої практики, виокремлення суттєвого, порівняння, доведення певних положень, встановлення взаємозв'язків між предметами, оперування поняттями, отримання висновків і узагальнення, оцінювання вивчених фактів та подій. Виходячи з цього, формування екологічних знань має забезпечити оволодіння певною сукупністю умінь відповідної розумової діяльності, до їх числа належать: уміння оперувати екологічними поняттями, з'ясувати ознаки цих понять; уміння орієнтуватися в екологічних питаннях, пояснювати сутність екологічних процесів та явищ; уміння науково оцінювати суспільно-екологічні явища – виявляти їх протиріччя, простежувати зв'язок і взаємовплив між продуктивними силами й виробничими відносинами, встановлювати причини погіршення чи покращення екологічних умов; уміння аналізувати й узагальнювати матеріал з екологічних питань та ін.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. Зроблені висновки сприятимуть подальшим дослідженням ролі екологічних знань щодо формування професійних вмінь майбутніх фахівців-екологів в процесі виробничої практики та будуть втілені в розробку рекомендацій щодо організації виробничої практики для студентів-екологів у сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды / Ю. К. Бабанский ; сост. М. Ю. Бабанский. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация педагогического процесса / Бабанский Ю. К., Поташник М. М. – К. : Рад. школа, 1983. – 287 с.
3. Белова Е.К. Учебная деятельность и ее проектирование / Е. К. Белова // Человек в измерениях XX века. Прогресс человечества в XX столетии. – М. : Изд-во Международной академии проблем Человека в авиации и космонавтике, 2005. – С. 100–122.
4. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Волкова Н.П. – К. : Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
5. Москаленко П.Г. Навчання як педагогічна система : навч. посібник для студентів педвузів, вчителів і керівників шкіл / Москаленко П. Г. – Тернопіль : ДТІП, 1995. – 144 с.
6. Ничкало Н.Г. Педагогічна книга майстра виробничого навчання: Навчально-методичний посібник / Н.Г.Ничкало, В.О Зайчук, Н.М.Розенберг та ін.; за ред. Н.Г. Ничкало. – [2-е вид. доповнене]. - К.: Вища шк., 1994. – 76с.

Slyuta A.

ROLE OF ECOLOGICAL KNOWLEDGE FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE ENVIRONMENTAL SPECIALISTS DURING MANUFACTURING PRACTICE

The article discusses the role of ecological knowledge for the formation of the professional skills of future environmental specialists in the process of passing their production practices.

Key words: *professional skills, manufacturing practice, environmental specialists, environmental knowledge*

УДК 004.9:378.147

Андрій Блозва, Василь Тарасюк

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В ЕПОХУ ІНФОРМАТИЗАЦІ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Світовий процес переходу від індустріального до інформаційного суспільства, а також соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають суттєвих змін у багатьох сферах діяльності держави. У першу чергу це стосується реформування освіти. Інформатизація освіти є однією з найважливіших складових державної програми розбудови інформаційного суспільства на основі впровадження сучасних інформаційних технологій в Україні.

В інформаційному суспільстві на особистість впливає швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які надають доступ до найціннішого скарбу нашого суспільства – інформації. Освіта за таких обставин відіграє першочергову роль, оскільки має бути адекватною потребам нового часу і пробуджувати інтерес у особистості до пізнання чогось нового. Ідея полягає в тому, щоб не тільки передавати студентові знання, а й мотивувати його, використовуючи цифрові технології під час самонавчання, і формувати навички учитися постійно. Отже, викладач має розвивати у студентів навички творчої діяльності. Цікаво, що все частіше в навчальному процесі застосовуються можливості всесвітньої мережі Інтернет. Її бурхливий розвиток, зростання та значення для навчання та самоосвіти спонукає дослідників вивчати вплив мережі на навчальний процес. Усе більше уваги теоретиків та практиків привертає проблема використання у навчальному процесі так званих "соціальних сервісів" або "сервісів Web 2.0". Крім того, з появою і розповсюдженням цих інструментів виникла нова теорія навчання – "конективізм", поширення якої західні дослідники пов'язують із застосуванням у навчальному процесі та самоосвіті сервісів Web 2.0.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні дослідження сервісів Web 2.0 переважно ведуться західними вченими. Зокрема, слід згадати публікації засновників теорії конективізму С. Доунса (*Stephen Downes*), Дж. Сіменса (*George Siemens*) та їх послідовників [11-13]. Саме ці вчені розглядають проблеми співвідношення теорії конективізму. Проте слід зазначити, що оглядові

дослідження в цій галузі можна знайти у багатьох працях українських та російських дослідників. Проблемам формування навчального середовища присвячено праці Н. А. Болдирєвої, С. Х. Васильченка, В. М. Кухаренка, Є. Д. Патаракіна, Ю. В. Еельма [6-10].

Мета статті – окреслити перспективи впровадження і розвитку системи практичних заходів таксономії та впливу теорії конективізму на організацію навчально-наукової роботи в освітніх закладах.

Виклад основного матеріалу. Динамічні зміни, що відбуваються у світі, впливають і на бурхливий розвиток та реформування вітчизняної освіти.

Цивілізація ставить нові вимоги до системи освіти, яка зобов'язана навчати студентів користуватися цифровими технологіями. Навчання має відбуватися у темпі, який дозволить якомога краще засвоїти матеріал молодим людям. Оскільки в цифровому світі володіти інформаційними технологіями так само важливо, як читати і писати, то постає умова вміти користуватися ними зараз, щоб отримувати корисну інформацію для підвищення якості знань особистості.

Слід підкреслити, що нинішні студенти є "активними учасниками свого власного навчання" [10]. Вони зацікавлені і мають можливість створювати, споживати, змінювати і обмінюватися матеріалами з іншим користувачами всесвітньої мережі. Ресурс You Net надає такі статистичні дані: троє з чотирьох людей у віці від 16 до 24 років не може повноцінно та комфортно себе почувати без доступу до мережі Інтернет. Як правило, ресурси, які найбільше цікавлять молодь є соціальними і побудовані за технологією Web 2.0

Термін "Web 2.0" у наукові кола ввів Тім О'Рейлі у публікації "What is Web 2.0" [14], де пов'язував появу великої кількості сайтів, об'єднаних деякими загальними принципами, із загальною тенденцією розвитку Інтернет-спільноти та назвав це явище "Web 2.0". За його визначенням: "Web 2.0" – це методика проектування систем, які шляхом обліку мережних взаємодій стають тим краще, чим більше людей ними користуються. Важливою рисою web 2.0 є принцип залучення користувачів до наповнення і багаторазового використання контенту" [14].

Отже, Web 2.0 передбачає співпрацю декількох чи багатьох користувачів у процесі створення відповідного інформаційного об'єкту. У межах цієї ідеї стирається поділ суспільства на постачальників та користувачів інформації.

Таким чином, основними особливостями сервісів web 2.0 є:

- велика кількість користувачів;
- контент мережі як продукт активності користувачів сервісів Web 2.0.

Сервіси Web 2.0 надають право користувачам самостійно створювати контент, змінювати його й управляти зв'язками між своїми та чужими матеріалами. Така взаємодія характеризується підвищеним рівнем комунікації, координації і включення користувачів у процес використання та створення ресурсів, а також поновлення сервісів. Інформацію (текстову, мультимедійну) може розміщувати у всесвітній мережі Інтернет будь-який користувач, а інші відвідувачі - використовувати, вдосконалювати, оцінювати і коментувати її.

У результаті поширення використання соціальних сервісів змінилися підходи до навчального процесу взагалі і самоосвіти зокрема. Це, насамперед, пов'язано з тим, що:

- за останні роки значно зріс обсяг інформації, яка створюється та розповсюджується у мережі Інтернет;
- на перший план у навчальному процесі все частіше виходять питання оптимізації інформаційних потоків, причому це стосується як студента, так і викладача;
- усе частіше надається перевага не читанню великих за обсягом документів, а вважається за краще мати справу з невеликими об'єктами інформації в різних форматах та з різних джерел;
- користувачів Інтернету вже не задовольняє одностороння передача інформації: вони прагнуть самі створювати інформаційні ресурси, передавати їх у мережу й оцінювати роботу інших; тому з'явилися відповідні інструменти, що надають можливість працювати з кількома видами інформації одночасно.

Для того, щоб отримувати інформацію від учених, уже не потрібні очні зустрічі (хоча вони і є), більшість інформації розміщена у мережі: на форумах, персональних блогах науковців, у соціальних мережах, наукових віртуальних групах, сайтах наукових установ тощо.

Із розповсюдженням застосування сервісів web 2.0 для організації навчальної та наукової роботи на заході виникла, як називають її засновники, "теорія навчання у цифрову епоху", або теорія конективізму. Для більш повного уявлення теорії конективізму доцільно узагальнити положення публікацій його засновників Дж. Сіменса і Ст. Доунса [11; 12].

В основі теорії конективізму лежать інтегровані принципи теорій мереж, складних і самоорганізованих систем. Навчання відбувається у середовищі, яке постійно змінюється і тому не може бути повністю контрольованим, оскільки складається з певного набору інформаційних пакетів, які пов'язані між собою всередині бази даних чи навчальної організації. Таким чином, ми маємо змогу постійно отримувати нову інформацію і підвищувати свій рівень знань. Конективізм базується на розумінні того, що рішення приймаються в умовах, які раптово змінюються і тому потрібно постійно поповнювати запас важливої інформації і відрізнити її від малозначущої. У такому разі важливою є здатність дізнаватися, а не самі знання. Для цього потрібно вибрати оптимальний підхід до одержання знань, мати доступ до інформаційних джерел і постійно зберігати зв'язки між ними; вміти бачити взаємозв'язки між сферами знань, ідеями і концепціями та приймати рішення в умовах змінної реальності. При цьому новизна та актуальність знань є необхідною умовою будь-якої навчальної діяльності, а основне завдання навчального закладу полягає в тому, щоб створювати, зберігати і використовувати потоки інформації. Ключовою фігурою в теорії конективізму є особистість, особисті знання якої формують власну мережу, яка у свою чергу є елементом навчального закладу, що забезпечує навчання кожного учасника.

Враховуючи, що навчання – процес, який відбувається в невизначеному та мінливому середовищі, у якому постійно відбуваються зрушення базових елементів, він не може перебувати повністю під контролем особи, і як результат - поява теорії конективізму, яка передбачає одним із своїх елементів підтримання мотивації до навчання і якості знань студента. Таким чином, кількість навчальної інформації, природно, переходить у якість набутих знань, що дозволяє студенту піднятися на вищий рівень розуміння власної професійної готовності.

У майбутній роботі і надалі у житті будуть враховуватися навички роботи в інформаційному світі, а саме: критичне мислення, творчість, спілкування, робота в команді, вміння користуватися пристроями і цифровими ресурсами. Але постає питання формування культури студентів користуватися інформаційними технологіями та їх використанням. Тому сучасні методико-дидактичні цілі освіти необхідно удосконалювати, зрештою, як і принципи дидактики.

Інформаційно-цифровий простір "втягує" у своє коло велику кількість професіоналів різних сфер людської діяльності. Акцент ставиться на внутрішню мотивацію отримання інформації, її опрацювання та подальшу передачу, як і її використання. Психологічний аспект стає затребуваним у такому середовищі для визначення мети навчальної діяльності.

Дослідники доводять, що використання засобів мультимедіа дозволяє: підвищити інтенсивність і ефективність процесу навчання; створити умови для самоосвіти та дистанційної освіти, тим самим дозволяючи здійснювати перехід до безперервної освіти; у поєднанні з телекомунікаційними технологіями розв'язувати проблему доступу до нових джерел різноманітної за змістом і формою представлення інформації.

Мультимедійні технології у навчанні розширюють уявлення про засоби навчання. Отже, мультимедійна технологія є новітнім технічним засобом навчання, для використання якого в навчально-виховному процесі необхідно використовувати апаратні та програмні засоби. Результатом використання мультимедійної технології є створення мультимедійного продукту.

Під мультимедійними продуктами розуміють документи, які несуть в собі інформацію різних типів і припускають використання спеціальних технічних пристроїв для їх створення та відтворення [8].

Серед навчальних мультимедійних систем умовно виділяються засоби (табл.2), які є найбільш ефективними в освіті [9, 15]. Дидактичні (навчальні) характеристики деяких мультимедійних систем подано у табл. 1.

Таблиця 1.

Дидактичні характеристики деяких навчальних систем

№ пп.	Мультимедійна система	Дидактичне призначення
1.	комп'ютерний тренажер	моделювання реальності: відтворення будь-якого об'єкту та його поведінки в реальних умовах, тобто відпрацювання операцій, що максимально відповідають реальним, насправді маючи справу лише з їх електронним аналогом; використання для попереднього практичного відпрацювання навичок поведінки з небезпечними речовинами або приладами; розрахований на повторення і закріплення вивченого матеріалу.
2.	автоматизована	краще один раз побачити, ніж сто разів почути;

№ пп.	Мультимедійна система	Дидактичне призначення
	навчальна система	комбіноване використання комп'ютерної графіки, анімації, живого відеозображення, звуку, інших медійних компонентів; краще застосовувати, коли студент має засвоїти велику кількість емоційно-нейтральної інформації, наприклад, біографії вчених, номенклатуру, правила техніки безпеки тощо; при побудові навчального матеріалу дозволяє створювати моделі реальних об'єктів, які дозволяють віртуально потрапити всередину об'єкта, зрозуміти основи та суть процесів, що відбуваються в ньому, розкрити внутрішні закономірності; інтерактивність, яка забезпечує діалоговий режим протягом усього процесу навчання; особистість, що навчається, може сама задавати темп процесу навчання і самостійно контролювати його; аудіовізуальні лекції розбиваються на тематичні розділи і добре структуровані. Система навігації дозволяє швидко знайти і перейти до нового вибраного фрагменту, зупинити відтворення, повторити або "полистати" екрани. Для комп'ютерів без звукових карт передбачається можливість виклику спеціального текстового вікна, що дублює дикторський голос; додатково можуть містити блоки перевірки знань студента, а також програмні додатки, що забезпечують реєстрацію користувача та ведення протоколу навчання.
3.	навчальний фільм	відтворення тих чи інших процесів як у вигляді реальних спеціальних зйомок, так і за допомогою тривимірної комп'ютерної графіки; доцільніше використовувати, як частину, більш широких проектів мультимедійних навчальних систем; відрізняється логічною цілісністю, побудований на певній методиці викладання і відповідає конкретній програмі; містить готові знання.
4.	Мультимедіа презентація	засіб під час проведення лекцій, наукових конференцій тощо; має певну структуру та інформаційне наповнення, що відповідає конкретній дидактичній меті.
5.	відеодемонстрація	наочний інтерактивний засіб; застосовується для безпосереднього спостереження на занятті (хімічний, фізичний експеримент тощо), коли справжній експеримент із різних міркувань неможливий; не є відеофрагментом уроку з демонстрацією досліду, фрагментарна і не пов'язана з певною методикою викладання теми; можна прокоментувати демонстрацію, повторити запис, призупинити те чи інше зображення тощо; досліди можна демонструвати у будь-якому порядку, оскільки вони абсолютно самостійні; можна використовувати і як демонстрацію викладеного на занятті, і як мотивацію перед вивченням нової теми шляхом створення проблемної ситуації; можна використовувати для перевірки знань студентів; не містить готових знань, вона є лише об'єктивним науковим фактом, джерелом необхідної інформації, яку студенту слід здобути самому. впритул підвести до самостійного "відкриття" законів і взаємозв'язків, але саме відкриття студент має зробити сам.
6.	Мультимедійна енциклопедія	краще один раз побачити, ніж сто разів почути; комбіноване використання комп'ютерної графіки, анімації, живого відеозображення, звуку, інших медійних компонентів; містить готові знання певного напрямку, об'єктивні наукові факти (історичні, біологічні тощо);

№ пп.	Мультимедійна система	Дидактичне призначення
		засіб для самостійної пізнавальної діяльності.
7.	Бібліотека електронної наочної допомоги та база даних	виступає джерелом інформації з різних галузей знань, у яких за допомогою питань відшуковують необхідні відповіді; має довідниковий характер.
8.	Електронний підручник	засіб для самостійної пізнавальної діяльності

Сформулюємо фактори, що визначають мультимедійну лекцію як предмет педагогічного дослідження і тези, що окреслюють рамки проблеми та ті напрями, на яких доцільно зосередити зусилля викладачів-дослідників.

Теза 1. При проведенні мультимедійної лекції необхідним є дотримання як загальних педагогічних принципів, так і принципу психолого-педагогічної доцільності застосування мультимедійних технологій.

Теза 2. Рівень проведення мультимедійної лекції залежить від професійної інформованості викладача із застосування засобів інформаційно-комунікаційних технологій.

Теза 3. Викладач, що використовує новітні технології в навчанні, повинен розумітися на тому, які ключові освітні інформованості формуються за допомогою засобів мультимедіа.

Теза 4. Викладач, що використовує новітні технології в навчанні, повинен розумітися на тому, як на різних етапах заняття застосовувати можливості мультимедіа.

Теза 5. Проведення мультимедійної лекції слід розглядати з позиції системного підходу та теорії управління.

Надамо обґрунтування тезам на основі педагогічних джерел.

При проведенні мультимедійної лекції необхідним є дотримання як загальних педагогічних принципів, так і принципу психолого-педагогічної доцільності застосування мультимедійних технологій.

Принципи навчання - це основні ідеї, дотримання яких найкращим чином допомагає досягати поставлених педагогічних цілей. Загальновідомими принципами навчання є:

- принцип цілісності, упорядкованості (єдність і взаємозв'язок всіх компонентів педагогічного процесу);
- принцип свідомості й активності студентів (оголошення теми, плану, роз'яснення мети, завдань та значення теми лекції для вирішення суспільних і галузевих проблем тощо);
- принцип професійної направленості та доцільності (зв'язок із майбутньою практичною діяльністю);
- принцип активізації пізнавальної діяльності студентів (доказ необхідності знань з теми
- мотивація навчальної діяльності, повторення і закріплення знань, використання сучасних технічних засобів навчання, комп'ютерних технологій, місцевого матеріалу, статистичних даних, матеріалів періодичних видань тощо);
- принцип науковості (використання досягнень науки і техніки в галузі, розкриття причин і наслідків із проблем даної теми, проникнення в суть явищ і подій, ознайомлення з історією розвитку науки, зв'язок даної науки з іншими науками, використання нормативних актів галузі тощо);
- принцип міцності, систематичності й послідовності (опір на пройдене під час вивчення нового матеріалу, здійснення внутрішньо-предметних і міжпредметних зв'язків згідно з робочою навчальною програмою, фіксування уваги студентів на основних питаннях тощо);
- принцип наочності (використання наочності - схем, діаграм, малюнків тощо);
- принцип емоційності та мажорності всього процесу навчання (ерудиція лектора, поведінка, культура мови, дикція, зовнішній вигляд тощо).

Основним правилом під час побудови нової лекції можна вважати дотримання принципу психолого-педагогічної доцільності застосування мультимедійних технологій [16]. З погляду педагогічної доцільності це означає, що мультимедійні технології передбачається розглядати лише як інструмент, засіб підвищення ефективності й подальшої оптимізації процесу навчання, а не його мета, яку за всяку ціну потрібно досягнути.

Психологічний аспект проблеми має враховувати процеси психологічної взаємодії всіх складових особливості реальності, народженої в новому освітньому середовищі: суб'єктів процесу навчання - викладача і студента, об'єкта їх наочної взаємодії - предмету, що вивчається, і комп'ютера як інструменту, технічного засобу навчання інтерактивного характеру.

Отже, викладач нині впливає так на процес навчання, що самонавчання студентів стає природно-необхідним. Оскільки суспільство вже у повній мірі увійшло в цифровий вік, використання новітніх технологій, а зокрема і технології Web 2.0, то наступним кроком у розвитку самої освіти є вмiле використання близької для молоді технології для удосконалення якості освіти в цілому.

Список використаних джерел

1. Балик Н. Р. Використання соціальних сервісів Web 2.0 в галузі вузівської та післявузівської педагогічної освіти з інформатики [Текст] / Н. Р. Балик // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка. - 2008. - № 7. - С. 88-90.
2. Сало О. В. Соціальні сервіси Веб 2.0 як засоби освітньої діяльності [Електронний ресурс] / О. В. Сало. Режим доступу : http://www.rusnauka.com/29_DWS_2009/Pedagogica/53885.doc.htm.
3. Соловяненко Д. В. Ключевые принципы Веб 2.0 [Электронный ресурс] / Д. В. Соловяненко. Режим доступа : <http://www.nbuu.gov.ua/articles/KultNar/knp100t2/knp100t2147-151.pdf>.
4. Козяр М. М. Використання сервісів web 2.0 у навчальній діяльності студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / М. М. Козяр. Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vldubzh/2009_3/Statti/21.pdf.
5. Филатова А. В. Сервисы Веб 2.0: социальные и дидактические характеристики [Электронный ресурс] / А. В. Филатова. Режим доступа : <http://titova.fl.msu.ru/it/article19.html>.
6. Болдырева Н. А. Организация самостоятельной и индивидуальной работы студентов средствами Google [Электронный ресурс] / Н. А. Болдырева. Режим доступа : http://web20-for-education.blogspot.com/2008/11/google_19.html.
7. Патаракин Е. Д. Построение учебной среды из множества личных "кирпичиков" [Электронный ресурс] / Е. Д. Патаракин // Высшее образование в России. - 2008. - № 8. - С. 59-65. - Режим доступа до журн. : www.ispu.ru/system/files/HiScool-c59-64_08-2008.pdf.
8. Васильченко С. Х. Персональная образовательная среда как комплексное средство оптимизации учебного процесса на основе информационных технологий [Электронный ресурс] / С. Х. Васильченко. - Режим доступа : <http://conf-a.narod.ru/Vasilshenko.pdf>.
9. Кухаренко, В. М. Персональная учебная среда [Электронный ресурс] / В. М. Кухаренко. - Режим доступа : <http://kvn-e-learning.blogspot.com/20110301archive.html>.
10. Siemens, G. Knowing Knowledge [Электронный ресурс] / SiemensGeorge. - Режим доступа: http://www.elearnspace.org/KnowingKnowledge_LowRes.pdf.
11. Downes, S. Connectivism and Connective Knowledge [Электронный ресурс] / DownesStephen. - Режим доступа : <http://www.downes.ca/post/54540>.
12. Martin, M. M. Supporting Personal Learning Environments: A Definition of a PLE [Электронный ресурс] / Martin Michele M. - Режим доступа : <http://michelemartin.typepad.com/thebambooprojectblog/2007/08/supporting-pe-1.html>.
13. O'Reilly, T. WhatIsWeb 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software [Электронный ресурс] / O'ReillyTim. Режим доступа : <http://oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html?page=1>.

Blozva A., Tarasyuk V/

VOCATIONAL EDUCATION IN THE ERA OF INFORMATIZATION

The article analyzes the different forms of online tools that use technology, Web 2.0, which provides free access to various resources to the user and opens a wide range of opportunities including training and supervision of students learning by means of modern information technology at different levels of taxonomy.

Key words: *age of connectivity, information technology, professional education.*

УДК 371.213.8:37.011.32:37.013.42

Ірина Місяченко

НЕТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ "СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА"

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стратегія розвитку сучасного українського суспільства в умовах соціально-економічних реформ потребує підвищення вимог до професійної підготовки фахівців.

Навчальний процес у вищому навчальному закладі відповідно до Болонського процесу, що впроваджений у вищу освіту України, має бути спрямований на підготовку освіченого фахівця, який уміє ініціативно, творчо мислити, самостійно поповнювати свої знання та застосовувати їх у діяльності.

Нині не є винятком фахівці зі спеціальності "Соціальна педагогіка". Праця сучасного фахівця соціальної сфери передбачає наявність у нього готовності до постійного вирішення нових завдань в умовах динамічно мінливого соціуму, вимагає безперервного вдосконалення кваліфікації і розвитку здатності до самоосвіти.

Соціальний педагог – це педагог, який здійснює комплекс заходів щодо соціально-педагогічної допомоги, соціального виховання, освіти та розвитку особистості. Конкретизація його діяльності впливає з його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної та корекційної. Сутністю соціально-педагогічної діяльності як одного з різновидів діяльності професійно підготовленої людини визначається не тільки ознакою доцільності, але й свідомим вибором мети, творчим пошуком шляхів та засобів її досягнення в рамках існуючих можливостей або стратегій розвитку необхідних можливостей. Усе це має принципово "відкриту" основу, яка базується на визнанні загальнолюдських цінностей, а людини – головною соціальною цінністю. Саме тому таку діяльність не слід зводити до простого аналізу відносин її суб'єкта – об'єкта або перетворення об'єктивної реальності, оскільки має бути враховано здатність людини до самостійного розвитку в процесі практичної діяльності діалогу. Але діяльнісний підхід не є єдиною основою соціально-педагогічної діяльності з тієї причини, що така діяльність виникає на всіх ступенях людського буття і вимагає нової соціально-педагогічної парадигми при вирішенні особистісних проблем [3, 10].

Зазначимо, що якості соціального педагога визначені професійним стандартом [6]:

- уміння слухати інших з розумінням і цілеспрямованістю;
- уміння знайти інформацію та зібрати факти, необхідні для підготовки соціальної історії, оцінки ситуації;
- уміння створювати і розвивати взаємини, що сприяють успішній професійній діяльності;
- вміння спостерігати та інтерпретувати вербальну і невербальну поведінку, застосовувати знання з соціальної педагогіки або практичної психології, з теорії особистості та діагностичні методи;
- вміння активізувати зусилля підлеглих (індивідів, груп, спільноти) з вирішення власних проблем, викликати довіру з їхнього боку;
- вміння обговорювати гострі теми в позитивному емоційному тоні і без вираження погроз;
- вміння розробляти новаторські рішення проблем підлеглих;
- вміння виявляти потреби для визначення терапевтичних залежностей;
- вміння вести дослідження або інтерпретувати висновки досліджень і положень професійної літератури;
- вміння забезпечувати і налагоджувати взаємини між конфліктуючими індивідами, групами;
- вміння забезпечувати міжвідомчі зв'язки;
- вміння інтерпретувати і виявляти соціальні потреби та ознайомлювати з ними відповідні органи (адміністрація, фінансові органи, суспільні організації").

Отже, соціально-педагогічна діяльність носить системний характер і як система здатна до саморозвитку, трансформації своїх окремих структурних складових в залежності від потреб суспільства та людини. Серед структурно-змістових компонентів такої діяльності виділяються мета, мотивація, дія, відносини та комунікації [3, 12].

Фахівці цієї спеціальності набувають такі якості саме під час навчання у вищих навчальних закладах. Процес навчання у вищій школі реалізується в рамках різноманітної цілісної системи організаційних форм та методів навчання. Кожна форма вирішує свою специфічну задачу, далі сукупність форм та методів утворить єдиний дидактичний комплекс, функціонування якого відповідає об'єктивним психолого-педагогічним закономірностям навчального процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питань підготовки і професійного становлення соціальних педагогів і соціальних працівників присвячені праці А. Алексюка, С. Архипової, Л. Гончого, Л. Гусякової, Н. Заверіко, І. Звереві, І. Зязюна, А. Капської, О. Карпенко, І. Козубовської, С. Марченко, Л. Міщик, С. Савченка, О. Сорочинської, Б. Шапіро. Особливості професійної підготовки соціальних педагогів різних спеціалізацій проаналізовані Ю. Єгоровою, Т. Лодкіним, Є. Сорочинським, М. Черкасовою З. Ягудіним та ін.

Зміст, форми і методи професійної підготовки соціального педагога та фахівця з соціальної роботи знайшли відображення в дослідженнях А. Вербицького, І. Зимові, Д. Іванова, О. Кардашин, В. Масленникової, О. Фесуненко, Л. Ядвіршіс. Вивченням нетрадиційних форм навчання займалися такі науковці, як: С. Кульневич, Т. Лакоценина, Ю. Мальований, Н. Мойсеюк, Л. Опеньок, Н. Островерхова, Т. Сидоренко, В. Чайка, І. Чередов та інші.

Мета статті – здійснити аналіз нетрадиційних форм організації навчального процесу при підготовці студентів спеціальності "Соціальна педагогіка".

Виклад основного матеріалу. Здійснено аналіз нетрадиційних форм навчання під час викладання соціально-педагогічних дисциплін.

У дидактиці форми організації процесу навчання розкривають через способи взаємодії педагога зі студентами під час розв'язання завдань, що виявляються за допомогою різних шляхів керування діяльністю, спілкуванням, відносинами. У межах останніх реалізується зміст освіти, освітні технології, стилі, методи й засоби навчання.

Форма організації навчання – це певна структурно-організаційна побудова навчального заняття залежно від його дидактичних цілей, змісту й особливостей діяльності суб'єктів та об'єктів навчання [1, 323].

При викладанні кожної навчальної дисципліни, у тому числі й соціально-педагогічних, у ВНЗ України широко використовуються як традиційні, так і нетрадиційні форми навчання. До традиційних форм відносять лекції, семінари, що включають написання й обговорення рефератів, самостійну роботу студентів, консультації, заліки, іспити. Вище перелічені традиційні форми викладання є базою для передачі знань слухачам. Жодною мірою не відмовляючись від традиційних форм викладання у вищій школі, все частіше стали використовуватися нетрадиційні форми, тому що вони більше активізують студентів, розвивають їх індивідуальні здібності, ерудицію й уяву, сприяють діалогу між викладачем і студентами, виявленню часом суперечливих проблем.

Як зазначає І. Подласий, вирішення проблеми підвищення інтересу студентів до навчання стало причиною появи так званих нестандартних занять [5, 530]. На його думку, нестандартне заняття – це імпровізоване навчальне заняття, що має нетрадиційну (невстановлену) структуру. І. Подласий виділив 36 типів найбільш поширених нестандартних занять [5, 531].

О. Ідрісов виділяє два основних підходи до розуміння нетрадиційних (нестандартних) занять [4]. Перший підхід характеризує таке заняття як відступ від чіткої структури комбінованого заняття і поєднання різноманітних методичних прийомів. Тобто основною формою навчального процесу все ж залишається традиційний заняття, але в яке обов'язково вносяться елементи сучасних технологій розвитку пізнавальних здібностей студентів. А це, перш за все, шестирівневий розвиток пізнавальних здібностей: знання; розуміння; застосування; аналіз; синтез, оцінка.

Особливість нестандартних занять полягає в такому структуруванні змісту і форми, яке викликало б інтерес в студентів, сприяло їх оптимальному розвитку і вихованню.

До нетрадиційних занять належать [2, 224–351]:

- заняття змістовної спрямованості. Їх основним компонентом є взаємини між студентами, засновані на змісті програмного матеріалу – заняття-семінари, заняття-конференції, заняття-лекції;
- заняття на інтегративній основі (заняття-комплекси, заняття-панорами). Їм властиве викладання матеріалу кількох тем блоками, розгляд об'єктів, явищ в їх цілісності та єдності. Проводять такі заняття кілька викладачів, один з яких ведучий;
- заняття міжпредметні. Мета їх – "спресувати" споріднений матеріал кількох предметів;
- заняття-змагання (заняття-КВК, заняття-аукціони, заняття-турніри, заняття-вікторини, заняття-конкурси). Передбачають поділ студентів на групи, які змагаються між собою, створення експертної групи, проведення різноманітних конкурсів, оцінювання їх результатів, нарахування певної кількості балів за правильність і повноту відповідей;
- заняття суспільного огляду знань (заняття-творчі звіти, заняття-заліки, заняття-експромт-екзамени, заняття-консультації, заняття-взаємонавчання, заняття-консиліуми). Особливості цих занять полягають в опрацюванні найскладніших розділів навчальної програми, відсутності суб'єктивізму при оцінюванні (експертами виступають студенти, дорослі, батьки). Вони спонукають до активної самостійної пізнавальної діяльності, вивчення додаткової літератури. Проводять їх наприкінці семестру, року;
- заняття комунікативної спрямованості (заняття-усні журнали, заняття-діалоги, заняття-роздуми, заняття-диспути, заняття-пресконференції, заняття-репортажі, заняття-панорами, заняття-протиріччя; заняття-парадокси). Передбачають використання максимально різноманітних мовних засобів, самостійне опрацювання матеріалу, підготовку доповідей, виступи перед аудиторією, обговорення, критику або доповнення опонентів. Сприяють розвитку комунікативних умінь, навичок самостійної роботи. Підготовка доповідей розвиває мислення, пробуджує інтерес, перетворює малоцікаве повторення на захоплююче зіставлення точок зору;

- заняття театралізовані (заняття-спектаклі, заняття-концерти, кіно-заняття, дидактичний театр). Проводять їх у межах діючих програм і передбаченого навчальним планом часу, викликають емоції, збуджують інтерес до навчання, спираючись переважно на образне мислення, фантазію, уяву студентів;
- заняття-подорожування, заняття-дослідження (заняття-пошуки, заняття-розвідки, заняття-лабораторні дослідження, заняття-заочні подорожування, заняття-експедиційні дослідження, заняття-наукові дослідження). Зацікавлюють студентів, чиї інтереси мають романтичну, фантастичну спрямованість, пов'язані з виконанням ролей, відповідним оформленням, умовами проведення, витівками;
- заняття з різновіковим складом студентів. Їх проводять з студентами різного віку, спресовуючи у різні блоки матеріал одного предмета, що за програмою вивчається на різних курсах;
- заняття-ділові, рольові ігри (заняття-суди, заняття-захисти дисертацій, заняття – "Слідство ведуть знавці", заняття-імпровізації, заняття-імітації). Передбачають виконання ролей за певним сценарієм, імітацію різнопланової діяльності, життєвих явищ. Проте деякі вчені вважають, що навчальні ігри дегуманізуюче впливають на студентів, оскільки дають можливість маніпулювати життям інших людей без одночасного підкорення системі стимулюючих імпульсів, яка існує в реальному житті. В іграх єдиним стимулюючим началом є боязнь бути низько оціненим товаришами або педагогом. Багато хто з педагогів недооцінює дидактичний ефект навчальних ігор, хоч і визнає їх роль у підтриманні в студентів пізнавального ентузіазму;
- заняття драматизації (драматична гра, драматизація розповіді, імпровізована робота у пантомімі, тіньові п'єси, усі види непередбаченої драми – діяльність, де неформальна драма створюється самими учасниками гри). Спрямовані на розвиток співробітництва і єдності у навчальній групі. Драматизація є засобом надання навчальному матеріалу і навчальному процесу емоційності. Проте деякі педагоги застерігають від надмірного захоплення драматизацією, зокрема, при вивченні історії, що може зашкодити серйозному аналізу історичних подій;
- заняття-психотренінги. Спрямовані на розвиток і корекцію людської психіки (пізнавальної, емоційно-особистісної сфери), виховання індивідуальності, цілісної та багатогранної особистості. Використовують їх при навчанні студентів різного віку. Психотренінги загострюють сприйняття, поліпшують розумову діяльність. Навчання прийомів самоконтролю, самоорганізації, самодисципліни, розвиток активності сприяють психокорекції особистості.

Здійснений аналіз нетрадиційних форм навчання дозволив зробити висновок про необхідність використання специфічних форм при підготовці майбутніх соціальних педагогів. Відповідно до якостей та функцій якими повинен володіти соціальний педагог ми виділили основні форми навчання, що представлені на рисунку 1.

Висновки. Отже, підготовка соціальних педагогів може здійснюватися за допомогою різних нетрадиційних форм навчання: заняття-семінари, заняття-діалоги, заняття-роздуми, заняття-диспути, заняття-пресконференції, заняття-репортажі тощо. Підбір оптимальних форм для різних рівнів навчання (стандарту, академічного, профільного) викладач повинен здійснювати у відповідності до мети, завдань навчальної роботи, змісту матеріалу, підготовленості студентів. Головним у навчальному процесі стає переорієнтація з пасивних форм навчання на активну творчу працю із застосуванням активних й інтерактивних форм навчання.

Рис 1. Нетрадиційні форми навчання при підготовці студентів спеціальності "Соціальна педагогіка" у ВНЗ

Список використаних джерел

1. Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закладів] / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський – [2-е вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 376 с.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова–К.: Академія, 2002. – С. 324–351.
3. Зверева І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю в Україні: Автореф. дис. док. пед. наук. / І.Д. Зверева– К., 1998. – 24 с.
4. Мойсеюк Н. Є. Форми організації навчання // Н. Є. Мойсеюк. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 5-ге вид., доповнене і перероблене. – К. : ФОП Мойсеюк В. Ю., 2007. – 656 с.
5. Сидоренко Т.О. Типові та нетипові форми організації навчання [Текст] / Сидоренко Т.О. // Управління школою. – 2004. – № 14. – С. 6–8.
6. Соціальний педагог в освіті - <https://sites.google.com/site/socialnijpedagogvosviti/home/akosti-socialnogo-pedagoga>

Misyachenko I.

NON-TRADITIONAL FORMS OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE PREPARATION OF STUDENTS OF "SOCIAL PEDAGOGY"

The article describes the features of social and educational activities disclosed function and quality of social educator who determining professional standard . Characterized forms of

educational process in higher education institutions. The analysis of non-traditional forms of education in preparing students of "Social pedagogy".

Key words: *social educator, forms of organization learning, non-traditional forms of education, the quality and function of the social teacher, class, student.*

УДК 37.09:004.7

Глона Боришук

ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Сучасне інформаційне суспільство неможливо уявити без процесів глобалізації, інтеграції, впровадження інновацій і постійно зростаючої міжкультурної взаємодії. Ці процеси торкаються всіх сфер життя людини – культурної, побутової, політичної, наукової, економічної і, особливо освітньої, викликаючи у науковців широкий інтерес до процесу взаємодії і взаємовпливу культур, що отримав назву діалогу культур.

Актуальність формування міжкультурної комунікативної компетенції визначається тенденціями розвитку сучасного суспільства та освіти. На сьогоднішній день панує ера інформаційно-комп'ютерних технологій, що характеризується інтенсивністю взаємодії різних культур та зростанням міжкультурного і міжособистісного спілкування, особливо в інтернет-середовищі. Такі тенденції розвитку вимагають від системи освіти підготувати учнів до життя в нових умовах інформаційного суспільства. Постає завдання формування в учнів основних компетенцій, які представляють собою цілісну систему універсальних знань, умінь, навичок, досвіду самостійної діяльності учнів, що допоможе адаптуватись у сучасному суспільстві і вміло використовувати інформаційні ресурси.

Метою статті є визначити, яку роль відіграє міжкультурна комунікативна компетентність у навчальному процесі учнів загальноосвітніх шкіл та роль інтернет-технологій у її формуванні.

Інтернет – технології є головною рушійною силою сучасних глобалізаційних процесів, способом реалізації потенціалу сучасної людини в задоволенні своїх життєво важливих потреб, інтересів, амбіцій. Засоби інтернету відкривають широкі можливості подорожувати по країнах і континентах, спілкуватися з їхніми представниками, дають змогу кожному з нас стати культурним послом своєї власної країни, відкривають реальний доступ до світової культурної спадщини і досягнень культури в різних мовних спільнотах. Це має неабиякий вплив на освітні процеси, і, головним чином, на формування міжкультурної комунікативної компетентності учнів загальноосвітніх шкіл.

На перший погляд, іншомовні інтернет-сайти доступні кожній людині, проте як часто в реальності школярі відвідують їх для досягнення своїх навчальних та позанавчальних цілей? Наскільки ефективні ці відвідування саме для їхнього культурного розвитку, розвитку їхніх комунікативно-когнітивних умінь, підготовки до життя і співробітництва з іншими людьми в сучасному полікультурному світі? Наскільки зрозумілою для школяра є подана інформація? І яким чином можна забезпечити ґрунтовне й адекватне сприйняття інтернет - текстів іншомовних сайтів?

Актуальність зазначеної проблеми підтверджується також чисельними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, значний інтерес становлять наукові доробки Сафонові В., Сисоевої П., Тітової С., Бухаркіної М., Бордюк Л., Бордюк А., Панченко Л., Болдової Т., Ніколаєвої С., Полат Є., Каракулової Е., Садохина А., Вугам М. та інших дослідників.

Невід'ємною частиною навчання іноземної мови є соціокультурна освіта, спрямована на формування готовності особистості до інтеграції в сучасний полікультурний простір [4]. Однак спілкування може бути ускладнене через відмінності в світоглядах і культурних особливостей, через мовний бар'єр. Вирішення цієї проблеми полягає у розумінні сутності такого явища як міжкультурна комунікація.

У найзагальнішому вигляді міжкультурною комунікацією називаються різноманітні форми взаємодії індивідів, груп або організацій, що належать до різних культур. Вирішальним при цьому є питання про значущість культурних відмінностей, здатність усвідомити їх, зрозуміти і адекватно врахувати в процесі комунікації [5]. Адже головна мета і сенс будь-якого комунікативного процесу – бажання бути зрозумілим для партнера, що передбачає необхідність максимально повно і точно донести свою інформацію, знання і досвід до співрозмовника. А це означає, що ефективність

спілкування прямо пропорційна рівню взаєморозуміння між комунікантами. Однак для його досягнення необхідні певна сукупність знань, навичок і умінь, загальні для всіх учасників процесу, які в теорії комунікації отримали назву міжкультурної компетентності або компетентності [5].

Загалом комунікативна компетентність включає в себе:

- лінгвістичну компетенцію (також формальну компетенцію), тобто знання граматики, лексики, фонетики і семантики мови;
- соціолінгвістичну компетенцію (також соціокультурну компетенцію), тобто знання про співвідношення мови та її нелінгвістичного контексту, знання, як використовувати і відповідним чином реагувати на різні типи мовленнєвих актів, таких, як прохання, вибачення, подяка, запрошення, знаючи, які форми слід використовувати;
- дискурсивну компетенцію (яка іноді розглядається як частина соціолінгвістичної компетентності), тобто знання про те, як розпочати і закінчити розмову;
- стратегічну компетенцію, тобто знання комунікативних стратегій, що виконують компенсаторну функцію [6, с. 90-91].

Таким чином, міжкультурна компетентність означає усвідомлення власної культурної спадщини та розуміння культури іншої країни поряд із знанням її мови [1]. Отже, дослідження міжкультурної комунікації охоплює комплекс проблем, пов'язаних з аналізом засобів мовного коду, а також з етнічними, соціальними, культурними та психологічними чинниками [1]. Вона передбачає розвиток толерантності та емпатії, вміння швидко адаптуватися і володіти гнучкістю мислення для того, щоб успішно будувати комунікації і здійснювати ефективну взаємодію.

Вищесказане обумовлює те, що сьогодні формування міжкультурної комунікативної компетентності є основною метою навчання іноземної мови. Це передбачає здатність і готовність здійснювати іншомовне міжособистісне й міжкультурне спілкування з носіями мови в заданих навчальним стандартом або програмою межах. Тому часто існує розбіжність у плані змісту під час посилення та сприймання інформації, закладеної у певному повідомленні, яка визначається низкою факторів, зокрема спільністю освітнього, світоглядного та культурного рівнів розвитку учасників комунікативного процесу. Отже, відправлене повідомлення не завжди означає отримане повідомлення, навіть якщо люди послуговуються рідною мовою. Ризик непорозуміння і, відповідно, комунікативної невдачі, значно зростає в міжкультурному середовищі, коли співрозмовники належать до різних культур, навіть якщо вони спілкуються однією мовою, наприклад англійською, що виконує функцію *lingua franca* в сучасному глобальному просторі [1]. Запобігти цьому можливо тільки в тому випадку, якщо в учнів будуть сформовані всі компоненти іншомовної комунікативної компетентності. Саме для досягнення комунікативної мети в рамках міжкультурної комунікації домінуючу роль відіграють інтернет - технології.

Сучасне інтернет-середовище можна охарактеризувати як відкритий комунікативно-інформаційний мультимедійний простір, в якому культурно-мовні спільноти живуть поза кордонами держав і континентів [2]. Більше того, перебування, пізнання і спілкування в ньому істотно менш обмежене тимчасовими і цілим рядом інших факторів людської взаємодії, характерних для природного спілкування. Безмежність, багатомовність і полікультурність є його невід'ємними і постійними характеристиками, оскільки зараз триває ера безмежного оволодіння інтернет-простором, причому освоєння цього, порівняно нового, середовища проживання людини може бути мотивоване як суто особистісним різноманіттям потреб індивіда, так і його освітніми та професійними потребами [2].

Виходячи з цього, постає питання про розвиток методики навчання іноземних мов у контексті інтернет-педагогіки. Це спонукає до перегляду цілого ряду теоретичних положень, у яких головну роль у формуванні міжкультурної комунікативної компетентності можна сміливо відвести інтернет-тексту. Він може суттєво доповнити текстологічне поле мовної освіти, що орієнтоване на підготовку до міжкультурного спілкування в сучасному світі. У структурній побудові інтернет-тексту можна виділити такі складові, які взаємодіють між собою:

- вербальну (що включає різні функціональні типи вербального тексту);
- графічну (вербально- схематичні і образно- схематичні способи передачі інформації);
- звукову (аудіо та відеотексти),
- колірну (колірні рішення в оформленні веб-сторінок),
- символічну (символи і знаки, що є своєрідними заміниками слів і вербальних фраз, причому цікаво відзначити, що інтернет- символіка виступає як глобальна мова у взаємодії в мережі)[3].

Однак для вирішення завдань міжкультурної підготовки індивіда в школі до інтернет-спілкування слід зрозуміти, що становить той чи інший інтернет-текст у рамках кожної з національних культур, що вивчаються, визначити наскільки він може бути ефективним не тільки для користувачів конкретної країни, але і для їх міжкультурного взаємодії. Важливо також чітко усвідомлювати, які типи інтернет-текстів доцільно використовувати в тих чи інших формах мережевої взаємодії, в конкретних освітніх цілях, в тому чи іншому дидактичному контексті.

Проте не всі Інтернет-ресурси є доцільними для використання. У інтернет-просторі існує чимало текстових ресурсів, що містять непридатну, некоректну, не підпорядковану інтернет-етикету інформацію, яка може нести згубний вплив на формування міжкультурної комунікативної компетенції у школярів. Тому для відбору інтернет-тексту і його ефективного використання у навчальних цілях, доцільно провести ґрунтовний аналіз його характеристик за певними принципами, серед яких:

- принцип комунікативно - порівняльного аналізу жанрово - сумісних лінійних і нелінійних текстів;
- принцип комунікативно - орієнтованої функціональності;
- принцип обліку поліфункціональної природи інтернет - тексту;
- принцип багаторівневого в дидактичній побудові типології інтернет - тексту;
- принцип вивчення інтернет - тексту в контексті культури сприйняття та культури виникнення нелінійного тексту в умовах міжкультурного спілкування;
- принцип асиметричної полікультурності;
- принцип дидактичної культури - відповідності використання інтернет - тексту в освіті в умовах навчального спілкування;
- принцип виключення інтернет - текстів маніпулятивного плану з освітнього середовища;
- принцип міждисциплінарної навчальної співпраці у використанні інтернет - ресурсів в дидактичних цілях[3].

Ці принципи значно розширює уявлення учнів як про функціональні чинники спілкування у цілому, так і ті, які характерні саме інтернет-спілкуванню та можуть служити комунікативною і соціокультурною основою для свідомого формування й відпрацювання умінь учнів спілкуватися в інтернет-ситуаціях міжкультурного характеру.

Отже, використання інтернет-технологій у вивчення іноземних мов підвищує мотивацію школярів, сприяє самостійному процесу навчання, що особливо важливо для розвитку самоосвіти. Таким чином, комп'ютеризація навчання створює умови для ефективного формування міжкультурної комунікативної компетентності внаслідок розширення активного і пасивного лексичного запасу, формування умінь і навичок різних видів читання на матеріалі автентичних інтернет-текстів, удосконалення умінь монологічного і діалогічного спілкування, писемного мовлення, умінь самостійно здобувати знання, обробляти інформацію, яка сприяє, у свою чергу, розвитку критичного мислення.

Таким чином, інтернет-технології у процесі формування міжкультурної комунікативної компетентності відіграють важливу роль, оскільки дають можливість сформувати певні уміння і навички у міжкультурному спілкуванні на безпосередній пратиці в інтернет-середовищі. Будь-яке інтернет-середовище можна розглядати як окремий випадок культурного середовища. Це надає можливість вільно спостерігати й аналізувати певні лінгвістичні культурологічні та інші особливості, переймати досвід та формувати адекватні і толерантні комунікативні навички. Спілкування в такому середовищі забезпечує високу здатність до адаптації у комунікативній взаємодії у реальному житті, враховуючи міжкультурні особливості комунікантів. Інтернет-орієнтована методика формування міжкультурної комунікативної компетентності перебуває на стадії становлення і її ефективність буде залежати від міждисциплінарної та міжкультурної співдружності всіх, хто приймає активну участь у її розвитку в контексті міжкультурного діалогу в нашому глобальному співтоваристві.

Список використаних джерел

1. Бордюк Л. В., Бордюк А. В. Суть понятия компетенция в теории межкультурной коммуникации / Бордюк Л. В., Бордюк А. В. // Проблемы украинської термінології. — 2009. — № 648. — С. 53—55.
2. Интернет-ориентированная методика обучения РКИ: проблемы, тенденции и перспективы развития : материалы выступления на XII Конгрессе международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы ["Русский язык и литература во времени и пространстве"], (Шанхай, 10 — 15 мая 2011 г.)
3. Принципы дидактически-ориентированного описания интернет-текста как продукта межкультурной коммуникации : материалы первой научно-практической конференции "Полтавские чтения - 2008"

["Дистанционное обучение в системе непрерывного образования"], (Москва, 13 ноября — 25 декабря 2008 р.)

4. Сафонова В. В., Панченко Л. В. Электронная британская пресса в фокусе межкультурноязыкового образования: методические аспекты и проблемы / Сафонова В. В., Панченко Л. В. // Иностранные языки в школе — 2010. — С. 2—13.
5. Садохин А. П. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации / Садохин А. П. // Общественные науки и современность — 2008. — № 3. — С. 156—166.
6. Jack C. Richards, Richard Schmidt. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics — Pearson Education Limited, 2002.

Borschuk I.

INTERNET TECHNOLOGY IN FORMATION INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN SECONDARY SCHOOLS

This article deals with the concept of intercultural communicative competence and role of its formation of secondary school students based on Internet technology. Characterized work with Internet text as one of the methods of forming intercultural communicative competence.

Key words: *intercultural communication, communication, intercultural competence, Internet - text.*

УДК 37.014.5

Галина Шукла

РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВНЗ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Інноваційність розвитку освіти – постійні нововведення в діяльність навчально-виховних закладів в навчально-виховній процес – є тією нагальною потребою, без задоволення якої вона втратить взаємозв'язок з життям, загубить свій творчий потенціал, перетвориться в рутинну справу, не потрібну ні суспільству, ні особистості. Життя вимагає інтенсифікації пошуку, експериментування, введення новітніх технологій, застосування нових засобів навчання. Разом з тим, реалізація цих вимог не може здійснюватись хаотично, безсистемно, непродумано й без урахування того педагогічного досвіду, який в минулому приводив до відомих, а в багатьох випадках і до видатних педагогічних успіхів. У ряді підходів цей досвід не втратив свого значення ще й сьогодні. Зрозуміло, що інновації мають розгортатись з урахуванням минулого досвіду, а не ігноруючи його. [4]

Актуальність такого дослідження обумовлюється також активізацією основного продукту інформаційної революції – інформаційних технологій, які в буквальному розумінні роблять революційний переворот у всіх сферах життєдіяльності людини. Не є виключенням і сфера освіти. Інформаційні технології внесли в систему освіти такий імпульс нововведень, що справедливо можуть розцінюватись як основний засіб її інноваційного розвитку. Нині все більш потужно вчені і педагоги говорять про інформатизацію освіти як закономірний процес соціально-педагогічних перетворень, що зв'язані з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами та технологією, впровадження в навчально-виховні установи інформаційних засобів, що базуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції та педагогічних технологій, що базуються на цих засобах.

Поняття "інформаційні технології" пов'язується з використанням електронно-обчислювальних систем в поєднанні з різноманітними "периферійними" приладами – дисплей, принтер, прилади для перетворення даних з графічної та звукової форм подачі інформації в числову і навпаки та ін. [7]

Мета статті полягає у тому, щоб висвітлити процес становлення та розвитку інформаційних технологій та застосування їх у навчальному процесі ВНЗ України.

Зміст, головні напрями та засоби "інноваційного розвитку освіти" найбільш потужно представлено в роботах таких вчених, як В. Андрущенко, І. Бех, В. Бех, Г. Волинка, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кремень, В. Курило, В. Луговий, М. Михальченко, С. Ніколаєнко, В. Огнев'юк, І. Прокопенко, О. Савченко, М. Степко та ін.

Інформаційні процеси в різноманітних галузях суспільного життя, в т.ч. і в освіті ("інформатизація освіти", "інформаційні технології", "інформаційний ресурс" тощо), розглядаються в роботах таких вчених, як О. Тофлер, М. Хайдеггер, Д. Белл, Дж. Мартін, Л. Мемфорд та ін. Дещо раніше цієї проблематики торкалися В. Вернадський та М. Бердяєв, П. Сорокін та Л. Гумільов, М.

Глушков та ін. дослідники. Інформаційні процеси в царині політичних та ідеологічних відносин досліджували Г.Почепцов та В. Королько; в галузі економіки і культури – М. Кастельєс та А. Моль.

Стосовно освітньої галузі проблему інформатизації розробляли А. Алексюк, В. Андрущенко, С. Архангельський, В. Безпалько, В. Биков, С. Гончаренко, М. Жалдак, В. Журавський, Ю. Бабанський, Г. Козлакова, К. Корсак, А. Кудін, В. Кушерець, М. Левшин, О. Мінцер, М. Михальченко, В. Михалевич, М. Нікандров, І. Надольний, В. Огнев'юк, А. Стогній, Н. Тализіна, Л. Товажнянський, М. Ядренко та ін. [1]

У 1963 році В.М. Глушков сформулював проблему використання комп'ютерів в освіті. На початку 1960-х років в Інституті кібернетик група ентузіастів під керівництвом В.М. Глушкова, К.Л. Ющенко і О.М. Довгялло почала дослідження з використанням комп'ютерів для вирішення задач навчання. Дослідження сутності дидактики щодо постановки та розв'язання задач навчання за допомогою комп'ютерів зумовили розвиток задачного підходу до людино-машинної взаємодії та створення спеціального програмного забезпечення.

З часом особливої актуальності набуло питання безперервності підготовки і перепідготовки фахівців різних категорій з метою ефективного використання ними у своїй діяльності комп'ютерної техніки. Від рівня комп'ютерної грамотності та її поширення залежать розвиток прогресу, модернізація і інтелектуалізація виробництва і системи освіти в країні. [10]

Задача комп'ютерних технологій навчання (КТН) – це, насамперед, доступність знань і даних для кожного члена суспільства; розвиток інтелектуальних і творчих здібностей учнів на основі індивідуалізації навчання; випереджальна підготовка фахівців; оволодіння комп'ютерною грамотністю шляхом навчального супроводу інформаційних технологій; інтенсифікація навчального процесу. За п'ять десятиліть свого розвитку використання КТН пройшло шлях від застосування комп'ютерів і програм окремими учасниками освітнянського процесу через забезпечення загальної комп'ютерної грамотності до телекомунікаційної грамотності та використання новітніх мультимедійних засобів. З розвитком техніки з'являлися різні форми комп'ютерних знань навчального призначення та інструментарії їх подання. [6]

Щодо еволюції використання комп'ютерних засобів у ВНЗ, зазначимо першу тенденцію руху від систем, що ґрунтуються на текстах, до мультимедійних систем. Рух від подання знань до їх інтерпретації та конструювання – друга тенденція у використанні КТН. Третя тенденція – використання ІКТ у пізнавальній і кооперативній діяльності студентів та викладачів. У зв'язку з цим почали гнучко і динамічно розвиватися всі аспекти навчання в телекомунікаційному середовищі, а саме:

- інфраструктура дистанційного навчання та освітнянське середовище його підтримки;
- дистанційні курси для ВНЗ та індивідуальних користувачів;
- інформаційні ресурси для підтримки освітнянського процесу. [8]

Протягом 1990-2000 рр. у ВНЗ України були розроблені та впроваджені концепції гнучкого безперервного навчання на основі телематики:

- використання нових інформаційних і комунікаційних технологій у навчанні;
- створення комп'ютерно-телекомунікаційних дидактичних лабораторій на факультетах та кафедрах;
- розробка дистанційних навчальних програм та курсів;
- технологічне та методологічне забезпечення гнучкого дистанційного навчання на основі телекомунікацій.

У 1996 році Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України розробив та провів перший в Україні та на пострадянському просторі дистанційний курс "Основи використання комунікаційних технологій в мережі інтернет". Після першого експерименту розвиток КТН у ВНЗ відбувався шляхом їх ускладнення та збагачення засобами штучного інтелекту для підтримки ефективного навчального діалогу, конструювання інформаційно-освітнянських середовищ, ефективного використання мультимедіа, інтерактивної графіки, систем аналізу/синтезу усної мови тощо. [9]

За два десятиліття створено і апробовано різні класи комп'ютерних технологій навчання. Експериментальна перевірка та використання їх у вищих та інших навчальних закладах дали змогу сформулювати основні вимоги і якості, яким мають відповідати перспективні КТН:

- бути наукоємними і високоінтелектуальними;
- включати в себе потужний дидактичний супровід;
- бути гнучкими, функціонувати в реальному масштабі часу та забезпечувати безпосереднє спілкування педагога з учнем;

- бути високо економічними, оскільки без цього не можна досягти головних цілей інформатизації і безперервності освіти. [2]

Такі технології створюються на базі фундаментальних результатів інформатики, педагогіки та інших суміжних наук, насамперед:

- теорії діалогу (задачний підхід до дослідження взаємодії людини і комп'ютера), методології розробки діалогових систем на основі моделей навчальних задач (пізнання, вивчення, навчання, програмування, встановлення розуміння, планування);
- теорії інформаційно-комунікаційних середовищ для підтримки дистанційного навчання;
- теорії інтелектуальних інформаційно-комунікаційних технологій для навчання, технології розробки дистанційних навчальних курсів, методології використання мультимедійних засобів для підтримки ДН тощо. [2]

З 1995 р. МННЦІТС у підході до створення та поширення дистанційного навчання вперше поєднав переваги, які надають нові комунікаційні технології, з відповідними педагогічними технологіями шляхом створення телекомунікаційної практичної лабораторії для поширення в ВНЗ України нових методик і педагогічних технологій ДН на основі сучасних ІКТ. У рамках цього підходу використано результати міжнародної співпраці з провідними університетами Англії, Голландії, Норвегії, Франції, Мексики тощо. Найявний досвід як розробки дистанційних курсів, так і проведення дистанційного навчання дав можливість сформуванню низки важливих визначень і зрозуміти проблеми, які виникають на шляху впровадження дистанційного навчання в Україні.

З початком другого тисячоліття не можна уявити навчання у ВНЗ без використання інформаційних технологій для підтримки безперервної освіти: інтелектуалізація педагогічної діяльності, створення та апробація віртуальних лабораторій, методологічне і технологічне забезпечення використання засобів мультимедіа у ДН, впровадження концепції системи електронної освіти. [3]

Дослідження показали, що в історії розвитку інформаційних технологій у ВНЗ України залишаються ще невирішені проблеми формування та використання глобального комп'ютерно-телекомунікаційного простору, інформаційних ресурсів. Діючі технології електронного навчання функціонально обмежені через те, що їх створення ґрунтується переважно на можливостях поширених ІКТ. У навчальних діалогах слабо застосовують високоінтелектуальні технології, оскільки вони не відповідають прийнятним парадигмам освіти, умовам широкого доступу студентів як з нормальними, так і обмеженими можливостями (сліпота, глухота, обмежена логіка тощо).

Список використаних джерел

1. Гороль П.К., Гуревич Р.С., Коношевський Л.Л., Подоляк В.О. Обчислювальна техніка і технічні засоби навчання: Навчальний посібник/За ред. проф. Р.С. Гуревича. – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 1999. – 324 с.
2. Ершов А.П. Информатизация: от компьютерной грамотности учащихся к информационной культуре общества [для журнала "Коммунист". – Дата: 12.12.1987 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://erшов.iis.nsk.su/archive/eaimage.asp?lang=1&did=7106&fileid=105921>, свободный. – Загол. с экрана. – Дата доступа: 10.03.2012.
3. Інформаційні технології та інновації як фактори розвитку суспільства: колективна монографія/[А.В. Луговой ... [та ін.]; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Кременчуцький національний університет імені М. Остроградського. – Кременчук: Мадрид, 2013. – 678 с.
4. Кремень В.Г. Суспільство знань і якісна освіта//Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик "Освіта", № 13 – 14, 21–27 березня 2007 р.
5. Обчислювальна техніка – інформатика – інформаційні технології. Родовід [Електронний ресурс]: за матер. книг Б.М. Малиновського//Музей "Історія розвитку інформаційних технологій в Україні". – Режим доступу: http://ukrainiancomputing.org/museum-map_u.html, вільний. – Загол. з екрану. – Дата доступу 07.03.2012.
6. Олійник А.І. Інформаційні технології як основа і засіб реалізації інноваційних процесів в сучасній освіті: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.00/Нац. пед. ун-т. – К.; 2008. – 20 с.
7. Освітні технології: Навч.-метод. посіб./О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін.; За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – С. 163-180.
8. Стан та перспективи розвитку інформатики в Україні: монографія/В.А. Алексеев, Н.І. Алішов, П.І. Андон [та ін.]; НАН України, Від-ня інф-ки. – К.: Наук. думка, 2010. – 1006 с.
9. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева; Под ред. Е.С. Полат. – М.: Издательский центр "Академия", 2004. – 416 с.
10. Шолохович В.Ф. Информационные технологии обучения // Информатика и образование. – М.: Аспект, 1997. – № 2. – С.5-14.

DEVELOPMENT OF INFORMATION TECHNOLOGY IN UNIVERSITIES OF UKRAINE: HISTORICAL ASPECT

This article investigated the process of becoming and development of information technology and their application in the educational process of universities in Ukraine.

Key words: informatization of education, information technology, information resource.

УДК 37.026+811.111-057.874

Христина Сторожук

ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНОЇ ГРИ В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Сьогодні перспективи інтеграції України у Європейський Союз (ЄС) як ніколи великі. Звідси впливає нагальна проблема створення єдиного європейського освітнього простору, а також нагальне оволодіння іноземними мовами (ІМ) як інструментом спілкування у всіх галузях для тіснішого контакту громадян України із громадянами ЄС. Пріоритетність шкільної освіти спрямована на вивчення щонайменше однієї ІМ для громадян ЄС, саме про це говориться у установчих документах Ради Європи, Європейської асоціації педагогічної освіти, Ради культурного співробітництва. Тому актуалізується проблем розробки відповідних навчальних матеріалів, спрямованих на вивчення іноземної мови учнями, урахування усіх компонентів іншомовної комунікативної компетенції, оволодіння фоновими знаннями і навичками у всіх видах мовленнєвої діяльності.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних засад та розробки на їх основі методики навчання ІМ у початковій загальноосвітній школі (ПЗШ).

В Україні навчання ІМ у загальноосвітніх навчальних закладах розпочинається з другого класу молодшої школи і спрямоване на формування у школярів елементарної іншомовної комунікативної компетенції на рівні А1 згідно класифікації Рекомендацій Ради Європи з мовної освіти. Необхідне оновлення змісту навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах і зміна в стратегічних напрямках розвитку сучасної шкільної освіти для спрямування навчальної діяльності на вироблення в учнів необхідного рівня володіння іноземною мовою, що у майбутньому давало б можливість випускникам школи комфортно почуватися в сучасному світовому мультинаціональному просторі. Навчальна діяльність у початковій школі набуває специфічного змісту, що зумовлено особливостями формування та розвитку пізнавальних інтересів дітей цього віку, їхньої поведінки, емоційно-вольової та мотиваційної сфер, своєрідним характером діяльності та мовлення. На цьому віковому етапі становлення особистості молодшого школяра навчальна діяльність стає домінуючою [5]. Вона відповідним чином зумовлює трансформації у психіці дитини, що охоплюють усі психофізіологічні особливості її розвитку і об'єктивно потребують урахування їх під час визначення змісту навчання. Початковий етап навчання іноземної мови у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі надзвичайно важливий, оскільки в цей період закладаються психолінгвістичні основи іншомовної комунікативної компетенції, необхідні та достатні для подальшого її розвитку й удосконалення. Відбувається становлення засад для формування іншомовних фонетичних, лексичних, граматичних та орфографічних навичок, а також умінь в аудіюванні, говорінні, читанні й письмі у межах програмних вимог [1].

Модернізація початкової школи на основі концепції комунікативно-ігрового навчання дозволить забезпечити успішність навчання ІМ у ПЗШ, а отже, і ефективніше використати кошти на реформування освіти в Україні.

Доцільність раннього навчання іноземної мови підтверджується рядом результатів практики навчання як і за кордоном, так і у нас. Зокрема, накопичений позитивний досвід впровадження дидактичних ігор у процес навчання ІМ учнів молодшого шкільного віку. Методи їх розроблення і використання висвітлено у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: І.В. Вронская, Л. В. Артемова, О.М. Грединарова, Е.В. Зверігіна, Н. В. Кудикіна, І.М. Карпинская та інші.

Вибір гри як основного прийому і оптимальної форми навчання зумовлений насамперед тим, що на кордоні дошкільного та шкільного віку гра продовжує, на думку психологів, залишатися провідною діяльністю у житті дитини. Такі висновки зробили низка психологів: Л.В. Виготський, Д.Б. Ельконін, А.Н. Леонтьєв, Ф.І. Фрадкіна та інші.

Є. Тихеева свого часу досліджувала особливості дидактичних ігор та їх вплив на розвиток дитини (ігри з дидактичною лялькою, іншими іграшками, з предметами побуту, природним матеріалом, ігри для мовленнєвого розвитку); Доктор психологічних наук А. Бондаренко у своїх працях висвітлив роль словесних дидактичних ігор у розвитку самостійності й активності мислення дитини; проблематикою навчання у початкових класах і нульових групах займалася Ф.Н. Блехер (ігри для математичного розвитку), Л. Венгер видала перше в країні докладно ілюстроване керівництво для системи малюнкових тестів і складання на їх основі "психологічних портретів" дітей і дорослих (дидактичні ігри і вправи для сенсорного розвитку).

Дидактичні ігри як основний прийом мають найоптимальнішу форму для навчання, що зумовлено, насамперед, тим, що на кордоні дошкільного та шкільного віку гра продовжує, на думку психологів, залишатися провідною діяльністю у житті дитини.

На розвиток уяви і творчих здібностей під час гри вказував Л. С. Виготський, оскільки гра, на його думку, це не тільки наслідування, але і творче усвідомлення вражень, комбінування на їх основі нової дійсності, що відповідає запитам і враженням самої дитини.

Типовим спостерігається змагальний характер під час ігрової діяльності, що сприяє максимальній інтенсифікації праці та концентрації уваги з активізацією розумових процесів. Психологами експериментально доведено, що мотивація змагального характеру з урахуванням групової думки веде до того, що учні після гри мимоволі повертаються до досліджуваного матеріалу, закріплюючи його сліди в довгостроковій пам'яті [3].

У своїй книзі П. М. Баєва "Граємо на уроках російської мови: Посібник для викладачів зарубіжних шкіл" дає основне поняття гри як засобу навчання і робить такі висновки [2]:

- гра - ефективний засіб виховання пізнавальних інтересів та активізації діяльності учнів;
- використання гри на певному етапі уроку (ознайомлення з новим матеріалом, закріплення знань, повторення і систематизація вивченого матеріалу);
- правильно організована з урахуванням специфіки матеріалу гра тренує пам'ять, допомагає учням виробити мовні вміння та навички;
- гра стимулює розумову діяльність учнів, розвиває увагу і пізнавальний інтерес до предмета;
- відповідність гри навчально-виховним цілям уроку;
- гра - один із прийомів подолання пасивності учнів;
- у складі команди кожен учень несе відповідальність за весь колектив, кожен зацікавлений в кращому результаті своєї команди, кожен прагне якомога швидше і успішніше впоратися із завданням. Таким чином, змагання сприяє посиленню працездатності всіх учнів.

Дидактична гра — це процес навчання, спрямований на формування в учнів потреби в знаннях, активізації інтересу до того, що може стати їх новим джерелом, засвоєння пізнавальних знань, умінь і навичок [7]. Дидактична гра у навчанні ІМ передбачає, як і вправа, багаторазове виконання учнями мовленнєвих дій. Це забезпечує, по-перше, краще засвоєння та узагальнення способу дій, по-друге, оволодіння іншомовним матеріалом, що допомагає формувати навички і вміння вживання його в спілкуванні [7].

Навчання у процесі дидактичних ігор, ігрових заняття і прийомів, підвищують ефективність засвоєння учнями викладеного матеріалу, урізноманітнюється навчальна діяльність і вносяться елементи цікавості.

Для навчання і виховання учнів, використовують дидактичні ігри для всіх вікових груп при потребі актуалізувати їхній досвід, уточнити, повторити, закріпити набуті знання. Досить часто ігри з дидактичними матеріалами є основним засобом навчання і виховання [6].

Дидактична гра як ігровий метод навчання постає у таких видах:

- гра-заняття: під час такого заняття певна вправа подається як гра, де провідна роль у ній належить вихователю, який є її організатором. Такий вид заняття сприяє тому, що учні засвоюють доступні знання, удосконалюються психічні процеси (сприймання, уява, мислення, мовлення), а також у них виробляються необхідні вміння. За активізації мимовільної уваги і запам'ятовування відбувається ефективно опанування знань і вмінь;
- власне дидактична гра. Ґрунтується на автодидактизмі (самонавчанні) та самоорганізації дітей;
- у дидактичній грі як формі навчання взаємодіють дві сторони: навчальна (пізнавальна) і ігрова (цікава). Враховуючи це, вчитель одночасно навчає дітей та бере участь у цій грі, а діти, граючись, навчаються. О. Усова визначає можливість дидактичної гри навчати і розвивати учнів через ігровий задум, процес і правила як автодидактизм.

В залежності від ігрового досвіду учнів, дидактична гра як повноцінний самостійний ігровий процес можлива тільки за наявності дидактичних завдань для сприйняття учнів, а також при зберіганні у них інтересу до гри [5]. Це головні передумови використання учнями набутих знань ІМ.

Для стимулювання діяльності і задоволення інтересів учнів вчитель повинен підбирати дидактичні ігри відповідно до навчальної програми з врахуванням пізнавального змісту, а також ступінь складності ігрових завдань і процесів. Перманентне ускладнення із розширенням варіативності ігор залежить від творчого ставлення педагога до справи, а також ініціювання придумуванню спільних нових ігрових завдань, якщо у дітей згасає інтерес до гри, що може включати ускладнення правил, включення до пізнавальної діяльності різних аналізаторів і способів дій, активізацію всіх учасників гри, що допомагає закріпити досвід у спілкуванні ІМ [6].

Значну частину іншомовного матеріалу учні запам'ятовують під час гри мимоволі, що дає значно більший ефект, ніж за умови довільного запам'ятовування [3].

У процесі дидактичної гри збільшується чуттєвий досвід учнів та забезпечується розвиток сприймання. Наприклад, підбираючи парні картинки, розбираючи і збираючи іграшку, дитина вчиться розрізняти і називати ознаки (розмір, форму, колір та ін.) предметів, що дає радість пізнання у грі, а ефект успіху позитивно впливає на учнів, що забезпечує стійкий інтерес до вивчення ІМ. Під час дидактичної гри розвиваються сенсорні здібності, логічне мислення і вміння виражати думки словами. Згідно з даними психологічних досліджень, розвиток логічної пам'яті і мислення, який визначає психологічний розвиток мислення учнів в цілому, здійснюється в учнів віком 8-9 років за рахунок їхньої участі у грі [4]. Перераховані положення представляють собою досить вагомні аргументи за інтенсивніше застосування ігор на першому етапі навчання ІМ у ПСШ, адже процес виконання цікавих для учня ігрових дій і правил забезпечує розвиток спостережливості, довільної уваги, швидкого і довготривалого запам'ятовування.

Застосування ігор у навчанні ІМ [6] забезпечує як загальний розвиток учнів початкової школи, так і діяльнісне засвоєння ІМ. Оскільки, навчившись розрізняти кольори і форми, дитина починає помічати і оцінювати їх, ігри з дидактичними іграшками, природним матеріалом, картинками сприяють естетичному розвитку.

Отже, дидактичні ігри, як і всі інші види ігор, стимулюють загальний особистісний розвиток учнів. Поєднання в них готового навчального змісту з ігровим задумом і діями вимагає від вихователя майстерного педагогічного керівництва ними.

У процесі гри вся увага учнів спрямована на розгортання ігрової дії, а захопленість ігровою ситуацією є основною передумовою мимовільного розв'язання дидактичного завдання. Ці дії в ігровому процесі і правила дидактичної гри, що використовуються під час занять, забезпечують цікаве навчання, сприяють розвитку довільної уваги та формуванню передумов для глибокого оволодіння ІМ [1].

Фінал дидактичної гри як результат відгадування загадок, ігрових завдань, виконання доручень, вияв кмітливості, сприймається дитиною як досягнення. Виявляється він і в задоволенні учасників гри від участі в ній. Натомість для вчителя результатом гри є рівень засвоєння дітьми ІМ.

Теоретичні обґрунтування і емпіричні дослідження методик комунікативно-ігрового навчання ІМ у ПЗШ в повній мірі підтверджують доцільність навчання ІМ у ПЗШ [1]. Багаторазове проведення дидактичних ігор в рамках різних тематичних блоків сприяє не тільки засвоєнню алгоритму мовленнєвої діяльності на певному рівні інформаційно-комунікаційної компетенції, але і поступовому скороченні організаційних дій, що скорочує час проведення ігор. Це, у свою чергу, дає можливість для переймання ролі вчителя учнями. Застосування дидактичних у комунікативно-ігровій методиці навчання ІМ у ПСШ науково обґрунтоване і має системний характер.

Сучасність ставить нові вимоги перед освітою: створення моделей і методик раннього навчання ІМ у ПЗШ, які б дозволили зберегти індивідуальність особистості, підготувати учнів до самостійного прийняття рішень у різних життєвих ситуаціях, забезпечити інтеграцію молодших школярів у суспільні процеси, розвинути бажання і вміння швидко навчатися, взаємодіяти з іншими і практично застосовувати набуті знання. Враховуючи критичний аналіз сучасних підходів і концепцій навчання ІМ у ПЗШ можна зробити висновки про відсутність цілісної теорії, яка б дозволила розглядати усвідомлення мови та її вивчення із врахування вікової особливості учнів і специфіки засвоєння ними ІМ.

Таким чином, результати аналізу наукових робіт у сфері дидактики початкової школи і методики навчання ІМ дозволяють сказати, що найефективніше навчання, за мінімальних витрат часу і сил учнів, реалізується на основі комунікативно-ігрового навчання ІМ у ПЗШ.

Сучасна система освіти не задовольняє поставлених перед нею завдань в оволодінні ІМ, а рівень комунікативно-ігрової компетенції випускників ПЗШ обмежується у більшості випадків здатністю використовувати заучені іншомовно-мовленнєві одиниці у типових ситуаціях іншомовного спілкування. Ці висновки підкреслюють актуальність розробки повноцінної концепції навчання ІМ у ПЗШ, яка б враховувала особливості учнів і типові для їхнього віку процеси засвоєння ІМ.

Тому, поставивши у центр системи навчання дитину із її інтересами розвитку і індивідуальною структурою свідомості, ми можемо говорити про концепцію навчання, яка дасть умови зосереджуватися не лише на засвоєнні знань, а й на способи засвоєння. Такий, особистісно орієнтований, підхід із урахування цілого ряду факторів може гарантувати баланс між вимогами освітньої програми до учнів і підтримкою учнів цих вимог. У значній мірі успішність навчання ІМ у ПЗШ залежить від методів і прийомів реалізації, а у контексті особистісно орієнтованого підходу вирішальним є значення у комунікативно спрямованому навчанні ІМ, які здобуваються активною власною діяльністю учнів та взаємодією на уроці.

Використання дидактичних ігор під час навчання ІМ широко поширене, але в значній мірі має лише епізодичний характер. Отже, теоретичне обґрунтування використання дидактичних ігор, інтеграція ігрової діяльності у навчання молодших школярів дають змогу говорити про створення освітнього базису для навчання ІМ у ПЗШ. Навчання ІМ у ПЗШ дозволяє забезпечити адаптацію учнів до навчальної діяльності і нового соціального оточення, а це досить важливий момент з урахуванням того, що початок навчання ІМ у ПЗШ припадає на найважчий період у житті школяра, тому використання дидактичних ігор на уроках ІМ є доцільним із огляду на психотерапевтичні функції гри.

Список використаних джерел

1. Паршикова О. О. Комунікативно-ігровий метод навчання іноземної мови учнів початкової загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект) : [монографія] / О. О. Паршикова ; Макіївський економіко-гуманітарний ін-т. - Донецьк : Вебер, Донецька філія, 2009. - 295 с.
2. Баев П.М. Играем на уроках русского языка: Пособие для преподавателей зарубежных школ. / П.М. Баев - М.: Рус. яз., 1989. - 86 с.
3. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти / А.А. Смирнов. - М. : Просвещение, 1966. - 421 с.
4. Макарова Л.Л. Проблемна ситуація та гра як психологічні детермінатори розвитку пам'яті і мислення молодших школярів : автореф. дис. канд. псих. наук 19.00.01 / Л.Л. Маркова. - К., 2001. - 20 с.
5. Єлькин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Єлькин. -М. : Педагогика. - 304 с.
6. Сергеева О.Я. Основы игровой методики обучения иноязычному общению дошкольников-иностранцев / О.Я. Сергеева. - М. : МГАПИ, 2011. - 189 с.
7. Семенов С. М. Дидактична гра як форма навчання / С. М. Семенов // Радянська школа, 1989. – № 3. – С. 26–33.

Storozhuk C.

THE USE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES PUPILS OF PRIMARY SCHOOL

In this article author considers communicative language teaching approach and its role in the modernization of primary school. Characterized didactic game as a way of attracting junior school children to active mental activity.

Key words: didactic game, communicative language teaching approach, a foreign language.

УДК 378.147

Vima Tereshuk

РЕАЛІЗАЦІЯ ІМІТАЦІЙНИХ МЕТОДІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНШОМОНОЇ ЛЕКСИКИ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

В умовах інтеграції вищої освіти України до європейського освітнього простору, оволодіння іноземною мовою, зокрема іншомовною лексикою, є однією з передумов успішної та конкурентно-спроможної трудової діяльності майбутнього спеціаліста. При цьому, оволодіння іншомовною лексикою є не самоціллю, а засобом досягнення кінцевої цілі – підвищення рівня професійної підготовки студентів до здійснення майбутньої діяльності.

У зв'язку з цим, виникає необхідність використання в процесі навчання власне імітаційних методів навчання як методів, що характеризуються передусім практично-предметною направленістю.

В основі імітаційних методів лежить відтворення студентами майбутньої професійної діяльності, яка може носити індивідуальний та колективний характер. На нашу думку, найбільшим методичним потенціалом володіють такі методи імітації індивідуальної та колективної професійної діяльності як метод "лабіринту дій", метод конфліктів, ділові ігри.

Метод "лабіринту дій" передбачає представлення ситуації, що може статися у професійній діяльності майбутнього фахівця. В кінці опису даної ситуації студентові надається список можливих рішень, з яких одне або декілька є правильними [3, с. 55]. Відтворення професійних обставин забезпечує сприйняття студентом ситуації як реалістичної, а завдання знайти правильне рішення викликає у нього почуття відповідальності, значущості власних дій. Даний метод ефективно використовувати як з метою контекстної презентації, семантизації нових іншомовних лексичних одиниць, так і з метою засвоєння та закріплення лексичного матеріалу. При цьому оволодіння іншомовною лексикою відбувається мимовільно, оскільки основна увага студента направлена на розв'язання професійної ситуації.

Приклад 1: Read the situation and items that follow it. Then choose the letter of the best answer. Translate underlined word combinations and make up your own sentences with them.

Situation: An off-duty firefighter is walking down the street about six blocks from a firehouse. Suddenly, a woman runs out of an apartment building saying there was a fire in the building. The most appropriate action for the firefighter to take is to:

- follow the woman into the burning building and try to put the fire out
- tell the woman that he is off duty and can't really help
- run the six blocks to the firehouse and alert the firefighters that there is a fire
- direct the woman to call 911 and tell her to stay calm while you go into the building to begin evacuating immediately [6].

Метод конфліктів полягає у дискусійному обговоренні студентами шляхів вирішення потенційно-можливих конфліктних ситуацій між членами колективу [5]. Даний метод дозволяє організувати процес навчання іншомовної лексики з орієнтацією на практичну сторону майбутньої професійної діяльності студентів. Зокрема, моделювання ймовірнісних конфліктних ситуацій та їх обговорення дає можливість студенту розвинути особливі професійні аналітико-синтетичні діагностичні дії [4, с. 135], сформулювати професійні інваріанти поведінки, власну професійно-етичну позицію відносно тих чи інших питань, опанувати нормами мовленнєвої поведінки та досягнути культурну своєрідність носіїв мови. Проілюструємо конкретний приклад реалізації методу конфліктів на етапі автоматизації дій студентів з новими ЛО на рівні понадфразової єдності:

Приклад 2: Read the following situation. Discuss in pairs what would you do if you were in such a situation and why? See the key phrases below to help you.

Situation: You are probationary firefighter and you have noticed that the firefighters on the earlier shift rarely clean up after themselves or help with daily station chores. They leave all the work for your shift. What would you do? [Firefighter for Dummies, Stacy Bell, 2001].

Key phrases: to complain to the chief, to keep cleaning up after the others, to refuse to do daily station chores, to suggest taking turns in cleaning up the mess, to ask to pick up after oneself, to stop noticing a mess.

Метод ділової гри ґрунтується на моделюванні комплексу ситуацій професійного спілкування, об'єднаних єдиним сценарієм [2, с. 69]. Даний метод передбачає виконання колективної навчальної діяльності та діалогічне спілкування учасників між собою. Оскільки проведення ділової гри не обходиться без попереднього або поточного читання, то одна з основних переваг даного методу, на нашу думку, є пробудження у студентів немовних спеціальностей власне інтересу до читання спеціальної літератури іноземною мовою. До того ж, важливу роль відіграють просторово-часові та соціально-психологічні особливості, якими наділена ділова гра [2, с. 69]. Зокрема, просторово-часові особливості проявляються через "стислість" часу (одне практичне заняття) та простору (навчальна аудиторія), відведеного на перебіг ділової гри, що надає їй посиленої динамічності. Соціально-психологічні особливості, в свою чергу, реалізуються через [2, с. 74-75]:

- колективний характер ділової гри (навчання іншомовної лексики в колективі і через колектив активізує резервні творчі можливості особистості);
- діяльнісний характер ділової гри (студент використовує предметні знання в ході здійснення мовленнєвої взаємодії);
- умовний характер ділової гри (ігрова форма подій дозволяє студенту з одного боку "прожити" закріплену за ним роль як реальну, і, разом з тим, прожити її у психологічно безпечному просторі, тобто маючи шанс виправити ті чи інші помилки);

- активізацію емоційно-вольової сфери студентів (в процесі вираження конкретної інтенції, чи то згоди, чи зацікавленості чи схвильованості, студент проживає певний емоційний стан).

Таким чином, метод ділової гри розвиває у майбутніх фахівців вміння взаємодіяти у колективі, забезпечує єдність змістової та процесуальної сторін навчання, створює психологічно-комфортну основу для активного використання іншомовної лексики, спонукає студентів емоційно "перейнятися" відведеною для них роллю.

Отже, використання проаналізованих нами методів не лише активізує професійний досвід та знання майбутнього фахівця, а і його особистісну позицію, перетворюючи навчальну діяльність студента у навчально-професійну та навчально-виховну діяльність. Максимально точно відтворюючи предметний, соціальний та психологічний зміст фахової діяльності, імітаційні методи забезпечують перетворення студентами заданих зовні цілей у цілі особистісного значення, підвищують їх емоційну та вольову налаштованість на вирішення поставлених завдань, розвивають особистість фахівця відповідно до норм компетентних предметних дій, норм соціальних взаємин у колективі [1, с. 57-58] та норм іншомовної комунікативної поведінки. За таких обставин, можна спостерігати підвищення швидкості та якості засвоєння іншомовного лексичного матеріалу, рівня налаштованості суб'єктів навчання на здійснення іншомовної мовленнєвої діяльності.

Список використаних джерел

1. Ганніченко Т. А. Формування комунікативної компетенції майбутніх економістів засобами дидактичної гри у процесі мовної освіти: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 "Теорія та методика викладання (українська мова)" / Т. А. Ганніченко. – Херсон, 2009. – 260 с.
2. Доможирова М. А. Деловая игра в обучении профессионально-ориентированному общению на иностранном языке студентов неязыковых вузов [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования" / М. А. Доможирова. – М.: РГБ, 2003. – 209 с.
3. Сафонова Е. И. Рекомендации по использованию инновационных образовательных технологий в учебном процессе / Е. И. Сафонова. М.: РГГУ, 2011. – 71с.
4. Серебровская Н. Е. Интегративный поход к обучению будущих специалистов-менеджеров в системе высшего профессионального образования / Н. Е. Серебровская // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2011. – № 3(19). – С.131-137
5. Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник [Електронний ресурс] / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с. – Режим доступу: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=204
6. Master the firefighter exam [Електронний ресурс]. – Peterson's, 2013. – 17th edition. – 477 p. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=2esUyTkbbKQC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tereshchuk V.

REALIZATION OF IMITATION METHODS IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN VOCABULARY TO NON-PHILOLOGISTS.

In the following set of materials types of imitation methods are examined, namely such methods as labyrinth of action, method of conflicts, business game. Each method is professionally-oriented and has its methodological potential, which is depicted through exercise samples.

Key words: *imitation methods, teaching, method of conflicts, business game*

УДК 378.147

Володимир Брославський

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ НА ПРИКЛАДІ ОСВІТНЬОГО ПОРТАЛУ "АКАДЕМІЯ"

Сучасні потреби суспільства та бурхливий розвиток Інтернету покликали до життя цілу низку інноваційних технологій навчання. Вже нікого не здивуєш онлайн-підручником, онлайн-довідником, онлайн-тестами чи вебінаром. Проте ще дуже мало в Україні є онлайн-ресурсів, які комплексно включають в себе усі ці компоненти.

22 листопада 2012 р. в освітньому просторі України стартував проект з дистанційної підготовки учнів до складання ЗНО. Було зареєстровано домен academia.in.ua та створено відповідний навчальний сайт. Для пропагування та підтримки сайту у соціальній мереж "Вконтакті" створено профільні групи з основних предметів, які виносяться на ЗНО.

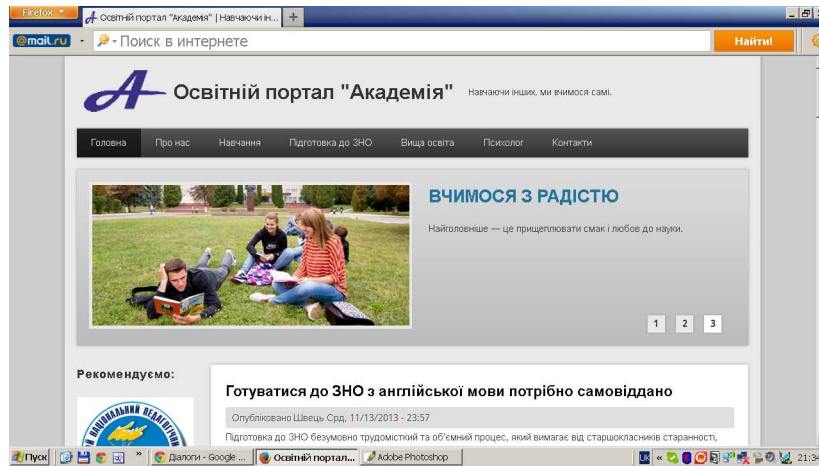

Рис.1. Освітній портал "Академія"

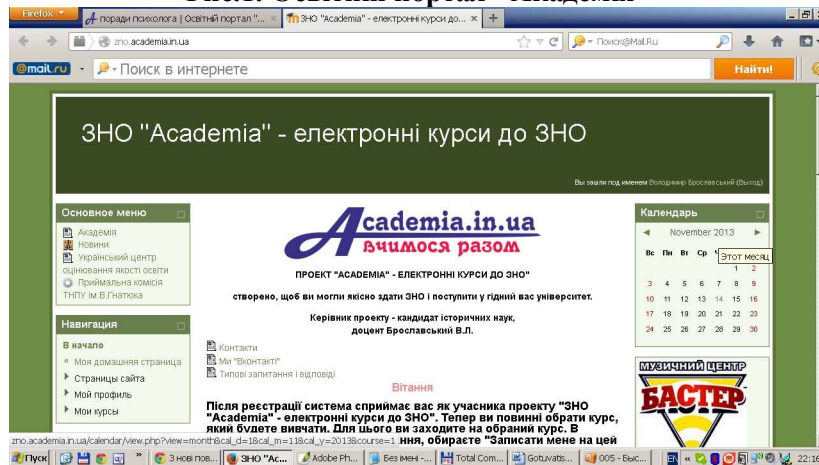

Рис.2. Навчальний сайт Освітнього порталу "Академія"

Освітній портал "Академія" включає в себе 2 сайти: інформаційний (academia.in.ua) й навчальний (zno.academia.in.ua). За роботою учнів слідкує психолог, який у разі потреби надає консультації та поради. Головне меню освітнього порталу "Академія" включає рубрику "Вища освіта", що дає змогу школярам ознайомитись з вищими навчальними закладами України: напрямки підготовки, факультетами, тобто все, що є важливим під час вибору майбутнього місця навчання. На навчальному сайті порталу розміщено різнопланові завдання, які пропонують розробники проекту, а це, власне, і цікавий теоретичний матеріал, і тестові завдання декількох рівнів складності, і онлайн-ігри до всіх тем, і термінологічні словники тощо. Користування ресурсами сайту є безкоштовним для всіх охочих.

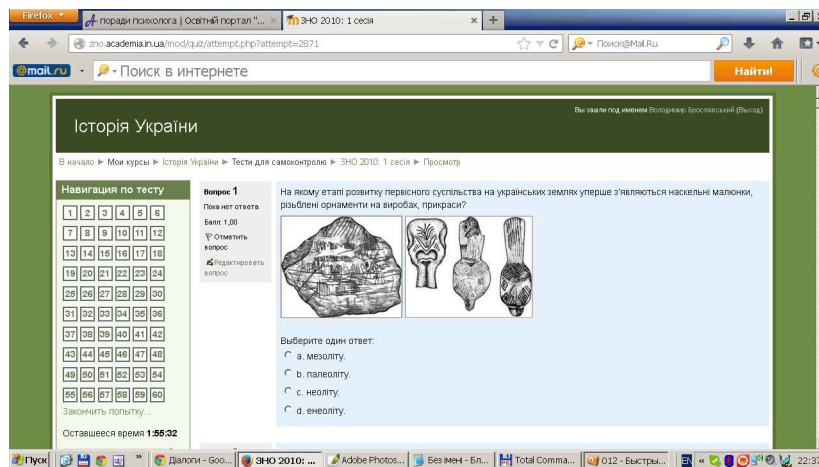

Рис.3. Тест ЗНО минулих років

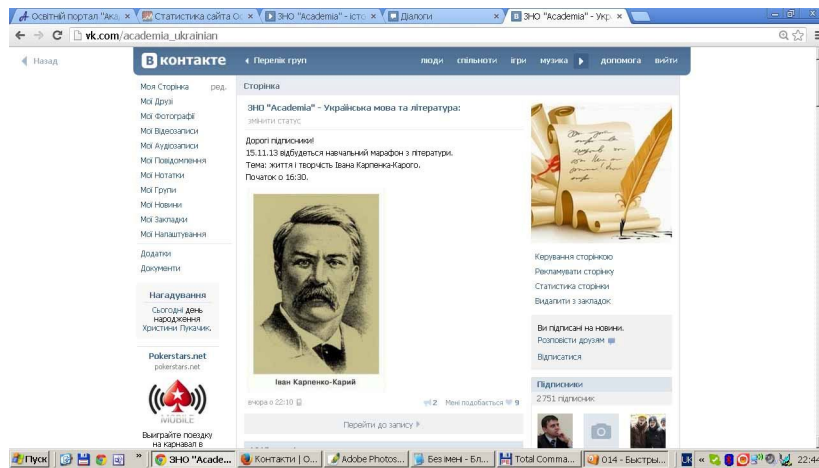

Рис.4. Профільна група з української мови та літератури у соціальній мережі

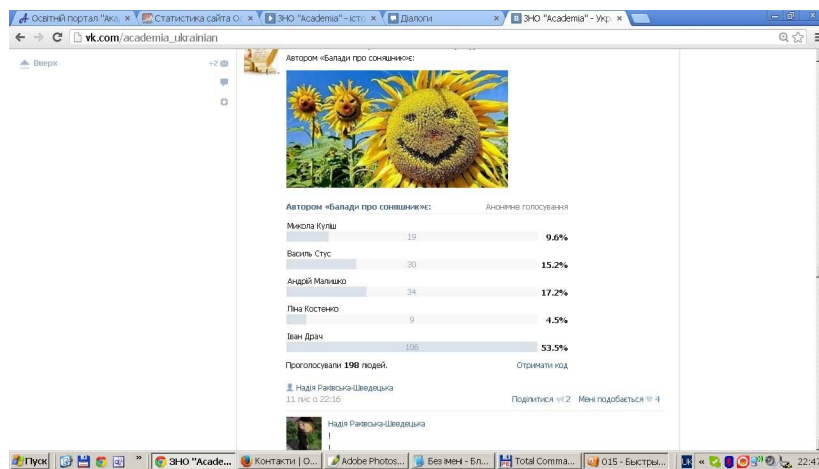

Рис.5. Тестове завдання в профільній групі у соціальній мережі

Більшість цільової аудиторії Освітнього порталу використовують для спілкування соціальну мережу "Вконтакті". Тому для підтримки проекту та його пропагування у ній створено спільноти з профільних предметів. Кожного дня підписники груп отримують цікавий теоретичний матеріал, навчальні завдання, інформуються про нововведення з обраних ними предметів.

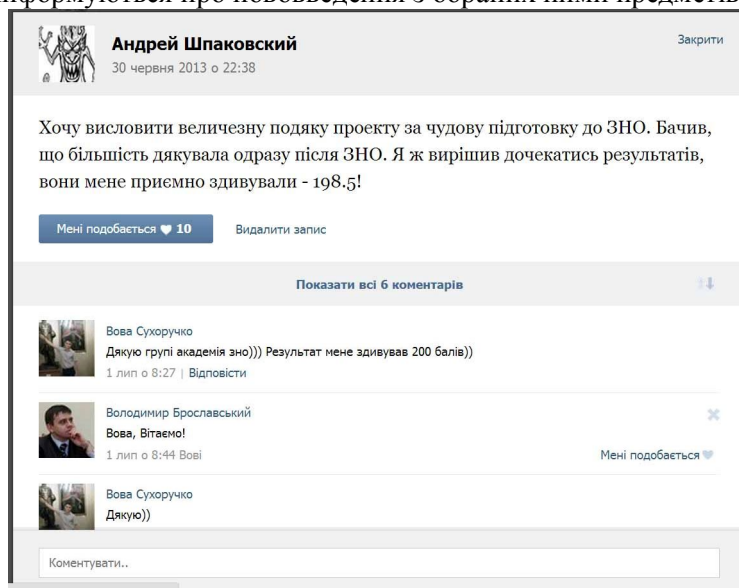

Рис.6. Подяка абітурієнтів 2013 р. у соціальній мережі

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ОБСЛУГОВУЮЧИХ ВИДІВ ПРАЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Актуальність статті. Зміни, що відбувалися, чи відбуваються в будь-якій державі, зазвичай, впливають на галузь освіти, стають причиною виникнення певних реформ та нововведень. Виключенням не стала і Україна. За час становлення країни змінювалася ідеологія, територіальна цілісність, суспільно-економічні умови тощо. Вище зазначене значною мірою вплинуло на загальноосвітню школу в цілому та на характер трудової підготовки зокрема.

Усе це знайшло відображення у працях О. Захаренка, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, К. Ушинського, П. Атутова, А. Вихруща, Н. Калініченко, В. Оржеховської, Т. Сороки, Н. Слюсаренко Г. Терещука, Д. Тхоржевського та ін.

Проаналізувавши роботи відомих педагогів, слід зазначити, що із даного контексту практично не виокремлювалися особливості вивчення обслуговуючих видів праці у другій половині ХХ століття.

Метою даної статті є висвітлення історичних особливостей вивчення обслуговуючих видів праці у другій половині ХХ століття.

Розглядаючи вітчизняну методику трудового навчання в контексті розвитку радянської системи трудової підготовки учнів, можна сказати, що у другій половині ХХ ст. (з 1954 р.) розпочався кардинально новий період у розвитку методики трудового навчання як науки.

1 липня 1954 року постановою Ради Міністрів СРСР було введено спільне навчання хлопців та дівчат і відповідно був скасований чіткий поділ на обслуговуючі та технічні види праці.

Період з 1954-1968, можна назвати, найбільш сприятливим оскільки до трудової підготовки молоді підходили комплексно, відроджувалися традиції трудового виховання та навчання, а загальноосвітня школа функціонувала як трудова, політехнічна, з виробничим навчанням. [3].

Так, у 1954-1955 навчальному році трудове навчання ввели до навчальних планів 1-5 класів, а в 1956-1957 навчальному році – всіх інших класів загальноосвітньої школи. З 1957-1958 років – введено факультативний курс «Домоводство», який у 1959 році став обов'язковим. Слід зазначити, що на цей курс не було гендерного поділу, тому хлопці також вивчали елементи обслуговуючих видів праці. [3].

Наприкінці 60-х років ХХ століття особливості статі жінок знову врахували при організації обслуговуючих та технічних видів праці. Було розроблено шість варіантів програми із трудового навчання, два з яких містили лише обслуговуючі види праці.[3].

У 1977 р. було збільшено час на трудове навчання, а відповідно і на обслуговуючі види праці, в 9 – 10-х класах (до 4 год. на тиждень), у його основу було покладено понад 20 профілів трудового навчання, у тому числі креслення, обробку тканин, торгове обслуговування тощо.

У процесі трудового виховання та навчання звертали увагу про гендерну ідентифікацію – на уроках обслуговуючої праці дбали про виховання майбутньої жінки, хатньої робітниці. Відповідно до цього вибудовували зміст навчальних дисциплін трудового спрямування, які учениці вивчали у школі та міжшкільному навчально-виробничому комбінаті, та обирали форми, методи і засоби трудової підготовки.

У 70-80-ті роки ХХ століття у школах республіки продовжували запроваджуватися нові програми з трудового навчання та відбувалася подальша диференціація змісту цієї навчальної дисципліни.

Унаслідок зазначеного, трудове навчання хлопців і дівчат суттєво відрізнялося, а у програмах трудового навчання для міських і сільських шкіл був наявний чіткий розподіл видів робіт для кожної статі. [4]

Дівчата, учениці 4-8 класів, не вивчали розділ "Елементи механізації і технології обробки деревини", а хлопці – розділ "Обслуговуюча праця". Інші розділи ("Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас", "Початкові елементи електротехніки", "Технічне моделювання і конструювання", "Сільськогосподарська праця") вивчали всі учні.

Кількість годин, які відводили на вивчення дівчатами окремих розділів програми в міських і сільських школах, була різною. Так, у сільських школах у порівнянні з міськими значно збільшена кількість годин на вивчення ученицями розділу "Сільськогосподарська праця", а на вивчення розділів

"Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас" та "Обслуговуюча праця" – відповідно зменшена [1;2].

Разом із тим, кількість загальноосвітніх шкіл, які мали кабінети обслуговуючої праці, в 70-ті – на початку 80-х років невпинно зростало. Збільшувалася й кількість справних швейних машин.

У другій половині 80-х років ситуація кардинально змінилася, кількість кабінетів обслуговуючої праці почала зменшуватися. Так, якщо в 1983-1984 навчальному році їх було 11732, то в 1990-1991 – лише 8744. Подібна динаміка спостерігалася й стосовно справних швейних машин. Найбільше їх було в 1980-1981 навчальному році (63860 шт.), а в подальшому цей показник зменшився. Це відповідно і позначалося на динаміці розвитку навчальних знань здобутих на уроках обслуговуючої праці. Крім того, уроки обслуговуючої праці подекуди проводили з численними порушеннями (недостатнє унаочнення, незначна кількість роздаткового матеріалу, недотримання правил безпечної праці та програми з даної дисципліни тощо). [4].

Починаючи з 1990-1991 років для ознайомлення з національною культурою та традиціями декоративно-ужиткового мистецтва вчителі уроках обслуговуючої праці використовували твори В.Білецької "Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация", Г.Стельмашук Г. "Український одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю.Глаговського", "Традиційні головні убори українців" тощо. Ученицям повідомляли історичні відомості про розвиток художньої творчості людства, навчали їх основним прийомам плетіння з рослинного матеріалу, макраме, вишивки, інших видів декоративно-ужиткового мистецтва. [4]

У 90-ті роки з програм трудового навчання для дівчат виключено розділи "Обробка деревини" та "Обробка металів", що вивільнило час та, зокрема, створило додаткові можливості для вивчення ученицями різних видів декоративно-ужиткового мистецтва. Значні можливості для цього мало також профільне навчання учнів. [4]

Висновок. Підбиваючи підсумки можна сказати, що обслуговуючі види праці пройшли довгий та тернистий шлях розвитку та адаптації на теренах нашої держави. Методом проб та помилок складалися і вводилися нові програми, розбудовувалася та занепадала матеріально-технічна та методична база трудового навчання як предмету загальноосвітньої школи.

Список використаних джерел

1. Програми трудового навчання учнів IV-VIII класів (для міських шкіл). – К. : Рад. школа, 1970. – 88 с.
2. Програми трудового навчання учнів IV-VIII класів (для сільських шкіл). – К. : Рад. школа, 1971. – 96 с.
3. Слюсаренко Н. В. Етапи становлення та розвитку трудової підготовки дівчат у школах України / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічний альманах / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. / Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. – Херсон, 2010. – Вип. 5. – С. 285-294.
4. Слюсаренко Н. В. Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – XX століття : монографія / Н. В. Слюсаренко. – Херсон: РІПО, 2009. – 456 с.

Volovets M.

FEATURES STUDY SERVICE TYPES OF WORK IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The article analyzes the historical and pedagogical study features, catering to types of work in the second half of the twentieth century in Ukraine.

Key words: *employment training, stages of formation and development of the service types of work.*

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 378.091+159.923-057.87

Ірина Кварцяна

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ І КУРСУ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВНЗ

Процес адаптації першокурсників до умов навчання у вузі є складним та багатогранним [4, с. 15]. Вступ до ВНЗ для більшості першокурсників – новий період у житті, і одночасно, він є таким актом, який вимагає активного пристосування до умов студентського буття. В контексті цілей навчання у вищій школі, соціальна та психологічна адаптація першокурсника означає здатність відповідати вимогам і нормам навчального закладу, а також здатність розвиватися в новому для себе середовищі, реалізовувати свої здібності та потреби, не вступаючи з цим середовищем у протиріччя.

Дослідження науковців сучасного стану вирішення проблеми адаптації здійснювалося за такими напрямками: визначення факторів, що впливають на адаптивний процес (Андрєєва А.Д., Балл Г.А., Гаценко Л.Н., Ефімова Л.А., Леонтьєв А.Н., Казміренко В.П., Шевченко Р.Л. та інші); узагальнення практичного досвіду викладачів з проблеми адаптації до нових умов навчальної діяльності (Вяткін Л.Г., Космогорова Л.С., Леонтьєва Т.А., Філіпова Ж.П., та ін.) [1, с. 44].

Багато педагогів розглядають адаптацію як "комплексний динамічний процес", зумовлений взаємодією психологічних, соціальних і біологічних факторів [6, с. 70-71]. Психологічна адаптація студентів до навчального процесу включає цілий ряд аспектів, за якими стоять різні зони труднощів, з якими доводиться стикатися студентам на початковому етапі навчання. Можна чітко виділити три головних аспекти адаптації першокурсника:

1) **дидактичний**, пов'язаний з пристосуванням до нової дидактичної ситуації, що відрізняється від шкільної формами та методами організації навчального процесу. Ця новизна і пов'язані з нею труднощі створюють свого роду дидактичний бар'єр, який треба подолати. Головними труднощами цього аспекту є зростання обсягу та складності навчального матеріалу, збільшення питомої ваги самостійної роботи, а також невміння працювати самостійно, планувати та розподіляти свій час;

2) **професійний**, що передбачає формування любові до обраної спеціальності, поступове набуття професійних умінь і навичок;

3) **соціально-психологічний**, пов'язаний з труднощами в засвоєнні нових соціальних норм, встановленні та підтриманні студентом певного соціального статусу в новому колективі [4, с. 4-8].

Однією з найважливіших передумов успішної навчальної діяльності першокурсників є їх своєчасна адаптація до умов навчання у ВНЗ, що розглядається як початковий етап включення їх в професійне співтовариство. Перший курс може стати точкою опори для студента, а може привести до деформацій в поведінці, спілкуванні та навчанні. Саме на першому курсі формується ставлення молодшої людини до навчання, до майбутньої професійної діяльності, продовжується "активний пошук себе". Від успішності адаптації часто залежить подальший хід професійного життя людини.

Ознаками неуспішної адаптації є зниження працездатності, втома, сонливість, головні болі, домінування пригніченого настрою, зростання рівня тривожності, загальмованість або, навпаки, гіперактивність, що супроводжується порушеннями дисципліни, систематичним невиконанням домашніх завдань, пропусками занять, відсутністю мотивації учбової діяльності. Від того, як довго за часом відбувається процес адаптації, залежать поточні і майбутні успіхи студентів [3, с. 59].

Студенти перших курсів, набуваючи статусу самостійних дорослих людей, залишаються у своїй більшості за віком, психологією, розвитком, світоглядом і життєвим досвідом близькими до учнів старших класів середньої школи. Тому навчально-виховна робота на першому курсі має проводитися з урахуванням вікових особливостей студентів, рівня їх підготовки, а також специфіки вузу або факультету [4, с. 4-8]. Перехід вчорашніх школярів від класно-урочної системи навчання до переважно самостійних занять нерідко відбувається досить боляче, а часто і з великими ускладненнями. Не всі з них справляються із подоланням цих труднощів та швидко перебудовують звичні форми навчальної роботи. Однак недостатня психологічна та практична невідповідність багатьох випускників середньої школи до вузівських форм і методів навчання приводить не тільки до їх неуспішності. Невміння студентів самостійно перебудувати засоби навчально-пізнавальної діяльності відповідно до нових умов навчання викликає у них почуття розгубленості, незадоволення та веде до негативного ставлення до навчання в цілому. Першокурсник має пережити цю зміну обставин життя, включитися учасником у нові і незвичні події [2, с. 5-6].

З метою виявлення особливостей адаптації першокурсників нами було проведено анонімне анкетування студентів хіміко-біологічного, інженерно-педагогічного та історичного факультетів університету. Вибірка становить 200 осіб.

За результатами проведеного дослідження було встановлено, що за цей період тільки 45% студентів не мають труднощів у організації власної навчально-пізнавальної діяльності. При цьому 85% опитаних вказали, що їм подобається навчання в університеті.

Зміст труднощів, за результатами опитування, становлять, насамперед, адаптація до вимог викладачів (викладачі дуже швидко пояснюють під час лекцій) - 46%, освоєння нової системи навчання - 36%, великий обсяг самостійної роботи - 39%, пристосуванням до розкладу занять - 23%. Також 9% студентів зазначило, що навантаження дуже велике. Підготовка до практичних, лабораторних і семінарських занять потребує від студентів додаткової роботи. 23% студентів відводять на підготовку до занять 4-5 год., 37% – 2-3 год., 32% – менше 2 год.

Задоволені рівнем викладання основних предметів 85% студентів, а незадоволені – 2%. Слід зазначити, що рівень задоволення пов'язаний з дисципліною, певним викладачем у 13% першокурсників. Складнощі у взаємодії з викладачами, на думку студентів, створює ігнорування викладачем особистісних проблем студентів (21%) та швидкий темп викладання матеріалу (23%).

На запитання "Яка допомога Вам найбільше потрібна для успішної адаптації в колективі навчального закладу?" 35% вказали варіант – поради старших, викладачів; 40% - допомога старшокурсників і лише 8% опитуваних потребують підтримки куратора групи.

На думку студентів, становленню дружніх стосунків у академгрупі найбільше сприяє: туристичні походи, екскурсії, подорожі (76%); дискотеки, вечори відпочинку (57%); колективні спортивні ігри, заняття спортом (46%); колективний перегляд відеофільмів, обговорення цікавих телепередач (23%); культпоходи в театр, на виставку, в музей (19%); соціально-психологічні тренінги (9%).

Серед відчуттів, характерних для періоду адаптації до навчання у вищій школі, першокурсники найчастіше відзначають внутрішню напругу - 34%, невпевненість у власних силах - 30% та емоційну насиченість подіями - 27%. Дещо менше, 16% вказують на труднощі зосередження та підвищену тривожність. Це зайвий раз свідчить, що адаптація проходить на тлі активних емоційних переживань, які торкаються, в тому числі, власної самооцінки.

Серед якостей особистості викладачів, які студенти оцінюють найвище, вказані: доброзичливість, обізнаність, вибагливість, почуття гумору, комунікабельність, розуміння, справедливість, професіоналізм, взаєморозуміння, підтримка, доброта, вміння спілкуватись з аудиторією тощо.

Серед побажань, які залишили першокурсники для викладачів, необхідно назвати такі: не бути дуже суворими, індивідуальний підхід до кожного студента, більш доступно викладати навчальний матеріал, справедливо оцінювати, намагатися зацікавити своїм предметом, уважніше ставитись до рівня навантаження студентів, виявляти толерантність та доброзичливість тощо.

Дослідження дає змогу констатувати, що психодіагностика адаптаційних можливостей студентів першого року навчання дуже важлива, тому що дезадаптація може позначитися погіршенням роботи пізнавальної сфери (зосередження уваги, пам'яті), змінами в емоційно-почуттєвій сфері (поява тривоги, поганого настрою, невпевненості у собі, страху, неадекватності самосприйняття і самооцінки, неприйняття інших людей тощо).

Аналізуючи отримані результати, також можна зазначити, що студенти слабо підготовлені до нових режимів навчального процесу. Тут необхідна допомога і підтримка кураторів, викладачів, а в окремих випадках – психолога-консультанта. Також потребує координації робота старости групи із керівними органами факультету, що дозволить швидше доводити до студентів потрібну інформацію. Труднощі, з якими зустрічаються студенти 1-го курсу, не завжди можуть бути успішно вирішені ними самими. Які ж можливі шляхи вирішення проблем адаптації першокурсників? Звичайно, це виявлення студентів, які переживають труднощі адаптаційного процесу, з'ясування специфіки цих труднощів і відповідна робота щодо максимального їх подолання. Подібна робота може бути організована по-різному, але найголовніше, чим вона повинна керуватись, – це стимулювання внутрішньої активності студентів, яке б допомагало вирішувати проблему реалізації своїх можливостей, застосування своїх знань, умінь, навичок у відповідності до норм і цінностей студентського життя.

Які ж завдання потрібно ставити перед собою аби домогтися кращої успішності деяких студентів і допомогти їм адаптуватись в нових умовах. Насамперед:

1. Навчити студента вчитися.

а) самостійно працювати з підручником, довідковою літературою, швидко конспектувати лекції;

б) навчити займатися науково - дослідною та пошуковою роботою;

в) ознайомитись як працює бібліотека;

г) логічно мислити, відстоювати свою думку, бути комунікабельним.

2. Зацікавлювати студентів загальноосвітніми дисциплінами як базовими для формування майбутнього спеціаліста. З цією метою потрібно використовувати нові сучасні форми і методи навчання, і це дасть можливість підвищити якість навчання.

3. Необхідно вивчати індивідуальні особливості невстигаючих студентів для визначення дидактичних методів усунення причин неуспішності.

4. Створювати групи взаємодопомоги, залучаючи кращих студентів академічної групи.

5. Розробити індивідуальні стратегії оволодіння знаннями через організацію і проведення відповідних тренінгових занять та використання активних методів навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій майбутньої професії та ін.).

6. Удосконалювати форми і методи індивідуальної роботи з студентами.

7. Розробити програму підвищення мотивації першокурсників до оволодіння майбутньою професією.

8. Використовувати проблемні методи навчання і виховання, прищеплювати практичні навички та любов до майбутньої професії.

9. Удосконалювати систему заохочень у навчанні.

10. Виховувати у студентів відповідальність до себе і своїх товаришів, щоб кожен з них міг усвідомити, що треба вчитися.

Отже, перед студентами в перші місяці навчання у ВНЗ постають складні завдання адаптуватися до нових умов навчання. Першокурсники усвідомлюють, що статус "студента" значно відрізняється від статусу "школяра". Проте не всі розуміють відповідальність нової соціальної ролі, здебільшого сприймаючи її зовнішні прояви, сповнені ознак молодіжної субкультури і соціальної свободи. Ця поверховість наявна й у сприйнятті сутності навчального процесу у ВНЗ, його змісту та форм. Лише третина першокурсників сприймає навчання в університеті як професійну підготовку, оцінюючи через цей ракурс і свої навчальні можливості. Решта виявляє недостатню психологічну і дидактичну підготовленість до здобуття професійної освіти. Саме тому чітко простежується потреба подальшого вивчення основних чинників, які зумовлюють рівень професійно-дидактичної адаптації студентів. Це дасть змогу для оптимізації соціальної адаптації суб'єктів учіння до процесу навчання у вищих навчальних закладах розширити на першому курсі цілеспрямовану систему соціально - педагогічних заходів [5, с. 77].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що всі сторони процесу адаптації є дуже важливими для нормальної діяльності студента у вузі. Тому з перших днів навчання у вузі студентам повинна надаватися допомога, спрямована на подолання труднощів, що виникають в усіх аспектах їхнього становлення у колективі ВНЗ.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и ее значение для психологии личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.92-100.
2. Бибрих Р.Р. Мотивационные аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе// Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе: Сб. научи, трудов. - Кишинев: изд-во Кишинев, госуд. ун-та, 1990 - с. 17-27.
3. Войтович Н. Відмінності шкільного та студентського колективів як аспект проблеми адаптації першокурсників до умов ВЗО// Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у ВЗО: 36. наук. ст. - Луцьк: держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1999. - с. 57-65.
4. Делікатний К.Г. Становлення студента: Питання адаптації випускника школи у вузі. - К.: т-во "Знання" УРСР, 1983 - 48 с.
5. Казміренко В.П. Програма дослідження психолого-соціальних чинників адаптації молоді людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В.П. Казміренко // Практична психологія та соціальна робота. - 2004. - №6. - С.76-78.
6. Панькович О. Проблеми адаптації у вищому закладі освіти: методика індивідуально-психологічного консультування// Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти: 36. наук. ст. - Луцьк: держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1999. - с.70-71

THE BASIC PROBLEMS OF ADAPTATION OF THE FIRST-YEAR STUDENTS TO EDUCATIONAL ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION

The article summarizes research conducted in universities of Ternopil of first-year students. The basic problems revealed and the ways of improving the situation are proposed.

Key words: *survey, first-year students, adaptation, higher education.*

УДК 316.6

Емьовке Бергхауер-Олас

РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЖИТТІ ДИТИНИ. ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Для здорового розвитку людина потребує відносини з іншими людьми, адже такі відносини є джерелом, умовою та потребою людського буття. Їхній вплив є визначальним у розвитку біологічного, психічного та суспільного рівнів, в їхній інтеграції в єдину цілісність. Наявність партнера, відносини з ним є потребою та моделлю процесу суспільного навчання.

У розвитку унікальної духовної системи особливо важливе значення має самоусвідомлення, відчуття "єго", "я існую". В перші місяці свого життя немовля ще не розрізняє людей від неживих об'єктів навколишнього середовища, воно ще не має самоусвідомлення. Не відчуває різницю між образом, створеним про себе у співвідношенні "я" та "інший" [140-141. с. 4].

Оскільки немовля здатне сприймати відразу після народження лице, що з'являється перед ним [164-181. с. 10], може слідкувати за рухами своєї руки, якщо це попадає в горизонт. Але, коли рука пропадає з горизонту, воно це переживає так, ніби пропала її улюблена іграшка або матір. Тільки поступово починає усвідомлювати, що, якщо руку наближує до очей, тоді бачить її, а якщо віддаляє, тоді не бачить. У віці двох з половиною місяців внаслідок розвитку мозкової активності зростає чіткість зору, в цей період з'являється й усмішка, як вияв взаємної поведінки. Дитина усміхається відповідно до подій зовнішнього, суспільного середовища, що посилює зв'язок з батьками [184-188. с. 2].

Процес розділу "єго" та зовнішнього світу відбувається в двох лініях. На першій проходить розвиток схеми внутрішнього світу та тіла дитини, внаслідок чого немовля створює образ про своє тіло та про рух, що є необхідним для регулювання поведінки. На другій лінії відбувається систематизація досвідів про події зовнішнього середовища та про себе. При розділі "я" та зовнішнього середовища виявлення власної особистості здійснюється за допомогою посередництва іншої людини [63-65. с. 9]. Однак дитина ще не здатна самостійно слідкувати за зразком, не може імітувати, тільки таку поведінку, рух, звук та жест може повторювати за дорослими, які може фізично виконати. Спочатку батьки повторюють ті рухи, які немовля продукувало випадково під час гри, потім дитина повторює ці жести вже за дорослими. Тобто власний зразок рухів дитина повторює як зовнішній зразок в процесі циркуляційної реакції, як це назвав Дж. М. Болдвін; іншою характеристикою цього раннього повторювання є те, що його не можна спізнювати, оскільки дитина ще не може згадати в образах зовнішнє середовище. Вона повторює рухи спонтанно [51. с. 12].

Проблематика розвитку "я" є дискусійною в науковій літературі, конкуруючі концепції підходять по-різному до питання. "Я" можна вважати суспільним утворенням, продуктом інтеракції з іншими. На думку філософа та соціолога Г. Г. Міда "я" є продуктом тих символічних репрезентацій про себе, які утворюються внаслідок відносин з іншими. Найбільш парадоксальною характеристикою "я" є те, що воно є об'єктом самого себе, він являє собою як суб'єкта, так і об'єкта спостереження [22-24. с. 3]. Мід в своїй концепції про символічний інтеракціоналізм (інтеракції між людьми здійснюється через символів, які мають певне значення та через сприйняття цих значень) в основному досліджував те, як розвивається в дитині "реактивне я" ("I") та "сконструйоване я" ("Me"). Дитини в процесі мислення перетворюються в суспільні істоти в першу чергу завдяки повторюванню діяльності дорослих із свого середовища. Одним із методів цього є рольові ігри, "play" під час чого діти імітують здебільшого дорослих. Із простого імітування виникає вже складніша, регулятивна гра, "game", в процесі якої чотирирічна дитина вже грає роль дорослої людини. В розумінні дослідника в цьому періоді створюється в дитині розвинута самосвідомість, так відкриває для себе самостійно діючу істоту, своє "сконструйоване я". За його уявленням "реактивне я" з'являється ще в дитячому віці, коли дитина ще не є соціалізованою, а "сконструйоване я" вже представляє суспільне "я". Коли

дитина бачить себе, як її бачать інші, тоді в неї створюється самоусвідомлення. В наступному періоді розвитку, приблизно у 8-9 років, коли діти вже беруть участь в організованій регулятивній грі, вони починають розуміти цінності та моральні правила, які керують суспільними відносинами. Поступово починають розуміти "загального іншого", системи загальних цінностей та моральних норм навколишнього середовища. Отже початок "я" коріниться в суспільних відносинах, в комунікації, і це виявляється у співвідношенні відгуків від інших [61-68. с. 6]. Водночас "я" виступає і як інтрапсихічна конструкція, яка утворюється із символічних репрезентацій та пам'яті про себе. Йонес та його колеги [302-310. с. 5] в їхніх дослідженнях наприклад виявили, що успішні та стверджені іншими презентації "я" вбудовуються в "я", а негативні — ні [25-26. с. 3].

Чітке бачення можемо отримати з праць Валлона на те, яку роль відіграє "інший" в утворенні "я". На його думку, розвиток особистості характеризується не з соціалізацією від одиничного до суспільного. Процес відбувається не так, що щойно створене "я" поступово відкриває для себе "іншого". Наголос є на тому моменті, коли в їхніх переживаннях одночасно, спільно утворюється "я" та "інший" [10-12. с. 7]. В грі дитини змішуються власні жести та події навколишнього середовища. На перший погляд ці рухи є безцільними, але насправді вони цілеспрямовані, адже викликають корисне втручання із навколишнього середовища. Немовля емоціями, ревінням відправляє знаки своїй матері. Завдяки цьому взаємна система стосунків, що сприяє вираженню та розумінню, поступово, крок за кроком розвивається. Першу зустріч особистості з самою собою забезпечують перші емоційні реакції, заспокоєння, тілесні задоволення та потреби. В цей період всі фактори зовнішнього та внутрішнього середовища складають неподільне ціле, дитина та її оточення утворюють єдине ціле [11-24. с. 1].

Вже в перший рік прослідковується, що присутність будь-якої дорослої людини викликає в дитини емоційну напругу. В цій присутності доросла людина не бере активну участь, адже не робить нічого, не ініціює контакт, але вона викликає сильну зміну в дитині, можна простежити деякі зміни у поведінці. Ця зміна виявляється, насамперед, в показниках бадьорості дитини. Це так звана "престантивна реакція", що означає бадьорість як відповідь на присутність іншого, і водночас припускає, що основою відчуття "я" є присутність партнера, іншої істоти. Є показовим моментом події, коли "я відчуваю себе у співвідношенні до іншого", і водночас посилює відчуття "я — це я". За валлонівською концепцією знання про "я" та "інший" виникають приблизно одночасно, тільки тоді може усвідомлюватись відчуття "я — це я", якщо усвідомлюється й існування "іншого". Знання про "я" та "іншого" не розділяється, майже розвивається одночасно. Демонструє цей процес і проведення парних ігор, коли ж надається можливість зміни ролей при повторюванні визначеної діяльності. Ініціюючи діяльність, дворічна дитина сприймає з великою радістю, коли доросла людина долучається до її гри: наприклад вона дає іграшковий кубик дорослому, і якщо отримує його назад, тоді починає подавати далі. В цьому моменті можна спостерігати постійну зміну ролей. Дитина виступає як суб'єкт, а потім як і об'єкт діяльності — вона переживає подію з двох позицій. Під час підміни ролей вона може вивчити, що поки ролі можуть змінюватись, актори залишаються відокремленими постійними ("я" та "інший") [63-65. с. 9].

На думку Валлона, в генетичному значенні людина — істота соціальна, однак, це не є її вродженою якістю, а з початку її розвитку середовище перетворює її на суспільну особистість [122-124. с. 8]. Синкретична соціабільність є першим рівнем суспільної чутливості, де з недиференційованої цілісності початку життя розвивається увага до іншого. Згідно з вищесказаним ми могли добре бачити, що в цій синкретичній, єдиній цілісності кордони вже розмились. У випадку соціабільності два члени відносин не відокремлюються, немає кордону між "я" та "іншим". Відчуття "я" має суспільне походження, складає найбільш суб'єктивну основу особистості, що утворюється за посередництвом іншого, завдяки відносинам з іншим [21-24. с. 13]. Ця концепція представляє базовий процес генетичної соціальної психології. Крім "я є людиною, я дію спільно з іншими", вимальовується й усвідомлення "я є людиною за посередництвом інших, спільно з ними існую". За посередництвом іншого і співвідношенні з іншим посилюються наші властивості, особистісні риси нашого характеру. Спочатку утворюється тільки нероздільна суспільна констеляція, потім розвивається поступова чутливість, яка появляється як відповідь на присутність іншої людини, це викликає в дитини вже якісно диференційовану реакцію. Формування "я" проходить протягом всього життя на зразок "іншого". Особистість утворюється не як поступова система співвідношень, в центрі якої стоїть сама особа, а розвивається із сукупності зв'язків та відношень до інших [13. с. 7].

Особисті зв'язки спонукають і в той же час й координують інтерес, активність та ініціативність дитини. Відповідно до вищесказаного, можна стверджувати, що дитина постійно зводить паралелі між власною поведінкою та поведінкою членів сім'ї, або ж важливих для дитини осіб. Тобто зразок

надають спочатку члени сім'ї, брати та сестри, потім же ровесники. Це є однією з тих причин, завдяки якій дитина є не просто особою пасивної адаптації, а вона є від початку активною людиною, яка подає знаки до навколишнього середовища, яка крок за кроком досягає рівень, коли вже здатна свідомо управляти собою та середовищем [45.с. 1; 27. с. 11]. Ці здібності управління відбуваються в такій міжособовій сфері, яка слугує джерелом подальшого розвитку суспільної істоти. Людина є суспільною істотою. Та напруга, яка утворюється як відповідь на присутність іншої людини, визначально впливає на її поведінку. Водночас присутність іншого викликає своєрідну установку, сприймані жести спонукають людину на здійснення рухів. Ця спільність, будучи парною або ж груповою, розвиває, а то й генерує до конфлікту напругу між "я" та "іншим". Спрощено: ми можемо впізнати себе у співвідношенні до іншого [13-14. с. 7].

Вивчення розвитку форм угруповання виявило те, що потреба у спільності з'являється рано, ще в 3-5 річному віці. Це можна побачити тоді, коли дитина, яка гралась здебільшого сама, захоче бути з іншими своїми ровесниками. З одного боку вона може з більшою впевненістю демонструвати себе серед інших, оскільки спільність надає безпеку, силу й стабільність, з другого боку це підтримує іншу дитину у самоусвідомленні своєї діяльності. Потреба дитини у переданні повідомлень також вимагає спільність, адже вона й тоді може показати, чим вона займається, коли інші не звертають на неї увагу. Події, пережиті разом з іншими особами, мають велику силу — вони є джерелом щастя. Згадування цих подій дістає збільшений емоційний фон, тому їх зміст є багатшим, ніж пам'ять про події, пережитих в одиночку. Динаміка перебування у зв'язку з іншими людьми може посилити намагання, завдяки чому може підвищитись й ефективність особи [139-140. с. 9]. Це явище спостерігала Ядвіга Юстне Кейрі (1975) в рамках дослідження стародавніх народних ігор. Емоційний корінь цих ігор вона вбачала в тому, що учасники намагаються позбутись своїх почуттів страху від небезпеки за допомогою частоті репродукції ситуації втечі, рятування. Результати її дослідження показують, що в інтенсивності переживання групова форма виступає як підсилюючий фактор, може підвищувати ефективність процесу виконання. Схоже явище можна спостерігати й в продовжуваних рамкових іграх, де спільне виконання підвищує рівень діяльності. За марксистською концепцією також в спільній праці з'являється суспільний потенціал труду. Організована група показує вищу продуктивність, ніж досягнення окремо діючих осіб в сукупності. Це спостерігається в дітей 3-5 річного віку здебільшого в підвищенню рівня поведінки.

Отже, спільні переживання та події надають особі в групі такі поштовхи, що вона може підвищити рівень своїх здібностей. Ця концепція в повному обсязі суперечить висловленню Леонардо да Вінчі, згідно з яким людина в групі може бути тільки на половину собою.

Список використаних джерел

1. *Bagdy, E.* Családi szocializáció és személyiségzavarok. Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó, 2004. – 138 с.
2. *Cole, M.* Cultural Psychology. Harvard University Press, 1998. – 373 с.
3. *Forgas, J. P. – Williams, K. D.* A társas én. Budapest, Kairosz Kiadó, 2006. – 437 с.
4. *Giddens, A.* Szociológia. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. – 833 с.
5. *Jones, E. E. et al.* Role playing variations and their informational value for person perception. Journal of Abnormal and Social Psychology, 63. 1961 C. 302-310.
6. *Mead, G. H.* A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest, Gondolat Kiadó. 1973. – 211 с.
7. *Mérei, F.* Közösségek rejtett hálózata. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988. – 328 с.
8. *Mérei, F.* Társ és csoport. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. – 369 с.
9. *Mérei, F. – V. Binét, Á.* Gyermeklélektan. Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt., 2004. – 310 с.
10. *Morton, J. – Johnson, M. H.* CONSPEC and CONLEARN: A two-process theory of infant face recognition. Psychological Review, 98, 1991. C. 164-181.
11. *Rogoff, B.* The Cultural Nature of Human Development. New York, Oxford University Press, 2003. – 384 с.
12. *Vajda Zs.* A gyermek pszichológiai fejlődése. Budapest, Helikon Kiadó, 2006. – 328 с.
13. *Wallon, H.* A gyermek lelki fejlődése. Budapest, Gondolat Kiadó, 1958. – 234 с.

Berghauer-Olasz E.

THE ROLE AND FUNCTION OF SOCIAL CONTACTS IN CHILD'S LIFE. THE SOCIAL EFFECT.

Human infants are born without any culture. First of all they must be transformed by their parents. The opportunity for social interactions with others is very important for the development of the children. Through social interactions, they begin to establish a sense of "self" and to learn what others expect of them. During their development, they become more and more interested in playing and interacting with others. In this way the children learn appropriate social behaviors, later communication, cognitive, and motor skills.

Key words: socialisation, social contacts, the social effect, social interaction, the conception of: "I" and "Me".

УДК 159.920

Каталін Поллої

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТІ І ЗНАЧЕННЯ ГРАФІЧНИХ ТВОРІВ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДІВ ПСИХОЛОГІЇ ВІЗУАЛЬНОГО ВИРАЖЕННЯ

Дитячі малюнки передають явні і приховані повідомлення. Школярі виражають свої думки, почуття та світогляд за допомогою малюнків. На мою думку, сьогодні є вкрай необхідним займатися цією темою, адже багато дітей не отримують достатньої уваги та догляду в своїй сім'ї. Дуже часто діти приховують сімейні проблеми перед іншими — вони залишаються вербально німими, якщо мова йде про глибший духовний зміст. Однак із характеру малюнку можна помітити, якщо вони потребують допомоги. Завданням педагога є допомогти дітям, які борються з проблемами. Завдяки психологічному аналізу проєктивних малюнків можна впізнати духовний стан малих школярів, можемо вникнути в драматичні події, які відбуваються в них. Адже кожен мотив малюнку віддзеркалює внутрішні переживання, може навіть виявити залишки травматичних подій.

Малюнок дітей є продуктом й процесом одночасно, що складається із ситуативного, фізичного, спільного та психологічного контекстів. В цьому випадку дитина, яка намалювала картину, виступає здоровим об'єктом дослідження, а приймаючою стороною в нашому випадку є керівник дослідження.

Психологія візуального вираження займається не тільки з готовим продуктом, тобто малюнком, а також із процесами створення цієї картини, до чого можна включити поведінку, за якою можна спостерігати, когнітивні та афективні процеси, за допомогою яких можна дослідити суб'єктивні та надсуб'єктивні рівні. Мета мого дослідження також стосувалась особистості дитини-творця. Найважливішим з основних питань та завдань психології візуального вираження є зрозуміти зв'язок між малюнком та особистістю, тобто номотетичне та ідеографічне описання за допомогою виявлення загальних закономірностей та пояснень унікальних явищ, випадків.

Застосування семирівневого аналізу малюнків (Seven-Step Configuration Analysis) виключає можливість спекуляції та навіювань. Через системний аналіз малюнків травмованих дітей в центр уваги попали такі малюнкові сутності, які слугували глибшому розумінню досліджених дітей.

Малюнок надає можливості для ознайомлення з середовищем дитини не тільки для психологів, психіатрів, але й для співробітників педагогічної та соціальної сфери. Отримані за допомогою картини інформації можуть бути вдало використані педагогом під час заняття, виховання, в проблемних випадках може порекомендувати батькам звернутись з дитиною до психолога для вирішення складнощів.

Травми, що повторюються в дитинстві, відображаються на особистості та спотворюють її. Дитина, потрапивши в пастку агресивного середовища, повинна впоратися із важким завданням адаптації. Будучи в небезпечному середовищі, вона повинна знайти спосіб забезпечення безпеки. Оскільки дитина не може повноцінно піклуватись про себе та захистити себе, нестачу дорослої уваги та захисту вона повинна компенсувати єдиним наявним для неї способом — нерозвинутим механізмом психологічного захисту.

Здоров'я сім'ї є визначальним чинником духовного здоров'я підростаючої дитини. Тому якраз явні або приховані сімейні проблеми можуть спровокувати ті негативні шляхи розвитку особистості, які виражаються ще в духовних дисбалансах дитячого віку або ж в труднощах та зламах адаптації в дорослому віці [18-20. с. 3].

Внаслідок конфліктів подружжя та розлучень багато дітей відчують те, що вони є непотрібними, не хочуть їх, або вже не люблять їх [98-99. с. 2]. Важко впізнати дітей алкозалежних, їх часто називають "невидимими" жертвами, адже найголовніше сімейне правило: "Не розказуй про це нікому!" [104. с. 2].

Хворе середовище насильства змушує дитину розвинути такі особливі характеристики, які є одночасно креативними й деструктивними. Виникають такі аномальні стани свідомості, в яких звичайні зв'язки тіла та душі, реальності та уявлення, знання й пам'яті порушуються. Зміни свідомості призводять до появи тілесних та психологічних симптомів.

Діти, які проживають в середовищі насильства, як правило, розвивають в собі унікальні здібності до впізнання попереджувальних знаків нападу. Вони сприймають духовний стан своїх кривдників. Поступово вивчають виявляти зміни в міміці, в тоні розмови та невербальної комунікації

як ознаки агресії, стану сп'яніння, дисоціації. Діти вивчають реагувати на небезпеку, не можучи назвати або встановити її попереджувальні знаки. Діти часто намагаються втекти навіть вже в семи-восьмирічному віці. Багато з них згадують, що вони ховались на деякий час, а своє відчуття безпеки скоріше пов'язували з конкретним місцем, аніж з особою. Інші ж намагаються бути настільки "сірими", наскільки це можливо, вони уникають, щоб на них звертали увагу: намагаються не рухатись, згортаються в клубочок. Якщо не вдається уникнути уваги, тоді з автоматичною демонстрацією своєї покірності вони намагаються помирити своїх кривдників. Дитина переконується в тому, що вона безсила і протистояння є марним. Багато з них уявляють, що їх кривдник має безмежні або ж надприродні сили, може читати в їх думках та контролює їхнє життя в повному обсязі. Діти намагаються подвоїти свої зусилля, щоб бути добрими.

Поки насилля, погрожування та безумовне виконання правил залякує дитину та розвиває в ній автоматичну покору, доти ізоляція, приховування та зрада руйнують ті стосунки, які могли б забезпечити безпеку для неї. Ті сім'ї, в яких дитину б'ють, є віддаленими від суспільства. Ті, хто вижили, розказували про те, що кожен їхній стосунок із зовнішнім середовищем були під пильним наглядом та контролем. Кривдник не дозволяє, щоб дитина брала участь в щоденній звичайній діяльності ровесників, або ж користується виключним правом втручатися в ці події. Суспільні контакти постраждалої дитини обмежуються й тим, що вона повинна підтримати вид та тримати таємницю в собі. Якщо ж вдається створити сферу соціальних контактів, то це здебільшого сприймається дитиною як неправдиве, нереальне.

Дитина, яка зазнає кривд, ізолює себе від інших членів сім'ї та від суспільства. Вона кожного дня відчуває не тільки ту небезпеку, яка погрожує їй зі сторони дорослого кривдника, але й те, що інші дорослі, які мають захистити її, не роблять цього. Для такої дитини по-суті не важливе, чому не захищають її; свою самотність в кращому випадку переживає інертно, в гіршому — як зраду [123-126. с. 3].

Стабільна та дружня атмосфера розвиває у дитини довіру та відчуття безпеки щодо дорослих. З цим зростає віра в самовпевненості, в хороших речах та стосунках [57 с. 4].

Терапія за допомогою мистецтва використовується при вирішенні багатьох духовних проблем. Візуальним мистецтвом вважають й малюнки травмованої дитини. Головним посередницьким каналом виступають не слова, а при використанні рук та очей створюється безліч раніше не бачених картин, та розвиток внаслідок цього просуває успішність терапії. [285. с. 5].

Безпосереднім змістом візуальної мови є сам образ, який, з одного боку, зображує об'єкт, річ, форму. З іншого боку: з розташуванням форм набирає різні значення [33. с. 6].

Малювання для дитини є способом самовираження. Для усного передання почуттів, емоцій, настроїв необхідні певні інтроспективні здібності та здатність до абстрагування, а також певний вербальний рівень. Цими можливостями діти володіють тільки в малих обсягах. Клінічна психологія аналізує проєктивний механізм дитячих малюнків та розглядає їх з аспекту розвитку особистості. В клінічній психологічній діагностиці дітей тестування малюнками є прийнятим, звичайним способом. В дитячій психотерапії тематичні малюнки та малюнки на вільні теми отримують важливу роль в процесі терапії [9. с.7].

За допомогою малюнків діти передають історії, різні метафори. З малюнком та його розтлумаченням діти демонструють власний світогляд. Коли проблеми, тривоги дитини з'являються на картині, то це є найкращим моментом для того, щоб виявити проблемну поведінку дитини та цінність творця одночасно. Малюнок допоможе встановити, що проблема, будучи нестерпним відчуттям, поведінкою або ж ситуацією, відокремлюється від его, якщо потрапить на аркуш. Дитина не має ще здібності висловитися про свої почуття та думки по-дорослому. Тому вона змушена вибрати інший канал передачі цих переживань. Комбінація малюнків дитини та її висловів забезпечує її розуміння; малюнки не тільки сприяють вербальній комунікації, але й надають можливість для дослідника відповідно реагувати на візуальні повідомлення. Малюнок схожий на моментальний знімок: кожен показує дитину-творця з її іншої сторони. Хоча зустрічаємо повторювані теми, стилі та змісти, з кожним новим малюнком зміст наповнюється новими, додатковими елементами. Серія малюнків та пов'язаних з ними теми слугують найоптимальнішим джерелом для дослідника, щоб отримати загальну картину про дитину. Малювання вважається діяльністю, завдяки якій дитина легше може переносити травми, зрозуміти попередні негативні події [39-41. с. 2].

Вищим рівнем розуміння малюнка дитини є те, коли ми послухаємо пояснення самої дитини про нього. Коли дитина малює в присутності терапевта, розпочинається лікувальний процес, виражаються конфлікти та знаходяться їхні вирішення. Так можна отримати чисту й точну картину про особистість дитини. Під час роботи з травмованими дітьми дослідник представляє підтримку та

допомогу в сприйнятті подій. Травмована дитина не може прийняти себе, особливо в сфері самовираження та креативної діяльності. Наша присутність при малюванні надає можливість спостерігати за тим, як дитина виконує завдання, а в разі потреби можемо долучитись і стати партнерами в спонтанному спілкуванні. Іноді достатньо навіть того, що дослідник тільки тихо сидить біля дитини.

В багатьох випадках малюнки не відображають детально сімейне насилля. Здебільшого зустрічаємо приховані деталі в структурних елементах, в типі лінії та в змісті. Діти часто використовують мало кольорів, в основному червоний та чорний. Характерно, що вони малюють дуже швидко, не звертають велику увагу на деталі, на гармонійність малюнку, композицію фігур. Малюнок є простим, часто зображує стереотипні форми.

Відсутність змісту, деталей та кольорів не є дивним. Діти, що пережили насилля, стають замкненими, наляканими або ж не здатні будувати стійкий зв'язок з навколишнім середовищем. Психічне виснаження виявляється в слабості вираження: дитина просто не має тих внутрішніх джерел, не має сили духу для зображення травматичних подій. Дитина замикається, не хоче поділитися зі своїми переживаннями, навіть й в тому випадку, якщо вона любить і хоче малювати. Вона відчуває, що не має відповідних здібностей для відображення пережитих подій. Наприклад: дуже багато раз, коли просимо дитину, щоб намалювала свою сім'ю, та дитина, яка зазнала побиття, не виконує це завдання або ж малює тільки шаблонні фігури. Буває й таке, що діти відчувають небезпеку навіть в процесі терапії, вони бояться, що розкриють сімейну таємницю, створюючи з цим небезпеку для себе.

Як правило, тема "моя сім'я" не є улюбленою серед дітей, хоча такий малюнок є основним джерелом аналізу духовного стану дитини. Є різні типи малюнків про сім'ю. Серед них виділяють три основні типи:

- 1) малюнок рідної сім'ї;
- 2) малюнок про іншу сім'ю;
- 3) малюнок про змінену сім'ю.

Більшість малюнків про сім'ю створюються не спонтанно. Коли даємо вільну тему для малювання, в більшості випадків діти малюють не про сім'ю. Якщо хочемо отримати від неї малюнок цієї тематики, тоді нам потрібно їх окремо попросити, щоб намалювали. Дитина, яка виховувалась в сприятливому сімейному середовищі, на прохання "намалюй свою сім'ю" реагує позитивно, малює повну картину, деталізує певні форми та фігури. Крім членів сім'ї зображує й собаку, деталі (одяг, кольори, навіть кольори волосся). На відміну від цього, дитині, яка переживала психічний стрес внаслідок сімейних проблем, дається важко малювати на цю тему, навіть відчуватиме тривогу. Причиною цього може бути відчуття небезпеки, негативні емоції, пов'язані з сімейним життям або ж страх перед наслідками розкриття сімейної таємниці. Діти іноді зображують членів своєї сім'ї в процесі якоїсь діяльності, але здебільшого вони малюють тільки прості фігури, які стоять в одній лінії. Деяка частина дітей чинить опір і не здатна намалювати сім'ю.

Інші ж діти не хочуть зображувати свою сім'ю, тому що вони перебувають в конфлікті з даною ситуацією або переживають сором. Діти, які пережили розлучення батьків або втратили когось із членів сім'ї, невпевнені в тому, кого зобразити на малюнку. Хоча чіткий опір не є характерним для дітей, внаслідок наляканості, сорому, невпевненості вони можуть заперечити прохання. Для них малюнок про сім'ю являє небезпеку, особливо на початку терапії, коли ще встановився відповідний рівень довіри.

Іноді для дитини являє труднощі намалювати цілу сім'ю. В деяких випадках сім'ї є великими, і для дитини, яка перебуває в стані фрустрації, є важким завданням зобразити 8-12 осіб та домашніх тварин. Така кількість осіб є завеликою для зображення, тому дитина починає малювати людей у вигляді паличок. Коли малюнок про сім'ю виглядає таким чином, важко сказати, що означає розташування осіб в даній композиції [40-46. с. 8].

Список використаних джерел

1. Bagdy, E. Családi szocializáció és személyiségzavarok. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.- 138 c.
2. Newman, F. Gyermekek krízishelyzetben. Budapest, Pont Kiadó, 2003.-176 c.
3. Herman J L. Trauma és gyógyulás. Budapest, Háttér Kiadó - Kávé Kiadó – NANE Egyesület, 2003, 197 c.
4. Winnicott, Donald. W.:A kapcsolatban bontakozó lélek. Budapest, ÚMK Kiadó, 2004. 280 c.
5. Sehringer, Wolfgang - Vass Z. Lelki folyamatok dinamikája a képi világ diagnosztikában és terápiában. Budapest, Flaccus Kiadó, 2005, 320 c.
6. Tihanyiné Vályi Zs. Amiről a gyermekrajzok beszélnek. Szeged, Jate Press Kiadó, 2008, 138 c.

7. Feuer M. Gyermekrajzok vizsgálata és értékelése a humánszolgáltatási gyakorlatban és képzésben, Budapest, Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kara, 2006, 108 c.
8. Malchiodi, Cathy A. A gyermekrajzok megértése. Budapest, Animula Kiadó, 2003, 156 c.
9. Vass Z. A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai. Budapest, Flaccus Kiadó, 2013, 927 c.

Pallay K.

THE ANALYSIS OF THE VALUE AND MEANING OF THE GRAPHICAL CREATION WITH THE HELP OF THE METHODS OF VISUAL EXPRESSION PSYCHOLOGY

Children's art, especially a drawing, represents one of the delights of childhood. The drawing of children obviously show the psychological development and expression. In educational setting they can be implement for assessing a child's personality, intellectual development, communication skills and emotional adjustment. Children's drawings can also aid in helping to diagnose traumatic disorders. The innovative method of Seven-Step Configuration Analysis (SSCA) can be used for the psychological interpretation of any image produced by children. It represents a system-thinking approach.

Key words: drawings, graphic representation, Seven-Step Configuration Analysis (SSCA), traumatized children, Draw a Family projective test.

УДК 159.92

Діана Сеньо

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТІ ДО МАЛЮВАННЯ ТА ЇЇ ЕТАПИ

Малювання потребує багато когнітивних складників, стосовно яких кожен підхід має певний зміст. За концепцією конструктивіста Піагета, в процесі розвитку здібностей дитини до малювання можна спостерігати різні етапи. За модулярною позицією діти, які є недорозвинутими в мовному, ментальному чи соціальному сенсі, показують надзвичайні здібності до малювання [367-370. с. 3.].

Людина зображувала об'єкти ще багато тисячоліть тому без використання техніки відображення простору. На сучасному етапі діти не вимушені у зображенні навколишнього середовища, наскільки це було необхідним для архаїчної людини. Оскільки діти виростають в середовищі, де знаходяться зображення в просторових вимірах, вони легко засвоюють цю техніку малювання. В усіх культурах, де в дитячому віці надається можливість для малювання, малюнки дітей проходять схожі етапи розвитку [1. с. 1,2].

В науковій літературі виражальної психології зустрічаємо багато теорій систематизації та класифікації розвитку малювання. Надалі будуть охарактеризовані найосновніші критерії.

Етапи розвитку дитячих малюнків науковці сприймають по-інакшому, але, взагалі, вони виділяють схожі стадії. На зламі 19-20 ст. дослідники почали активно займатися розвитком мистецького вираження та виявили загальні етапи розвитку в дітей. Ловефельд виокремив 6 етапів розвитку:

1) карлюки, штрихи(2-4 роки): вони є різного типу, хаотичні, довгі та круглясті лінії, які дитина в кінці етапу вже називає;

2) пресхематичне зображення (4-7 років): початок використання символів, в основному малюються форми людського тіла;

3) схематичне зображення (7-9 років): символи розвиваються, особливо фігури, об'єкти, композиції та кольори, з'являється основна лінія;

4) початковий реалізм (9-11 років): зростає використання простору, здатність відображення природніх кольорів, паралельно зростає ригідність мистецького твору;

5) псевдореалізм (11-13 років): критичне відображення людських фігур та навколишнього середовища; збільшується кількість деталей; ригідність далі зростає; карикатури;

6) етап рішень (вік дозрівання): малюнок має більш витончений та детальний характер. Деякі діти не можуть досягти цього рівня, не отримують необхідне підбадьорювання на творіння [51-52. с. 6].

Період штрихів, безформних зображень залежно від особи триває від 1,5-2 річного віку до 3-4 років. В цей період починає дитина ходити, лізти, бігти, тому однією з характеристик періоду є координація завдяки рукам та очам. Малюнки імпровізовані, основною метою яких є тренування координації між візуальною та моторною активністю. На цьому етапі ще не характерні кольори, їхне

використання відбувається без свідомо. На кінець цього періоду розвивається символічне мислення та зосереджена поведінка. Діти розпочинають розділяти об'єкти за формою, кольором та величиною.

В пре схематичному періоді, коли вже з'являються основні форми, 3-4 річна дитина ще малює штрихи, безформні зображення, але вже характерно, що надає їм певне значення, або ж конструює якусь історію до них. Мислення дитини егоцентричне, розвивається символічне мислення. В цьому періоді відбуваються істотні перетворення: діти вже здатні пов'язувати власний рух із знаками на аркуші, штрихи з об'єктами реальності. Дедалі більше значення має розказ історії про штрихи та зображення, завдяки чому можемо отримати багато корисної інформації. Діти охоче розповідають про те, кого, чого намалювали і часто придумують історії для зацікавлення дорослих, а в процесі малювання коментують свою діяльність. Буває й таке, що той же самий малюнок на другий день дістає зовсім нове значення або історію [8-9. с. 5].

Діти ще не дуже розрізняють форми та деталі, їхнє відчуття масштабів ще початкове. В їхньому маленькому світі ще не існує реальність масштабів. Що для них є важливим, намагаються збільшити в малюнку [180. с. 8].

Початкові схеми або ж схематичний етап є етапом зображення. Дитина вже не малює штрихи, карлюки, місце цього займає початкове зображення. З цих малюнків вже можна виявити риси особистості, темперамент, настрої дитини. Найважливішим моментом цього періоду є появлення фігури людини на малюнку. Це знамените зображення людини "головоної". Ці малюнки можуть з'являтися будь-коли в період 4-7 років, характерно, що в багатьох дітей можна спостерігати регресію після появлення цих зображень. Тобто, вони починають знову малювати карлюки, штрихи, замість продовження малювання людей [9-10. с. 5].

П'ятирічні діти завдяки процесам соціалізації вже усвідомлюють, що без одягу не прийнято з'являтися перед людьми, тому на їхніх малюнках люди зображуються в одязі [1-2. с. 1].

В періоді початкового реалізму діти починають розуміти стійкість обсягів, ваги об'єктів, вони здатні класифікувати їх. Вони розглядають об'єкти у співвідношенні одного з другим, це вказує на поступове зменшення егоцентричності.

Здібності креативного самовираження розвиваються швидко в період 6-9 річного віку. Розвивається зображення людей, тварин, будинків та дерев, важливих символів та схем. Хоча вони використовують фарби жорстко, але вже наявна здатність виявити співвідношення об'єктів з кольорами. На малюнках з'являється лінія землі та неба, але діти ще не намагаються зобразити в трьохвимірному виді [10-11. с. 5].

В житті дитини початок школи відкриває новий період. Великі зміни відбуваються в соматичному, інтелектуальному, емоційному значенні та й в сфері соціалізації. Мислення та логічні здібності розвиваються дуже швидко. Інтелектуальні якості дитини виступають на передній план.

Піагет розділяє на три періоди розвиток дітей за віком. В першій фазі в дітей з'являється потреба імітації деталей, і в процесі досягнення цього діти переосмислюють заново форми та явища. В другій фазі імітація вже усвідомлюється. В третій фазі вже дитина сама вибирає явища для імітації [87-88. с. 4].

В дітей вже в 3 річному віці виникає воля до зображення. Однак малюнки це ще не віддзеркалюють, оскільки діти ще все бачать в цілому. Тобто вони могли б малювати чітко тільки від однієї деталі до другої. Але в їхньому синкретичному мисленні і то представляється одним цілим, що для нас з'являється в деталях.

Дитячі малюнки зберігають свої основні характеристики. Наприклад диспропорційність, коли фігура людини така велика, як гора. До адекватного зображення співвідношень та сприйняття дитина ще не здатна. Капелюх зависає над головою, наявні очі, обличчя, але очі знаходяться поза обличчям. Напрямки часто є випадковими. Паркан є віддаленим від будинку. На малюнках дитини є доміантним позиція юксти, що означає, що об'єкти знаходяться у співвідношенні у будь-якому розташуванні.

Приблизно в 5 років діти подолають технічні бар'єри та позбуваються позиції юксти. Вони намагаються зобразити реальність якомога чіткіше, хоча вони малюють об'єкти ще так, як вони здатні, а не так, як бачать їх [181. с. 7].

Піагет в своїй концепції, розробленої в 1937 році, виділяє 6 основних етапів розвитку малюнків. Період карлюків, штрихів (1-2 років) характеризується відсутністю імітації. В цьому періоді для дитини є задоволенням залишити свій знак на аркуші, вона ще не здатна координувати свої рухи, вона сходить з аркуша олівцем. Після цього настає період часткової імітації та штрихування початкових форм (2-3 років). Внаслідок розпитувань дорослих дитина вже починає надавати певне значення малюнку. Третій етап — початок постійного імітування та малювання

основних форм (3-4 років). Дитина ще бачить об'єкти в їхньому цілісному вимірі, намалювати може тільки поступово: від однієї деталі до іншої. Вона слідкує за внутрішнім зразком, але намагається дотримуватись реальності. В четвертому (4-5 років) та п'ятому (5-7 років) прослідковується зображення тих зразків, яких дитина не має у собі, зображення реальності вдосконалюється. Під час малювання вона коментує свою діяльність і очікує, щоб ми зрозуміли зразки. В останньому, шостому, періоді можна спостерігати ще більший розвиток зображення реальності та схильність до віддзеркалювання реальності (7-9 років). Користування олівцем вже є точнішим, лінії малюються із волі.

Вище ми ознайомилися з концепціями періодизації розвитку дитячих малюнків Піагета, Ловефельда та інших дослідників 19-20 століття. Кожна концепція має свої особливості, але можемо констатувати, що основні критерії періодизації є майже тотожними. Можемо ствердити, що кожен дослідник мав єдину спільну мету: дізнатися, як розвивається дитина. Що спонукає дитину на малювання та на те, щоб залишила щось після себе завдяки своїм творам; коли досягають вони той рівень, де їхні зображення є не просто хаотичними штрихами, безмістовними лініями, а зображенням думок, зовнішнього середовища. Діти проходять ці основні стадії розвитку, але ми повинні розуміти, що вони сприймають і бачать набагато більше із навколишньої реальності, ніж то вони можуть відтворити на малюнку.

Список використаних джерел:

1. Berghauer-Olasz E.: Graphic Representation of the Traumatized Children's Feelings. In: Közös gondolatok. Poliprint, Ungvár, 2009. – 39–51 pp.
2. Cole, M. – Cole, S.: Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. – 806 c.
3. Cole, M. – Cole, S.: Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. – 806 c.
4. Feuer Mária: A gyermekrajzok fejlődéslélektana. Akadémia Kiadó, Budapest, 2000. – 404 c.
5. Lakatos Gabriella: Gyakorlati készségek fejlesztése. Tárgy és környezetkultúra. Babes Bolyai Tudományegyetem Távközponti Központ Pszichológia és Neveléstudományok Kar Tanítói és Óvodapedagógus Szak, 2011. – 60 c.
6. Malchiodi, C.: A gyermekrajzok megértése. Animula Kiadó, Budapest, 1998. – 156 c.
7. Mérei F. – Binét Á.: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. – 304 c.
8. Mérei F. – Binét Á.: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993. – 304 c.

Senyo D.

GENERAL CHARACTERISTIC FEATURES OF DEVELOPMENT OF TALENT FOR DRAWING AND STAGES

Children explore the world around them through intellectual, physical and emotional methods. All these factors play a part in their art. Psychological studies have established a series of stages of development in this process. Children draw in predictable ways going through fairly definite stages, starting with the first marks on the paper and progressing to the adolescence. The innovative method of the Seven-Step Configuration Analysis can be useful for schoolteachers, because studying the concepts of projection and expressive behaviour helps them to understand the process of creating of picture and the emotions of children.

Key words: *drawings, development of drawings, graphic representation, Seven-Step Configuration Analysis (SSCA)*

УДК 37.013.42

Руслана Чін

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНИХ ПРОЯВІВ У ЦІННІСНОМУ ВИМІРІ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Упродовж останніх років зберігається негативна тенденція до збільшення кількості дітей і підлітків з проявами девіантної поведінки, яка суттєвого поглиблюється і характеризується особливими загостреннями. Це зумовлено різними чинниками соціально-економічного, психолого-педагогічного і медико-біологічного характеру, які обумовлюють девіантну поведінку неповнолітніх. Тому на сучасному етапі розвитку психолого-педагогічних технологій актуальною є проблема профілактики, корекції та подолання проявів девіантної поведінки особистості, яка потребує ретельного вивчення, глибокого аналізу та дослідження причин, які провають порушення норм та правил поведінки. Неабиякого значення у дослідженні соціальної детермінації дезадаптованої поведінки та її саморегуляції набувають ціннісні орієнтації, які є базисом

життєвих цілей та планів особистості. Виконуючи роль одного із центральних особистісних утворень, ціннісні орієнтації виступають важливою передумовою успішної самореалізації особистості в майбутньому і стійким елементом її життєвої перспективи.

Водночас система ціннісних орієнтацій є однією із важливих особливостей особистості, яка виражає її ставлення до оточення і визначає мотивацію поведінки. Ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність до здійснення будь-якої діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб, інтересів, спрямовують і регулюють поведінку особистості. З огляду на це, суттєвого значення набуває проблема девіантних проявів в контексті ціннісного виміру особистості, яка сьогодні є надзвичайно актуальною.

Незважаючи на розробленість багатьох аспектів окресленої проблеми, наукове пізнання девіантних проявів поведінки пов'язане із значними труднощами, оскільки відбувається постійна переоцінка та переосмислення суспільних та культурних цінностей особистістю, що не завжди позитивно позначається на становленні її ціннісно-сислової сфери і характеризується адекватною реакцією на соціальні зміни. Частота зміни ціннісних орієнтацій особистості, яка визначається ігноруванням базових соціальних цінностей, може виступати у ролі першопричини девіантної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про наявність різноманітних поглядів на проблему девіантної поведінки особистості та, водночас, відсутність єдиного підходу до визначення поняття "девіантна поведінка", виокремлення основних причин і шляхів профілактики девіантних проявів. Варто зазначити, що навколо цієї проблеми сконцентровано свою увагу вітчизняні та зарубіжні вчені, які є представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права тощо).

Зокрема, проблематика проявів девіантної поведінки висвітлена у працях Н. Алікіної, А. Бандури, Р. Бернса, Р. Берона, В. Васильєва, Е. Еріксона, Л. Зюбіна, В. М'ясищева, Х. Ремшмідта, Д. Річардсона, Р. Уолтерса та ін. Вивчення особливостей дезадаптованої поведінки особистості знаходить свої відображення у дослідженнях, спрямованих на вивчення психолого-соціальних чинників (Т. Алімфанова, Б. Алмазов, І. Кон, Ю. Клейберг, Є. Змановська, В. Менделевич), медичних аспектів девіантності (А. Лічко, Е. Ейдеміллер), профілактичну та корекційну роботу з неповнолітніми (Н. Агетик, І. Белінська, А. Белкін, В. Оржеховська, С. Подмазін, М. Раттер), вивчення сім'ї як чинника виникнення девіантної поведінки (Л. Алексеева, Р. Бочкарьова, М. Буянов, З.Баєрунас, В.Сатір, В.Дружинін, Ю. Гіппенрейтер) та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість фундаментальних праць з питань поведінкових відхилень особистості, маємо констатувати, що на сьогодні теоретичні основи дослідження проблеми девіантності неоднозначні. Відсутній єдиний понятійний апарат, характеристика причин девіантних проявів, ґрунтовна класифікація поведінкових відхилень та градація учнів, які схильні до девіантних проявів; недостатньо розробленими і маловивченими є психологічні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки через призму ціннісних орієнтацій особистості.

Саме тому **метою** статті є здійснення теоретичного аналізу психологічних досліджень проблеми девіантної поведінки та її проявів в контексті ціннісного виміру особистості; висвітлення й обґрунтування психологічних причин виникнення та шляхів профілактики поведінкових девіацій.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки у ціннісному вимірі особистості передбачає розгляд цього феномену з метою виявлення психологічних характеристик девіантних проявів особистості. Особливий інтерес викликає питання соціальної зумовленості поведінкових девіацій, де значуща роль відводиться оточенню, соціуму, в межах якого формується особистість і яке відіграє провідну роль у детермінації девіантної поведінки.

Зважаючи на те, що ціннісні орієнтації є найважливішою психологічною характеристикою особистості, чимало наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних дослідників присвячено аналізу цього психологічного явища в контексті взаємозв'язку із цінностями суспільними та особистісними. Однак мало уваги приділяється вивченню і дослідженню даного феномену як важливого і визначального чинника у проявах поведінкових девіацій особистості. Відтак, проблема вивчення девіантної поведінки у ціннісному вимірі особистості, її профілактика в умовах нестабільності сучасного суспільства має низку невирішених проблем та привертає увагу фахівців психолого-педагогічної, медичної, соціальної та правової сфер, активізуючи дослідницький інтерес багатьох науковців і практиків.

У сучасній науковій літературі девіантна поведінка традиційно визначається як поведінка, яка суперечить загальноприйнятим нормам чи є суспільно неприйнятною. На відміну від поведінки делінквентної, тобто такої, що не відповідає правовим нормам і є суспільно небезпечною, девіантна

поведінка може бути як аморальною (пияцтво, розпуста) чи навіть кримінальною, так і досить далекою від порушення моральних або юридичних норм (наприклад, своєрідні поведінкові прояви представників молодіжної субкультури). У будь-якому випадку девіантна поведінка веде до дезорганізації суспільного життя, соціальної аномії і є певним антиподом поведінки конформної, спрямованої на підтримку суспільно прийнятих норм [6].

У працях вітчизняних та зарубіжних вчених "девіантна поведінка" визначається як міждисциплінарне поняття, яке характеризується багатогранністю аспектів та форм існування. З усього розмаїття визначень поняття "девіантна поведінка", запропонованих представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права), нам найбільше імпонує тлумачення цього терміну дослідниками, які, на нашу думку, найґрунтовніше розкривають і аналізують цей феномен [6, с. 429].

Зокрема, В. Менделевич і Ю. Клейберг розглядають девіантну поведінку не лише як дії чи певні прояви, а характеризують її як окремі вчинки або систему вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам, правилам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухиляння від морального або етичного контролю над власною поведінкою [8; 9].

Оскільки внаслідок проявів соціально неприйнятої поведінки, яка супроводжується низкою відхилень від норм та правил, відбувається руйнування загальноприйнятих суспільних стереотипів, прояви такої поведінки викликають негативну соціальну реакцію. Формування девіацій відбувається за рахунок вибіркового ставлення особистості до норм та цінностей свого оточення. Одним із чинників, що впливає на поведінку людини, є наявність системи цінностей, що існують у певній субкультурі й орієнтованих на руйнування. Тому присвоєння особистістю цінностей певної субкультури, що суперечать суспільним цінностям, можна визначати причиною виникнення девіантної поведінки. Отже, виникає необхідність у проведенні системного аналізу психологічних чинників, які обумовлюють відхилення в поведінці неповнолітніх, з урахуванням котрих повинна будуватися і здійснюватися профілактична робота, спрямована на попередження цих відхилень.

Акцентуючи увагу на значущості спільної діяльності у житті особистості, Л. Е. Орбан-Лембрик особливу роль відводить референтній групі, яка сприяє встановленню комунікативних відносин між індивідами, створює для них можливості особистісного росту, є засобом розширення соціальних контактів та успішної соціалізації. Відповідно до спільної групової діяльності, як вважає авторка, складається система взаємодій індивідуальних та колективних потреб, інтересів, цінностей, мотивів і цілей, які регулюються виробленням певних правил та норм поведінки. І якщо ядром спрямованості колективної діяльності є цілі, значущість яких усвідомлюється всіма, і домінуючі мотиви діяльності, то джерелом колективних цілей і мотивів – ціннісні орієнтації, що формуються в процесі прийняття групою цінностей суспільства [5].

Девіантна особистість виходить за межі особистісної норми, яка є умовним культурно-історичним стандартом припустимої індивідуальної своєрідності, що передбачає певний стиль життя, форми самопроявів. Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово в результаті специфічних зовнішніх реакцій на її нестандартність. Девіантна поведінка завжди є винятком з правил, і те, що сприймається як відхилення в одній культурі, є цілком нормальним для іншої.

Серед причин девіантної поведінки Р. Мертон називає розрив між соціокультурними цілями, що стоять перед суспільством, та засобами їх досягнення, що суспільно підтримуються. Так, цінності, що декларуються світом дорослих, нерідко суперечать прийнятим у підлітковому чи юнацькому середовищі нормам та стосункам. Окрім цього, межі девіантної поведінки рухливі, оскільки залежать від змін, що відбуваються в суспільних ціннісних ієрархіях. Незважаючи на те, що більшість завжди дотримується конформного ставлення до норм, саме девіантна поведінка по-справжньому окреслює кордони припустимого. На думку Е. Гофмана, усі люди певною мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає канонам соціально прийнятої поведінки. Соціальний ідеал є ідеалом саме тому, що його практично неможливо досягти. Отже, девіації допускаються в тих параметрах, що не порушують функціонування групи в цілому [2].

Сучасний український дослідник в галузі соціальної психології М.М. Слюсаревський вдається до умовного розмежування понять "нормальна особистість" і "девіантна особистість". На думку автора, нормальна особистість безпроблемно проходить соціалізацію, відповідає очікуванням свого оточення, не втрачаючи відповідальності за власний розвиток, зберігаючи свою неповнорність і самостійність. Особистість девіантна чи то впадає в залежність, стаючи надто конформною, чи демонструє стійку дезадаптивність, постійно протиставляючи свої інтереси інтересам оточення. Нормальність особистості визначається її активною й самостійною життєвою позицією, її потребою в

самопізнанні та прояві внутрішнього потенціалу, її прагненням вчасних самостійних реконструкцій просторово-часової структури життєвого світу. Людина, для якої характерні поведінкові девіації, зазвичай, має проблеми із саморегуляцією та рівнем самоприйняття. Її самооцінка є нестійкою, рівень самоповаги невисокий і труднощі з визначенням міри власної активності, міри відповідальності, діапазону своєрідності досить помітні [6, с.429-431].

У сучасному постнекласичному світі, де розмаїтість форм реагування на події, способів побудови взаємин стає все більш самоцінною, девіації, як вважає вчений, вже далеко не завжди засуджуються. Проте, аморальні вчинки, наслідки яких негативно позначаються на інших людях, безумовно потребують суспільного втручання. Серед їх причин називають як наслідки неправильного виховання, так і негативні ситуативні впливи. Вимоги деяких підліткових та юнацьких угруповань, прийняті в них асоціальні ціннісні орієнтації, жорстка підпорядкованість лідеру нерідко підштовхують незрілу особистість до стійких поведінкових девіацій. Загострені акцентуації характеру і психопатії також стають підґрунтям аморальної поведінки, яку неможливо ігнорувати [6, с. 431].

Таким чином, розглядаючи психологічні особливості девіантних проявів у ціннісному вимірі особистості, варто детальніше зупинитись на характеристиці цінностей, які вона засвоює у процесі суспільної взаємодії, та ціннісних орієнтацій, що визначають її життєві перспективи. Як один з елементів структури особистості, вони відіграють вирішальну роль в регуляції поведінки, формуванні світогляду, виборі життєвого шляху, особливо в період несформованості власної системи стійких моральних переконань, що нерідко викликає неадекватну реакцію на події соціального життя, пов'язану з проявами девіантної поведінки.

Зокрема, М. Й. Боришевський визначає ціннісні орієнтації як найважливіші детермінанти самоактивності особистості, оскільки цінності є утворенням свідомості і самосвідомості, яке тісно пов'язане із потребнісною сферою особистості. Ціннісні орієнтації, на думку вченого, впливають на функції цілепокладання, планування, самоорганізації і є регуляторами мотивації поведінки.

З огляду на спрямованість нашого дослідження, великий інтерес викликає наукове дослідження М. Й. Боришевського, який виокремлює ціннісне ставлення до моральних норм як чинник розвитку саморегуляції поведінки. Вчений розглядає питання ціннісного ставлення до правил, норм поведінки та їхньої особистісної сенс, яке виникло, зокрема, при вивченні умов формування самоконтролю поведінки у школярів і залежності такого самоконтролю від особливостей оволодіння дітьми правилами поведінки. Відтак, для виникнення в дитини дієвого мотиву до дотримання правил недостатньо чіткого знання цих правил і розуміння їх значення й необхідності в щоденному житті. Не всі знані моральні норми можуть бути регуляторами, оскільки певна їх частина не усвідомлюється індивідом як особисто значущі моральні цінності, не набуваючи особистісного сенсу [1, с.178].

Розглядаючи моральні переконання як один із суттєвих компонентів моральної свідомості особистості, М. Й. Боришевський неодноразово акцентує увагу на значущості соціальних чинників у формуванні даного феномену. Тому й зазначає, що дитина не народжується з готовою моральною свідомістю: їй не притаманні етичні погляди, вона не має уявлення про добро і зло, не знає про існування принципів і норм людських взаємин, правил поведінки. Усе це вона набуває в процесі життя, діяльності та спілкування завдяки виховним впливам і навчанню. Лише за наявності знань про норми поведінки можливий усвідомлений і вмотивований вибір учинку, який відповідає або суперечить чинним у суспільстві нормам моралі. Знання норм моралі та вимог до поведінки людей є необхідною умовою виникнення в особистості моральних переконань. А власне уміння аналізувати вчинки, оцінювати його з позиції глибоко усвідомлених етичних норм є необхідним психологічним чинником, який зумовлює процес формування моральних переконань як стійкого утворення в моральній свідомості особистості [1, с. 237].

У свідомості і самосвідомості відображаються індивідуальні суб'єктивні ставлення людини до суспільних явищ, системи наявних суспільних цінностей, що виступають для конкретного індивіда як об'єктивна реальність, яка може за певних умов трансформуватися у власні, суб'єктивно значущі ціннісні орієнтації особистості [1, с. 313].

Зокрема, М. Слюсаревський зазначає, що ціннісні орієнтації відіграють роль своєрідної опосередковувальної ланки між цінностями як можливими орієнтирами загальноабстрактного характеру і конкретикою життєвих цілей, постають у ролі механізмів регуляції соціальної поведінки [6].

Таким чином, становлення і функціонування ціннісних орієнтацій особистості на базі системи цінностей, виробленої суспільством, дає можливість розглядати ціннісні орієнтації як результат відображення в людській свідомості наявних у суспільстві ціннісних відносин, зумовлює переоцінку

загальнолюдських цінностей, які складають основу життєдіяльності людини [1]. Будучи центральним особистісним утворенням, ціннісні орієнтації, пов'язані з формуванням спрямованості особистості, виражають внутрішню сторону ставлення суб'єкта до дійсності і визначають специфіку мотивації поведінки особистості та істотно впливають на всі аспекти її діяльності [6].

Визначаючи цінності як найважливіший компонент людського буття поряд із нормами, особливу увагу варто приділити розмежуванню понять "норма" і "цінності". Зокрема, З.С. Карпенко стверджує, що норми – це специфіковані й операціоналізовані до певних умов життєдіяльності цінності, а самі цінності узгоджуються з іманентно властивою людині тенденцією переступати власні межі, що тотожна волі як властивості духовного суб'єкта, особистості. [3, с.58].

На думку Д.О. Леонтьєва, визнання цінностей реально діючими іманентними регуляторами діяльності індивідів, які впливають на поведінку незалежно від їх відображення у свідомості, не заперечує, звичайно, існування свідомих переконань або уявлень суб'єкта про цінне для нього, що адекватно виражається поняттям ціннісних орієнтацій. Поряд з ціннісними орієнтаціями, які в тій чи іншій мірі відображають особистісні цінності суб'єкта, в його свідомості відображаються цінності інших людей, цінності різних великих і малих соціальних груп, а також ціннісні стереотипи і ціннісні ідеали, які відображають цінність для людини самих цінностей, відвертаючись від образу свого Я. Різноманітні ціннісні уявлення в індивідуальній свідомості змішуються, що ускладнює адекватну рефлексію власних цінностей, що може провокувати прояви девіантної поведінки особистості [4].

Отже, науковий огляд праць, присвячених проблемі девіантної поведінки загалом, а також тих, які висвітлюють окремі питання цієї тематики, дав змогу розглянути специфіку девіантних проявів, зокрема їх форми, психологічні особливості, а також взаємозв'язок з ціннісними орієнтаціями особистості.

Висновки. Аналіз наукових джерел підтверджує наявність у психолого-педагогічній літературі бурхливої наукової полеміки щодо визначення поняття "девіантна поведінка", особливостей змістової характеристики та зв'язку з іншими психологічними категоріями особистості, зокрема із ціннісними орієнтаціями.

Ціннісні орієнтації, як механізми регуляції поведінки особистості, є досить важливою психологічною категорією для емпіричного дослідження в контексті становлення особистості. Ціннісні орієнтації є глибинною і багатогранною категорією та головною характеристикою особистості як суб'єкта міжособистісних взаємин в процесі засвоєння суспільних норм та правил.

Девіантна поведінка – багатогранне, комплексне і складне явище, яке обумовлене зовнішніми і внутрішніми причинами, об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Прояви поведінкових девіацій перебувають у залежності і тісно пов'язані із індивідуально-типологічними особливостями особистості, які є підґрунтям (сприятливим або несприятливим) для сприймання впливу зовнішніх (соціокультурні норми, цінності, традиції, звичаї тощо) та внутрішніх (ціннісні орієнтації, установки, потреби тощо) чинників. Девіантна поведінка особистості є доволі серйозною проблемою суспільства і потребує неабиякої уваги батьків, педагогів, психологів, соціальних працівників.

Перспективи подальших досліджень. Проведене теоретичне дослідження проблеми девіантних проявів у ціннісному вимірі особистості не вичерпує всіх її аспектів. Перспективним і актуальним є, на нашу думку, планування та проведення емпіричного вивчення феномену поведінкових девіацій у взаємозв'язку з гендерними особливостями; необхідність ґрунтовнішого вивчення психологічних мотивів девіантної поведінки різних вікових категорій, передумов і причин девіантності; дослідження диференціації патологічних та непатологічних форм девіантної поведінки для розуміння психологічних особливостей девіантних проявів особистості; розробка рекомендацій для педагогів з метою профілактики, запобігання та подолання девіантної поведінки серед неповнолітніх.

Список використаних джерел

1. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416с. (Серія "Монограф").
2. Варій М. Й. Психологія особистості: Навч. посіб. / М. Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ.: Лілея - НВ, 2009. – 512с.
4. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996.– № 4. – С.15- 26.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посіб / Л.Е.Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448с.

6. Основи соціальної психології: Навчальний посіб. /За ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 495с.
7. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ "Сфера", 2003. – 160 с.
9. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2000. – 180с.

Chip R.

PSYCHOLOGICAL FEATURES DEVIANT MANIFESTATIONS IN THE VALUE DIMENSION OF PERSONALITY.

The article analyzes different approaches of domestic and foreign scientists to study the problem of deviant behavior through the prism of individual values. Focuses on the psychological characteristics of deviant acts. We consider the current position of scientific research on the relationship of values and manifestations of deviant behavior.

Key words: deviant behavior, values, personality, psychological characteristics.

УДК 371.212.2

Олена Куцан

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧИННИКІВ ВИЯВЛЕННЯ ЗАЗДРІСНОСТІ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Аналітичний огляд наукових джерел свідчить про відсутність праць, предметом дослідження яких виступали б чинники розвитку заздрісності, тоді, як зазначає І.Д. Бех, "у нинішніх умовах невизначеності смислоціннісних орієнтирів людини, розкриття механізмів розвитку особистості як детермінант її морально-духовного життя набуває особливої значущості" [3, С.79]. Тому проблема з'ясування чинників, які визначають особливості прояву заздрісності у ранньому юнацькому віці, є актуальною як у науково-теоретичному, так і практичному планах.

Аналіз досліджень і публікацій з цієї проблеми. Як показує проведений аналіз відповідної літератури, проблема чинників розвитку та прояву заздрісності не була предметом спеціальної наукової розвідки. Низка зарубіжних наукових надбань розкривають соціальний характер заздрісності (С.Джурард), гендерні відмінності у прояві заздрісності (С.Р.Харріс, Д.М. Басс), заздрісності і ревності (Р.Дж.Ларсен). Низка російських психологічних праць розкривають негативне самоствавлення, нереалізованість особистості як чинники формування заздрісності (Е.Соколова, К.Муздибаєв, Д.Джонсон, П.Ласкоу, А.Маслоу, К.Роджерс, В.Сафонов). Низка праць (А.Голднер, К.Джифін, Б.Лано, О.Тейлор, М.Уорсі, Г.Хан, Г.Хоманс, Т.Ямагіші) стосується аналізу психоаналітичних досліджень, що присвячені проблемі формування заздрісності за наявності суперечностей у системі стосунків "дитина – батьки".

В українській психології відсутні наукові дослідження з цієї тематики. Проблема заздрісності лише дотично вивчається у контексті дослідження різних психологічних явищ, зокрема: життєвої кризи особистості (Т.Титаренко), амбівалентності особистості (Т. Зелінська, Т. Лук'яненко, В. Хабайлюк, А.Хурчак), соціальних ролей і статусів (О. Донченко, В. Васютинський), соціальної підтримки (В.Москаленко), зрілості та успішності особистості (Л.Орбан-Лембрик), творчості (Л.Міщица), інформаційного і ділового обміну в групі (В. Казміренко), психології лідера (В.Татенко), довіри до себе в юнацькому віці (Н.Єрмакова, М.Дідора), у контексті соціологічних досліджень (О.Злобіна, Н.Костенко, І.Мартинюк).

Мета статті: виділити й описати ті психолого-педагогічні чинники, які визначають особливості розвитку та прояву заздрісності у ранньому юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На сьогоднішній день внаслідок девальвації багатьох моральних цінностей феномен заздрісності отримав вражаюче широке поширення, що визначає необхідність вивчення чинників, що впливають на особливості розвитку та прояву заздрісності. Оскільки інтерес до проблеми заздрісності проявляється протягом всього процесу розвитку духовної культури людства як на рівні спеціального психологічного та філософського аналізу, так і в повсякденній свідомості людей, особливого значення для розгляду цієї тематики набуває звернення до авторів, що досліджували риси характеру, особливості поведінки заздрісника: У. Джеймс, С. Харрісон, К. Юнг, Е. Фромм, К. Хорні, К. Муздибаєв, В.Мясищев тощо.

Зокрема, американський психолог Уільям Джеймс досліджував мотиваційні тенденції заздрісника. Згідно його досліджень, заздрісник орієнтується не на досягнення успіху, а на уникнення невдач, таким чином він оберігає свою і без цього занижену самооцінку [28, с. 214-223]. Отже, першою характеристикою заздрісника за У.Джеймсом є мотивація на уникнення невдач.

С.Харрісон розширює положення У.Джеймса, що саме занижена самоповага впливає на такий вибір мотиваційних тенденцій. Тобто люди, оцінюючи свої здібності, успіхи, зовнішню привабливість, свою соціальну роль у колективі, свої недоліки, емоційно переживають все це і прагнуть завоювати повагу і прийняття оточення та, боячись наткнутись на критику, ухиляються від потенційних невдач. При повторенні цього явища мотивація на уникнення невдач виступає сталим мотиваційним утворенням. Отже, наступною рисою характеру, притаманною заздріснику, С. Харрісон розглядає занижений рівень розвитку самоповаги: "Заздрісник – це незадоволена собою людина, котра не поважає себе, своє Я і саме через таку свою безпорадність зарить на успіхи, досягнення та перспективи інших"[29, с.56].

С.Р.Пантілеєв у структурі самоствавлення особистості пояснює концепт самоповаги як "процес оцінювання себе у порівнянні з деякими соціально значущими критеріями, нормами, еталонами, уявленнями про благополучного та ефективного індивіда, які закладені в ідеальний образ "Я" суб'єкта" [14, с.23]. Вченим підкреслюється оцінний характер цього психічного утворення, в якому прослідковується тенденція відповідності суб'єкта соціально бажаному образу та позитивній оцінці власної компетентності в різних сферах.

І.С.Кон розглядає самоповагу як одну із найважливіших диференційно-психологічних характеристик особистості. Молода людина з високою самоповагою вірить у себе, в те, що може позбутися своїх недоліків, подолати труднощі, бути успішною особистістю у всіх видах діяльності. Низька самоповага передбачає незадоволеність собою, низьку оцінку власних здібностей. Такі люди не сподіваються на успіх у досягненні цілей, вважаючи, що не мають для цього необхідних якостей [7, с.97]. Це положення підтверджується думкою С. Харрісона про те, що "це схоже на замкнене коло, через зневіру у власній успішності та поведінкову пасивність такі люди потерпають невдач, а при повторюваності цих невдач вони повністю зневірюються у собі та заздять успіху оточуючих".

І.Д. Бех підкреслює, що саме молоді люди з низькою самоповагою хворобливо реагують на критику, гостро переживають, коли їм щось не вдається в житті. За умови виявлення в собі недоліків більше, аніж в інших, непокоїть негативна думка оточення. Підростаючій особистості, яка себе не поважає, властива сором'язливість, невпевненість та очікування провалу у справах [3, с.169]. Отже, заздрісність визначається результатом низького рівня сформованості самоповаги, що проявляється у невпевненості, низькій оцінці власних можливостей та очікуванні поразки.

У контексті мотиваційних тенденцій аналіз наукової літератури [2; 5; 23] доводить, що найбільш обґрунтованим критерієм загальної самоефективності є оцінка використання власних здібностей, що впливає на очікування успіху індивіда, мотивує його на досягнення поставлених цілей, а негативна оцінка власних якостей, неповага до себе навпаки зумовлює уникнення невдач, оскільки особа вже заздалегідь налаштовує себе на труднощі, невдачі. Зокрема, А.Бандура наголошує: "Люди впливають певним чином на те, що вони роблять шляхом прогнозування та оцінки уявних наслідків, включаючи особисті самооцінні реакції та через оцінку ними власних здібностей виконати те, що вони планують" [23, с.121]. Низька оцінка особистістю власної ефективності "не лише збільшує прогностичні страхи та гальмування, а і здійснює вплив на спроби та реальні зусилля шляхом передбачення невдач чи негативного результату майбутньої діяльності" [2, с.116]. Так, згідно міркувань цього автора, індивід уникає певних ситуацій за умови низького оцінювання власних можливостей ефективно їх вирішити.

За С. Харрісоном, можна дійти висновку, що через невпевненість у власній успішності, людина мотивує себе не на успіх, а на уникнення тих же невдач, внаслідок чого при певних труднощах вона займає пасивну позицію пристосування до ситуації та не вдається до конструктивної діяльності щодо подолання труднощів. Вона не може сконцентрувати увагу на цілях, планах та конкретній реалізації шляху до омріяного блага, а через несформовану здатність до активного подолання труднощів на своєму шляху, людина не реалізовує активно та рішуче власні прагнення, а тому вони залишаються мріями, а не цілями. Спостерігаючи як інші реалізують власні бажання, у неї проявляється заздрісність до успішності у пріоритетних благах. На основі вищезазначеного, ми визначаємо за необхідне більш детально розглянути зв'язок заздрісності та копінг-стратегій.

Згідно Р.Лазаруса та С.Фолкмана, копінг-стратегії (від англ. cope – долати, справлятися) – це "когнітивні та поведінкові зусилля індивіда, спрямовані на послаблення впливу стресу, складної ситуації" [24, с.210]. За Л.І.Вассерманом, копінг-стратегії визначаються як реальні дії суб'єкта,

спрямовані на усунення стресової ситуації, а механізмом психологічного захисту є інтрапсихічна адаптація, націлена на послаблення психологічного дискомфорту [15].

Представники раннього юнацького віку зорієнтовані на певні цінності, усвідомлення нерівних можливостей, у набутті яких викликає заздрісність. Це, передусім, цінності, які стосуються дружби, кохання, навчальної сфери. В ході аналізу повсякденних життєвих труднощів у юнацькому віці дослідниками встановлено, що старшокласники найбільш вразливі до навчальних стресорів (іспити, оцінки) та тих, що обумовлюються певними труднощами у взаємодії з однокласниками, викладачами та членами родини [8, с.8]. Через неможливість подолати ці труднощі проявляються заздрощі до тих, хто успішніший у цих сферах, не зазнає труднощів або успішно долає їх на своєму шляху.

Неможливість подолати труднощі тісно пов'язана із низьким рівнем сформованості самоповаги та мотивацією на уникнення невдач. А самоповага в свою чергу тісно пов'язана з оцінкою власних можливостей у подоланні складних ситуацій. Згідно з трактуванням Е. Фрайденберга, ці людські переконання передбачають здатність організувати та використати особисті можливості та ресурси, а також черпати їх із навколишнього середовища. Копінг, згідно наукових положень Е.Фрайденберг, є функцією таких особистісних утворень індивіда як самоповага, самоефективність, оптимізм, саморегуляція [24].

А.Бандура, Дж.Коллінз та Т.Буффар-Бушар [31] виявили, що особи з високим рівнем самоефективності використовують більш ефективні стратегії, тому є успішнішими у вирішенні проблем, ніж особи з низькою самоефективністю, але однаковим рівнем знань. Згідно результатів дисертаційного дослідження О.А.Шепелевої [20], високий рівень академічної самоефективності в юнацькому віці взаємопов'язаний із конструктивними копінг-стратегіями (активні дії щодо вирішення проблеми), що впливає на успішність в учбовій діяльності. Юнаки та дівчата з високим рівнем соціальної самоефективності при виникненні труднощів у спілкуванні частіше вдаються до ефективних соціальних копінг-стратегій (подолання труднощів, відсутність фіксування на проблемі), ніж ті, які мають низький рівень соціальної самоефективності.

Т.А.Ткачук [19] теоретично обґрунтовує та експериментально досліджує комунікативні копінг-ресурси юнаків (емпатію, афіліацію, сенситивність), які, згідно поглядів автора, здійснюють вплив на ефективність соціальної взаємодії молоді. Отже, вивчення літературних джерел дає підставу констатувати наявність взаємозв'язків заздрісності та копінг-стратегій в юнацькому віці. Неконструктивні стратегії подолання труднощів передбачають високий рівень розвитку заздрісності.

Мелані Кляйн приділяє багато уваги соціально-психологічним характеристикам заздрощів. На її думку, заздрощі відіграють значну роль у формуванні неврозів, в котрих базальна тривога поруч із базальною ворожістю є головними складовими конфлікту невротичної особистості. В бажанні поклатися на інших і неможливості довіритися їм через ворожі протиріччя, на думку М.Кляйн, приховується зерно потенційного конфлікту, що надалі призводить до соціальної дизадаптації [26; 27]. Заздрісник, на думку науковця, постійно порівнює себе з іншими при наявності нав'язливого бажання бути унікальним. У будь-якому завданні перемога іншого для заздрісника автоматично означає власну поразку. Постійний пошук похвали, визнання крокує пліч-о-пліч із тривожністю, недовірливими стосунками, [26, с.240]. Безнадія, що розвивається поступово, на думку К. Хорні, являється основою формування заздрісності. Сам по собі факт, що людина може товаришувати з кимось, потребувати когось і у цей же час пройматись підозрілістю, недовірливістю до цієї ж людини, на думку дослідниці, є неосяжним для свідомості. Заздрощі розвиваються від безсилля, зневіреності заздрісника та проявляються через недовіру до оточуючих (родичів, співробітників, близьких друзів). Заздріснику видається, начебто своїми досягненнями інші хочуть викрасти його унікальність. Йому здається, ніби своїми успіхами інша людина відбирає щось у нього, відкидає його назад. Таким чином, згідно теорії М.Кляйн, неефективність соціальних взаємин заздрісника із оточенням передбачає невпевненість у собі та несформованість соціальної адаптації. Ефективна соціальна взаємодія передбачає оцінку власних здібностей у взаєминах з оточенням, яка пов'язана з позитивними (радість, інтерес, оптимізм) або негативними (страх, депресія, фобії) проявами. Дослідження цього психічного утворення показало, що люди, впевнені у власній ефективності, ініціативні у спілкуванні, легко адаптуються до умов навколишнього середовища, наділені оптимізмом, позитивним світосприйманням у той час, як невпевненість у власній ефективності призводить до депресії та уникнення соціальних контактів.

Згідно наукових трактувань Г.Сміт та Н.Бетц, соціальна самоефективність передбачає здатність брати участь у виконанні завдань взаємодії, необхідних для того, щоб виявляти ініціативу та підтримувати міжособистісні стосунки [30, с.145]. Отримані цими авторами результати наукових досліджень доводять, що юнаки та дівчата з високою самоефективністю більш впевнені у власній

здатності контролювати саморозкриття у спілкуванні і тому мають просоціальну поведінку. Навпаки, низька самоефективність у юнацькому віці пов'язана з фізичною та вербальною агресією, що призводить до невдач у соціальній сфері.

Ряд досліджень [4; 6] вказують на взаємозв'язки самоефективності соціальних взаємин із такими особистісними утвореннями, як почуття впевненості в собі та соціально-психологічною адаптацією.

За визначенням Є.І.Смаглій, впевненість – це "здатність переживати успіх (латентно чи актуально) при чіткому розумінні задач, засобів їх досягнення та об'єктивному погляді на стан справ" [18, с.1]. Психічним механізмом впевненості, згідно переконань автора, виступає "прогнозування вірогідності та способу досягнення цілі ... на рівні емоційно-вольових, інтуїтивних та комунікативних підсистем психіки" [18, с.13]. Стан впевненості суб'єкта розглядається автором як оптимістичне переживання передбачення успіху у соціальній взаємодії.

А.Річ та Г.Шредер визначають впевненість у собі як "здатність шукати, підтримувати або підсилювати підкріплення в міжособистісній ситуації завдяки вираженню почуттів та бажань" [17, с.37]. Схожої думки дотримується Р.Ульріх, який під упевненістю розуміє "здатність індивіда ставити цілі у взаємодії з оточенням та досягати їх здійснення" [17, с.38]. Отже, почуття впевненості в собі впливає на ефективну соціальну взаємодію.

В.Г.Ромек зазначає, що впевненість має чітко виражений емоційний компонент, який із негативного боку проявляється в почутті страху, скутості та сором'язливості у спілкуванні, а з позитивного – у врівноваженості та сміливості [17, с.78]. Проблема невпевнених людей, на думку В.Г.Ромека, полягає у тому, що страх набуває ознак бар'єру, який не дає їм можливості налагодження стосунків, "страх контакту перетворюється у нав'язливий емоційний стан, який призводить до втрати почуття самоповаги та само ефективності" [16, с.10]. Отже, почуття впевненості в собі пов'язано з успішністю у соціальній взаємодії, а невпевненість призводить до замкненості, скутості, самотності.

Дж.Вольпе наголошує на тому, що значну роль у виникненні почуття невпевненості в собі відіграє соціальний страх, який блокує соціальну активність особистості, робить її пасивною, неефективною і неспроможною досягнути мети, встановлювати та підтримувати контакти [23].

Отже, аналіз психологічної літератури дає нам підстави для висновку, що самоефективність і заздрісність – взаємозалежні психічні утворення.

І.В.Брунова-Калісецька зазначає, що молоді люди, які здатні легко адаптуватися до нових умов, мають високий рівень самоефективності, що ґрунтується на інтернальності в різних сферах життєдіяльності. Самоефективність особистості, згідно думок автора, визначає особливості крос-культурної адаптації, оскільки зумовлює перенесення навичок успішної соціальної взаємодії у нові полікультурні умови □4□. Отже, наукові дослідження констатують взаємозв'язки між цими психічними явищами.

Таким чином ми дослідили взаємозв'язки між ефективністю соціальних взаємин і заздрісністю та виділили такі психічні утворення, що впливають на заздрісність, як почуття впевненості в собі та соціально-психологічна адаптація.

К.Г. Юнг зазначає, що заздрощі фіксують негативні цінності, під якими мається на увазі самоагресія, називаючи їх такими ж великими, старовинними і споконвічними демонами, як і Ерос [22]. Також науковець називає їх ще "тінню". У термін "тіні", як негативної характеристики особистості, К.Г. Юнг включає всі негативні якості, котрі хотілося б приховати. Сама "тінь", за Юнгом, являється архетипом, в склад якого входять владні, наділені афектом, нав'язливі, самоуправні стани, що здатні вразити і подавити добре упорядковане его [22, с. 134]. Проте їх руйнівна сила впливає на заздрісника виключно у закритій формі. Таким чином, заздрощі розглядаються К. Юнгом крізь призму "закритих, замкнутих" відносин, що наділені саморуйнівною силою, адже заздрісник пасивний у подоланні конфліктів, керується ззовні, займається самоїдством, тобто самоагресією. Одним із поведінкових проявів заздрісності є образа, яку Ф.Ніцше описував як стан, при якому людина не може відверто висловлювати своє обурення за те, що хтось володіє омріяним благом, тому компенсують це уявною помстою, ображаючись на того, кому заздрять [13]. "Образлива заздрісна людина не здатна до активних дій щодо визначення цілей, реальних планів і реалізацію їх, її сковує образа та негативізм не лише до того, кому вона заздрить, але й до його соратників, тих, хто підтримують суб'єкта переваги, захоплюються ним" - вказує С. Харіссон [29, с. 51]. Таким чином, активність заздрісника направлена не на осмислення, визначення цілей, які необхідно реалізувати, щоб досягти бажаного, а на дії, що допоможуть применшити цінність об'єкта

зздрощів чи зашкодять авторитету тому, кому заздять. На основі вищезазначеного, ми виділяємо агресивність як чинник виявлення заздрісності.

Е. Фромм вбачає заздрощі в контексті такого поняття, як направленість особистості. Він зазначає, що садомазохізм, ревності, жадібність, заздрощі і нарцизм – всі вони мають спільне коріння і пов'язані із однією принциповою направленістю особистості, що називається синдромом ненависті до життя [21, с. 215-234]. Цим науковець ще раз підкреслює наявність вище виділеної характеристики заздрощів – недобррозичливість. Ненависть до життя формується в результаті залежності людей від чогось, в результаті страху втратити те, чим вони володіють. Е. Фромм робить висновок, що люди стають агресивними, недовірливими, замкнутими, вони керуються потребою мати ще більше для того, щоб почувати себе більш захищеними. За Фроммом, жадібність – ненаситна, оскільки вона не вгамовує внутрішню порожнечу, сум, самотність і депресію, а приводить до накопичення негативних емоцій. Е.Фромм розрізняє плідотворні і неплодотворні орієнтації, заздрощі дослідник відносить до неплодотворних [21]. Основними характеристиками заздрощів він вважає наступні: визнання того, що джерело всіх благ дуже віддалене і нічого неможливо створити самому, бажання відбирати омріяне силою чи хитрістю; здатність привласнювати або ж красти; використовувати всіх і все заради власної вигоди. Девіз людей із неплодотворними орієнтаціями полягає у тому, що "украдений плід" – найсолодший [21, с.221]. Таким чином, виходячи із ідей Е.Фромма, заздрощі являються фундаментальною направленістю особистості, що характеризується руйнівною, завойовницькою, експлуаторською силою. А характерні риси, які притаманна заздріснику – це ворожість, агресивність, недобррозичливість, неемпатійність.

Згідно досліджень К.Муздибаєва [9,10] і Р.Александрової [1], ми можемо виокремити ще одну характеристику заздрощів – неприйняття інших. Річ у тім, що часто об'єктом заздрощів є близькі друзі, родичі, колеги заздрісника. Як уже було зазначено у філософських ідеях з цього приводу, ми завжди заздимо тому, хто знаходиться поруч. Адже таким чином можемо спостерігати за його життєдіяльністю. Продовжувати дружбу і при цьому заздрити можливо лише, вдаючись до лицемірства, що підтверджує такі характеристики, як недобррозичливість, низький емпатійний відгук та такі агресивні якості, як підозрілість, негативізм.

Що ж стосується типу поведінки заздрісника, тут ми звернулися до теорії відносин Володимира Миколайовича Мясичева [11]. Заздрощі з позиції психології відносин, розробленої В.М. Мясичевим, є результатом порушення системи значимих домінуючих відносин. Патогенна сила цього порушення зрівнялась із рівнем патологічної домінанти, що створює грішне коло відносин. Коли повторюваний подразник, навіть слабкий, здатний викликати патогенне збудження, яке стає подразником і служить причиною динамічного стереотипу емоцій людини. Наявність патогенної домінанти в будь-якому виді порушених стосунків, на думку В.М. Мясичева, пояснює багато важких феноменів, в тому числі і заздрощі. Він підкреслював, що наявність успіхів у іншої людини виступає головною причиною "прихованого і маскованого...вороже-заздрісного ставлення до людей, яке може переростати у патологічний розвиток і негативні наслідки" [11, с.367]. Отже, прояви заздрощів можна характеризувати як образу, котра зумовлена соціальною дизадаптацією заздрісника.

Справжня причина образи, помсти і інших подібних почуттів лежить в бажанні відволіктися від болісного почуття за допомогою більш сильної емоції, перекинувши відповідальність за власні нещастя на інших. Образлива людина живе у світі прихованої та невичерпної помсти, нападаючи на щасливих людей і звинувачуючи їх у власних нещастях. "Висока помста" скривдженого - переконати щасливих в тому, що соромно бути такими, коли навколо стільки злиднів. На думку Ф де ла Мора, образа - ментальний трюк з перекидання на інших відповідальності за свої невдачі з метою виправдання своєї неспроможності і створення власної шкали цінностей, де щасливий переможець перетворюється на лиходія, а повний гіркоти невдаха виявляється позитивним героєм [28, с. 131]. Таким чином заздрісник перекладає усю відповідальність за власні дії на інших, що тим самим позначає його схильність до зовнішньої підтримки.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Таким чином, аналіз наукових праць дає можливість припустити, що на особливості розвитку та прояву заздрісності впливають такі особистісні утворення: самоповага, мотивація досягнень, копінг стратегії, почуття впевненості у собі, соціально-психологічна адаптація, локус контролю, емпатійність, прийняття інших, агресивність. Й надалі у наукових дослідженнях ми ставимо за мету експериментально обґрунтувати виділені чинники, визначити їхній вплив на особливості розвитку та прояву заздрісності.

Список використаних джерел

1. Александрова Р. И. Зависть и моральная символика // Рената Александрова. Вестн. МГУ. Сер.7, Философия. – М., 2002. № 1. – С. 66-81.

2. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
4. Брунова-Калисецкая И.В. Психологическая самоэффективность как фактор кросс-культурной адаптации: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Брунова-Калисецкая Ирина Владимировна. – К, 2009. – 196 с.
5. Гайдар М.И. Развитие личностной самоэффективности студентов-психологов на этапе вузовского обучения: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Гайдар Марк Игоревич. – Воронеж, 2008. – 262 с.
6. Галецька І.І. Самоефективність у структурі соціально-психологічної адаптації / І.І.Галецька //Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2003. – Вип. 5. – С.433-441.
7. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя / Игорь Семенович Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 225 с.
8. Крюкова Т.Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения / Т.Л.Крюкова// Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, №2. – С. 5-15.
9. Муздибаев К. Измерение надежды // Психологический журнал. – М., 1999. Т.20. №4.-С.26-35.
10. Муздибаев К. Завистливость личности // Психологический журнал – М., 2002.Т.23, Хо6. – С.39-48.
11. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л., 1961. 426 с.
12. Мясищев В.Н. Психология отношений. Избранные психологические труды: Под ред. А.А. Бодалева / Вступ, статья А.А. Бодалева. М.: Издательство "Институт практической психологии"; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 1998. 368 с.
13. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. – Минск: Изд-во Минск, ун-та, 1992. – С. 46-67.
14. Пантилеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р.Пантилеев. – М.: Смысл, 1993. – 32 с.
15. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля / [Вассерман Л.И., Ерышев О.Ф., Клубова Н.Б. и др.]. – СПб., 1998. – 48 с.
16. Ромек В.Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях / Владимир Георгиевич Ромек. – СПб.: Речь, 2005. – 175 с.
17. Ромек В.Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Ромек Владимир Георгиевич. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1997. – 251 с.
18. Смаглий Е.И. Проявление и формирование психологического состояния уверенности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Е.И.Смаглий. – К., 1989. – 23 с.
19. Ткачук А.Т. Дослідження психологічних особливостей комунікативних копінг-ресурсів фахівців податкової служби / А.Т.Ткачук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. 2010. – Т.ХІІ, Част.4. – С.398-407.
20. Шепелева Е.А. Особенности учебной и социальной самоэффективности школьников: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Шепелева Елена Андреевна. – М., 2008. – 166 с.
21. Фромм Э. Иметь или быть. / Пер. с англ. Н.И. Войскунской и И.И. Каменкович. М.: Прогресс. 1986. 238 с.
22. ЮнгК.Г. Психология бессознательного. М., 1996. 399 с.Klein M. Early Stages of the Oedipus Conflict. Contributions to Psychoanalysis. THE HOGARTH PRESS LTD. London, 1948. 395 p.
23. Bandura A. Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning / Albert Bandura //Educational psychologist. – 1993. – Vol. 28(2). – P.117-148.
24. Frydenberg E. Teaching coping to adolescents: when and to whom? / E. Frydenberg, R.Lewis // American Educational Research Journal. – 2000. – Vol. 37, №3. –P. 727-745.
25. Lazarus R. Folkman Suzan. The concept of coping: An anthology (3-d ed) / Richard Lazarus, Suzan Folkman. – N.Y.: Columbia University Press, 1991. – 598 p.
26. Klein M. The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego. Contributions to Psychoanalysis. THE HOGARTH PRESS LTD. London, 1948. 395 p.
27. Klein M. Notes on Some Schizoid Mechanisms. Developments in Psycho-Analysis. THE HOGARTH PRESS LTD. London, 1952. 342 p.
28. Neu J. Jealousy Thoughts // Univ. of California Press. 1980. – P. 425.
29. Spielman P.M. Envy and Jealousy / P.M. Spielman. Psychoanalytic Quarterly. 1971. V.40. – P. 59 - 60. 6
30. Smith H.Development and validation of a scale of perceived social self-efficacy / Smith H., Betz N.// Journal of career assessment. – 2000. – Vol. 8(3). – P.286.
31. Urdan T. Self-efficacy beliefs of adolescents/ T.Urdan, F.Pajares. – Information Age Publishing, Greenwich, 2006. – 380 p.
32. Wolpe J. The practice of behavior therapy / Joseph Wolpe. – N.Y.: Allyn &Bacon. – 1992(4th edition). – 448p.

Kutsan O.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ENVY IN EARLY ADOLESCENCE

This article presents scientific approaches to personal factors of envy in early adolescence. We pay attention to such entities as selfattitude, achievement motivation, coping strategies, self-confidence , social adaptation, locus of control , empathy , acceptance of others, aggression. It reveals their relationship with envy as stable personal quality.

Key words: *envy , achievement motivation , coping strategies, self-confidence , social adaptation, locus of control , empathy , acceptance of others, aggression.*

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

Петро Вівчарик

СТЕПАН КАЧАЛА І ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ

Перша половина XIX ст. для Східної Галичини ознаменувалася подіями, які зумовили поступове відродження і подальше формування організацій національного спрямування. Революційна хвиля 1848 року сприяла акцентуванню поглядів суспільства на ті потреби і проблеми, які вимагали термінового вирішення. Насамперед, до них належали розвиток освіти, створення організації, котра представляла б інтереси русинів як на політичній, так і на культурницькій арені. У 1848 році із дозволом цісаря на заснування організацій національного спрямування сформувалася Головна Руська Рада. Згодом представниками галицької інтелігенції, у тому числі членами Ради, було визначено низку актуальних питань, які вимагали негайного вирішення і серед них одним з найголовніших було питання народної просвіти. Результатом діяльності Головної Руської Ради у цьому руслі стало створення у цьому ж році товариства "Галицько-руська матиця". Безпосередню участь у заснуванні цієї організації і сприянні її подальшого розвитку брав парох із села Скорики Збарзького повіту о. Степан Качала.

Актуальність проблематики ґрунтується на визначенні внеску С. Качали у створення і діяльність "Галицько-руської матиці" як одного із перших науково-просвітніх товариств у Східній Галичині.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу архівних і публіцистичних джерел показано постать С. Качали як одного з членів-засновників товариства "Галицько-руська матиця", висвітлено його участь у діяльності товариства на різних етапах.

Об'єктом наукового дослідження виступають суспільно-політичні процеси у Східній Галичині середини XIX ст.

Предметом є діяльність С. Качали як члена-засновника "Галицько-руської матиці" упродовж вказаного періоду.

Мета дослідження полягає у дослідженні ролі С. Качали у створенні та розвитку товариства "Галицько-руська матиця".

Завдання статті ґрунтуються на висвітленні поглядів С. Качали стосовно заснування товариства "Галицько-руська матиця" через аналіз архівних джерел, низки статей пароха у галицьких часописах "Слово" ("Яка єсть цель Галицко-русской Матици?" [3] "Из Шельпак. Погляд на справи русско-народнии в началі года 1868" [5], "Из Шельпак. Побудка до більше ревной и рѣшительной діятельности" [6] та ін.), "Мета" ("Галицько-Руська Матиця і її ціль" [4]), "Діло" та "Основа" ("Шельпаки, дня 12, р. жовтня" [7], "Шельпаки, дня 2, р. грудня 1870" [8] та ін.), брошур та наукових праць галицького діяча періоду діяльності товариства ("Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян" [10]).

В контексті аналізу історіографії і публіцистики роль С. Качали у створенні та розвитку "Галицько-руської матиці" висвітлюється в працях О. Седяра [17; 18], І. Куцого [12], М. Мудрого [14], В. Пашука [15; 16], Т. Андрусяка [1], О. Середи [19], О. Сухого [20], Є. Дороша [2] та ін.

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву у місті Львові (фонд 148 "Науково-літературне товариство "Галицько-руська матиця") [21], матеріали фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Рішення про заснування "Галицько-руської матиці" було ухвалене на одинадцятому засіданні Головної Руської Ради від 11(29) травня 1848 р. У жовтні цього ж року відбувся перший З'їзд руських учених у Львові, який був фактично першими зборами членів "Галицько-руської матиці" (на ньому також був присутній С. Качала). На ньому був присутній парох зі Скорик Збарзького повіту С. Качала. У своїй монографії "Polityka Polaków względem Rusi" о. Качала згадує: "В дні створення сього з'їзду граф Голуховські, тоді віцепрезидент намісництва, листовно остерігав о. Куземського, провідника Ради руської, щоби з'їзду не отвирано, бо його розжене гвардія народова. В обуренню питали Русими: Чи гвардія народова провадить уряд в краю? Та коли з провінції багато з'їхалось було до Львова, треба було щось зробити і тому вислано депутацію до коменданта генерала Гаммерштайна з запитом, чи побоювання порушені віцепрезидентом є того роду, що збори не можуть відбутися? Головний комендант дав успокоючу відповідь і збір відбувся. В часі нарад повідомлено їх

провідника, що кінна гвардія народова випроваджує свої коні, але нема страху, бо генеральна команда запорядила відповідні протиспособи. Отсе було перше свобідне зібранне руських учених в їх питомій батьківщині..." [10, с. 292].

Зі створенням товариства згідно з уставами 1848 і 1851 рр. серед списків членів ("поодиноких лиць") в списках знаходимо і пароха села Скорики Збарзького повіту С. Качалу [22, с. 5]. Згідно з положеннями уставів він, виплативши повний членський внесок, мав право безкоштовно отримувати до кінця життя по одному примірнику кожного видання "Галицько-руської матиці" ..." [17, с. 672; 23, с. 4-6;]. Окрім того, згідно з цими положеннями С. Качала отримав статус члена-засновника товариства [22, с. 5].

У своїй статті "Яка єсть ціль Галицкои Рускои Матиці?" С. Качала писав, що у 1848 р., "як вже відомо, повстало товариство "Руска Матиця". Уже на першому зборі, а пізніше на загальному зборі в р. 1865 р. були установлені такі кардинальні завдання: 1) Триматися того язика, яким говорить народ. 2) Писати так, як більшість народу вимовляє" [3, с. 1].

Серед інших питань, котрі обговорювалися, був також проект періодичного видання "Матиці" під назвою "Науковий збірник". При обговоренні концепції збірника виникли гострі дискусії, оскільки збірник за згодою членів мав виключно науковий характер, (що, звичайно, не могло зацікавити пересічного громадянина і що, більш важливо, він повинен був видаватися на "язичії").

Саме на це звертав увагу о. Качала в своїй статті "Яка єсть цель Галицко-русской Матицы" у часописі "Слово" (1865) і "Галицько-Руська Матиця і її ціль" у газеті "Мета" (1865). У першій говорилось про те, що у "Науковому зборнику" використовується ненародна мова і це лише шкодить товариству. Втім, ця стаття була опублікована із приміткою Б. Дідицького, котрий погоджувався із тим, що виділ "Матиці" відійшов від ухвали загальних зборів товариства про "руську" мову його видань, але водночас він звинуватив загальні збори у непослідовності, зазначивши, що на них було схвалено і статтю А. Петрушевича, і програму часопису "Галицько-руської матиці", які були написані мовою, далекою від народної, а тому виділ товариства, дозволив редакційному комітетові "що до формъ, язика и правописи узглядняти волю авторовъ". Комітет це й робить, і не його вина, що більшість авторів подають статті мовою, яка відрізняється від народної [3, с. 1; 4, с. 140-141].

Результатом цих суперечностей стало розчарування С. Качали у можливості повноцінного функціонування "Матиці" як єдиного науково-просвітнього органу. Тому наприкінці 60-х років XIX ст. все частіше починають лунати його заклики щодо створення нового товариства просвітницького спрямування. Поштовхом до цього був результат виборів до сейму, рад громадських і повітових у 1867 р. Політик стверджував: "як мав народ дійти до чогось, то потрібно без впину працювати над просвітою народу, над тим, щоб він приходив до пізнання самого себе, до свідомості прав, до яких він допущений. Коли в 1848 р. було засновано "Руску Раду" і "Матицю" і був з'їзд учених, тоді народ був сильний, бо вся інтелігенція була однієї думки, а за нею стояв народ" [3, с. 1; 4, с. 140-141].

Гострої критики зазнала "Галицько-руська матиця" у статті "Из Шельпак. Побудка до більше ревной и рішительной діяльности", яка була опублікована у "Слові" у 1870 році. У цей період розпочинало свою діяльність товариство "Просвіта", і, будучи одним із його засновників та ідейних натхненників, С. Качала все більше починає віддалятися від "Матиці", яку уже контролювали русофіли. Дорікаючи, перш за все, керівникам "Галицько-руської матиці", автор наголошує "заводжено школи, зложено навіть Матицю для видання книжок популярних...", однак: "чи дорога тая видалася пізнійше одним за далека, чи для того, що ляхи закидали нам: "не маєте виробленого язика", кинулись наші, вмiсто поступовати раз виробленою певною дорогою, впрост до язика літературного" [6, с.1-2]. Тому не було кому старатися про видання книжок для дітей, школи "стаються розсадником нового винародовлення, бо для недостатку книжок руських беруться до рук польські, якими закидаються" [15, с. 350].

Пригадує автор недоречну політику "Матиці" стосовно мовного питання. Качала звертає увагу на те, що "невчасна гадка літературного язика, особливо в ізданіях Матиці, викликала крайність другу, так звану чигринщину с фонетикою". Парох акцентує також увагу на тому, що "ту ні язик літературний, ні чигринщина, ні жадна зміна політична не допоможе, а що народ матеріально стратит, того ему жадне правительство не поверне. Всегда и всюди розумний дурного визискувати не перестане" [6, с.1-2].

Таким чином, характеризуючи роль С. Качали у створенні та діяльності товариства "Галицько-руська матиця", можемо з впевненістю стверджувати, що у 1848 році, перебуваючи на поміркованих позиціях, галицький парох розумів потребу у створенні товариства, яке за прикладом слов'янських "Матиць" (сербської у Пешті та чеської у Празі) могло б займатися просвітницькою і науково-видавничою справами, відродити і опікуватися шкільництвом. Однак низка чинників всередині

"Галицько-руської матиці" зумовили те, що товариство фактично перебувало у руках групи діячів, які не були готовими до напруженої просвітницької праці, виділи "Матиці" не виконували у повній мірі зобов'язань, покладених на них, зокрема, не було створено філій товариства, внаслідок чого "Галицько-руська матиця", незважаючи на існування аж до 30-х років ХХ ст., так і не змогла сповна використати свій потенціал. Натомість С. Качала глибоко розчарований станом, у якому перебувала "Матиця" на сторінках галицьких часописів, власних брошур, вказував на ті помилки, які не дозволили товариству виконати своє призначення. На жаль, політичні реалії того часу, розкол у середовищі галицької інтелігенції не дозволив втілити усі задуми С. Качали як члена-засновника "Галицько-руської матиці", натомість він, як засновник і меценат, довгі роки присвятив опіці товариства "Просвіта". Підводячи підсумок, варто зазначити, що надзвичайно різностороння діяльність о. Качали ще не повністю досліджена і аналіз його спадщини викликає зацікавлення науковців і сьогодні.

Список використаних джерел

1. Андрусак Т. Роль "Просвіти в розвитку української правової думки / Т. Андрусак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19. – Львів, 2010. – С. 160–163.
2. Дорош Є. Родина Качалів в історії Галичини / Є. Дорош, В. Слюзар. – Т. : Підручники і посібники, 2010. – 160 с.
3. Качала С. Яка есть цель Галицко-русской Матицы? // Слово. – 1865. – Ч. 21. – 13 (25) марта. – С. 1.
4. Качала С. Галицько-Руська Матиця і її ціль // Мета. – 1865. – Ч. 4. – 31 марта (12 цвітня). – С. 111–120; Ч. 5. – 15 (27) цвітня. – С. 135–146.
5. Качала С. Из Шельпак. Погляд на справи русско-народнии в началі года 1868 / С. Качала // Слово. – № 2. – 6 (18) січня 1868. – С. 1.
6. Качала С. Из Шельпак. Побудка до більше ревной и рішительной діятельности / С. Качала // Слово. – № 33. – 1870. – С. 1-2.
7. Качала С. Шельпаки, дня 12, р. жовтня / С. Качала // Основа. – № 8. – 20 жовтня (1 падолиста) 1870. – С.2–3.
8. Качала С. Шельпаки, дня 2, р. грудня 1870 / С. Качала // Основа. – №25.– 18 (30 грудня) 1870. – С. 4.
9. Качала С. Шельпаки, дня 21, р. жовтня 1870 / С. Качала // Основа. – №11. – 30жовтня (11 падолиста) 1870. – С. 3.
10. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян / С. Качала. – Львів, 1869. – 56 с.
11. Kaczala S. Polityka Polaków względem Rusi / S. Kaczala. – Lwów : nakladem autora, 1879. – 369 s.
12. Куций І. Степан Качала у контексті українського історіографічного процесу / І. Куций // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 2, ч. 2. – С. 57–63.
13. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 / К. Левицький. – Львів: 3 друкарні оо. Василян, 1926. – 432 с.
14. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках ХІХ століття: спроба модернізації української ідеї / М.Мудрий // Молода нація. Альманах. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–219.
15. Пашук В. Просвітницькі ідеї о. Степана Качали / В. Пашук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2010. – №19. – 379 с.
16. Пашук В. Товариство "Просвіта" крізь призму "Слова" : до історії стосунків укр. громадсько-політ. угруповань Галичини (народовців і москвофілів) в др. пол. ХІХ ст. / В. Пашук. – Л. : Ін-т українознавства НАН України, 1999. – 39 с.
17. Седляр О. "Галицько-Руська матиця": завдання, організація, члени товариства (1848-1870) / О. Седляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. –Львів, 2012. – №21. – С. 668-692.
18. Седляр О. Серіальні видання "Галицько-руської матиці": проекти та їх реалізація. (1848–1874 рр.) / О. В. Седляр // Вісник Львівського університету: Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2011. – Вип. 6. – С. 61-77.
19. Серета О. Ідеї "органічного розвою" на сторінках часопису "Русь" (1867) / О. Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2010. – №19. – С. 64–76.
20. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) / В. Пашук – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 146–249.
21. Ушакова С. Степан Качала - політик і публіцист / С. Ушакова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 41–45.
22. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАЛ), ф. 148 (Науково-літературне товариство "Галицько-руська матиця"), оп. 1, спр. 11, арк. 5.
23. ЦДАЛ України, ф. 148, оп. 1, спр. 6, арк. 4-9.
24. ЦДАЛ України, ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 5.

STEPAN KACHALA AND HALYTS'KO-RUS'KA MATYTSIA

The article analyzes the role of Stepan Kachala in the foundation of the Association Halyts'ko-Rus'ka matytsia. Clarifies stimuli of this activity of the father Kachala and describes his contribution to the development of Association.

Key words: Stepan Kachala, "Halyts'ko-Rus'ka matytsia", Moscowphiles, National Populists.

УДК 94(477)

Микола Галай

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКОМОВНУ ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 1932 – 1939 РОКАХ

За умов євроінтеграційних прагнень України та посилення двосторонніх польсько-українських відносин зріс інтерес істориків до проблем спільного історичного минулого двох народів, особливо періоду 20 – 30-х років ХХ століття, коли Східна Галичина входила до складу Польської держави, відомої у історіографії ще як "Друга Річ Посполита". У цьому контексті неабиякої актуальності набуває дослідження боротьби за українськомовну початкову освіту на цих землях у 1932 – 1939 роках.

Об'єктом дослідження виступає освітня система Польської держави упродовж 1919 – 1939 років.

Предмет дослідження – тенденції та особливості розгортання боротьби за українськомовну початкову освіту на території Східної Галичини у 1932 – 1939 роках.

Мета статті полягає у дослідженні характерних особливостей боротьби за українськомовну початкову освіту на території Східної Галичини упродовж 1932 – 1939 років. Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: визначення особливостей розвитку мережі українських навчальних закладів початкового рівня на території Східної Галичини у 1932 – 1939 роках, з'ясування місця українськомовної початкової освіти в освітній системі Другої Речі Посполитої, аналіз характерних особливостей змісту і методів боротьби за українськомовну початкову освіту на території Східної Галичини в 30-х роках ХХ століття та ролі української громадськості у відстоюванні права на існування на західноукраїнських землях шкіл з українською мовою навчання.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1932 – 1939 роки. Нижня межа пов'язана з введенням у дію в Другій Речі Посполитій Закону "Про устрій системи освіти" від 11 березня 1932 року, що зреформував освітню систему Польської держави, ввівши чимало інновацій і у систему початкової освіти, верхня – нападом нацистської Німеччини на Польщу.

Джерельну базу статті складають, у першу чергу, нормативно-правові акти Польської держави, що визначали офіційну освітню політику в сфері організації та функціонування на території Другої Речі Посполитої шкіл з непольською мовою навчання, і, зокрема, українськомовної освіти, серед яких варто назвати Закон, який змінює деякі положення про організацію системи освіти від 31 липня 1924 року [25] та Розпорядження міністра віросповідань та народної освіти про виконання Закону від 31 липня 1924 року, який змінює деякі положення про організацію системи освіти [24], датовані 21 листопада 1938 року. При написанні статті використано також документи Державного архіву Тернопільської області [4], які висвітлюють переписку батьків з кураторією Львівського шкільного округу про введення української мови навчання в місцевих початкових школах. Ще одну окрему групу джерел складають публікації тогочасної преси, зокрема друкованого органу педагогічного товариства Рідна школа, часопису з однойменною назвою "Рідна школа" [2-3; 5-15; 17; 19-22], значна увага яких приділена аналізу проблем реалізації нормативно-правового регулювання діяльності освітніх закладів початкового рівня з українською мовою навчання на території Східної Галичини, висвітленню процесу утравкізації початкової освіти на цих землях і її наслідкам, характеристиці засобів боротьби за українськомовну початкову освіту та розкриттю суспільного спротиву ополеченню населення.

Проблеми розгортання боротьби за українськомовну початкову освіту на території Східної Галичини у 1932 – 1939 роках вже були предметом наукових досліджень. У першу чергу, заслуговує на увагу монографічне дослідження Б. Ступарика "Шкільництво Галичини (1772 – 1939)" [18], окремий розділ якої присвячений системі освіти 20-х – 30-х років на західноукраїнських землях, що

перебували у складі Другої Речі Посполитої. Ця праця, неодноразово цитована українськими дослідниками, дає цілісну картину розвитку початкової освіти в українських воєводствах Польської держави у 1919 – 1939 роках, приділяючи значну увагу розвитку українськомовної освіти на території Східної Галичини упродовж 1932 – 1939 років. У ній автор детально аналізує освітню політику Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду та її реалізацію на західноукраїнських землях, розкриває роль українських культурно-освітніх товариств у боротьбі за українськомовну освіту.

Доволі цікавою є також стаття П. Брицького "Українці на становищі національної меншини в Польщі, Румунії та Чехословаччині напередодні Другої світової війни" [1], де в контексті офіційної політики щодо національностей Другої Речі Посполитої розглядається розвиток навчальних закладів з українською мовою навчання на території Східної Галичини і порівнюється становище українців як національної меншини, що проживали в Польщі з становищем українців у Румунії та Чехословаччині. Заслуговує на увагу і дослідження М. Семків "Міжнародні культурно-освітні зв'язки української громадськості Галичини у 20 – 30-ті роки ХХ століття" [16], у якому автор вивчає роль українських культурно-освітніх товариств у підвищенні рівня освіченості населення регіону та національної свідомості молоді.

Виділимо також статтю В. Яремчука "Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919 – 1939 рр." [23], де автор у контексті аналізу нормативно-правового регулювання освітньої галузі Польської держави міжвоєнного періоду досліджує розвиток українськомовних освітніх закладів Східної Галичини у 1919 – 1939 роках, з'ясовує місце освіти в політиці Польщі щодо національних меншин. Не применшуючи ваги усього історіографічного доробку з цієї проблематики, на наш погляд, тема боротьби за українськомовну початкову освіту в Східній Галичині у 1932 – 1939 роках ще потребує належного наукового вивчення.

Українські громадські об'єднання культурно-освітнього характеру, що діяли в Східній Галичині у 30-х роках ХХ століття, активно виступали за українську за змістом і формою освіту на західноукраїнських землях. Зокрема, з цією метою Українське педагогічне товариство "Рідна школа" скликало 16 березня 1932 р. у Львові загальні збори, домагаючись створення українських народних шкіл на теренах, "замешканих українською людністю" [23]. Ці збори вимагали відміни Закону, який змінює деякі положення про організацію системи освіти від 31 липня 1924 р. [25], що розпочав масову ліквідацію українськомовних навчальних закладів на теренах Другої Речі Посполитої і поширення двомовних польсько-українських (утраквістичних) шкіл. [23].

Неодноразово засуджувався Рідною школою утраквізм як шкідливе явище для української та загальнодержавної освіти на сторінках друкованого органу товариства [7, с. 111-112]. Саме Рідній Школі відводилась надважлива роль у національному вихованні української молоді Галичини упродовж 20-х – 30-х років ХХ століття [22, с. 106-109]. Знову й знову після шкільної реформи 1932 року товариство наголошувало: "рідна школа в теперішніх обставинах для наших дітей стає прямо необхідною" [2, с. 217].

Розвиток системи освіти Польської держави, за даними станом на 1934 – 1935 навчальний рік, яскраво ілюструє процес національної асиміляції українського населення польськими властями. В цілій державі було тільки 457 українськомовних (державних і приватних) шкіл, тоді як польськомовних нараховувалось 23299, а утраквістичних – 2754. В цьому ж році лише 5% українських дітей навчалися в українськомовних школах, 27% – в утраквістичних, а більшість, 68% – в польськомовних [18, с. 125]. Подібні співвідношення простежуються і згідно даних за 1936 – 1937 навчальний рік [1, с. 76].

Протягом 30-х років ХХ століття продовжувалась переписка батьків з польськими властями про введення україномовного навчання для власних дітей. Так, тільки в Тернопільському воєводстві, у 1933 – 1935 роках 16 батьків з Великої Березовиці Тернопільського повіту звернулись з таким проханням до кураторії Львівського шкільного округу [4, с. 3]. Подали подібні заяви і 23 батьків з Великого Глибочкова [4, с. 4] та 12 батьків з Малашівців того ж повіту [4, с. 24] і чимало інших.

7 серпня 1934 року звернулись до кураторії Львівського шкільного округу і батьки, протестуючі проти ліквідації 1 і 5 класу початкової школи в місті Тернополі з українською мовою навчання, мотивуючи власне звернення великим числом дітей, що хотіли б там навчатися. Під поданням було зібрано 96 підписів [4, с. 45-46]. 12 вересня 1934 року кураторія Львівського шкільного округу вирішила поки що не ліквідувати згаданий в поданні 1 клас з українською мовою навчання за умови, що до нього запишеться більше 40 дітей, і навіть дозволила відкриття ще одного 1 класу при жіночій школі імені А. Міцкевича з польською і українською мовою навчання. Кураторія відмовила батькам у задоволенні їх звернення щодо 5 класу, мотивуючи це тим, що діти,

які проживали в місті, "до 5 класу не можуть погано розуміти і розмовляти польською мовою" [4, с. 50].

Представники зарубіжної громадськості під час відвідин Польщі неодноразово цікавилися умовами розвитку національних меншин, звертаючи значну увагу на національно-культурне становище українців. Під час одного з таких візитів у вересні 1935 р. делегати чеських господарських та економічних установ відвідали не лише львівські "централі" "Сільського господаря" та "Просвіти, але й багато їхніх повітових філій, а також побували в гімназіях Рідної школи. Гостей вражало прагнення українців за будь-яку ціну зберегти і розбудувати свої національні інституції "в ім'я плекання рідної культури, духовності" [16, с. 34].

Для розуміння особливостей розвитку початкової освіти на теренах Східної Галичини у 30-х роках ХХ століття варто звернути увагу на становище освіти загалом Польської держави. Воно доволі детально описане у статті "Зі статистики шкільництва в Польщі". В ній, зокрема, зазначалося: "помимо реформи шкільництва 1932 р., в Польщі дуже мало народних шкіл вищого ступеня, хоч якраз цього вимагає реформа, бо народна школа вищого ступеня є основою до переходу до середніх шкіл" [8, с. 16]. Особливо гостро проблема початкової освіти стояла на селі, де "50% склали школи, у яких працював тільки один вчитель, а ще 25% – школи, що мали штат з двох вчителів. Загально же 3/4 сільських шкіл були нижчого типу" [8, с. 16]. "Число 7-класних шкіл у 1931/32 – 1935/36 рр. спало з 1012 до 980. У 1935/36 році склали вони 4 %, а 6-класові – 2 %. 536 шкіл є такими, де на одного учителя припадає 40 учнів і менше, 4852 – де дітей на 1 вчителя від 81 до 140, а є такі, де число досягає від 141 до 180. Помимо такого перелюднення, школи далеко не готові помістити усіх дітей в шкільному віці і мільйон дітей не користає зі школи" [8, с. 16].

1937 роком датується нова хвиля українського шкільного плебісциту, який мав чималий вплив на подальший розвиток українськомовних навчальних закладів на теренах Східної Галичини. Аналізуючи попередні подібні заходи в статті "Український шкільний плебісцит в 1937 році", згадувалося: "попередній куратор Гадомський, налагоджуючи в 1933 р. шкільний плебісцит за українською мовою навчання з 1932 р., всупереч з присудом Найвищого Адміністративного Трибуналу з 2 грудня 1932 року, вирішив ті плебісцити відмовно на шкоду української мови навчання. А на прохання ревізії тих протизаконних рішень оголосив у польській пресі: "скільки тих рішень про мову навчання у школах Л. Ш. О. переступила 2500 (!), отже, ревізія неможлива з технічних оглядів, а саме через завелику кількість тих рішень" [19, с. 17]. Крім того, за часів Єжи Гадомського була введена практика, що суперечила нормам Закону, який змінює деякі положення про організацію системи освіти від 31 липня 1924 року, суть якої зводилась до того, що "переважно не доручувано українським батькам рішень про мову навчання і в дотичних громадах по нинішній день не знають, на яких підставах введено в їхніх школах польську мову чи утраквістичний виклад, чи це сталося в законній дорозі, чи самовільно зробив це дотичний управитель школи або шкільний інспектор" [6, с. 25]. Зараз же, як зазначалося в статті, ситуація в країні змінилася, і з 1937 року новим куратором став Януш Купчинський, від якого очікували деякої лібералізації по відношенню до українськомовних навчальних закладів. Та сподівання не оправдалися. "Польська преса накинулася на Рідну школу, українських батьків і українське громадянство за спробу шкільного плебісциту" [19, с. 18]. 13 – 14 листопада 1937 року відбувся Загальний з'їзд Товариства народної школи (Товариства школи людової) у Львові, що постановив: "народна школа, яка кладе підвалини під духовний розвиток молоді, мусить бути сперта на державній мові навчання і зі свого духа повинна бути польська" [19, с. 18]. Одноголосно з'їзд ухвалив й відповідну резолюцію. А вже 29 листопада 1937 року в Обіжнику кураторії Львівського шкільного округу з'являється стаття куратора округу Купчинського в справі внесення декларацій про зміну мови навчання у початковій школі, яка значно обмежила права української громадськості в питанні організації та проведення шкільних плебісцитів. Так, зокрема, декларації відтепер дозволялось подавати батькам тільки за ті школи, де від часу попереднього мовного рішення минуло 7 років, а конкретно визначалося, що "цього року приймають декларації за ті школи, де рішення про мову навчання було видане упродовж 1931 – 1932 рр.". Це означало, що навіть відносно тих навчальних закладів, що отримали рішення кураторії стосовно мови навчання у попередні навчальні роки, наприклад 1928 – 1929, чи 1927 – 1928, а також тих, по відношенню до яких взагалі ніколи не проводився шкільний плебісцит, цього року не могли бути розглянуті декларації, подані за українську мову навчання [19, с. 23].

Куратор, разом з тим, відкриваючи нові можливості для зловживань, визнав незаконним положення опубліковане в інструкції Головної Управи Рідної Школи про те, як проводити плебісцит за українську мову навчання, у якому зазначалось: "дітям треба наказувати, щоб не підписували батьків на ніяких друках, хоч би й учитель цього вимагав" [19, с. 22]. Подібними методами вчителі у

попередні роки фальсифікували декларації за польську мову навчання, про що Рідна школа неодноразово заявляла польським властям.

Для цілковитого контролю над шкільним плебісцитом повітовий староста міг заборонити війтам легалізувати (завіряти) підписи під деклараціями за мову навчання у тих школах, що не підлягали зміні мови навчання цього року [19, с. 18-19]. Інформацію про те, в яких школах міг бути проведений шкільний плебісцит, мав тільки шкільний інспектор, що формував список таких шкіл і надавав відповідну інформацію повітовим старостам. Це відкривало шлях новим шахрайствам та зловживанням з боку польських чиновників. Так, 20 грудня 1937 року заліщицький староста повідомив українській громадськості, що в повіті є 12 місцевостей, що можуть проводити шкільні плебісцити, а вже 22 грудня віцестароста заявив тому ж представнику, що у повіті немає жодної місцевості, де цього року міг би відбутися шкільний плебісцит [19, с. 23]. Окрему проблему складало митарство за легалізацію підписів батьків під деклараціями, хоч це мало бути безкоштовним [19, с. 23].

Навіть за умови надання дозволу на проведення шкільного плебісциту, той, зазвичай, закінчувався винесенням негативного рішення щодо української мови навчання, яке найчастіше мотивувалося наступними причинами: крім наданих шкільних декларацій, є ще 20 дітей чи й більше, за яких не внесено ніяких шкільних декларацій; крім 40 декларацій за українську мову навчання є 20, а то й більше за польську мову навчання; "внаслідок уневажнення шкільних декларацій не стає числа шкільних декларацій за українську мову навчання до 40" [19, с. 22].

Вагомою координуючою силою шкільних плебісцитів була Рідна Школа, цілеспрямованій просвітній діяльності якої у боротьбі за українськомовну школу значний спротив чинила офіційна влада. Того ж таки 1937 року Головна Управа Рідної Школи отримала офіційний лист від Гродського староства у Львові з наполегливим проханням "полишити всі плебісцитові акції з загрозою припинення діяльності Рідної школи" [19, с. 23]. Захищаючи свої законні права у відповідь на лист Гродського староства, де товариство звинувачувалося у позастатутній, політичній діяльності і розгортанні національного антагонізму, у зв'язку з чим його наполегливо просили полишити плебісцитові акції, Головна Управа Рідної Школи в статті "Загроза Р. Ш.: з причини плебісцитової акції" заявляла "шкільний плебісцит є законом призначена акція в обороні українського шкільництва", а Рідна Школа "має право й обов'язок обороняти інтереси українського шкільництва та українського вчителства" [19, с. 23].

Крім офіційної влади, протидіяла українськомовній початковій освіті польська громадськість, прибігаючи подекуди й до незаконних дій. Так, на місцях доходило до того, що саме польське громадянство в окремих місцевостях оголошувало плебісцит за польську мову навчання і збирало відповідні декларації, хоч Закон, який змінює деякі положення про організацію системи освіти від 31 липня 1924 року, напряду говорив, що шкільний плебісцит можуть організувати виключно національні меншини, що хочуть рідної мови навчання в школі, а громадяни польської народності можуть подавати шкільні декларації у відповідь на вже подані декларації за непольську мову навчання [17, с. 164]. Тільки вдалий і своєчасний спротив української громадськості протидіяв подальшій польській національній експансії в освіті.

Темі боротьби за українськомовну початкову освіту була присвячена стаття сучасника тих подій В. Кузьмовича під назвою "Друга фаза шкільного плебісциту", у якій він подавав чіткі інструкції щодо дій батьків при проведенні шкільного плебісциту. Зокрема, на запитання шкільного інспектора: "чи бажаєте для дитини української і польської мови навчання" (а це питання на пряму могло стосуватися введення у школі двомовності), слід було відповідати: "все чого я бажаю зазначено в декларації і я не бажаю нічого ні додати ні змінити"; батькам також варто було пильно стежити за поданими деклараціями за польську мову навчання (які, до речі, не вимагали ні урядового ствердження (легітимізації), ні пізнішої перевірки шкільним інспектором на їх "відповідність умов"), а особливо в тих місцевостях, де є 100 % українського населення, а за умови виявлення їх незаконного характеру повідомляти про це шкільного інспектора [11, с. 28].

Відстоювання інтересів батьків у справі шкільних плебісцитів за українську мову навчання вилилося в "Комунікат у справі відкликів на останні оречення шкільних інспекторів". У цьому документі, зокрема, говорилося, що в результаті шкільних плебісцитів українське громадянство отримало чимало відмов у справі української мови навчання в школі з причини того, що "останнє правосильне рішення в справі мови навчання в школі видане напротязі 1928 або 1929 р., що отже, від управосильного цього рішення "біжить другий непокінчений 7-літній очерк і тому складання декларацій за українську мову навчання в 1937 році на шк. р. 1938/39 було неузасаджене" [9, с. 43]. У випадку одержання подібного негативного рішення Головна Управа Рідної Школи рекомендувала

звертатися напряму до Міністерства віросповідань та народної освіти та Найвищого Адміністративного Трибуналу. Тільки законними методами можна було добитись хоч би якогось результату.

Для цілковитої уніфікації та контролю початкової освіти Польської держави 1 вересня 1938 року було введено однострій для всіх учнів без оглядки на матеріальний стан їхніх батьків та посилено нагляд за "позашкільниками" за допомогою поліції та вчителів [3, с. 168]. Крім того, кураторія Львівського шкільного округу розіслала до усіх українських приватних шкіл обіжник, в якому зазначала, що "польоніку", тобто польську мову та історію, повинні були, починаючи з цього навчального року, вчити тільки учителі-поляки. Це положення обмежувало, по-перше, права самих українських приватних шкіл, які за законом могли самі добирати собі учительський склад, а тепер змушені були шукати ще й вчителів-поляків, а по-друге, воно залишало без роботи вчителів цих предметів, українців за національністю. Цьому кроку кураторії важко знайти педагогічних аргументів, "учителі-поляки не знали ні української мови ні української культури", а дітям було тяжко вивчати навчальні предмети чужою мовою та ще й з вчителем іншої національності [13, с. 169-170]. В таких жорстких умовах осередками національного виховання української молоді могли бути тільки приватні освітні заклади Рідної Школи, серед яких станом на кінець 1937 року працювало 768 дитячих садків, 3 захоронки, 3 "світлиці", які загалом відвідувало 30098 дітей; 33 початкові школи, де навчалось 5554 дітей; 12 гімназій та 11 ліцеїв. [14, с. 40].

Масовий спротив української громадськості утраті початкової освіти спричинив до видання 25 листопада 1938 року міністром віросповідань і народної освіти розпорядження, відповідно до якого скорочувався термін подачі декларацій за зміну мови навчання в школі до місяця листопада. Також у цьому нормативно-правовому документі зазначалося, що зміна мови навчання можлива була тільки з початком нового навчального року і мала проходити поступово, починаючи з першого класу. Щодо шкіл, у яких мова навчання визначилася на основі ще давніше оголошених декларацій, в майбутньому у справі зміни мови могли братися до уваги тільки декларації, внесені в тому шкільному році, у котрому спливало 7 років від дати легітимізації останнього рішення про мову навчання у даній школі. Якщо через 7 років прохання про зміну мови навчання не вносилося, мова мала залишитись та ж [24].

Українське свідоме громадянство відчувало загрозу, що надвисла над ним. Підігрівала і без того складну ситуацію й українська преса, час від часу публікуючи статті про знущання польських вчителів над українськими дітьми. Наприклад, в одній з статей під гучним заголовком "Учителька до крові скатувала в школі українську дитину" зазначалося: 23 травня 1938 року учителька Марія Войцеховська в Дернові (Кам'янка Струмінська) в школі під час науки вдарила по лиці Матвія Курія, 11-літнього хлопчину, за те, що він виписав замало висловів з "рз". Удар був такий сильний, що зразу потекла кров [21, с. 204]. Наповнена емоціями і стаття "Учитель, що знущається над шкільними дітьми", з якої дізнаємось про справу проти учителя, управителя школи в Уневі Перемишлянського повіту, Миколи Новаковського, якого ще називали в публікації "страшним україножером, ворогом української шкільної дитвори". Батьки звинувачували його у побитті дітей та здирицтві і вимагали від шкільної влади звільнення вчителя з посади. Неодноразово зверталися вони до шкільного інспектора та кураторії, проте лише лист до міністерства змусив шкільну владу діяти та розглядати цю справу по суті [20, с. 253]. Продовжуючи ряд прикладів скритої українсько-польської конфронтації, варто згадати також лист польського вчителя, опублікований польською пресою у червні 1938 року, що працював на "кресах всходніх", наступного змісту: "не можу тут почуватися вихованником, а як поляк дуже жалую, що не вступив я до служби в війську або в поліції й не маю карабіну!" [12, с. 228]. Як коментує цей лист газета "Рідна Школа": "Дійсно велика шкода! На превеликий жаль того роду "педагоги" не належать у нас до рідкостей" [12, с. 228].

Характеризуючи українсько-польське протистояння у сфері освіти, не можна не зачепити й протистояння у сфері організації та діяльності дошкільних навчальних закладів, що розгорілося того ж 1938 року та могло мати далекосяжні негативні наслідки для всього свідомого українського громадянства. Як пише Володимир Кузьмович у статті "Дитячі садки": "сезон польових робіт – це сезон дитячих садків. Були це громадські установи, найбільш примітивного ступеня" [10, с. 232]. Це було "щось з роду домашнього нагляду за дітьми у передшкільному віці, з віщиплюванням у їхні головки найпростіших засад гігієни й естетики зовнішнього вигляду, з виправлюванням їхньої мови, навчання молитов, перших понять національної самосвідомості і т. п." [10, с. 232]. Як згадує автор, саме 1938 року польська влада на місцях повела жорстку політику, спрямовану проти українських дитячих садків. Вимоги, що ставилися перед українськими дитячими садками, були значно жорсткіші, ніж до польських. Наприклад, для одного з українських садків у Галичині польська влада

висунула такі вимоги: вік вихователів – мінімум 25 років, всі вони мали пройти 2-річну практику, мати фахову освіту, захоронкарську матуру, а сам садок повинен був мати управителя і статут. У Підгайцях, Перемишлянах, Камянці Струмінській, Тереховлі, Чорткові, Борщові та інших повітах повітове староство протидіяло українським садкам не даючи дозволи на їх відкриття та закриваючи ті, на які був даний тимчасовий дозвіл, мотивуючи свої дії тим, що "існує "гмінна" півколонія і тому існування двох півколоній недоцільне" [10, с. 233]. Проте у "гмінних" садках працювали тільки вчительки-польки, які вчили дітей польської мови та говорили з ними тільки по-польськи. Через це, як показала практика вони були не чисельні, наприклад, у Янчині Перемишлянського повіту в "саможондовому" садку в 1938 році навчалось 5 дітей, а в сусідніх повітах контингент дітей, що в них навчалися, нараховував від 8 до 20. Володимир Кузьмович, підсумовуючи, зауважує, що "у Тернопільському воєводстві виростає до панівної системи засада: в народостево мішаних місцевостях має бути садок лише польський як інструмент колонізації, до того вдержуваний засобами й української людности", в той же час він наголошує: "українське населення розуміє докладно колонізаційне призначення тих установ і, глибоко діткнене у своєму розумінні справедливості, стоїть від них осторонь" [10, с. 233]. Автор застерігає, що коли засада, що не повинно бути місця на українську установу там, де є аналогічна установа польська, "втримається у відношенні до дитячих садків, то ніде нема сказано, що її не стануть пристосовувати до Просвіти, Рідної Школи, кооперації" [10, с. 233]. "Таким чином, – зазначає Володимир Кузьмович, – довкола дитячих садків зав'язався цього року вузол, який може в недалекому майбутньому зв'язати все наше зорганізоване життя" [10, с. 233]. Вихід з цієї ситуації він бачив у відстоюванні всіма можливими засобами власних українських інтересів.

Стан українськомовної освіти Польської держави в кінці 30-х років вдало охарактеризував Дмитро Великонович: "молодь, прибита тяжкими матеріальними умовами не може думати солідно про науку та працю"; "українське початкове шкільництво майже зовсім зліквідоване через закон від 1924 р., хоч вже давно підготовлений до нього проект змін та він ніяк не приймається, а тим законом, що є, користуватися надзвичайно важко"; "близько 3000 українських вчителів "довгі літа вичікує посади" [5, с. 58-59]. Він зауважує: "те, що твориться в шкільництві у відношенні до українського народу то не є оборона інтересів польського національного виховання, але це вже національна асиміляція" [5, с. 59]. Подібні думки зустрічаємо і у промові Володимира Кузьмовича на пленумі Сойму від 18 лютого 1938 року при роботі над бюджетом Міністерства віросповідань та народної освіти, де подається мальовнича картина занепаду українськомовної освіти в Польщі. "На місці, де повинно бути в суспільному організмі українське державне шкільництво, є рана, яка дразнить оба громадянства, витворює безумний стан боротьби, стан екс люкс та викликає в українському громадянстві безнадійність, невіру, що може воно в легальній боротьбі поправити свою долю". Володимир Кузьмович наголошує, що "хоч і польські політики говорять про вільний розвиток українського шкільництва, української мови та культури, спираючись на наявність чималої кількості польсько-українських (утраквістичних) шкіл, та вони забувають, що ці школи були створені з 90 % українських шкіл та всього 10 % польських" [15, с. 77]. Автор ставить слушне запитання: "якщо утраквістизм – засіб зближення українського та польського народів, чому поляки не навчаються в утраквістичних школах?" [15, с. 77]. Тому важливим завданням для української громадськості мало стати підняття освітнього рівня свого народу та розбудова українськомовної освіти. На жаль, розгортання Другої світової війни не дало можливості втілити намічені кроки в життя.

Отже, як і в попереднє десятиліття, у 30-х роках ХХ століття продовжувався активна боротьба української громадськості Східної Галичини за власні культурно-освітні права і, зокрема, за право на навчання дітей українською мовою. Попри посилення правового тиску та зловживання і фальсифікації польської влади спротив ліквідації українськомовних і насадженню двомовних польсько-українських (утраквістичних) шкіл у 30-х роках ХХ століття набрав чималої сили. У цій боротьбі визначну роль мала діяльність педагогічного товариства Рідна школа, що опікувалось і фінансувало діяльність значного числа українських приватних навчальних закладів на теренах Східної Галичини, а також на сторінках свого друкованого часопису "Рідна школа" надавало правову допомогу батькам у відстоюванні української мови навчання для дітей та піднімало гострі питання розвитку українськомовної освіти в межах Польської держави.

Список використаних джерел

1. Брицький П.П. Українці на становищі національної меншини в Польщі, Румунії та Чехословаччині напередодні Другої світової війни / П. П. Брицький // Друга світова війна і доля народів України: тези доповідей 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, 30 – 31 жовтня 2006 р. – К. : Сфера, 2006. – С.76-78.
2. Власними силами // Рідна школа. – 1932. – Ч. 15-16. – С. 217.

3. Гострий нагляд над шкільною молоддю // Рідна школа. – 1938. – Ч. 17. – С. 168.
4. Державний архів Тернопільської області – Ф. 194. – Оп. 1. – Спр. 211. – 137 арк.
5. Для української дитини – українська школа (Промова пос. Дмитра Великоновича, виголошена на бюджетній комісії Союму в дні 3 лютого 1938 р. при роботі над бюджетом Міністерства освіти) // Рідна школа. – 1938. – Ч. 4. – С. 58-59.
6. Загроза Р. Ш.: з причини плебісцитової акції // Рідна школа. – 1938. – Ч. 2. – С. 24-25.
7. За зміну "Lex Grabski" // Рідна школа. – 1937. – Ч. 8-9. – С. 111-112.
8. Зі статистики шкільництва в Польщі // Рідна школа. – 1938. – Ч. 1. – С. 16.
9. Комунікат у справі відкликів на останні орешення шкільних інспекторів // Рідна школа. – 1938. – Ч. 3. – С. 43.
10. Кузьмович В. Дитячі садки / В. Кузьмович // Рідна школа. – 1938. – Ч. 15-16. – С. 232-234.
11. Кузьмович В. Друга фаза шкільного плебісциту / В. Кузьмович // Рідна школа. – 1938. – Ч. 2. – С. 28-29.
12. "Не mogen сен тутай чуць виховавцом" // Рідна школа. – 1938. – Ч. 13-14. – С. 228.
13. Новий розпорядок державної шкільної влади // Рідна школа. – 1938. – Ч. 18. – С. 169-170.
14. Осяги Р. Ш в числах // Рідна школа. – 1938. – Ч. 3. – С. 39-40.
15. Промова пос. Володимира Кузьмовича (на пленумі Союму дня 18 лютого 1938 р.) // Рідна школа. – 1938. – Ч. 5. – С. 77-79.
16. Семків М. Міжнародні культурно-освітні зв'язки української громадськості Галичини у 20 – 30-ті роки ХХ століття / Микола Семків // Мандрівець. – 2006. – №2. – С. 33-37.
17. Спроба незаконного плебісциту за польську мову // Рідна школа. – 1938. – Ч. 10. – С. 164.
18. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939) / Б.М. Ступарик. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1994. – 144 с.
19. Український шкільний плебісцит в 1937 році // Рідна школа. – 1938. – Ч. 2. – С. 17-23.
20. Учитель, що знущався над шкільними дітьми // Рідна школа. – 1938. – Ч. 15-16. – С. 253.
21. Учителька до крові скатувала в школі українську дитину // Рідна школа. – 1938. – Ч. 12. – С. 204.
22. Ясінчук Л. Рідна школа й молодь / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1937. – Ч. 8-9. – С. 106-109.
23. Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919 – 1939 рр. [Електронний ресурс] / В. Д. Яремчук. – Режим доступу до журналу: <http://radnuk.info/statti/250-istoriuapraga/14976-----1919-1939-.html>.
24. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1938 nr 94 poz. 637. – z dnia 25 listopada 1938 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19380940637&type=2>
25. Ustawa zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1924 nr 79 poz. 766. – z dnia 31 lipca 1924 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19240790766&type=2>

Galay M.

THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN-SPEAKING PRIMARY EDUCATION IN EASTERN GALICIA IN THE 1932 - 1939 YEARS

The article examines the development of Ukrainian-speaking primary education in Eastern Galicia during 1932 - 1939 period. We analyze the policy of the Polish state in the organization and functioning of the schools with the education in the Ukrainian language, described the contents and methods of struggle for the Ukrainian-speaking primary education in the West Ukraine and its role in the Ukrainian community, found a place Ukrainian-speaking primary education in the Second Polish Republic in the 30's years of the twentieth century.

Key words: *utrakvizm, primary education, the Second Polish Republic, the Lviv school district.*

УДК 94 : 930. 22 (477) "XX"

Олег Гринчук

РОЛЬ Т. ГОРНИКЕВИЧА У ВПОРЯДКУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВНИХ ЗБІРОК ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ПОГЛЯД СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ

На сучасному етапі розвитку української історичної науки одним із важливих завдань є звернення до вивчення як відомих, так і малодосліджених постатей дослідників-архівістів, котрі зробили відповідний внесок у розвиток архівної справи в Україні.

Серед малодосліджених постатей – ім'я отця Теофіла Горникевича (1891–1969 рр.), церковного діяча, педагога, науковця, архівіста, подвижника з упорядкування та систематизації документальних

колекцій української історії у Відні, збірок періоду ЗУНР, архівної спадщини В. Липинського – ідеолога українського консервативно-гетьманського руху.

Мета статті – проаналізувати внесок Т. Горникевича у впорядкування українських архівів в окреслений період.

Завдання статті – висвітлити значення діяльності Т. Горникевича щодо зберігання, впорядкування та вивчення архівів уряду ЗУНР, особистих архівів В. Липинського.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в статті зроблено спробу окреслити роль Т. Горникевича-архівіста у впорядкуванні українських архівних збірок на основі аналізу праць сучасних дослідників з означеної проблеми.

Об'єкт дослідження – українські архівні збірки першої половини ХХ ст. Предмет дослідження – діяльність Т. Горникевича у впорядкуванні українських архівних збірок вказаного періоду.

Постать Т. Горникевича, як архівіста, привертає увагу сучасних дослідників, серед яких: Я. Ганіткевич, П. Пундій [5], О. Стернюк, М. Щуровський [6] та інші. Глибокий аналіз архівно-дослідницької діяльності Т. Горникевича подано у фундаментальній праці М. Палієнко "Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні" [3], яка не лише підсумовує значення діяльності Т. Горникевича-архівіста, але наводить приклади посилань на його публікації з боку зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Розглянемо детальніше згадуване вище дослідження М. Палієнко. Перша частина "В охороні національних архівних скарбів" висвітлює результати пошуку автора щодо збирання матеріалів для представлення багатогранної діяльності о. Т. Горникевича, оцінки його внеску в українську архівну справу середини минулого століття. Окреслюючи джерельну базу дослідження, автор вказує також на архівні документи з приватної архівної колекції сина – професора Олега Горникевича у Відні, з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Друга частина – "Доля архівів крізь призму епістолярного діалогу" – вміщує листування о. Т. Горникевича з відомими українськими церковними і громадськими діячами, архієпископом Іваном Бучком, митрополитом Йосифом Сліпим, редактором часопису "Америка" та засновником і першим президентом Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського (ССДІ) у Філадельфії, доктором Євгеном Зиблікевичем, істориком, одним із фундаторів НТШ у Нью-Йорку, професором Миколою Чубатим.

Хронологічні рамки охоплюють період 1961–1969 рр., пов'язаний з організацією зберігання та упорядкування українських архівних колекцій у Відні, мікрофільмування архіву В. Липинського та перевезення зазначених збірок з Відня до Риму.

Зацікавлення архівістів викликає листування о. Т. Горникевича з архієпископом І. Бучком, яке включає 99 листів, з них 60 належали Т. Горникевичу, 49 – І. Бучку. Аналізуючи листування, М. Палієнко підкреслює шанобливий та довірливий характер стилістики кореспонденції, оскільки Т. Горникевич та І. Бучко були ровесниками (обидва народилися 1891 р.), вихованцями Академічної гімназії у Львові (Т. Горникевич закінчив у 1910 р., а І. Бучко – у 1911 р.), активними учасниками акцій "Українська молодь – Христові" (1933 р.). Після закінчення Другої світової війни владику І. Бучко, як представник ієрархів УГКЦ, був призначений апостольським візитатором українців-католиків у Західній Європі (1946 р.).

Аналіз епістолярних матеріалів дозволив дослідниці М. Палієнко визначити домінуючі теми листування: проблему зберігання та упорядкування українських архівних збірок, депонованих в Австрійському державному архіві у Відні; історію заснування та діяльність ССДІ ім. В.К. Липинського у Філадельфії; повернення митрополита Йосифа Сліпого із заслання та його діяльність із розбудови ГКЦ, заснування Українського католицького університету (УКУ) в Римі; життя української церковної громади у Відні [3].

Ще однією з часто порушуваних тем була науково-економічна діяльність Т. Горникевича, зокрема, підготовка ним чотиритомного збірника історичних документів "Події в Україні 1914–1922 років у світлі історичних документів" та видання подорожніх записок "Відень – Царгород – Атени" [3].

Важливим аспектом у висвітленні діяльності Т. Горникевича-архівіста є вивчення його листування з митрополитом Й. Сліпим, яке охоплює період 1963–1969 рр. і включає 97 листів, з яких 42 належали митрополиту, 55 – Т. Горникевичу. Тематику їх листування, аналогічно до листування з І. Бучком, виступали: збереження українських архівних збірок, депонованих до Австрійського державного архіву; пошук сегментів архіву ЗУНР; питання про необхідність перевезення колекцій з

Відня до Риму; заснування УКУ та організація його архівного відділу; розгортання діяльності ССДІ ім. В.К. Липинського, можливість приєднання останнього до УКУ, реалізація видавничого проекту Т. Горникевича, ініційованого Й. Сліпим: документальної серії "Monumenta Ucrainae Historica [3].

М. Палієнко вказує, що у листах Й. Сліпого "виразно відчувається щира повага до адресата. Митрополит незмінно високо цінував відданість о. Теофіла Церкві та національній справі, його обов'язковість, точність та чесність" [3, с. 11]. Отже, можемо прослідкувати, що уже в той період діяльності Т. Горникевича високо оцінювалася його діяльність як архівіста.

Друга частина дослідження М. Палієнко містить також епістолярні матеріали діалогу о. Т. Горникевича та Є. Зиблікевича (від осені 1961 р. – до останніх років Т. Горникевича). Автор трактує це діалог "надзвичайно цінним (без перебільшення – унікальним) джерелом, яке дає можливість реконструювати події" [3, с. 13], зокрема, пов'язані з описуванням і копіюванням архіву ССДІ у Філадельфії (США).

Важливим архівним матеріалом є також листування о. Т. Горникевича з професором М. Чубатим (1963–1964 рр.) стосовно долі архіву уряду ЗУНР (публікується 6 листів, 3 – Т. Горникевича та 3 – М. Чубатого), звідки черпаємо інформацію про існування на початку 1950-х рр. планів перенесення архівних колекцій з Відня до США та передачі останніх під опіку НТШ у Нью-Йорку.

Заключну частину книги складають спогади сина – О. Горникевича, які відкривають родинний світ Горникевичів, дозволяють відчуту духовну атмосферу родини [3].

Цінним матеріалом для пошуковців є додатки до книги, у яких вміщено анотований покажчик персоналій, згадуваних у дослідженні та у тексті документів, численні фотоматеріали з родинного архіву Горникевичів. Центральне місце у додатках посідають німецькомовні джерела, які стосуються українських архівних колекцій у Відні. Серед них – "Інвентар спадщини В. Липинського" як один з найвагоміших підсумків праці архівіста. М. Палієнко підкреслює, що "Інвентар" є "тим незамінним "ключем", без якого нині неможливо здійснити цілісну реконструкцію архіву В. Липинського, і водночас комплексно дослідити його життєвий шлях, наукову та ідейну спадщину" [3, с. 14].

У межах статті зупинимося на деяких аспектах підготовки до видання фундаментальної документальної збірки "Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe" – "Події в Україні 1914 – 1922 років у світлі історичних документів" у чотирьох томах, без якої, на переконання автора, "нині не може обійтися жоден дослідник історії Східної Європи періоду Першої світової війни та кількох повоєнних років" [3, с. 28].

М. Палієнко наводить свідчення, що уперше про проект видання збірника документів "про українські справи" з Австрійського державного архіву, Т. Горникевич згадував у листі до Є. Зиблікевича від 30 листопада 1962 р., який схвалив ідею і запропонував розміщувати документи на сторінках часопису "Америка" [3].

Спочатку Т. Горникевич пропонував видати документи німецькою та українською мовами [4]. З метою найкращого опрацювання матеріалів він вважав за доцільне виготовити фотокопії документів. За попередньою оцінкою, Т. Горникевич розраховував витратити на переклад і передрук на друкарській машинці 1 500 сторінок [4].

Упродовж 1966 – 1969 рр. вийшли чотири томи збірника "Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe", у яких було вміщено 1134 німецькомовних документа з Австрійського державного архіву, що стосувалися історії австро-українських відносин періоду Першої світової війни та кількох повоєнних років (1914 – 1922 рр.). Загальний обсяг видання становив близько 2000 сторінок. Перший том містив англomовну передмову від Наукової ради ССДІ ім. В. Липинського, а також дві німецькомовні передмови самого упорядника та професора Віденського університету В. Плехля [3].

М. Палієнко констатує, що "інформаційний потенціал документів, опублікованих Т. Горникевичем на високому фаховому і науковому рівні, вже впродовж п'яти десятиліть широко використовується дослідниками українсько-австрійських та українсько-німецьких відносин" [3, с. 33]. Серед істориків, які активно використовували у своїх працях історичні джерела, введені до наукового обігу Т. Горникевичем, вона наводить імена В. Біля, П. Боровського, Т. Гунчака, Ф. Гольчевського, А. Каппелера та інших.

Для прикладу, характеристика публікацій Т. Горникевича, зокрема, видання "Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe" міститься у публікаціях українського історика О. Кураєва [1 – 2].

Основний масив опублікованих у збірниках матеріалів становили внутрішня документація органів державної влади Австрії, документи українських громадських і політичних організацій та

дипломатичне листування. На думку О. Кураєва, наукова інформація, яку містить видання Т. Горникевича, складає фактологічне та аналітичне підґрунтя австрійських і німецьких публікацій з таких питань, як плани Австро-Угорщини й Німеччини щодо України у 1914 – 1918 рр., діяльність Союзу визволення України, мирні переговори у Бресті-Литовському, окупація України у 1918 р.

Важливим для істориків-пошуковців є високий археографічний рівень опрацювання документів і підготовки видання, кожен том якого містить ґрунтовну історичну передмову, в якій Т. Горникевич характеризує зміст основних груп документів, підготовлені детальні текстуальні та змістові коментарі, розгорнуті предметно-іменний та географічний покажчики, які значно полегшують пошук необхідної інформації та використання документів сучасними дослідниками.

Отже, праця Т. Горникевича-архівіста щодо впорядкування українських архівних збірок першої половини ХХ ст., а також сучасні дослідження, присвячені аналізу цієї постаті, зокрема праця М. Палієнко, є важливим внеском в українську історичну науку.

Список використаних джерел

1. Кураєв О. О. Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914 – 1922 рр. (за публікацією Т. Горникевича) / О. Кураєв // Архіви України. – 2000. – № 1 – 3. – С. 97 – 102.
2. Кураєв О. О. Український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни: автореферат дис.... докт. іст. наук: 07.00.02 / О. О. Кураєв; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2006. – 26 с.
3. Палієнко М. Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні / М. Палієнко – К. : Темпора, 2012. – 688 с.
4. Події в Україні 1914 – 1922 рр. у світлі історичних документів : Доповідь о. Т. Горникевича у Домі Нансена у Відні в травні 1965 р. // Bohoslovia. – № 48. – Р. 101 – 121.
5. Пундій П., Ганіткевич Я. Горникевич Теофіл / П. Пундій, Я. Ганіткевич // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 6. – С. 274 – 275.
6. Щуровський М., Стернюк О. Родина Горникевичів / М. Щуровський, О. Стернюк // Матеріали ІV міжобласної генеалогічної конференції "Український родовід" (27 – 28 березня 2004 р.). – Львів, 2005. – С. 347 – 348.

Hrynychuk O.

THE CONTRIBUTION OF T. HORNYKEVYCH INTO THE ORDERING OF THE UKRAINIAN ARCHIVE COLLECTIONS OF THE FIRST PART OF THE XX CENTURY: MODERN OUTLOOK.

The article deals with an actual problem of the ordering of the Ukrainian archives.

The main consideration is given to the contribution of T. Hornykevych into the ordering of the archive of the government of Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) and the personal archive of V. Lypynsky, in particular.

There has been given the analysis of the activity of the archivist T. Hornykevych from the point of view of modern researchers.

Key words: *Ukrainian archive collection, the first part of XX century, T. Hornykevych.*

УДК 94(477) (092)

Богдан Гринюка

ВНЕСОК ІВАНА СТАРЧУКА У ЗАСНУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1940–1941 РР.)

Ім'я Івана Даниловича Старчука тісно пов'язане з Львівським університетом (тепер – Львівський національний університет імені І. Франка), у якому він навчався і активно займався науковою і викладацькою діяльністю. Крім цього, у Європі й Україні, учений відомий як мистецтвознавець, антикознавець та археолог слов'яно-руського часу. Незважаючи на це, поза увагою науковців залишається низка актуальних питань щодо його особистості та творчої спадщини. Тому висвітлення внеску І. Старчука у заснування археологічного музею Львівського університету заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Джерельну базу представленого дослідження становлять матеріали Державного архіву Львівської області [6–10], архіву Львівського національного університету імені І. Франка [2–4] та

архіву Інституту археології Львівського національного університету імені І. Франка [1], у яких міститься інформація про наукову діяльність І. Старчука у Львівському університеті.

В історичній літературі, цю проблему частково розглядали у своїх працях Р. Чайка [12] і Я. Погоральський [11]. Однак автори лише наголошували на призначенні ученого на посаду завідувача археологічного музею Львівського університету. На сьогодні, узагальнений аналіз музейної діяльності ученого зробив автор цього дослідження у статті "Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.)" [5, с. 114–130].

Об'єктом дослідження є наукова спадщина І. Старчука.

Предметом дослідження – з'ясування внеску І. Старчука у заснування археологічного музею Львівського університету.

Метою наукового дослідження є аналіз внеску І. Старчука у заснуванні археологічного музею Львівського університету (1940–1941 рр.).

Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: розкрити діяльність І. Старчука у заснуванні археологічного музею Львівського університету та оцінити внесок ученого у створення тематико-експозиційного плану музею.

У 30-х роках ХХ ст. внаслідок масштабних розкопок зросло значення археології, що призвело до нагромадження значної кількості знахідок. Тоді ж у Львівському університеті археологія розвивалася на основі двох кафедр: класичної археології (завідувач – професор Е. Булянда) і кафедри праісторії (завідувач – професор Л. Козловський), які завідували значні археологічні колекції [11, с. 322].

З початком окупації західноукраїнських земель СРСР відбулися зміни у різних сферах життя. Встановлення радянської влади супроводжувалося радянізацією, прояви якої призвели до усунення з керівних посад поляків та їх заміщення лояльними до нової влади особами. Зі створенням історичного факультету Львівського університету (1940 р.) і звільненням викладачів постала проблема кваліфікованих кадрів. Одним із прикладів є наказ № 125 ректора університету М. Марченка від 7 лютого 1940 р. про створення археологічного музею й призначення І. Старчука його завідувачем [2, арк. 48]. На нашу думку, призначення ученого зумовлювалося його значною науковою фаховістю та інтересом до вивчення археології.

Основою створення музейної експозиції стали археологічні колекції матеріалів з кафедр класичної археології і праісторії Львівського університету [11, с. 322].

Вважаємо, що спочатку І. Старчук створив тематико-експозиційний план, згідно з яким під час побудови експозиції враховувалися хронологічний та тематичний принципи. Усвідомлюючи, що незначна частина матеріалів формуватиме постійну експозицію, здійснив облік й провів інвентаризацію та каталогізацію музейних колекцій. Відзначимо, що вирішальну роль у формуванні засад музею відіграв його досвід роботи з археологічними колекціями у європейських установах міжвоєнного періоду. На жаль, через суб'єктивні та об'єктивні обставини документація не збереглася.

Висвітлюючи діяльність І. Старчука у заснуванні археологічного музею Львівського університету, варто розглянути і його статут. Так, у Державному архіві Львівської області зберігаються два проекти статуту археологічного музею: "початковий" – 6 грудня 1940 р. і "завершальний" – 9 грудня 1940 р. [6, 5 арк.]. Зауважимо, що у статуті відсутня інформація, яка вказувала на авторство. Можемо лише припустити, що один із авторів був І. Старчук, який перебував на посаді завідувача археологічного музею.

Згідно зі статутом основне завдання музею полягало у "науково-дослідницькій діяльності та допомозі студентам і кафедрі археології університету у підготовці молодих наукових кадрів по археології" [6, арк. 1–2, 4–5]. Зауважимо, що структурно музей складався з трьох відділів: науково-дослідного, експозиційного, фондового та кабінетів лабораторії і фотолабораторії. У тексті статуту чимало уваги приділено розвитку навчальної бази для викладання історичних дисциплін у стінах закладу. Також вдало продумано, що в "обов'язковому порядку" у всіх відділах археологічного музею повинні проходити навчальну практику студенти, спеціалізація яких археологія і музеєзнавство [6, арк. 2, 5].

Проходження студентами практики та опрацювання матеріалів сприяло розвитку їх практичній складовій наукової праці. Для цього І. Старчук запропонував наступний штат археологічного музею: "керівник, 3 старших наукових робітники, які завідували секторами: докласового суспільства, рабовласницького суспільства, феодального суспільства, молодший науковий робітник – лаборант, препаратор-реконструктор, рисівник-художник, фотограф – спільний з кафедрою археології та прибиральник" [6, арк. 2, 5].

У "завершальній" редакції статуту археологічного музею від 9 грудня 1940 р. вказано, що "керівництво Археологічного Музею ЛДУ підлягає деканові Історичного Факультету ЛДУ та через нього Проректору по науковій частині ЛДУ. План науково-дослідної праці Археологічного Музею ЛДУ складається і затверджується Науковою Радою Археологічного Музею ЛДУ..." [6, арк. 3, 5]. Отже, статут регламентував завдання музею та формував чітку структуру підлеглих і звітності.

У 1941 р. І. Старчук планував здійснити наукове відрядження з метою дослідити "скіфо-грецьку культуру". Зауважимо, що за два місяці учений повинен був опрацювати музейні колекції Києва, Москви, Керчі, Херсону, Ленінграду [3, арк. 9]. Його зацікавлення викликane тим, що він цікавився проблемою дослідження античної культури Причорномор'я. Підтвердженням цього факту є спогади ученого під назвою "Подорож. Британський музей", написані польською мовою, які зберігаються в Інституті археології Львівського національного університету ім. І. Франка. У них І. Старчук описав враження з відвідин Лондона, де особливу увагу приділив музею Вікторії й Альберта, Національній галереї та опрацюванню колекцій Британського музею [1].

Після закінчення війни він читав студентам історичного факультету курс "Археологія скіфів і грецькі колонії Причорномор'я" і спецкурс "Скіфи і грецькі колонії Причорномор'я" [7, арк. 2]. Наукова поїздка І. Старчука мала також на меті ознайомлення з формуванням тематико-експозиційного плану і оцінки радянської моделі музеїв. Однак здійсненню планів ученого завадила радянсько-німецька війна.

З початком німецької окупації Львова діяльність університету, зокрема археологічного музею, припинилася. З відновленням діяльності університету в 1944 р. і аж до смерті у 1950 р. І. Старчук активно займався науковою та викладацькою діяльністю. З 1944 р. учений працював на кафедрі археології у Львівському державному університеті ім. І. Франка за сумісництвом на 0,5 ставки, а основним місцем роботи був відділ археології АН УРСР (тепер відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) [4, арк. 3].

Отриманий ним матеріал під час польових пошукових робіт зберігався не лише у фондах відділу археології, тобто за основним місцем роботи, але й складав основу колекцій майбутнього археологічного музею університету. Зокрема, у звіті кафедри стародавньої історії та археології від 14 червня 1949 р. повідомляється про відновлення археологічного музею. Там же зазначено, що "потрібно призначити завідувача музеєм, лаборанта, препаратора і забезпечити музей необхідним обладнанням" [8, арк. 7 зв.]. На ухвалу кафедри міг впливати І. Старчук з метою відновлення і функціонування археологічного музею.

До формування музею долучилися усі члени кафедри стародавньої історії та археології (пізніше кафедра стародавньої історії і середніх віків). Відрадно, що значну допомогу в організації музею надавав А. Брагінець, тогочасний декан історичного факультету, а поповненням експонатів займався І. Старчук. Упродовж 1949/1950 н. р. А. Брагінець, І. Старчук та Л. Свистунович формували експозиційні зали археологічного музею [10, арк. 8]. Серед яких І. Старчук займався поповненням археологічних експонатів, виявлених під час стаціонарних розкопок з Ольвії, Пліснеська, Галича та інших місць. У цей час учений разом із трьома студентами-археологами побував у археологічній експедиції у Ольвії. Після завершення експедиції до музею дослідник привіз близько 200 експонатів, які стали основою скіфо-сарматської доби археологічного музею [4, арк. 34–35]. Крім цього, "завдяки зусиллям кафедри" частину археологічних експонатів з "обласного археологічного музею Львівського філіалу АН СРСР" передано на баланс Львівського державного університету ім. І. Франка [10, арк. 8]. Особлива заслуга в цьому належить І. Старчуку, який працював старшим науковим співробітником у відділі археології АН УРСР [4, арк. 5].

Музейні експонати учений використовував під час заняття як ілюстративний і наочний матеріал. Зокрема, під час лекцій з археології та історії докласового суспільства він систематично використовував діaposитиви із музейної колекції, а також проводив навчальну екскурсію студентам І курсу історичного факультету [9, арк. 5–5 зв., 11].

Надалі продовжувати діяльність у Львівському університеті учений не зміг. У зв'язку з хворобою його звільнено з посади за власним бажанням, а 12 листопада 1950 р. він помер.

Отже, у досліджуваній період І. Старчук поряд з викладацькою діяльністю займав посаду завідувача археологічного музею Львівського університету, завдяки якому сформовано музей, розроблений статут і тематико-експозиційний план. У повоєнні роки основна заслуга ученого – відновлення археологічного музею на кафедрі стародавньої історії та археології.

Список використаних джерел

1. Архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка, ф. 15, оп. 1, спр. 4, 17 арк.

2. Архів Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка), Книга наказів ректора № 125 від 7 лютого 1940 р., арк. 48.
3. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 412, арк. 9.
4. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 2415, 48 арк.
5. Гринюка Б. Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.) / Б. Гринюка // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 114–130.
6. Державний архів Львівської області, ф. Р-119, оп. 1, спр. 2024, 5 арк.
7. Там само, ф. Р-119, оп. 17, спр. 53, 12 арк.
8. Там само, ф. Р-119, оп. 17, спр. 124, 7 арк.
9. Там само, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151, 12 арк.
10. Там само, ф. Р-119, оп. 17, спр. 152, 8 арк.
11. Погоральський Я. Археологічний музей Львівського університету – 40 років з часу відновлення діяльності / Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 321–325.
12. Чайка Р. Музей археології та кабінет спеціальних історичних дисциплін / Р. Чайка // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга [Упор. О. Вінниченко, О. Целуйко]. – Львів, 2000. – С. 62.

Grynyuka B.

THE CONTRIBUTION OF JOHN STARCHUK IN ESTABLISHING ARCHAEOLOGICAL MUSEUM UNIVERSITY OF LVIV (1940-1941 YEARS).

In article on the basis of analysis the archival materials research the scientific activities Ivan Starchuk. The main attention is paid to the contribution of the scientist in establishment of the archaeological museum in the University of Lviv.

Key words: John Starchuk, Ivan Franko National University of Lviv, archaeological museum, statute of the museum, archeology.

УДК 930.2 + 94(477) "192/199

Сергій Гуменний

ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДІВ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ НА СТОРІНКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАНТСЬКОЇ ПРЕСИ 30-Х РР. ХХ СТ.

У міжвоєнний період суцільна українська етнічна територія була розподілена між УСРР(УРСР), Румунією та Польщею. Кордон, встановлений по ріці Збруч, відтепер був стіною "радянської фортеці в облозі" [3, с. 150], заручниками якої стала більшість українського населення. Проте трагедія "стіни", яка ділила український народ, не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній історіографії. Натомість маємо розрізнені факти із історико-краєзнавчих праць Н. Мизака, зокрема, у книзі "За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА" [4] та альманасі "Літопис Борщівщини", де розміщено дослідження І. Скочиляса [10]. Для хоча б часткового виправлення цієї історіографічної прикрасі, ми вдаємося до критичного розгляду свідчень тогочасної західноукраїнської та емігрантської преси, зокрема газет "Діло" і "Новий час" [11], "Свобода" [1; 2], які рясніють повідомленнями означеного змісту, виражаючи до певної міри тенденційне розуміння галицьким суспільством процесів по той бік Збруча.

Варто наголосити на актуальності досліджуваної проблеми, оскільки її концептуальний, заснований на залученні широкого спектру джерел розгляд дає нам можливість зрозуміти особливості та причини переходів радянсько-польського кордону, проливає світло на діяльність органів держбезпеки та прикордонних служб обох сторін, дозволяє зробити висновки не лише про поширеність явищ втечі з УСРР (з 1937 р. УРСР) (що класифікувалось статтею 54а Кримінального кодексу УСРР 1927 р. під редакцією від 20.07.1934 як державна зрада і каралась стратою з конфіскацією майна або позбавленням волі терміном на 10 р.), а й про причини антибільшовицьких настроїв у західноукраїнському прикордонні.

Що ж, власне, змушувало галицьку та українську заокеанську пресу називати героями осіб, що класифікувались радянською державою як зрадники? Чому український селянин, який віками був прив'язаний до землі, раптом рятується втечею із країни "робітників та селян"? Ця стаття – спроба відповісти на ці та інші питання, які виникають у процесі розгляду проблеми переходів радянсько-польського кордону на шпальтах західноукраїнської та емігрантської преси міжвоєнного періоду.

Розпочнемо із хоча б часткового означення основних причин здійснення акту втечі громадянами радянської держави. Гортаючи сторінки поживтілих від часу західноукраїнських періодичних видань, можемо помітити певну тенденцію – починаючи з 1930-х рр., з'являються регулярні повідомлення, що, внаслідок політики розгортання колективізації та антирелігійних кампаній в Радянській Україні, селянські протести та повстання набувають масового характеру. Аналогічні твердження висуває сучасна закордонна історіографія: "Поєднання розкуркулення та колективізації спустошило село й підштовхнуло селян до того, що деякі історики вважають другою громадянською війною <...> Лише в 1930 році селяни провели понад 13 тис. "масових акцій", до яких приєдналося понад 3 млн. учасників", – стверджує американський історик Норман Наймарк [6, с. 55]. Отже, розкуркулення, колективізацію та релігійну політику нової влади можна вважати причиною усе частіших спроб "випробування на міцність" радянського кордону українськими селянами. Спробуємо перевірити це твердження, надаючи слово тогочасним періодичним виданням західноукраїнських земель та української еміграції. Повідомлення очевидців, що містяться там, глибоко вражали пересічного галицького та волинського читача, адже розкривали, хоч і до певної міри тенденційно, картину докорінної ломки традиційного укладу селянського життя, придушення економічної ініціативи та переслідувань національно свідомого елемента українського суспільства [5, с. 3].

Зокрема, газета "Діло" рясніє повідомленнями про спроби переходу кордону, висвітлює особливості "радянського життя" прикордоння та наводить сумну статистику розкуркулення по той бік Збруча. У номері за 22 березня 1930 р. зустрічаємо замітку "На радянсько-польському кордоні". У ній йдеться про втечу 40 селян із спалених за опір колективізації сіл до Чучави Великої Волинського воєводства, а також подаються свідчення про реквізиції зерна і напівголодне існування радянських колгоспників [5, с. 3]. Наступне свідчення не змусило себе довго чекати – його зустрічаємо вже в номері "Діла" від 25 березня 1930 р. У статті "По тім боці Збруча (лист із Борщева)" описуються жахи колективізації та антирелігійної кампанії в селах Шустівці та Чернокозинці (сучасна Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський район), які спостерігали галицькі селяни, "відхрещуючись на згадку про більшовицьке царство <...> дітей страшать більшовиками". Також ця стаття містить згадку про гурт дітей, які кричали до селян Залісся (Борщівського повіту) "Дайте хліба!" і отримували його від закордонних земляків [7, с. 3]. У тому ж номері "Діло" читаємо про посилення прикордонного режиму: "Що три тижні змінюють старшин і підстаршин <...> вістки про те, що більшовики вивозять всіх неприхильних собі підтверджуються...". Далі наводяться особливості "радянського життя" прикордонного села: "Тепер селянам відібрано землю цілком, забрано інвентар <...>, не можна по своїх хатах навіть варити їсти. На це є збудована в селі спільна кухня <...>. Неділю скасовано. Свята також. Днем відпочинку призначено п'ятницю, але і в цей день працювали до год. 11-ої перед полуднем..." [7, с. 3].

Напевно, не варто описувати, які почуття викликали подібні повідомлення у глибоко традиційному та національно зорієнтованому соціумі галицького Надзбруччя. Однак ще яскравішими ці враження ставали тоді, коли західні українці на власні очі бачили ознаки діяльності радянської влади. Такі свідчення надруковано на другій шпальті емігрантської газети "Свобода", що потрапила до рук передплатників на теренах США в суботу 19 квітня 1930 р. Стаття повідомляла про арешт духівника одного з прикордонних сіл УСРР з метою перешкодження великоднім богослужінням. "Люди рішили вислати на той бік кількох, щоб бодай свячених яєць принести, – свідчили перебіжчики, – та довідався про це сількор (сільський кореспондент) і доніс червоним. І прийшло в село військо <...> нікого не випускали <...> все ж кільком молодшим господарям вдалося пуститися до річки". Населення, якому війська спробували заступити дорогу до річки, пішло під кулі з вигуками: "Стріляйте! Нам і так не життя, а мука!" [2, с. 2]. Проте двом особам усе ж вдалось дістатись правого берега Збруча, де їх – за пропозицією голови читальні "Просвіти" Грицька Білика – було обдаровано "кошиками повними святочних яєць" та надано допомогу для зворотного переходу кордону. До цього ще варто додати, що перебіжчики могли розраховувати лише на добровільну допомогу українського населення та мусили переховуватись також і від польської влади, яка погрожувала їм екстрадицією. Особи, які потрапляли у руки польських прикордонників, негайно передавались радянській стороні, де на них чекало ув'язнення або вища міра покарання [11].

Найбільшої частоти випадки нелегального переходу кордону досягли у трагічному 1933 році, коли вагомою причиною втечі стало бажання жити, а не померти у охопленій голодомором Радянській Україні. Зокрема, американська газета "Свобода" від 11 червня 1933 р. інформувала передплатників, що "останніми роками <...> на одному Борщівському відтинку [радянсько-польського кордону – С. Г.] перейшло з того боку поверх 300 втікачів" [10, с. 103]. Ця цифра, якщо

вона відповідає дійсності, могла бути й більшою, якби не прикордонний режим, який радянська влада постійно посилювала. "Тодішній польсько-радянський кордон нагадував неприступну фортецю <...>. Як згадували жителі Борщівщини, повсюди на лівому березі Збруча стояли секретні пости, кулеметні гнізда, колючий дріт", – стверджує один з провідних вітчизняних істориків Ігор Скочиляс [10, с. 97 – 99].

Можна лише дивуватися героїзмом відчайдухів, що зважились на втечу, або намагалися зрозуміти усю трагічність безвиході, яка штовхала їх долати кордон розміщений у природному каньйоні, оснащений таємними сховками, дротяними загорожами і кулеметними точками. Кореспондент міжвоєнної західноукраїнської газети "Новий час" Олесь Степовий у статті "Там де Збруч річку проходили..." 22 серпня 1930 р. яскраво описує прикордонний режим у районі Скали-над-Збручем (сучасне смт Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області), розвинуту мережу засідок "чекістів", місячну відпустку та винагороду в розмірі 100 рублів прикордонникові, який убивав перебіжчика. Проте саме тут, поблизу Скали-Подільської, здійснив успішну втечу з Радянської України колишній сотник армії УНР Віталій Юрченко (Карась-Галинський), який перейшов Збруч та залишив нам спогади "Пекло на землі", якими у 1930-х зачитувалась вся Західна Україна [12].

Також радянська сторона здійснювала спроби розбудови власної мережі по той бік кордону і "більшовицькі агенти, яких ГПУ-НКВС закидало до краю, – стверджує Н. Мизак, – виявляли мережу національних товариств, їх чисельність та активістів", що згодом відіграло важливу роль у "радянзації" Західної України після 17 вересня 1939 р. [4, с. 17].

Аналіз свідчень про причини переходів радянсько-польського кордону, діяльність органів держбезпеки та прикордонних служб дозволяє зробити висновки не лише про поширеність явищ втечі з УСРР, а й про причини антибільшовицьких настроїв у західноукраїнському прикордонні. Підтримка культурних та наукових діячів українського закордоння дозволяла УСРР, до певного часу, наживати політичного капіталу у розумінні зростання кількості симпатиків та співчуваючих українській соціалістичній державі впродовж 20-х рр. ХХ ст., проте широке використання репресій, голодомор та згортання "українізації" викликали неприховане обурення також у населення Західної України. Каталізатором антибільшовицьких настроїв стали втікачі з "країни Рад". Їх вустами до західноукраїнського суспільства промовляла жахлива радянська дійсність, яка була ледь чи не головною, ретельно прихованою таємницею СРСР, адже "легше дістати книжки та журнали з африканських колоній, ніж з Харкова", – стверджував М. Рудницький у фейлетоні, присвяченому загибелі Миколи Хвильового ("Діло", 19 травня 1933 р.) [9, с. 2].

Подібний інформаційний вакуум не був випадковим. Радянська держава, яка на початку 30-х рр. ХХ ст., за висловом О. Рубльова та Ю. Черченка, "з фантастичною швидкістю еволюціонувала в бік тоталітаризму" [8, с. 124], з допомогою політики розкуркулення та колективізації знищувала економічно самостійний елемент суспільства – українське селянство, заганяла у рамки марксистсько-матеріалістичного розуміння інтелігенцію та докладала масштабних зусиль для формування культу особи "батька народів". Офіційна преса СРСР рясніла ледь чи не військовими закликами, що яскраво ілюстрували крутий поворот державної політики: "Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм! Міцніше вдар по куркулю, по рвачах, по дезорганізаторах хлібозаготівлі! Ні одного центнера приватнику! За виконання плану хлібозаготівлі!" [3, с. 156]. "Заспокоєння" бунтівного селянства радянською владою здійснювалось широким спектром методів і тому західний кордон мав бути абсолютно непроникним, щоб світова громадськість бачила лише усміхнені обличчя населення на пропагандистських плакатах країни, що здійснила карколомний господарський підйом на фоні світової економічної кризи 1929–1932 рр.

Українські селяни, вчителі та священнослужителі, переходячи кордон під загрозою тоталітарного режиму, здійснили крок великої, з погляду консолідації українства, історичної ваги, адже втікачі шукали порятунку не у інших держав, а звертались до закордонних українців. Також факти втеч громадян СРСР із своєї країни можна розглядати як "лакмусовий папірець", що сигналізував про переродження "країни робітників і селян" у тоталітарний режим культу особи. Причини втеч підтверджували відсутність ознак суверенітету УСРР (УРСР), недотримання національних, особистих та релігійних прав населення. Відчуття, які переживали українці, і ті, що втікали від радянської влади, і ті, які переховували "іноземців" від польської адміністрації, спричинилися до виникнення глибоких психолого-світоглядних зв'язків у середовищі розділеного кордоном українства і можуть бути ілюстрацією утвердження соборницьких тенденцій серед українського народу.

Список використаних джерел:

1. Великдень по обох боках Збруча // Свобода. – 1930. – 19 квітня. – Число 91. – С. 2.
2. Втікачі з того боку (лист з-над Збруча) // Свобода. – 1933. – 11 червня.
3. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / [Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А. та ін.]. – Київ: Генеза, 2004. – 256 с.
4. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА / Нестор Мизак. – Чернівці: "Буковина", 1998. – 447 с.
5. На радянсько-польському кордоні // Діло. – 1930. – 22 березня. – С. 3.
6. Наймарк М. Норман. Геноциди Сталіна / Наймарк М. Норман / Пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 135 с.
7. По тім боці Збруча // Діло. – 1930. – 25 березня. – Число 66. – С. 3.
8. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті рр. XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. "Наукова думка", 1994. – 351 с.
9. Рудницький М. Микола Хвильовий / М. Рудницький // Діло. – 1933. – 19 травня. – С. 2.
10. Скочилиас І. Свідчення жителів Борщівщини про голодомор і репресії на Радянській Україні / І. Скочилиас // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1994. – Випуск п'ятий. – С. 96 – 103.
11. Степовий О. Там де Збруч річку проходили / О. Степовий // Новий час. – 1930. – 22 серпня.
12. Юрченко В. Пекло на землі / В. Юрченко. – Львів. "Червона калина", 1994. – 377 с.

Gumennyi S.

THE PROBLEM OF TRANSITION OF THE SOVIET-POLISH BORDER ON THE PAGES OF WEST UKRAINIAN AND EMIGRANT PRESS 30S OF THE XX CENTURY.

The article examines interpretation of coverage West Ukrainian and emigrant press the numerous transitions of the Soviet-Polish border in the 30th years of XX century. The reasons for state border crossing and the impact of this phenomenon on the attitude of Western Ukrainian society concerning the Soviet state.

Key words: *USSR, Poland, West Ukraine, interwar years, Soviet-Polish border, Western Ukrainian press.*

УДК 329.7(477)

Віталій Коцур, Леся Домбровська

КОНГРЕС НАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄДНУЮЧИЙ ЧИННИК ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Етнічні процеси України посідають провідне місце серед наукових досліджень сьогодення. Актуальним постає питання участі представників етнічних спільнот і національних меншин України у розвитку політичного, духовного та культурно-громадського життя держави.

Проблему розвитку, становлення і функціонування етнонаціональних спільнот у перше десятиліття незалежної України у своїх працях частково висвітлювали провідні науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Зокрема, Панчук М.І., Котигоренко В.О., Войналович В.А., Рафальський О.О., Євтух В.Б., Калакура О.Я., Ніколаєць Ю.О, Ковач Л.Л., Коцур В.В. та інші [11]. Дослідники чітко окреслили внутрішню й зовнішню структуру етнічного населення України як на регіональному, так і загальнодержавному рівні та визначили основні перешкоди на шляху інтеграції етнонаціональних спільнот в українське суспільство.

З початком ХХІ століття структура досліджень етнополітичних процесів на теренах України значно змінилася. Особливу увагу цим явищам почали надавати дослідники – представники національних громад, об'єднань, етнічних, громадсько-культурних організацій. Так, у грудні 2001 року було створено всеукраїнську організацію – Конгрес національних громад України, яку очолили голова Спілки поляків України – Станіслав Костецький і Голова Союзу німців України – Георгій Мозер, пост виконавчого віце-президента зайняв Голова Асоціації єврейських організацій і общин України Йосиф Зісельс. Вище вказана організація об'єднує румунську, польську, литовську, естонську, молдавську, болгарську, німецьку, татарську, ромську, вірменську, угорську та єврейську національні громади. Відзначимо, що ці об'єднання тісно співпрацюють з громадськими організаціями кримських татар, греків та росіян [9].

Конгрес національних громад України має власний друкований орган – газету "Форум націй", на шпальтах якої висвітлюються основні проблеми та нагальні питання розвитку етнічних і національних спільнот. Газета виходить українською мовою і розповсюджується по всій території України [9]. Україномовність видання свідчить про збереження українських цінностей у середині

структури етнічних меншин, конституційність та правомірність дій, повагу до автохтонних культурно-духовних здобутків, розуміння необхідності утвердження суверенної і незалежної української держави.

Головним завданням Конгресу є інтеграція національних меншин України в українське суспільство. Задля досягнення цієї мети Конгрес організує конференції, круглі столи з проблем національних меншин, міжнаціонального спілкування, національної освіти, виховання толерантності. Проводиться моніторинг міжнаціональних, міжконфесійних відносин, стану толерантності у суспільстві [9].

Зокрема, для підтримання й розвитку толерантних відносин у 2002 році Конгресом було створено дитячий табір "Джерела толерантності". Нормативно-правове підґрунтя табору становить "Декларація принципів толерантності", підписана 16 листопада 1995 року на XXVIII Генеральній конференції ООН у Парижі. Щороку у таборі приймають участь понад 150 дітей від різних національних громад – вірмени, кримські татари, румуни, євреї, угорці, греки, болгары, поляки, литовці, татари, росіяни, німці. Кожен новий день вони проживають національним життям того чи іншого народу, через власний досвід знайомлячись з традиціями і особливостями кожної національності [10].

Конгрес національних громад України базується на обширній міжнародно-правовій та внутрішньодержавній законодавчій базі. Зокрема, основу правового забезпечення становить "Декларація прав національностей України" від 1 листопада 1991 р., Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р., Рамкова Конвенція Ради Європи Про захист національних меншин, підписана у Страсбурзі (Франція) 1 лютого 1995 року, Конституція України від 28 червня 1996 року, де вміщені основні права, принципи та положення гармонійного й повноцінного існування етнонаціональних спільнот на теренах незалежної України [1].

Відзначимо, що у перший рік свого існування, протягом листопада – початку грудня 2001 року, Конгрес національних громад України (КНГУ) провів підготовку випуску першого номера газети "Форум націй". Вже 6 і 20 грудня вийшли друком 1 і 2 номери газети зі вступною та організаційною тематикою. У липні-серпні 2013 було здійснено 134-й і 135-й випуск газети "Форум націй" [2].

З початком 2002 року на сторінках газети "Форум націй" висвітлювались питання передвибірчої ситуації в контексті міжнаціональних відносин, проведено семінар журналістів національних ЗМІ, відкриття міжнаціонального дитячого табору "Джерела толерантності" тощо. Крім того, спільно з Верховною Радою та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень проведено круглий стіл, присвячений десятиріччю прийняття Закону України "Про національні меншини". У жовтні 2001 р. було проведено Міжнародний Форум з культури і національної ідентичності на тему "Місцеві культури Криму і їхня роль у майбутньому України" та семінар "Майбутня роль Європейської хартії регіональних мов і мов меншин в Україні" [3]. На цих заходах було розглянуто проблеми національних меншин в Україні, вірогідності діаспорних малочисельних етнічних груп на збереження власної етнічної самобутності, здійснено пошук шляхів співпраці між органами виконавчої влади та громадськими організаціями національних меншин щодо застосування положень Європейської хартії регіональних мов в Україні. Завершальним етапом 2002 року стало проведення круглого столу, проблем формування та застосування Державної концепції етнонаціональної політики [3].

Актуальними питаннями КНГУ у 2003 році стали культурні, освітні, проблеми толерантності та правового забезпечення. Зокрема, 19 лютого 2003 року відбувся круглий стіл, присвячений проблемам будівництва єврейського общинно-культурного центру у Бабиному Яру. Поряд з цим 21 лютого було проведено круглий стіл "національна освіта: проблеми і перспективи", в якому взяли участь народні депутати Т. Прошкуратова, І. Гайдош, перший заступник голови Держкомнацміграції Р. Чилачава, співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Центру єврейської освіти та викладачі шкіл національних громад. На засіданні круглого столу обговорювалася Концепція та перспективи освіти в національних громадах України [4].

Крім вище згаданих питань та проблем національного відродження етносів України, у 2004 р. КНГ підписав Угоду про взаємодію та співпрацю між Блоком Віктора Ющенка "Наша Україна" [5].

2005 рік у розвитку Конгресу національних громад України пройшов під егідою міжнаціональної толерантності. Так, 9 березня було організовано та проведено прес-конференцію на тему "Держава і національні меншини: виклики часу" [6]. Вже 26 липня – 12 серпня було підготовлено та проведено першу зміну міжнаціонального дитячого табору "Джерела толерантності" в м. Трускавець Львівської області, в якій взяло участь 117 дітей та 30 вихователів. 15 – 29 серпня відбулась друга зміна міжнаціонального дитячого табору "Джерела толерантності" в с.м.т. Ясеня

Закарпатської області, де прийняли участь 121 дитина та 30 вихователів. Продовженням року толерантності стала презентація проекту "Клуб толерантності" в Києві, що проходила 1 жовтня, а 22 жовтня така ж презентація відбулась у Львові. Загалом, протягом усього року у клубі толерантності такі заходи проводилися один раз на тиждень. Крім того, у 2005 році вже було видано 12 номерів газети "Форум націй". Подібна діяльність конгресу спостерігалась і в 2006-2007 роках [6].

У 2008 році великого значення набуває газета УНГУ – "Форум націй". Зокрема, на її сторінках дедалі активніше висвітлюються проблеми етнополітики та культури національних громад України; щомісячно проводився моніторинг проявів ксенофобії та расизму в Україні; піднімаються питання громадського управління національних меншин у органах виконавчої влади. Особлива увага приділяється проблемам освіти та толерантності в Україні. Подібний напрям діяльності Конгресу спостерігається і в 2009 році, де чимало уваги було приділено питанням освіти, міжнародній та міжрелігійної толерантності серед дітей і молоді [7].

Початок 2010 року КНГУ розпочався під егідою міжнародного співробітництва, про що засвідчують дебатний проект Британської ради в Україні – "Вільний вибирати" (2010); діяльність Данської ради з питань біженців в Україні: інформаційна програма для дітей-біженців (2010); Програма "Матра" Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Будинку Анни Франк та Фонду Центрального та східноєвропейського книжкового проекту, "Українські книжки для виховання толерантності" (2009-2011) тощо [8].

Отже, активізація етнополітичних процесів в Україні спонукала провідних представників етнонаціональних спільнот долучитися до вирішення низки проблем загальнодержавного і міжнародного характеру, що перешкоджають повноцінній інтеграції національних меншин в українське суспільство. Зокрема, організація взяла на себе обов'язок сприяти поширенню міжнародної толерантності в середовищі автохтонного населення по відношенню до етнонаціональних груп і навпаки – збагачувати культурно-історичну спадщину своїх етносів та всіляко підтримувати й зміцнювати єдність і неподільність української нації.

Список використаних джерел

1. Конгрес національних громад України. Законодавство / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zacon/Zacon.htm>.
2. Конгрес національних громад України. Звіт – 2001 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2001>.
3. Конгрес національних громад України. Звіт – 2002 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2002>.
4. Конгрес національних громад України. Звіт – 2003 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2003>.
5. Конгрес національних громад України. Звіт – 2004 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2004>.
6. Конгрес національних громад України. Звіт – 2005, 2006, 2007 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2005>; <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2006>; <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvit-2007Rus.htm>.
7. Конгрес національних громад України. Звіт – 2008 – 2009 рік / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvity.htm#2008>; <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvit-2009Rus.htm>.
8. Конгрес національних громад України. Звіт – 2005 – 2010 роки / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zvit-2005-2010-1pol.htm>.
9. Конгрес національних громад України. Історична довідка / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/IstsprUkr.htm>.
10. Конгрес національних громад України. Табір "Джерела толерантності" – концепція і досвід / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Dzerellatab.htm>.
11. Список наукових співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Відділ національних меншин / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=4>.

Kotsur V., Dombrovska L.

CONGRESS OF NATIONAL COMMUNITIES UKRAINEHOW UNIFYING FACTOR OF ETHNIC COMMUNITIES

This paper provides a brief analysis of the Congress of National Communities of Ukraine and their influence organ - the newspaper "Forum of Nations" to form high-quality integrative processes of ethnic communities in Ukrainian society. It was found principles of tolerant relations in the middle of the Congress of National Communities of Ukraine and at the national level.

Key words: *Congress of National Communities of Ukraine "Forum nations" ethno-national communities and etnonatsionaonalnyh Institute for Policy Studies. IF Kuras, integration, ethnic and political processes, tolerance camp "Sources of Tolerance" legislation.*

УДК 94(477)

Ліна Лобатенко

КОЛЕКТИВНІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД НЕПУ

Багатоплановість і суперечливість соціально-економічного розвитку українського села в 1921-1929 рр. вже тривалий час привертає до себе увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Проте і на сьогодні ця проблема далеко не вичерпана. Актуальність всебічного дослідження усіх аспектів, пов'язаних із реалізацією засад непу в аграрному секторі економіки, визначається, насамперед, тим, що в українському селі розгорталися масштабні процеси, які не лише лягли в основу багатьох наступних історичних подій, але й потенціально могли дати їм зовсім інший вектор. У цьому контексті вважаємо досить важливим питання про розвиток колективних селянських господарств на території Черкаської округи як важливої складової сільського господарства всієї країни.

Після здобуття Україною незалежності вітчизняні історики отримали новий імпульс і свободу для дослідження й аналізу радянського періоду. Більше уваги стало приділятися висвітленню досвіду соціальних перетворень в ринкових умовах в Україні під час непу з метою його використання в сучасних умовах.

Значний вклад у вирішенні цих завдань було зроблено в працях, підготовлених співробітниками інституту історії НАН України, науковцями провідних вищих навчальних закладів країни. Зокрема, було створено ряд наукових праць, присвячених висвітленню окремих аспектів соціально-економічного розвитку українського села в період непу. Серед них привертає увагу монографія В. Калініченко "Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.)" [6], у якій дається ґрунтовна характеристика селянських господарств України в умовах нової економічної політики.

Цінні дослідження й зарубіжних вчених. Необхідно відмітити праці Е. Карра [7], С. Коена [8] та інших науковців, які стали авторитетними знавцями радянської історії. Їхні праці багаті на наукові підходи і значний обсяг цінного аналітичного матеріалу.

Отже, розвиток сільського господарства в період нової економічної політики є досить актуальним для багатьох науковців. Не стане зайвим розширити наукові знання з цього питання на регіональному рівні.

Черкаська округа належала до категорії найбільш агроперенаселених регіонів УСРР. Густота населення становила 132 чол. на 1 кв. км., а пересічна густота по Україні була 63 чол. Міське населення становило 10,8%, по Україні в середньому – 16,3%.

Аграрне перенаселення округи було офіційно визнано 1925 р. Наркомземправом. Показником гострого малоземелля була велика кількість господарств, що мали до 2 дес. землі на 1 господарство та до 5 дес. на 1 їдця. Таких в окрузі налічувалося близько 30 тис.

А в середньому по окрузі на 1 господарство припадало 3,4 га придатної і 2,9 га орної землі, на відміну від 5,3 га по Україні. На одне господарство припадало коней – 0,33, волів – 0,1, корів – 0,63. Польові посіви в середньому на одне господарство складали лише – 0,34 дес., посівів цукрового буряку – 0,11 дес. [3, с. 1-2].

Вирішення проблем аграрного виробництва радянська влада передусім бачила у створенні колективних селянських господарств. Така позиція була зумовлена тим, що в дрібному селянському господарстві важко провести дорогі роботи з поліпшення родючості землі, не можна широко застосовувати агрономічний персонал, а також не можна ввести доцільних сівозмін без попередньої довгочасної роботи по землевпорядженню та переселенню [9, с. 1].

Характерною рисою сільськогосподарського виробництва Черкаської округи було її дрібноземелля, а в зв'язку з цим гостро відчувалась бідність господарств на продуктивне тваринництво і засоби виробництва. Тому влада вирішила створити колективні господарства зі спільним реманентом і худобою для поступового відродження сільського господарства.

У 1920-х роках існувало три основні форми сільськогосподарських колективів: товариство громадського обробітку землі, трудова артіль – найголовніша, і найвища форма усуспільненого господарювання – комуна.

Товариство громадського обробітку землі – первісна форма колективізації сільського господарства. При ній цілком вільно обиралися організаційні форми господарювання. Основою об'єднання була трудова взаємодопомога і допомога реманентом, робочою худобою. Земля і увесь реманент (живий та неживий) окремих спільників товариства залишався в їх особистому володінні. Розрахунки між окремими спільниками встановлювалися по взаємній згоді на їх загальному зібранні. Повноважним членом товариства був власник дому або особа, що його заступала [11, с. 42].

Артілі мали такі ознаки: повне усуспільнення праці і реманенту спільників на всіх орних ґрунтах певної артілі, що повинні бути об'єднані в одній ділянці з єдиним планом господарювання. Садиба спільників і продуктивна худоба могла залишатися в індивідуальному користуванні – це було ознакою повної або неповної артілі. Таке об'єднання могло встановлювати правило відшкодування за громадське користування реманентом і худобою. Проте це відшкодування мало тільки допоміжне значення при розподілі продукції, правила якого встановлювало загальне зібрання, або воно визначалося кількістю їдців в артілі [11, с. 42].

Найвищим типом сільськогосподарського колективу вважалася комуна, яка передбачала повне усуспільнення праці і всіх виробничих засобів. Вступаючи до комуні, потрібно було повністю відмовитися від одноосібного господарювання, віддати все своє майно і свою трудову силу на спільне користування в єдиному господарстві. Розділ прибутків господарства не робився, кожний діставав по своїй потребі і в тих розмірах, на які було спроможне господарство. Комуна мала на меті організувати спільне життя та громадське харчування. Але, щоб перейти до цього виду господарства, необхідно було спочатку об'єднатися в артілі [11, с. 43].

Найбільша частина колективів Черкащини розташовувалася в лісостеповій та передстеповій частині округи. Це пояснюється проведенням тут землеустрійних робіт, після яких колективи одержали земельні ділянки з непридатних земель. Кількість колективів значно почала збільшуватися в 1923 і 1924 рр. у зв'язку із зростанням організаційної роботи влади по колективізації, провадженням землеустрою, збільшенням земельних ділянок. Зріст земельних площ колективів зумовлювався збільшенням кількості їх членів [2, с. 181].

В результаті заклику влади до переходу в колективи станом на 1 жовтня 1925 р. в регіоні працювало 6 комун, 401 артіль, 100 товариств спільного обробітку землі, всього – 507 колективів. Планом на 1926 р. передбачалося створити 75 нових колективів [5, с. 60].

Протягом січня-жовтня 1926 р. кількість комун збільшилась до 8. Почало працювати ще 42 повні артілі і 137 нормованих артілей. В окрузі у цей період працювали і товариства спільного обробітку землі, яких налічувалося 267 [5, с. 62].

Станом на 1.01.1927 р. функціонувало 495 сільськогосподарських колективів – 8 комун, 195 артілей та 292 товариства спільного обробітку землі. Ці колективи об'єднували близько 5 200 селянських дворів (26 тис. їдців) та 22 000 га землі.

Відповідно до земельного забезпечення колективи були дрібними організаціями. На 1 комуна припадало 68 га землі, на 1 артіль – 56 га і на 1 товариство спільного обробітку землі – 37 га [4, с. 24].

Важливим завданням влади була організація кооперативних установ, які б проводили кредитування, товарне постачання і збут продукції сільського господарства. В цей час в Україні діяв Український сільськогосподарський банк, який і керував роботою з кредитування селянських господарств. Його регіональними органами були Губернські сільськогосподарські банки, які були в усіх губернських центрах. На селі цими справами займалися сільськогосподарсько-кредитові кооперативні товариства, які об'єднувалися в спілки [10, с. 10].

В Черкаській окрузі на 1925 рік діяло 2 універсальних сільсоюзи, 1 буряк-союз, 151 універсальних сільськогосподарських союзів, 37 кредитних сільськогосподарських товариств, бурякових - 8, скотарських – 4, насінневих – 10, машинних – 24, садово-городніх – 23, молочарських - 4, меліоративних – 136. Щоправда, частина із вище згаданих товариств не набрала певних організаційних форм і не проводила роботи [1, с. 32].

В 1925 році в окрузі розпочиналася тракторизація сільського господарства. Трактори надавалися лише колективним господарствам. За наявності 75 тис. оброблюваної землі Сільбанком для придбання тракторів надавалися позики. Така схема тракторопостачання спрацьовувала і покращувала організацію сільськогосподарського виробництва округи [4, с. 143].

Отже, з 1920-х років в окрузі розвивалися три головні форми сільськогосподарських колективів: товариство громадського обробітку землі, трудова артіль, комуна та мережа кредитних і

збуто-постачальних кооперативних організацій. На них були покладені завдання з подолання основних проблем сільського господарства: малоземелля, кредитування та ведення новітніх операцій на ринку сільськогосподарської продукції.\

Список використаних джерел:

1. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО) - Ф. Р - 65. - Оп. 1. - Спр. 77 Ч. 1. - 100 арк.
2. ДАЧО. - Ф. Р - 65. - Оп. 1. - Спр. 77. Ч. 2. - 103 арк.
3. ДАЧО. - Ф. Р - 65. - Оп. 1. - Спр. 77. Ч. 3. - 101 арк.
4. ДАЧО. - Ф. Р - 65. - Оп. 1. - Спр. 137. - 167 арк.
5. ДАЧО. - Ф. Р - 81. - Оп. 1. - Спр. 19. Ч. 2. - 65 арк.
6. Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.) / В. Калініченко. - Х.: Основа. - 1991. - 129 с.
7. Карр Э. История Советской России. / Э. Карр. - Кн. 1: Т. 1 и 2. Перевод с англ. - М.: Прогресс. - 1990. - 768 с.
8. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888 - 1938. / Ст. Коэн. - Перевод с англ. - М.: Прогресс. - 1988. - 574 с.
9. Колгоспи повинні стати зразковими // Радянський селянин. - 1924. - № 16-17. - С. 1-2.
10. Про сільськогосподарський кредит на Україні // Радянський селянин. - 1925. - № 18-19. - С. 10-11.
11. Як можна організувати колгосп // Радянський селянин. - 1924. - № 16-17. - С. 42-44.

Lobatenko L.

COLLECTIVE PEASANT ECONOMIES ON THE TERRITORY OF MODERN CHERKASY REGION IN THE NEP PERIOD.

Development of agriculture of Ukraine in a soviet period is actual enough for modern scientists. For the best understanding of these problems it is necessary to study the regional features of edge. Therefore this work lights up problems related to the collective peasant economies on the walks of life of modern Cherkasy Oblast.

Key words: *peasant economies, capital goods, society of public till of earth, labour artel, commune.*

УДК 94(466.83/86)

Володимир Лукашів

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ "ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО" В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлено потребою дослідження інституційного оформлення "Товариства ім. М. Качковського" – провідної культурно-просвітньої та господарсько-економічної москвофільської організації.

Мета дослідження – проаналізувати історико-культурні передумови виникнення "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні, господарсько-економічні, культурно-просвітні процеси, що відбувалися в досліджуваний період.

Предмет дослідження – основні тенденції, закономірності й специфіка історико-культурних передумов виникнення "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує увесь спектр історико-культурних передумов виникнення "Товариства ім. М. Качковського". Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити характер передумов інституційного оформлення москвофільства у Східній Галичині.

Аналізуючи історіографічні праці та джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями. О. Терлецький аналізував розвиток інституційних оформлень москвофілів та народовців у 70-х рр. XIX ст. [1].

Дослідники М. Алексієвець та І. Зуляк у написаній в співавторстві праці [2] прослідкували інституційний розвиток та діяльність "Просвіти". Окрім того, автори торкнулися питання передумов виникнення "Товариства ім. М. Качковського", показали генезу й структуру його світогляду.

Російський чинник у суспільно-політичному житті галицьких українців в цілому і, зокрема, окремі аспекти історико-культурних передумов виникнення "Товариства ім. М. Качковського" аналізував О. Сухий [3].

Серед російських науковців задекларовану проблему досліджували М. Клопова [4, с. 300 – 306] та Н. Пашаєва [5, с. 117 – 132].

Отже, як свідчить аналіз історіографії досліджуваної проблеми, на сьогодні пропонується тема не знайшла системного й цілісного аналізу, що й сприяє науковій новизні цієї публікації.

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів про історико-культурні передумови виникнення "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, фонд 182 "Товариство ім. М. Качковського" [6 – 11].

Певна частина інформації, що стосується досліджуваної проблеми, подана у таких українських та російських періодичних виданнях, як тогочасних: "Слово" [12], "Нова зоря" [13], "Русская Рада: газета для народа" [14], "Церковные ведомости" [15], "Известия общества славянской культуры" [16], так і сучасних: "Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка" [17], "Вісник Львівської комерційної академії" [18], "Вісник Львівського університету" [19 – 20].

У 1772 р., в результаті Першого поділу Речі Посполитої, Східна Галичина потрапила під владу Австрійської імперії. З цього часу економічне, громадсько-політичне, культурне та релігійне життя східногалицьких українців було невіддільне від інших народів цієї багатонаціональної держави. Українці перейшли під владу Австрійської імперії "не як нація, або, бодай, як її частина, лише як географічна маса, що творить, правда, основу кожної нації, але не репрезентує її у великім культурнім поході людскости до найвищих духовних дібр" [2, с. 28].

Наслідком перебування Східної Галичини під владою Речі Посполитої було зруйноване національне життя. Шляхта та міщанство, які загалом були рушіями розвитку нації, в українців Східної Галичини зденаціоналізувалися. Українськими залишилися лише греко-католицьке духовенство і селянські маси, але й вони перебували у складних матеріальних умовах, були відкинуті існуючим суспільством від участі у його політичному і культурному розвитку [3, с. 37].

Непевна позиція австрійського уряду щодо українського населення Східної Галичини та засилля польських дідичів у краї зумовило те, що в середовищі української інтелігенції поступово збільшується кількість прихильників орієнтації на Росію, політична вага якої на міжнародній арені постійно зростала. Одним із формальних чинників такого схилення до Російської імперії були спільність історичного етноніма "руський" в його незначно відмінних фонетичних варіантах: руський, русин, руснак, русинець і навіть росіянин, перенесений на руський ґрунт через Грецію [4, с. 302].

Була ще одна внутрішня причина українського руху, що штовхала його до пошуку сильного союзника ззовні, – його значна мовно-культурна відірваність від української народної маси. Граматичні та літературні норми народно-розмовної мови перебували у зародковому стані, тому місцева українська інтелігенція та греко-католицьке духовенство не хотіли орієнтуватися на хлопську мову. Щодо церковно-слов'янської мови, то її погано розуміли навіть самі священники, а "язичіє" було штучним винаходом і було доволі непридатним для наукової творчості та громадсько-культурних потреб. Тому досить сприятливо на цьому фоні виглядала літературно розвинена російська мова [5, с. 119].

Спершу москвофільство в Східній Галичині сформувалося як мовно-літературна течія, ознаками якої були вживання і пропаганда російської мови та зацікавлення російською літературою. Орієнтація течії на Російську імперію зумовила те, що згодом її почали називати москвофільською. Однак вже на початку ХХ ст. почали висловлюватися думки, що "галицькі москвофіли" – це назва суспільно-політичного руху, яка дана місцевим населенням Східної Галичини, а самі вони називали себе "старорусинами" або "старорусами" [3, с. 66] чи "твердорусинами", протиставляючись прихильникам живої народної мови – "українофілам" [2, с. 23].

Москвофільство поширювалося у Східній Галичині при допомозі ідей панславізму. Одним з ідеологів цього напрямку був професор Московського університету М. Погодін, автор концепції етнічної та мовної єдності Галичини і Росії. Вперше учений побував у Східній Галичині у 1835 р., повертаючись із м. Праги до м. Москви. У м. Львові він зустрівся з декількома іншими російськими дослідниками з Росії, а саме науковцями і слов'янофілами: М. Надеждіним, П. Кіреєвським, Д. Княжевичем. Вони оглянули пам'ятники історії та архітектури м. Львова, зокрема Святоонофріївський монастир василіан, у якому познайомилися з прокуратором василіанських монастирів у Галичині В. Компаневичем [7, арк. 18].

Після відвідин М. Погодіним м. Львова зав'язалося листування між ним і галицькими діячами краю, зокрема Д. Зубрицьким, а також діячами "Руської трійці" – І. Вагилевичем та Я. Головацьким.

У листах до І. Вагилевича російський учений порушував питання народної мови, друкування руських книг, правопису й "азбучної війни" в Східній Галичині [18, с. 7]. Найактивніше М. Погодін листувався й співпрацював із галицьким ученим Д. Зубрицьким. З ініціативи останнього у Східній Галичині виникла так звана "погодинська колонія" або "гурток прихильників об'єднання з Великою Руссю" [13, с. 67], яка вважала немовби український народ належить до "єдиного русского народа", і так готувався ґрунт до "воссоєдінення Галиції з Росією" [14, с. 26]. До "погодинської колонії" входили такі літературні та громадські діячі, як: брати Я. Головацький та І. Головацький, І. Гулашевич, М. Малиновський, С. Шехович, І. Здерковський та інші [5, с. 86]. Упродовж 40 – 60-х рр. ХІХ ст. вони, поширюючи теорію М. Погодіна, приєднали до себе частину з консервативних кругів української інтелігенції Східної Галичини, яка захопилася ідеями панславізму [17, с. 391].

Загалом, після революції 1848 – 1949 рр. український національно-визвольний рух пішов на спад. Давався взнаки рутенський світогляд. Розчарована подвійною грою Відня частина рутенців, відданих австрійських патріотів, замість того, щоб повернутися до народу і у нього шукати підтримки, кинулись у іншу крайність – почали орієнтуватися на Російську імперію, до співпраці з "великоруським народом в надії, що москалі допоможуть їм здобути права від Австрії" [2, с. 31].

Як політична течія москвофільство почало остаточно формуватися у 50-ті рр. ХІХ ст. і вирішального прориву домоглося тоді, коли його ідеї прийняло вище греко-католицьке духовенство, яке національне питання зводило до обрядово-релігійних проблем, вбачаючи у церковній організації захист супроти польської експансії. Основну увагу греко-католицьке духовенство зосереджувало на боротьбі проти латинізації церковного обряду, збереження церковнослов'янської мови. Під впливом москвофільства консервативно настроєні представники української інтелігенції відмовлялися від рідної мови, як мови неписьменного селянства. Погляди тодішнього греко-католицького кліру висловив Д. Зубрицький: "Єсть мрачные изступленники или скоряе невыжды, прислушивавшіеся только простонародному разговору собсвенных слуг і работниковъ и желающіе теперь, что мы писали свою историю на областномъ наречьи Галицкой черны. Странное требование! Для простолюдина довільно молитвеник катехизиса и пластыря" [3, с. 47].

У 50-ті рр. ХІХ ст., пропагуючи москвофільські ідеї, розгорнув активну діяльність меценат східногалицького письменства, судовий радник М. Качковський. Хоча, як зазначено у "Енциклопедії Українознавства", "М. Качковський москвофілом ніколи не був" [13, с. 64].

Під впливом москвофільства перебувала також і консервативна українська інтелігенція. У 50 – 60-х рр. ХІХ ст. ця течія охоплювала досить широкий діапазон культурних і політичних орієнтацій – від симпатій та сподівань на допомогу з боку Російської імперії у боротьбі з поляками й угорцями аж до повного самозречення українського народу та визнання цілковитої єдності з Росією. Москвофільство почало відігравати провідну роль у культурному житті Східної Галичини, але воно не відображало корінних національних та соціальних інтересів нації. "Політичний курс москвофілів характеризувався національним нігілізмом, відсутністю віри у творчі можливості українського народу, соціальним консерватизмом, пасивністю та інертністю" [19, с. 87].

На нашу думку, ідейні принципи москвофільства були зумовлені географічною близькістю Східної Галичини до Російської імперії. Москвофільські діячі сподівалися на допомогу Росії у вирішенні питання польського свавілля у краї.

Спираючись на фактичний матеріал, можна стверджувати, що австро-угорська і польська верхівка на початковому етапі зародження й діяльності москвофільської течії у Східній Галичині були до певної міри зацікавленні у його існуванні для протистояння з українським національним і радикальним рухами.

Своєю сферою впливу москвофіли намагалися охопити усі верстви східногалицької суспільності. Вони користувалися "язичієм", зневажали рідну мову, намагались її будь-яким чином наблизити до російської, вживаючи церковнослов'янську мову з елементами польських, російських та українських слів, яку називали "княжим языком" або "языком вышного слога", "літературно вище образованным" [20, с. 247]. Москвофіли вважали, що варто мати одну літературну мову – для інтелігенції, а іншу – для простого народу [19, с. 87].

Москвофільський рух підтримувався консервативними колами української інтелігенції, яка вбачала особливу цінність у тих речах, які були спільними для усіх східних слов'ян: церковнослов'янська літургійна мова та церковний обряд, кирилиця, ювілейний календар, врешті старовинна назва "Русь" ототожнювалася з назвою "Росія" [3, с. 49].

На нашу думку, поширення москвофільства у Східній Галичині було вимушеним кроком частини української інтелігенції та реакцією проти гегемонії, що її поляки здобули у провінції.

Польські впливи служили противагою і перешкодою у розширенні москвофільського руху. Східна Галичина була сферою напруги, у якій польські і російські шовіністичні сили змагалися за перевагу. Це, в свою чергу, утверджувало українців як націю, відмінну від поляків і росіян. Польська шляхта значною мірою складалася з полонізованих нащадків давньої української аристократії. Польські роди встигли навіть адаптуватися до українського оточення. Деякі з них були визначними провідниками новітнього українського національного руху. Варто згадати В. Антоновича (1834-1908 рр.), історика, археолога, основоположника "київської історичної школи", провідного діяча "Громади" та українського руху в Наддніпрянській Україні упродовж 1880-1890 рр., В. Липинського (1882-1931 рр.), історика, мислителя та консервативного політика, митрополита А. Шептицького (1865-1944 рр.), очільника Греко-католицької церкви у Галичині та видатного українського церковного діяча. Будучи "людьми наскрізь західної культури, вони відтягали українство від зв'язку з Росією" [14, с. 31].

Народовський рух москвофіли трактували як польську інтригу, а народовців характеризували як революціонерів, гайдамаків. Москвофільська газета "Слово" з погордою називала народовців "хлопоманами". Москвофіли не поділяли національно-культурного радикалізму народовців. Своє призначення вони вбачали у поданні прохань і петицій до уряду, відстоюванні етимологічного правопису, протистоянні з "Просвітою" тощо [2, с. 34].

У середині 1870-х рр. національні погляди москвофілів не мали чіткої визначеності. У них не було потреби конкретизувати, якою мірою вони "руські", оскільки інших "руських" в Австро-Угорській імперії не було. Ідея руськості сприяла консолідації галицьких українців і виокремлювала їх з польського етнічного елементу. Але вона не давала відповіді на питання національної ідентичності, які хвилювали молоду генерацію і які були зреферовані у листі К. Устияновича до батька: "Скажіть мені, тату, що ми, властиво, є? Ми мислимо по-німецьки, говоримо по-польськи, а пишемо як – по-російськи?" [1, с. 30].

У 1874 р. до редакції галицького часопису "Правда" надійшов лист М. Драгоманова, у якому він запропонував змінити назву "галицькі рускіє" на "москвофілів" для позначення шкідливості русофільського руху в Східній Галичині для консолідації української нації по обидві сторони австро-російського кордону [2, с. 47].

Втручання польського чинника у стосунки з народовцями, з одного боку, і нездатність засвоїти тактику політичних закулісних інтриг і компромісів, з іншого, породжували у москвофілів апатію і зневіру. "Ми не в праві запровадити готову російську літературу і не в силі створити нову", – писав у своїх нотатках Г. Третяк [19, с. 92]. Подальше розгортання москвофільського руху в Східній Галичині у 70-х рр. XIX ст. пов'язувалося із заснуванням "Товариства ім. М. Качковського".

Отже, виникнення у першій третині XIX ст. ідейних основ москвофільських настроїв у Східній Галичині пов'язане з процесами переосмислення українцями краю етнічної ідентифікації та формуванням національної свідомості. Важливими стимулами національної самоідентифікації галицьких українців стали, з одного боку, реформи освіченого абсолютизму в Габсбурзькій монархії, які створили передумови для піднесення освітнього й матеріального рівня різних верств суспільства та розвитку їх громадської самодіяльності, а з іншого – популярні в Європі ідеали Просвітництва й романтизму.

Починаючи із середини XIX ст., Східна Галичина поступово перетворюється у регіон, у якому польські та російські реакційні кола змагаються за поділ сфер впливу. Розчарувавшись після революції 1848-1849 рр. самостійно здобути національні права, частина української інтелігенції починає звертати свої погляди на підтримку Росії.

Москвофільські настрої в Східній Галичині посилювалися зі спадом революційного руху та зникненням надій галицьких українців на забезпечення їх національних прав шляхом угоди з поляками або Віднем. Їх активізація розпочалася з відновленням мовно-лінгвістичних дискусій, які певною частиною діячів тодішньої української галицької інтелігенції були визначальними в розумінні етнічної близькості українців і росіян.

Список використаних джерел

1. Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х рр. / О. Терлецький. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. – 69 с.
2. Алексієвєць М. М., Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868-1914) / М. М. Алексієвєць, І. С. Зуляк. – Тернопіль, 1999. – 184 с.
3. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.) / О. Сухий. – Львів: Наукове видання, 2003. – 495 с.

4. Клопова М. Э. Российские дипломаты о восточнославянских землях Австро-Венгрии в конце XIX – начале XX вв. / М. Э. Клопова // Четвертый міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 300 – 306.
5. Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. / Н. М. Пашаева. – Москва, 2001. – 202 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м. Львів), ф. 182, оп. 1, спр. 150, арк. 24.
7. Так само, спр. 165, 148 арк.
8. Так само, спр. 39, арк. 20.
9. Так само, спр. 79, 152 арк.
10. Так само, спр. 106, арк. 52.
11. Так само, спр. 78, арк. 24.
12. Новинки. Засѣданіе выдѣла Общества имени М. Качковского // Слово. – 29 января (10 февраля) 1877. – Ч. 11. – С. 8.
13. Андрусак М. Чи був М. Качковський москвофілом? // Нова зоря. – 1931. – Ч. 53. – С. 62 – 71.
14. Корш Ф. Украинский народ и украинский язык / Ф. Корш // Известия общества славянской культуры. – М., 1912. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 24 – 40.
15. Наумовичъ И. Съ Богомъ (Обьясненіе первыхъ 10 параграфовъ Статутовъ общества имени Михаила Качковского) / И. Наумовичъ // Церковные ведомости. – М., 1890. – № 50. – С. 21 – 22.
16. Наумовичъ И. О обществѣ Михаила Качковского / И. Наумовичъ // Русская Рада: газета для народа. – 18 грудня 1875. – С. 3.
17. Химка І.-П. "Апологія" Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів "святоюрців" / І.-П. Химка // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 365 – 392.
18. Дашкевич Я. "Весна народів" 1848 та її передісторія в Україні / Я. Дашкевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 5 – 13.
19. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82 – 98.
20. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 231 – 268.

Lukashiv V.

BACKGROUND OF THE "ASSOCIATION NAMED AFTER M. KACHKOVSKY" IN EASTERN GALICIA

The article analyzes the background of cultural and educational institutions – "Association named after M. Kachkovsky" in Eastern Galicia, which was aimed at spreading awareness among the general public.

Key words: *Eastern Galicia, "Association named after M. Kachkovsky", moskwofilst.*

УДК 94(4) "06/07":355.48(53)

Сергій Місник

"SCIROCCO": ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ РАННІХ АРАБСЬКИХ ЗАВОЮВАНЬ І МЕНТАЛЬНІСТЬ ЄВРОПИ (VII-VIII СТ.)

У відношенні до того періоду Середньовіччя, яке є предметом нашої розвідки, слово "глобалізація", на перший погляд, сприймається як свого роду анахронізм, недоречне оновлення, похибка у мові про історичне. Втім, аби згладити таке сприйняття та обернути недолік у перевагу, звернемося до поетичного виміру історії, як до такої необхідності, що зумовлюється потребою у розумінні "цілого" середньовіччя, як епохи, її загальних (глобальних) культурних, соціальних, економічних, політичних контекстів.

Глобалізація як предмет етимології вказує на глобус, кулю, коло, цикл та "вічне повернення", як архетип новоевропейської культури. Арабські завоювання стали дорогою до зустрічі Європи зі своїм античним минулим. Античність, яка "відійшла на Схід" від гонінь, заховалася серед майстрів та мудреців і повернулася зі Сходу. Вона зробила коло, отримала новий імпульс та барви, вона здійснила прототип того, що пізніше зіллється з новоевропейським (модерним) контекстом "глобалізації". *Ex Oriente Lux – "Зі Сходу - Світло"* - можливо прочитати у алхімічних трактатах.

Пізніше романтичні захоплення Сходом, мавританські стилі час від часу здійснювалися Європою разом із походом Наполеона до Єгипту, разом із подорожами Байрона, мріяннями Флобера, фантомами паломництва. Вплив зі Сходу творив гегелівську діалектику. До образів Сходу звертався Ніцше, коли шукав форм Заратустри. Спека Алжиру творила "Сізіфа" Камю, наповнюючи європейське життя абсурдом. У пустелі на Сході Екзюпері віднайшов Маленького принца. У міжнародній зоні "Танжер" та Алжирі брав свій початок і відчай пізнього модернізму. Схід, який полишив завоювання, ставав для Європи легендою, він був колонізований і глобалізований. У глобалізації два актори: той, хто глобалізує, і той, хто зазнає глобалізації. Одночасно із набуттям контекстів Схід ставав від Європи далеким, він стирився, був прикрашений образами колоніального, і силою свіжого подиху деколонізації він ставав "своїм", схожим.

Втім, бачимо, як після подій "Арабської весни" на початку 2010-х рр. східний світ знову стає реальністю Європи. Після остаточного розпаду колоніальної системи вулиці Парижу, Мадриду, Берліну наповнюються мусульмани, втікачі до кращого життя, іммігранти. Європейська толерантність розбивається вщент, коли береться до інкорпорації та соціалізації "чужинців" до європейського світу. У відношенні до мусульман в Європі повернене вістря мірою відкритих, мірою прихованих форм етнічної, класової, культурної ворожнечі. Європа стурбована "вітром зі Сходу". Той вітер має своє ім'я, і назва йому відома здавна: "сироко, або лівійський флейтист". "Scirocco" - по-італійськи, "вітер зі Сходу". Від його сили здавна руйнівні хвилі здійснювалися узбережжям Середземного моря, а Альпи вкривалися червоним пилом Сахари, і від спекотного її дихання завмирало життя. Сам Вітрувій радив не будувати осель, "відкритими неспокійній силі вітрів". Ранньої весни та пізньої осені спекотний, сухий вітер дме Європою вдень і не вщухає уночі. Лікарі реєстрували під час такого вітру неврози, головні болі та ін.. Принесений вітром гарячий дрібний пісок зупиняв роботу годинників, і єдиною мірою часу серед незвичних пейзажів ставав ритм поривів scirocco. У дні, коли дме сироко, шахраїв не карали. Задушливий вітер, що несе, замість прохолоди, пилюку та виснаження, змінює саму сутність Європи. З того, хто глобалізує, вона стає тим, хто є об'єктом глобалізації.

Немає кордонів для вітру, а вітер подібний метафорі. Так само, як вітер чинить у європейській ментальності зсуви, метафори рухають кордони історичного письма. В цьому відношенні ми повертаємо глобалізацію до витоків її європейського контексту як поняття і перетворюємо її на метафору, що має пізнавальну силу. Аби зробити авторський задум цілісним у відношенні до арабських завоювань у ранньому середньовіччі, ми вважаємо доцільним використати щодо них вираз про належний їм "глобалізаційний контекст". Тривання зустрічей Європи зі сходом потребує нових історичних пояснень. У такий спосіб звернемося до історії арабів у Європі VII – VIII ст. та вкажемо на перебіг та сутність їхнього завоювання як історико-культурного процесу.

У той час, коли Іраклій зумів поставити на коліна Персію, біля південно-східного кордону Імперії на величезній території більше 3 млн. кв. км. відбулося стрімке об'єднання розрізнених, ворогуючих арабських племен під прапором нової віри – ісламу, дослівно означає "покірність", підпорядкування волі Творця.

Цю релігію було принесено Мухамедом (570-632 рр.) з арабського міста Мекка. Натхненні його ідеями і водночас цілком мирськими цілями небаченого збагачення араби об'єдналися і почали наступ проти своїх сусідів [6, с. 37].

Араби створили чудову дисципліновану армію. Їхні бойові шикуння, зазвичай, налічували чотири лінії. Перша - "Ранок собачого полювання" - першою починала битву, обсипаючи ворогів стрілами кінних лучників і, подібно собакам, дражнила їх, змушуючи розірвати лад і почати передчасну контратаку. Друга лінія називалася "День допомоги". Вона ніби підпирала кінних лучників ззаду і складалася з важко озброєних вершників-списоносців, які носили залізні нагрудники поверх плетеної кольчуги і шолом, які закривали шию. Важка кіннота завдавала удару по ворогу саме тоді, коли його стрій ламали лад під зливою стріл кінних лучників. Якщо ж "День допомоги" не отримав швидку перемогу, то вся кіннота розходила в обидві сторони на фланги і пропускала вперед третю лінію. "Вечори потрясіння" стояли піною, ставши на одне коліно і прикрившись щитами. Древка своїх списів вони встромляли в землю, а вістря нахилили вбік ворога. Коли ворог кидався на цю стіну, панцирна кіннота не давала йому спокою на флангах, одночасно перешкоджаючи відступити. І, нарешті, позаду, на певній відстані, чекала зручного моменту остання бойова кінна лінія, яку араби називали "Прапор пророка". Вона втручалася в битву у вирішальну мить, щоб переламати її хід на свою користь [3, с. 441].

У 632 р. помер Мухамед, проте вже через два роки потужна армія першого обраного в мусульман халіфа (спадкоємця) - провідника правовірних Абу - Бекра (632-634 рр.), тестя Мухамеда, вторглася до Сирії - багатой ромейської провінції, всього лише п'ять років тому відвойовану ромеями

у персів [7]. Обидві сторони готувалися до найбільшої за масштабами битви. У серпні 636 р. у кривавому триденному побойі на р. Ярмук, притоці Йордану, сорокатисячна мусульманська армія вщент розбила візантійське військо. Не маючи резервів, Іраклій наказав знищити тут все, що можливо, відвів залишки своєї армії в Малій Азії, в Анатолії, а частина гасанідів - монофісітів, незважаючи на те, що були арабами, не захотіли приєднатися до переможців і рушили вглиб Каппадокії [3, с. 303-306].

Після захоплення Дамаска - стародавньої столиці Сирії, найважливішого ринку, розташованого на перехресті доріг, що ведуть від Євфрату до Єгипту, більшість інших близькосхідних міст були підкорені мирним шляхом, шляхом переговорів і підписання договору з городянами, адже на допомогу Імперії їм вже не доводилося розраховувати. У 636 р. халіф Омар (634-644 рр.) в'їхав на верблюді в завоюваний Єрусалим - святе для християн місто [9, с. 358].

Натиск мусульман не змогли зупинити ні смертоносна пандемія чуми, яка забрала тисячі життів арабів, ні "рік попелу" - 639 м., що вразив страшною посухою саму Аравію [1, с. 347]. У 638 р. впала східна перлина ромейської корони - Антіохія. Потім настала черга Месопотамії і візантійської Вірменії, в південних областях якої були розміщені арабські війська. Вірменський цар змушений був поставляти ворогам допоміжні сили, хоча і за умови, що вони не будуть використані проти візантійців [1, с. 349-350]. Єгипет, житниця імперії, основний постачальник оливкової олії, був відданий монофіситу Патріархом і, незважаючи на опір своєї невеликої армії, капітулював у 641 р [3, с. 59-61].

Після смерті імператора Іраклія його супротивник Омар пережив Іраклія на три роки і був убитий перським рабом християнином 644 р. Обраний халіфом літній і неенергійний Осман (644-656 рр.) був великим любителем породистих коней і молодих рабинь, але навіть за його правління завоювання, за інерцією, все-таки продовжувалися [5, с. 175]. Поступово скорочувалися володіння ромейів в Північній Африці, була підірвана монополія Візантії на море [10, с. 108].

Спадкоємець василевса Констант (641-668 рр.) і правнук Костянтин IV (668-685 рр.) теж були людьми здібними, рішучими, хоробрими, навіть жорстокими, але їм не вдалося кардинально виправити становище [2 с. 309]. Надмірно захопившись влаштуванням справ в Італії і "Стародавньому Римі", забувши про нелюбий Константинополь, Констант став жертвою змови і був убитий у лазні в сицилійських Сіракузах, не скориставшись, таким чином, з моменту нестабільності у ворожому арабському таборі. Використавши поставлені ромеями арсенали, араби напали на острови Кіпр і Родос. Імператорський флот був розгромлений в 655 р.

Фатальну ситуацію врятувала міжусобна війна, що почалася між зятем Пророка Алі, відомим своєю жорстокістю, і намісником Сирії Муавією, який переніс столицю арабського світу з Медіни - центру мусульманської громади - в Дамаск. Ця боротьба відродила колишні родоплемінні суперечки, ускладнила їх новими образами і суперечностями, посилила релігійну ворожнечу арабів, розділилися на правовірних сунітів - противників Алі, з одного боку, і - шіїтів, з іншого [4, с. 309]. Внутрішні міжусобиці послабили натиск завойовників. Молодий Костянтин IV навіть домігся укладення миру з арабами, причому за умови сплати ним символічної данини в 3000 золотих монет, 50 коней і 50 арабів [9, с. 111-114].

Після смерті сунітського халіфа Муавії син Костянтина IV, рішучий василевс Юстиніан II, поповнив армію слов'янським контингентом і рушив до Вірменії, щоб повернути її під владу Імперії. Його військо було жорстоко розбите в 692 р. Це погіршило ситуацію в Північній Африці, де араби вже мали базу в Кайруані і успішно придушували опір племен берберів. До кінця VII ст. Візантія остаточно втратила північно-африканські землі з великим вузлом зв'язку, містом-портом Карфагеном [8, с. 107-108].

У наступні кілька років великі військові походи мусульмани здійснювали вкрай рідко, оскільки вони не окупали витрат. Однак протягом семи років, близько 668 - 675 рр., війська халіфа Муавії вперше погрожували самій столиці Візантії, здійснивши її облогу. Вони блокували Константинополь великим флотом з боку Мармурового моря, але марно - місто навіть не відчуло голоду. Араби змушені були зняти облогу Константинополя. Повертаючись до Середземного моря, їх флот потрапив у страшну бурю і був знищений. Невдача спіткала і сухопутне військо арабів на чолі з полководцем Абу Суф'яном, у боях з ромеями воно втратило близько 30 тис. воїнів. Це був кривавий реванш, який стер ганьбу Ярмук. Муавія навіть погодився на сплату данини. Візантія повернула довіру в очах місцевих правителів. Після ряду поразок арабів тиск Арабського халіфату Омейядів на Візантію на деякий час ослаб [2, с. 205].

Таким чином, ми бачимо, що звертаючись до історії ранніх арабських завоювань, ми можемо розглядати цей історичний процес як позитивний чинник, що мав безпосередній вплив на розвиток

європейської цивілізації. Тривала зустріч Європи зі Сходом, що подарувала нам видатні медичні, філософські та астрономічні трактати, революційні для того часу праці у інженерній галузі і політичній думці, потребує ґрунтовних фахових досліджень. А проблема взаємозбагачуючого багатовікового культурного обміну Сходу та Заходу – нових вичерпних історичних пояснень.

Автор має на меті поглибити розуміння подій ранніх арабських завоювань (VII – початку VIII ст.) та переорієнтувати їх у контексті глобалізаційних процесів, виявити сліди їх впливу на формування сучасної європейської цивілізації.

Список використаних джерел

1. Бартольд В. В. Сочинения: Т. 6. Работы по истории Ислама и Арабского халифата – М.: 1966. – 781с.
2. Беляев Е. А. Происхождение ислама. Хрестоматия – М.: 1931. - 423 с.
3. Войтович Л.В., Домановський А. М., Козак Н.Б., Лильо І. М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики – Л.: Вид-во "Апріорі", 2011. – 880 с.
4. Грязневич П. А. Происхождение ислама – М.: 1980. – 459 с.
5. Ибрагимов Н. И. Культ "святых" в исламе по арабским источникам XII-XIV вв. – М.: 1981, с. 170-176.
6. Ирвинг В. Жизнь Магомета. – М.:1957. – 290 с.
7. Коран: перевод смыслов и комментарии Кулиева Э. Р. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://crimean.org/islam/koran>. Доступ – 13. 05. 2013
8. Лапшов В. А. Становление раннего ислама // ВДИ.– 1982, № 11. –
9. С. 107 – 119.
10. Мюллер А. История ислама (классическая мысль). – Т. 1. – М.: 2004. – 469 с.
11. Пигулевская Н. В. Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VI вв. – М.: Л., 1964. – 335 с.

Misnik S.

"SCCIROCCO": THE GLOBALIZATION CONTEXT OF EARLY ARAB CONQUESTS AND THE MENTALITY OF EUROPE (VII-VIII CC.).

The present paper discusses the challenges of globalization in the Arab conquests VII-VIII centuries, reveal traces of their influence on modern Western civilization. Recently aspects of connecting the eastern and western worlds, both in the religious and political. Also summed up the interaction of cultural and scientific spheres, which brought a lot of new European philosophy, medicine, astronomy, etc.

Key words: globalization, Arab conquests, culture.

УДК 94(477)(051)

Богдан Паска

ПОСТАТЬ ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА У РОСІЙСЬКОМУ САМВИДАВЧОМУ ЧАСОПИСІ "ХРОНИКА ТЕКУЩИХ СОБЫТИЙ"

Постать Валентина Мороза як одного з лідерів українського дисидентського руху в 60-70-х рр. ХХ століття є однією з найменш досліджених в сучасній історіографії. Окремою проблемою, яка потребує більш повного висвітлення, є стан джерельної бази щодо життя і діяльності дисидента.

Об'єктом цього дослідження є матеріали російського самвидавчого часопису "Хроника текущих событий", які висвітлюють життя та діяльність українського дисидента Валентина Мороза. Предметом роботи є джерелознавчий аналіз відомостей "Хроники..." відносно В. Мороза, їх місця при комплексному вивченні постаті дисидента.

Вважаємо, що всі джерела, які стосуються В. Мороза, можна поділити на п'ять груп. До першої з них належать творча спадщина самого дисидента, його публіцистичні твори (есеї "Репортаж із заповідника імені Берії", "Хроніка опору", "Серед снігів", "Мойсей і Датан"), історичні праці ("Лекції з історії України", "Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки", "Україна у двадцятому столітті: 1900-1920 роки"), листи до владних установ, політичні памфлети, літературні твори тощо. До другої групи джерел відносяться згадки про Мороза у самвидавських часописах ("Хроника текущих событий" (далі – ХТС), "Український вісник"), видання яких було підпільно організовано самими дисидентами на території СРСР. Статті, присвячені йому у виданнях української еміграції ("Свобода", "Визвольний шлях", "Сучасність"), належать до третьої групи джерел. Окремою групою є спогади сучасників про В. Мороза (книга Раїси Мороз "Проти вітру", мемуари М. Хейфеца тощо). І, нарешті, в п'яту групу виділяємо офіційні радянські джерела – судові справи Мороза, матеріали слідства, протоколи допитів і судів, які переважно зберігаються в архівах

державних установ. До офіційних джерел також відноситься публіцистика радянської преси (статті в газетах "Літературна Україна", "Прикарпатська правда", "Радянське літературознавство" та ін.)

Однією з найбільш повних є друга група джерел, а саме згадки про В. Мороза у дисидентських виданнях – "Українському віснику" та загальносоюзній "Хроніке текущих событий". Названі видання досить об'ємні за кількістю інформації про діяльність дисидентів і є своєрідними енциклопедіями дисидентського руху. Тому діяльність відомого українського дисидента Валентина Мороза не залишилась поза їх увагою. Інформація самвидаву про В. Мороза є найбільш об'єктивною порівняно з іншими групами джерел. Також вона цінна тим, що відображає найбільш активний період діяльності В. Мороза – кінець 60-х – 70-ті рр. ХХ ст. та досить тонко прослідковує зміну його ролі в середовищі радянських дисидентів. Особливо цінним самвидавчим журналом є "ХТС", яку А.Сахаров назвав найбільшим досягненням дисидентського руху за весь період його існування [1]. Часопис регулярно виходив протягом 1968-1982 рр. завдяки діяльності цілої плеяди російських дисидентів – О. Костерина, П. Григоренка, П. Литвинова, Н. Горбаневської, Л. Богораз, П. Якіра, А. Якобсона та ін. За цей період в самвидаві побачили світ 65 випусків ХТС [19].

Дані "Хроніки текущих событий" про В. Мороза охоплюють десятирічний проміжок та стосуються подій 1969-1979 рр. Оскільки більшу частину цього періоду В. Мороз перебував в ув'язненні, інформацію про нього переважно можна знайти у рубриці ХТС "В тюрьмах и лагерях" (підзаголовки "Владимирская тюрьма" та "Мордовские лагеря"). Певна лаконічність у викладенні матеріалів, присвячених дисиденту, пояснюється використанням редакторами ХТС особливого стилю написання статей у вигляді "хроніки". Дані ХТС про життя і діяльність В. Мороза досить об'ємні – це три великі статті та не менше десяти згадок у рубриках. Загалом відомості про В. Мороза містяться у тринадцяти випусках ХТС – від № 7, який датується 30 квітня 1969 р. до № 53 від 1 серпня 1979 р.

Перші відомості про В. Мороза "Хроніка текущих событий" публікує у сьомому випуску, який датується 30 квітня 1969 р. Це коротке повідомлення про переведення дисидента із київського слідчого ізолятора КДБ, де його утримували за звинуваченням у написанні "Репортажу із заповідника імені Берія", до Володимирської тюрми на початку квітня 1969 р. [15]. Це чи не єдина згадка про В.Мороза у ХТС періоду його першого тюремного терміну. Такий стан речей робить закономірним припущення про те, що в кінці 60-х рр. ХХ ст. його постать була ще порівняно маловідомою в російському дисидентському середовищі. Десятий випуск ХТС двома реченнями повідомляє про закінчення першого тюремного терміну В. Мороза та його повернення до Івано-Франківська [12].

Досить лаконічним чином у рубриці "Краткие сообщения" у 14-му випуску ХТС (30 червня 1970 р.) надається інформацію про другий арешт В. Мороза, який відбувся 1 червня 1970 р. Вказується, що підставою для арешту став обшук на квартирі Морозів в кінці квітня 1970 р., в результаті якого було вилучено рукописи трьох останніх есеїв Мороза – "Хроніка опору", "Серед снігів" та "Мойсей і Датан" [13].

Перша велика стаття, присвячена безпосередньо В. Морозу, з'являється у 17 випуску ХТС (31 грудня 1970 р.) під назвою "Суд над Валентином Морозом". Тут описується судовий процес 17-18 листопада 1970 р. в Івано-Франківську, в результаті якого В. Мороз був засуджений до 9 років ув'язнення та 5 років заслання та визнаний "особливо небезпечним рецидивістом". Автор статті детально описує події, пов'язані із арештом В. Мороза, досудовим слідством, яке проводило місцеве управління КДБ. Послідовно звертається особлива увага на численні порушення процедури судового засідання, зокрема недопущення на нього прихильників Мороза, його фактичну закритість; поведінку свідків І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича, які категорично відмовились від дачі показань [20]. Поява такої статті у ХТС свідчить про значний резонанс справи Мороза у дисидентських колах та зростання популярності його постаті. Можна зробити висновок, що саме після судового процесу в листопаді 1970 р. В. Мороз виходить на перші ролі в українському дисидентському русі.

Зважаючи на складні умови перебування В. Мороза в ув'язненні у Володимирській тюрмі, протягом чотирьох років випуски ХТС майже не містять відомостей про його діяльність. Ситуація змінилась у 1974 р., коли 1 липня дисидент оголосив безстрокове голодування на знак протесту проти нелюдських умов утримання під вартою та з вимогою переведення його із в'язниці до табору [11, с. 155].

145-денне голодування В. Мороза у 1974 р. стало однією з основних тем 33-го номера ХТС (10 грудня 1974 р.) Цей номер містить досить об'ємну статтю під назвою "В. Мороз продолжает голодовку", де висвітлено основні віхи голодування. Центральною темою статті є хроніка боротьби дружини В. Мороза Раїси за звільнення свого чоловіка, її листи до впливових організацій (Міжнародний Пен-клуб, Міжнародний Червоний Хрест, Міжнародна Амністія) та глав провідних

західних держав (президента США Дж. Форда, прем'єр-міністра Канади П. Трюдо, канцлера ФРН Г. Шмідта) із проханнями втрутитись у ситуацію навколо В. Мороза. В тексті статті наводяться один із таких листів Р. Мороз, датований 5 листопада 1974 р., та лист батька дисидента Якова Мороза до Генерального Секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва із аналогічним проханням [10]. Отже, інформація ХТС щодо перебігу найбільш тривалого голодування В. Мороза є досить ваговою під час дослідження даної теми.

Окремі фрагментарні відомості про непросте становище В. Мороза після голодування містяться у 35-му та 36-му випусках ХТС (березень-травень 1975 р.) у рубриці "Владимирская тюрьма". Зокрема, вказується, що в січні 1975 р. дисидента було кинуте в карцер на 15 діб. Вже в лютому того ж року на адресу В. Мороза прозвучали погрози щодо психіатричної розправи зі сторони медичного працівника Владимирської тюрми В. Рогова. Лише у травні 1975 р. відбулось побачення В. Мороза із родичами, на якому він повідомив, що почуває себе значно краще, ніж зразу після голодування, багато читає [2]. 36-й номер ХТС опублікував список відомих виданню в'язнів Владимирської тюрми, із якого дізнаємось, що товаришами по нещастю В. Мороза в цей період були такі відомі дисиденти, як Л. Лук'яненко та В. Буковський [3].

Відомості 39-го випуску ХТС, який датується 12 березня 1976 р., свідчать про те, що В. Мороз не припинив своєї боротьби із радянським режимом, беручи участь у колективних протестах політв'язнів. У дні проведення XXV з'їзду КПРС (24 лютого – 5 березня 1976 р.) група із 32 політв'язнів Володимирської тюрми, серед яких були В. Мороз, В. Буковський, Ю. Шухевич провели голодування з вимогами припинити психіатричні репресії проти дисидентів. Було складено відповідне звернення до з'їзду партії, проте адміністрація в'язниці заявила, що не має повноважень направляти його учасникам з'їзду [4].

Наступною об'ємною публікацією ХТС про становище В. Мороза є стаття "Валентин Мороз на психіатричній експертизі" (40-й випуск, 20 травня 1976 р.) Тут досить повно описано весь хід застосування радянським режимом психіатрії з каральною метою проти В. Мороза [9]. 41-й випуск "Хроніки..." в рубриці "В тюрмах и лагерях" надав інформацію про визнання В. Мороза комісією Інституту ім. Сербського 18 червня 1976 р. психічно здоровим та переведення його у табори особливого режиму в Мордовію [8].

Матеріали, які стосуються В. Мороза у 45-му та 47-му випусках ХТС, розміщені у рубриці "Мордовские лагеря". Інформація 45-го випуску (25 травня 1977 р.) стосується участі В. Мороза в одноденному голодуванні 12 січня 1977 р., у п'яту річницю початку кампанії репресій в Україні. Поряд із Морозом у голодуванні брали участь М. Осадчий, І. Гель, С. Караванський, В. Романюк, Д. Шумук, В. Чорновіл, В. Стус, М. Хейфец, Е. Кузнецов та ін. Основними вимогами голодувальників були припинення переслідувань у СРСР за національні переконання та звільнення українських дисидентів із в'язниць і таборів [5].

У подальшому тільки один раз ХТС приділяє увагу В. Морозу. Це було пов'язано із однією з найбільш помітних подій в історії радянського дисидентства кінця 70-х рр. ХХ ст. – обміном п'яти політв'язнів з СРСР (В. Мороза, О. Гінзбурга, Г. Вінса, М. Димшиця та Е. Кузнецова) на двох радянських шпигунів зі США (Черняєва та Енгера). Випуск 53-й (1 серпня 1979 р.) детально описує цю процедуру в рубриці "Обмен". Обмін відбувся в ніч з 27 на 28 квітня 1979 р. в нью-йоркському аеропорту ім. Кеннеді. Привертає увагу той факт, що у дисидентів не питали згоди на переїзд до США; акція була оформлена як позбавлення радянського громадянства та видворення з країни [16].

ХТС дозволяє нам поглянути на В. Мороза з точки зору, притаманної опозиційній частині радянського суспільства 70-х рр. ХХ ст. Матеріали про Мороза охоплюють кінець першого періоду ув'язнення дисидента, та повний період другого ув'язнення, зокрема його перебування у Володимирській в'язниці (1970-1976 рр.) та у мордовських таборах (1976-1979 рр.) Даний часопис нівелює образ Мороза – "українського буржуазного націоналіста", зрадника і рецидивіста, створений радянською пресою та іншими офіційними документами радянської епохи. Не ідеалізуючи образ дисидента, ХТС детально описує ключові події біографії В. Мороза протягом 1969-1979 рр. – другий судовий процес в 1970 р., 145-денне голодування в 1974 р., спробу психіатричних репресій щодо дисидента у 1976 р., та його депортацію за кордон (1979 р.) Основний акцент статей ХТС спрямований на розкриття основних віх боротьби В. Мороза із тоталітарним режимом в умовах тюремного ув'язнення та спроб звільнення дисидента зі сторони рідних та однодумців.

Отже, цінність відомостей ХТС для дослідження життєвого шляху та діяльності В. Мороза протягом 1969-1979 рр. важко переоцінити. Часопис в міру ряду об'єктивних і суб'єктивних причин не мав наміру героїзувати діяльність українського дисидента, на відміну від відповідних українських видань та діаспорних часописів. Це робить рівень об'єктивності відомостей ХТС надзвичайно

високим. На користь цього твердження свідчить факт використання редакторами "Хроника..." лаконічного стилю при описі подій, який просто не дає місця для висвітлення суб'єктивних міркувань авторів статей ХТС. Матеріали ХТС є невід'ємною складовою систематичного дослідження постаті Валентина Мороза, але їх потрібно використовувати тільки у поєднанні з іншими джерелами.

Список використаних джерел

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР / Л. Алексеева // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/. – 2001.
2. В лагерях и тюрьмах. Владимирская тюрьма // Хроника текущих событий. – 35 выпуск. – 31 мая 1975.
3. В лагерях и тюрьмах. Владимирская тюрьма // Хроника текущих событий. – 36 выпуск. – 31 мая 1975.
4. В лагерях и тюрьмах. Владимирская тюрьма // Хроника текущих событий. – 39 выпуск. – 12 марта 1976.
5. В тюрьмах и лагерях. Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – 45 выпуск. – 25 мая 1977.
6. В тюрьмах и лагерях. Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – 47 выпуск. – 30 ноября 1977.
7. В тюрьмах и лагерях // Хроника текущих событий. – 32 выпуск. – 17 июля 1974.
8. В тюрьмах и лагерях // Хроника текущих событий. – 41 выпуск. – 3 августа 1976.
9. Валентин Мороз на психиатрической экспертизе // Хроника текущих событий. – 40 выпуск. – 20 мая 1976.
10. Валентин Мороз продолжает голодовку // Хроника текущих событий. – 33 выпуск. – 10 декабря 1974.
11. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
12. Краткие сообщения // Хроника текущих событий. – 10 выпуск. – 31 октября 1969.
13. Краткие сообщения // Хроника текущих событий. – 14 выпуск. – 30 июня 1970.
14. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 тт. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
15. Политзаключенные и ссыльные // Хроника текущих событий. – 7 выпуск. – 30 апреля 1969.
16. Политические освобождения. Обмен // Хроника текущих событий. – 53 выпуск. – 1 августа 1979.
17. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / Олег Полянський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://ldufk.edu.ua/index.php/profesorstvo-vikladackijsklad.183/articles/moroz-valentin-jakovich.html>.
18. Поправки к некоторым выпускам "Хроники" // Хроника текущих событий. – 18 выпуск. – 5 марта 1971.
19. Русина Ю. "Хроника текущих событий" – самое большое достижение правозащитников..." К истории советской подпольной периодики 1960-1980 годов / Ю. Русина. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0027\(03_142003\)&doc=../content.jsp&id=a13&xsl=showArticle.xslt](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0027(03_142003)&doc=../content.jsp&id=a13&xsl=showArticle.xslt).
20. Суд над Валентином Морозом // Хроника текущих событий. – 17 выпуск. – 31 декабря 1970.
21. Украинцы во владимирской тюрьме // Хроника текущих событий - 40 выпуск. – 20 мая 1976.

Paska B.

THE FIGURE OF DISSIDENT VALENTYN MOROZ IN RUSSIAN SAMIZDAT JOURNAL "CHRONICLE OF CURRENT EVENTS".

This article gives the characteristic of the source materials dealing with the personality of Ukrainian dissident Valentyn Moroz on the pages of the Russian journal "Chronical of current events" [CCE]. This edition was a central journal of the Russian dissident movement and was published in the conditions of privacy during 15 years. CCE paid much attention to Ukrainian dissident movement and to one of its representatives Valentyn Moroz. The materials of CCE concerning the period of the second imprisonment of the dissident in 1970-1979 are of special value.

Key words: Valentyn Moroz, dissident movement, "Chronicle of Current Events", the Soviet totalitarian regime, samizdat.

УДК 94(477) 94(4)

Михайло Ревуцький

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТИПОЛОГІЯ І СУЧАСНА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Мета дослідження – показати різноманітність підходів щодо розуміння самотності культури етносу та інтегративних факторів в процесі культуротворення.

Об'єктом дослідження є сучасні проблеми глобалізації культури.

Предмет дослідження – теорія культурно-історичних типів і сучасна євроінтеграція української культури.

Завдання статті – дослідити погляди науковців про компромісні можливості збереження ідентичності та самобутності культури етносу в умовах процесів глобалізації культури.

Мислителі різних народів і різних історичних епох називали своє чи будь-яке інше співтовариство по-різному: поліс (Платон, Аристотель), цивітас (Цицерон, Сенека), цивітас террена (Аврелій Августин), хідара (Ибн-Хальдун), нація (Дж. Віко), громадянське суспільство (Т.Гоббс), цивілізація (Ф.Гізо), суспільно-економічна формація (К.Маркс), соціальний організм (Г.Спенсер), культурно-історичний тип (М.Данилевський) і т.д. Соціальна життєдіяльність людини від античності і до початку 20 ст. позначалася терміном "суспільство". З розвитком етнографії, етнології, які отримали в північноамериканській науці назву "культурна антропологія", поняття "суспільство" все частіше замінюється терміном "культура", який і став превалюючим в соціологічних і культурологічних дослідженнях другої половини 20 ст.

В сучасній науковій літературі існує безліч визначень поняття "культура". Одним з перших, хто зробив теоретично-змістовний опис головних галузей культури, був Микола Данилевський. Він писав, що загальних розрядів культурної діяльності, в широкому розумінні цього слова, нараховується не менше і не більше чотирьох:

1. Діяльність релігійна, що охоплює відношення людини до Бога. Це розуміння людиною своєї долі в співвідношенні до долі людства і Всесвіту, тобто народний світогляд не як теоретичні знання, що ґрунтуються на здогаді і доступні лише небагатьом, а як тверда віра, що є основою всієї моральної діяльності людини.

2. Діяльність культурна, у вузькому розумінні цього слова, – всеохоплююче відношення людини до зовнішнього світу, по-перше, теоретично-наукове, по-друге, естетично-художнє (причому до зовнішнього світу зараховується і сама людина як предмет дослідження, роздумів і художнього сприйняття), і, по-третє, технічно-промислове, тобто добування і обробіток предметів зовнішнього світу стосовно потреб людини.

3. Діяльність політична охоплює відношення людей між собою як членів одного народного цілого і відношення цього цілого як одиниці вищого порядку до інших народів

4. Діяльність суспільно-економічна охоплює відношення людей між собою не безпосередньо як моральних і політичних особистостей, а опосередковано стосовно умов користування предметами зовнішнього світу, їх добування і обробки. [1, с. 471-472].

Згідно ідеї Данилевського, культурно-історичні типи є реальними, дійсними носіями історії людства. Таких типів, що уже проявилися в історії, десять: єгипетський, китайський, індійський, єврейський, грецький, європейський та інші. Данилевський виходить з позиції, що "інтереси людства" є беззмістовним для людини поняттям в той час, як "європейські інтереси" – не пустим словом для француза, німця чи англійця. "Отже, - робить свій важливий висновок Данилевський, - для всякого слов'янина: росіянина, чеха, серба, хорвата, словенця, словака, болгарина (бажав би додати і поляка), - після Бога і Його святої Церкви, ідея слов'янства повинна бути вищою ідеєю, вище свободи, вище науки, вище просвітництва, вище всякого земного блага, бо жодне з них для нього недосяжне без її здійснення – без духовно, народно і політично самобутнього, незалежного слов'янства; і навпаки всі ці блага будуть необхідним наслідком цієї незалежності і самобутності". [1, с. 127].

Микола Данилевський сформулював чотири закони суспільно-історичного розвитку. Один з них говорить: "Основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип відпрацьовує її для себе при більшому чи меншому впливі чужих, попередніх чи сучасних йому цивілізацій". [1, с. 91] Пояснюючи зміст цього закону, Данилевський писав, що єгипетська культура не перейшла до народів неєгипетського походження, що індійська цивілізація обмежилася народами, які розмовляють мовами "санскритського кореня", що євреї не передали своєї культури жодному з оточуючих їх чи одночасно живучих з ними народів. Заперечуючи Данилевському, можна привести приклади дійсного руху історії, суть якого в передачі культурних начал. Зокрема, це приклад буддизму, що виник в Індії та поширився на народи монгольської раси та визначив характер і культурно-історичну долю всієї Східної та Північно-Східної Азії. Це також приклад християнства, що виникло серед єврейського народу і в своїй еволюції двічі порушило мнимий "історичний закон", бо спочатку євреї передали цю релігію грецькому та римському світам, а потім ці два культурно-історичні типи здійснили повтору передачу християнства двом новим культурно-історичним типам: германо-романському і слов'янському, тим самим перешкодивши їм (згідно вимог теорії) створити свої власні релігійні начала. Про це писав російський філософ Володимир Соловйов та ряд інших вчених.

Самобутність того чи іншого культурно-історичного типу виникає, згідно концепції Данилевського, з особливостей природного буття народів. Питання про взаємозв'язок культури і природи, природи конкретної країни в історії окремого народу є досить складним. Вирішення його в найбільш загальному виді виглядає так: культура всякого народу формується, створюється, розвивається в певних природних умовах. Але подальша конкретизація даної тези стикається з необхідністю методологічних застережень, не врахування яких може призвести надуманості, вульгаризації та прикладів фальсифікації і вільного маніпулювання фактами. Зокрема, досліджуючи це питання, окремі автори пишуть про "генетичну скарбницю людства", як загадку українського чорнозему [2, с. 109]. Так, пише Віктор Романюк, опираючись на праці О.Братко-Кутинського, Н.Околітенко, Ю.Канигіна та З. Ткачука, наявність сприятливого енергетичного потенціалу на українській землі пояснюється унікальними природними умовами, передусім унікальними ґрунтами. Вказаний автор зазначає, що "значний масив українських земель (приблизно Вінниччина і Житомирщина) з часу появи на земній кулі перших наземних рослин та перших тварин... жодного разу не був затоплюваний водами морів чи океанів" [2, с. 113]. А це означає, твердить В.Романюк, що "протягом сотень мільйонів років тут зберігався і нагромаджувався родючий ґрунт та послідовно розвивався найбагатший у світі генетичний фонд. Це означає, що протягом усієї історії нашої планети ця земля відігравала роль недоторканої генетичної скарбниці, була чимось на зразок велетенського "Ноева ковчега", де формувалась і звідки розселялась по новоутвореній суші флора і фауна, а разом з нею і людність" [2, с.113]. Тому при розгляді цього питання, щоб уникнути подібних висновків, необхідно звертатися до теоретичних принципів, що розробляються в межах соціальної філософії і культурології.

Безперечно, що людина пристосовується до оточуючої її природи, складає єдине ціле з природою: культури поза природою, суспільства поза природою, людини поза історичною діяльністю, що розвивається в певних географічних умовах, не існує.

В загальнотеоретичному розумінні поняття "культура" співпадає по своєму змісту з поняттям "суспільство". Будь-який елемент культури виникає в суспільстві, є суспільним утворенням, і навпаки – будь-яка частина суспільства є елементом культури, що твориться руками і розумом людини як суспільної істоти. Маючи один і той самий зміст поняття "культура" і "суспільство" використовуються в різних науках з різною метою. Соціологія і соціальна філософія надають перевагу терміну "суспільство". Етнографія і етнологія, соціальна антропологія і культурна антропологія, культурологічні дисципліни різного роду віддають перевагу використанню терміну "культура", позначаючи ним ті чи інші сторони людини. Загальнонаукове поняття культури охоплює сукупність всіх форм людської діяльності, а також продуктів цієї діяльності і самого процесу їх створення. Одна культура (етнічна, формаційно-історична, регіональна, особистісна) відрізняється від іншої, перш за все, тими способами, якими людина створює штучне середовище, необхідне їй для виживання в конкретних природно-кліматичних умовах.

В філософському розумінні культура є особливим способом над біологічного буття людини як суспільної істоти, здатної управляти образами власної свідомості, речами і людьми. Вказана здатність виділяє людину зі світу природи, роблячи її творцем "другої природи" - культури. Одним з найважливіших суб'єктів історичного розвитку є створена ціленаправленою соціокультурною діяльністю інтелігенція як складова частина всякого самобутнього народу.

Відомо, що кожна соціальна група, яка формується в ході історичного розвитку, намагається значною мірою усвідомити власне місце і роль в суспільстві. Кожна група висуває з свого середовища особистостей, які виконують функції ідеологів, тобто свідомих виразників інтересів цієї групи. Інтелігенція відрізняється від представників інших груп тим, що складається переважно з людей, покликаних для вирішення інтелектуальних задач. Данилевський в праці "Росія і Європа" писав, що "так звана інтелігенція не що інше як більш-менш чисельне зібрання досить порожніх особистостей, що отримали поверхневу освіту, не переваривши і не засвоївши її, лише перемелюють в голові і перебовтують язиком похідні думки, які в даний момент прикривають вульгарною етикеткою сучасних. [1, с. 405]. Головним недоліком російської інтелігенції Данилевський вважав наслідування Заходу, або "мавпування європейства", як вираз слабкості і немічності народного духу в вищих освічених колах суспільства і логічно похідними звідси є західництво, лібералізм, нігілізм, в яких він вбачав загрозу інтересам загальнослов'янської справи. Процеси сучасної євроінтеграції України в значній мірі підпадають під критичний аналіз Данилевського. Погляди Данилевського виказують характерне для певної частини суспільства відношення до інтелігенції, як до особливої групи людей, для якої чужими є світогляд і національний життєвий уклад.

Нігілізм як характерний елемент європейської культури став синонімом культури "західної", цінності якої сумнівні для культури слов'янської. "Нігілізм" використовує Ніцше як назву, що визначає суть найближчих століть історичного розвитку, і який він зводить до відомої короткої тези "Бог помер" - втратив свою владу над усім сущим і над призначенням людини. Хоча, як вважає Мартін Гайдеггер, "нігілізм" не є тільки європейським явищем – "Слово "нігілізм" пізніше поширилося в обіг через Тургенєва як означення такого світогляду, коли дійсно існує тільки суще, доступне чуттєвому сприйняттю, тобто власному досвіду, а крім нього, більше нічого. Тим самим заперечується все, що ґрунтується на традиції, владі чи будь-якому іншому авторитеті." [3, с. 63].

Відношення слов'янофілів до інтелігентів – західників було в цілому негативним, вбачаючи в них ідейних противників. Праця Данилевського "Росія і Європа" стала своєрідним "катехізисом слов'янофільства", а автора оголосили противником "всесвітньо-історичної точки зору" [4, с. 73-74]. Можна зрозуміти прагнення слов'янофілів захиститися від проблем суперечливої плуралістичної культури Заходу, розповсюджувачами якої є, за словами Леонтєва, "мавпи прогресу" - інтелігенти-західники (К.Н.Леонтєв "Візантизм и слов'янство") [8]. Як вважає Петер Козловський, культура може бути неоднорідною, але вона повинна бути органічною. Органічною – значить такою, що відповідає природно-історичному розвитку конкретного суспільства. Така позиція співпадає з ідеями Данилевського. Але, як пише далі П.Козловський, сучасне, плуралістичне суспільство демонструє нам дуже високий ступінь багатоманітності і суперечливості, а значить, і проблем, яких прагнули по можливості уникнути слов'янофіли, ратуючи за органічність культури.[5, с. 245].

Часто сучасні дослідники культури висловлюють думки, хоча й трохи в іншому контексті, схожі з поглядами Данилевського. Зокрема, досліджуючи образ і феномен Трікстера (шахрай, трюкач) в культурології, білоруський культуролог Ю.В.Чернявська наголошує, що "в сучасному світі важливий не продукт, а упаковка, не сутність, а імідж. Але культурі, як і людині, притаманно втомлюватися. Прийде день, коли вона втомиться від криків ді-джейів, від поперемінного миготіння на екранах телевізорів трансвеститів і політиків. Прийде час, коли вип'є себе до дна постмодерністська іронія. Прийде хвилина, коли культура відчує себе в центрі замкнутого кола яке оточує світ що відмовився вирішувати проблеми." [6, с. 52].

В книзі "Росія і Європа" Данилевський розглядав нігілізм в рамках своєї концепції "мавпування європейства", тобто інтелігентського наслідування Заходу. На його думку, нігілізм є приклад російського брехливого демократизму і так званого "послідовного матеріалізму" Він виступав проти нігілізму "доморощеного" походження, вважаючи, що такого не існує. Данилевський вважав, що нігілізм запозичений, а значить, карикатурний, причиною поширення якого є відсутність самобутнього розвитку.

Співставляючи погляди Данилевського (більш ніж столітньої давності) та окремі ідеї сучасних ідеологів української самобутності, ми можемо помітити багато спільних позицій, що підтверджує думку про неможливість єдиної (навіть найкращої) культури і єдиного глобального культурного простору. Ю.Канигін пише "У кінці пророчої ери Україна готується до свого месіанського кроку: виконати біблійні заповіді, вийти на авансцену молодого слов'янського світу в якості його духовного керівника. В ім'я гідного життя українського народу і в ім'я його месіанського призначення розгортається зараз напружена, непроста боротьба за самостійність, державність, соборність Великої України." [7, с. 96].

Кожен етнос прагне внутрішньої інтеграції та самоорганізації. Етнічна самосвідомість (яка виявляється в етнонімі та розумінні себе як суб'єкта історичного процесу з іншими подібними спільнотами), культурна уніфікованість (що виявляється не лише у відносній культурній гомогенності етнографічного масиву, а й у наявності єдиної стандартизованої нефольклорної культури, насамперед, - літератури) та політична єдність (тобто не просто "державність", а єдність політичної волі, яка можлива або у формі прагнення національного політичного самовизначення з метою утворення національної держави, або у формі прагнення підтримувати своє національно-державне існування для найповнішої реалізації свого соціокультурного потенціалу й захисту його від зовнішніх зазіхань) – усе це є виявами такого прагнення . Етнос, що має ці три індикатори єдності, є нацією, точніше, етнонацією. Жодна інша спільнота не забезпечує людині таких оптимальних умов для саморозвитку і дії; жодна інша спільнота не може зрівнятися із нацією в культуротворчих потенціях. Нація не затискає особу в тісних племінних або конфесійних рамках, але й не розчиняє її в абстрактному "людстві взагалі" (для порівняння – "інтереси людства" є беззмістовним для людини поняттям. М.Данилевський) , тобто не дає їй стати космополітом, не закоріненим у жоден етнокультурний ґрунт. Недаремно видатний політичний теоретик Ісайя Берлін казав, що космополітизм є нікчемним, а люди не можуть розвиватися, коли вони не належать до певної

культури. [9]. Між іншим, апломб, з яким космополітичні кола декларують створення єдиної "загальнолюдської", "всесвітньої" культури, І Берлін вважає не менш "нікчемним". Навіть якби створення такої мегакультури стало можливим, це, за його словами, стало б смертю культури, а не єдиною культурою. [2, с. 396].

Список використаних джерел.

1. Данилевський Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. Москва, - 1991. – 574 с.
2. Романюк В.С. Орда у храмі. – Стрий: Щедрик, - 2003.- 500 с.
3. Хайдеггер М. Время и бытие : Статьи и выступления. – Москва, - 1993.- 586 с.
4. Назаров Ю.Н., Возилов В.В. "Россия и Европа" в споре Н.Я.Данилевского и В.С.Соловьева // Соловьевские исследования. Периодический сборник научных трудов. Выпуск 5. – Иваново. - 2002.- 302 с.
5. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – Київ. - 1996. 316 с.
6. Чернявская Ю.В. Трикстер или путешествие в хаос. // Человек. - 2004. - № 3. С.68-79.
7. Канигын Ю., Ткачук З. Українська мрія. Київ, - 1996. 268 с.
8. Константин Леонтьев Византизм и славянство / Константин Леонтьев // Режим доступу: <http://www.litres.ru/konstantin-leontev/vizantizm-i-slavyanstvo/>
9. Луїс Расіонеро Від Берліна до Фукуями. / Луїс Расіонеро // Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/14871>

Revutskiy M.

CULTURAL AND HISTORICAL TIPOLOGIYA AND MODERN EUROINTEGRATION OF CULTURE OF UKRAINE.

The problems of globalization of culture and cultural and historical type of the Ukrainian culture are probed in the article.

Key words: *cultural and historical type, civilization, globalization, eurointegration, originality.*

УДК 939+902.03

Галина Соловій

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Пліснеський археологічний комплекс – це сукупність різночасових пам'яток, які зараз локалізуються на території та в околицях суч. хутора Пліснесько (с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.), [26, с. 12]. Центральною пам'яткою комплексу є городище слов'яно-руського часу Пліснеськ, яке двічі згадується в літописах під 1188 і 1232 рр. [6, с. 347] та в "Слові о полку Ігоревім" [9, с. 31]. Унікальна збереженість складових археологічного комплексу робить його особливо привабливим у плані польового стаціонарного вивчення. Стосується сказане й місцевих поховальних старожитностей слов'янського і давньоруського періодів. Дослідження останніх, зрештою, як і вивчення самої пам'ятки, проходило у руслі розвитку археологічної науки, тобто відповідає трьом її періодам: скарбошукацькому (від виникнення науки до 30-х рр. ХХ ст.), типологічно-класифікаційному (30–80 рр. ХХ ст.) та періоду соціоархеологічних підходів (80 рр. ХХ ст. – триває у наш час).

Польові пошуки на Пліснеську розпочалися майже 200 років тому. Перших відомих дослідників скарбошукацького періоду привабив саме курганний могильник в ур. "Поруби". Так, у 1810 р. тодішній настоятель Підгорецького монастиря В. Компаневич та місцевий чиновник Г. Гауер провели роботи на зазначеному курганному некрополі. Перші "дослідники" пам'ятки розкопали три кургани, докладної документації про які, на жаль, не збереглося [35].

Нові роботи, що, загалом, мали більш науковий характер, аніж скарбошукацькі намагання ченців монастиря та місцевих чиновників, відбулися вже на початках останньої чверті позаминулого століття. Мова йде про вивчення пам'ятки у першій половині 80-х рр. ХІХ ст. Т. Земенцьким. Науковець, очевидно, був першим дослідником, котрий виготовив план городища та провів широкомасштабні розкопки на курганному некрополі. Однак у вивченні поховальних споруд, далі за своїх попередників він не пішов. Адже за три сезони (кожен з яких тривав протягом одного-двох тижнів) археолог розкопав дещо більше 45 курганів; іншими словами – приблизно по 1–2 кургани за кожен день таких "досліджень". Інформація, нагромаджена в процесі робіт (якщо така нотувалася), не вводилася у науковий обіг, окрім малоінформативних, коротких та неповних заміток у періодиці [40].

На превеликий жаль, у таких та подібних польових пошуках мова про вивчення решток обряду захоронення тих чи інших поховальних комплексів не йшла. Більше того, ті матеріали, які було нагромаджені в процесі розкопок, часто осідали в музеях та приватних колекціях Львова й Кракова. І лише останнім часом польські фахівці приділяють певну увагу до публікації зазначених старожитностей [36–38].

Слід наголосити, що об'єктом наукового пошуку Т. Земенського стало також ур. "Оленин Парк". Конкретних відомостей про свої розкопки науковець не залишив. Відомо лише, що фахівець заклав кілька (?) шурфів у тій частині урочища, де нині відзначається велика ймовірність локалізації ритуальних поховань [41, 97–99].

На початку ХХ ст. свої дослідження на Пліснеську проводить К. Гадачек. Протягом 1905 та 1907 рр. професор Львівського університету здійснює розкопки в ур. "Оленин Парк", де закладає дві розвідкові траншеї. Цікавий факт: археолог, як і його попередники, не закинув свої розкопки. Внаслідок цього ландшафт мисоподібного викінчення верхнього плато городища надовго втратив свій істинний лик [23, с. 233–236].

Протягом зазначеного вище часу К. Гадачек спрямовує свої зусилля також і на вивчення курганного могильника Пліснеська. Проведені науковцем роботи дали змогу стверджувати, що небіжчиків на цьому некрополі ховали в дерев'яних домовинах, які збивали залізними цвяхами або ж дерев'яними кілками. До того ж, за спостереженнями фахівця, домовини клалися на розчищену ділянку ґрунту чи на земляну підсіпку. Археолог відзначав здебільшого бідний характер поховального інвентаря могил [32, с. 282–287; 33; 34].

Роботами К. Гадачека фактично закінчився скарбушукацький період у вивченні городища. Від того часу польові студії Пліснеська були надовго перервані. Чергові дослідження комплексу відбулися лише напередодні Другої світової війни. У 1940 р. експедиція кафедри археології Львівського університету під керівництвом Я. Пастернака (за участю І. Старчука) здійснила на Пліснеську розвідкові пошуки, в т.ч. й ті, що мали відношення до вивчення поховальних комплексів городища. Фахівці провели роботи з точних обмірів центральної частини міста, де заклали 9 розвідкових траншей (7 – на дитинці та 2 – на посаді). В результаті вдалося вивчити культурні нашарування слов'яно–руського періоду, а також зафіксувати й дослідити інгумаційні поховання ХІІ – сер. ХІІІ ст., що перекривали житлові та господарські споруди раніших часів. Подальшому продовженню робіт та публікації нагромадженого матеріалу завадили воєнні дії [12, с. 76–77].

Невдовзі, опісля завершення Другої світової війни у 1946 р., свої дослідження на городищі продовжує експедиція Львівського відділу інституту археології Академії Наук УРСР під керівництвом І. Старчука [12, с. 77]. У зв'язку із втратою документації 1940 р. фахівець знову звернувся до інструментальної зйомки городища разом з курганним могильником. Окремі зусилля вчений спрямовує і на вивчення забудови центральної частини міста, дослідженню ліній оборони та курганних насипів. Роботи, які проводив І. Старчук, носили справді фундаментальний характер. Не останню роль при цьому відіграла вироблена фахівцем методика горизонтальної та вертикальної стратиграфії, яку він успішно застосовував в т.ч., під час вивчення поховальних старожитностей. Зокрема, археолог розподілив дитинець на сектори з точною прив'язкою певних реперів; в процесі розкопок кожного такої ділянки він проводив стратиграфічні спостереження над культурними напластуваннями, залучаючи методику "поштихової" фіксації [10; 11].

В сезоні 1946 р. І. Старчук досліджує одну курганну могилу в ур. "Поруби", де фіксує частково тілопальний ритуал поховання. Матеріали курганного некрополя дають привід вченому стверджувати, що населення Пліснеська, яке врятувалося від татарської навали, опісля ще мешкало в якійсь незнищеній частині городища [13, с. 394]. В плані відносної хронології некрополя І. Старчук відзначав, що низка курганних насипів перекривають оборонну лінію в ур. "Поруби" [11, с. 12]. Окрему увагу протягом сезону 1949 р. фахівець приділив вивченню ур. "Оленин Парк". Зокрема, він заклав Г–подібну траншею у південно–західній частині площадки урочища: саме там, де недавно були відкриті ритуальні поховання. Однак дослідник не простежив жодних слідів конструкцій оборонних чи культових споруд, проте досить добре зафіксував давньоруський і слов'янський культурні нашарування, кам'яну вимостку, що перекривала внутрішнє підніжжя зсуву валу. Ці відомості ми черпаємо із його польових щоденників, оскільки вони не були опубліковані [11].

Протягом 1947–1948 рр. І. Старчук провів дослідження західної частини дитинця. Однак вчений не виявив жодного поховання, лише житлові споруди [13, с. 393–394]. Наступного року фахівець провів свої останні розкопки на городищі. В результаті робіт археолог вивчив цілу низку тілопокладень у західній частині т. зв. дитинця та курганних поховань в ур. "Поруби" [14]. Загалом, всього протягом 1940 р., 1946–1949 рр. фахівцем було виявлено і досліджено 96 ґрунтових

інгумаційних поховань та 5 курганних могил. На жаль, цілеспрямовані дослідження пам'ятки та передова методика польового пошуку були надовго втрачені у зв'язку із раптовою смертю в 1950 р. видатного українського вченого [16, с. 103; 17].

Наступні дослідники комплексу переважно не звертали увагу на поховальні об'єкти городища. Більше того, їхній доробок нерідко зводився до обстежень (Раппопорт [8]) чи локальних розвідкових робіт (Гончаров [4, с. 16–17], Кучера [5]). Фундаментальне вивчення пам'ятки було надовго перервано. Стосується сказане й поховальних комплексів. До речі, від цього часу у літературі закріпилося твердження про нижню хронологічну межу функціонування курганного могильника у Х ст. [7, с. 147; 39, с. 59–61], яке насправді не відповідає дійсності [22].

Чергові фундаментальні роботи, в т. ч. з вивчення поховальних комплексів, були проведені лише у 70–80-х рр. минулого століття, коли активними дослідженнями пам'ятки починає займатися Р. Багрій [1; 2]. Вчений зосереджує свою увагу на вивченні культурних напластувань дитинця городища. В результаті активних пошукових робіт він відкрив 25 ґрунтових інгумаційних християнських поховань давньоруського часу. Окрім того, на західному схилі гори центральної площадки він виявив залишки фундаменту кам'яної споруди [1, с. 113]. Очевидно, що мова йде про церкву та прицерковний двір – кладовище, які у давнину склали цілісний сакральний комплекс. Варто відзначити, що у 1983 р. на території "Дитинця" по осі захід–схід була закладена так звана "Бульдозерна траншея", авторство робіт якої до сих пір офіційно не вказується. Загальна довжина останньої досягала 142 м при ширині 0, 7 м. [20, с. 197]. Метою цих розкопок, ймовірно, була локалізація церкви на дитинці літописного Плісеська, а разом і прицерковного кладовища. Однак такий "пошук" науковим назвати важко, адже спосіб, у який проводився подібний вид робіт, більше спрямовувався на руйнування, аніж на виявлення та дослідження сакральних об'єктів. На щастя, траншея не зачепила значних культових об'єктів, однак спричинилася до псування первісного ландшафту цієї частини городища.

Новий виток фундаментальних досліджень пам'ятки взагалі та поховальних споруд зокрема, пов'язаний із роботами нинішнього дослідника комплексу М. Филипчука. Його напрацювання припадають на третій період розвитку археологічної науки, характеризуються новітніми теоретичними та методичними засадами, що вкладаються у рамки соціоархеологічних підходів. Вивчення пам'ятки фахівцем було розпочато ще у 1990 р. [15]. Однак тоді поховальних об'єктів виявлено не було, він, як фахівець, приступив до робіт саме над нижньою частиною міста (оборонні лінії та забудова зовнішніх територій слов'янського полісу). Вивчення території дитинця та ур. "Оленин Парк" археолог продовжив через два роки. Зокрема, у 1993 р. були проведені рекультивационні роботи на місці розкопів Р. Багрія (територія дитинця). Тоді М. Филипчук виявив і дослідив 14 інгумаційних ґрунтових поховань, що перекривали житлові й господарські споруди слов'янського та давньоруського періодів [15].

Багато інформації з приводу поховальних комплексів городища вдалося виявити в результаті розкопок сезонів 2001 та 2003 рр., коли М. Филипчуком було продовжено рятівні археологічні роботи у центральній частині пам'ятки. Зокрема, у 2001 р. на північ від урочища "Оленин Парк" фахівець виявив залишки двох ям, п'яти споруд і тринадцяти ґрунтових інгумаційних захоронень. Останні являли собою прямокутні в плані поховальні ями, що іноді прорізали житлово–господарські і культові споруди ранішого часу [21, с. 238]. Однією з таких споруд виявився унікальний крематорій IX–X ст., на площі якого, як і на рівні денної поверхні, дослідник віднайшов чималу кількість дрібних кальцинованих кісток [19, с. 12–13; 20, с. 333]. У 2003 р. поблизу цього місця вчений виявив низку об'єктів, серед яких було одне інгумаційне поховання кін. XII – поч. XIII ст. [21, с. 332].

Нову інформацію про поховальні комплекси Плісеська вдалося здобути у сезоні 2007 р., коли М. Филипчук проводив чергові дослідження верхнього плато городища. Тоді археолог закрив 5 розкопів у різних частинах Плісеська [24]. Один з них – розкоп III – знаходився в ур. "Високе горо диско", на місці четвертої лінії захисту (вал № 5) поблизу одного з ймовірних в'їздів на пам'ятку. Синхронізуючи цю оборонну споруду із внутрішньою частиною площадки, М. Филипчуку пощастило натрапити на два кремаційні ями ґрунтові поховання – рештки другого тілопального слов'янського некрополя, що функціонував протягом кін. IX – поч. X ст. [24, с. 21–22; 25, с. 141]. Водночас цікаву інформацію дали паралельні дослідження в ур. "Погреби", де на місці одного з поруйнованих курганів було закладено розкоп IV. Як виявилось, досліджуваний насип був кенотафом без жодних слідів самого поховання (інгумації чи кремації) [25, с. 143]. На думку фахівця, цей курган, як і могильник в цілому, слід віднести до XI – поч. XII ст. У плані його інтерпретації дослідник дотримується думки про варязьку приналежність цих старожитностей [24, с. 26].

Як виявилось, доволі хороші результати робіт 2001–2003, 2007 рр. були лише своєрідною платформою для дальшого планомірного вивчення пам'ятки, насамперед дослідження культових її комплексів. Адже два недавно відкриті некрополі райковецької культури (половина усіх відомих райковецьких поховальних старожитностей Прикарпаття !) вказували на велику ймовірність існування на верхньому плато городища культового центру давніх слов'ян. Відкриття не заставило себе довго чекати, і уже в 2009 р. М. Филипчук локалізує сакральний язичницький центр на мисоподібній площадці ур. "Оленин Парк" [27, с. 20–28, 30; 28]. Серед низки культових об'єктів, розкопаних протягом цього сезону, заслуговує на увагу так званий "жертвний пояс", у склад якого входили інгумаційні та кремаційні ритуальні поховання, пов'язані із культом предків [27; 31].

Планомірні роботи у цьому напрямку були продовжені у 2010–2013 рр. За чотири сезони вчений розкопав значну частину культового місця, де зафіксував велику кількість об'єктів культового призначення, в т.ч. поховальних комплексів слов'янського часу, представлених ритуальними кремаціями та інгумаціями [29; 30]. Окрім вищезазначеного, в сезоні 2013 року М. Филипчукові вдалося відкрити рештки християнського могильника XII–XIII ст., що розташовувався між п'ятою та шостою лініями захисту верхнього плато городища. Зокрема, мова йде про виявлення та дослідження шести інгумаційних поховань давньоруського часу.

Як можемо спостерігати, вивчення поховальних старожитностей Плісеського археологічного комплексу відбувалося у руслі дослідження самої пам'ятки, а тому характеризувалося різним ступенем науковості. Фундаментальні роботи у цьому напрямку спричинилися до виявлення і вивчення значною мірою двох слов'янських некрополів та крематорія ост. чв. I тис. н.е., а також низки християнських захоронень давньоруського часу. Відкриті нашими попередниками та сучасниками матеріали спричинилися до суттєвого поповнення джерельної бази, що у недалекому майбутньому дозволить ставити та вирішувати низку актуальних проблем, пов'язаних із досліджуваною проблематикою.

Список використаних джерел

1. Багрий Р. С. Плеснек / Р. С. Багрий. // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). Под. ред. Аулиха В. В., Свешникова И. К., Цыгылька В. Н. и др. Отв. ред. Черныш А. П. – К., 1990. – С. 112–113.
2. Багрий Р. С., Овчинников О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Плісеська / Р. С. Багрий, О. Г. Овчинников // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. / Р. С. Багрий, О. Г. Овчинников. – Львів, 1991. – С. 11–13.
3. Гарден Ж.–К. Теоретическая археология / Ж.–К. Гарден. – М., 1983. – 295 с.
4. Кучера М. П. Розкопки городища Плісеськ / М. П. Кучера // КСИА. – 1955. – Вип. 4. – С. 16–17.
5. Кучера М.П. Древній Плісеськ / М. П. Кучера // АП УРСР. – К., 1962. – Т. XII. – С. 3–56.
6. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Махновця Л. Є.; Відп. ред. Мишанич О. В. – К., 1989. – 591 с.
7. Пастернак Я. Літописний город Плісеськ і проблема варягів у Галичині / Я. Пастернак // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – № V. – С. 140–151.
8. Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснесе/ П. А. Раппопорт // СА. – М., 1965. – №4. – С. 92-96.
9. Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославоного внука Олегоного / Попередне слово, переклад та примітки Павла Салевича. – Львів, 1999. – 78 с.
10. Старчук І. Д. Розкопки на городищі Плісесько (полеві рисунки) / І. Д. Старчук // Науковий архів ІУ НАНУ. – Оп. 5. Од. зб. № 364. – 18 с.
11. Старчук І. Д. Щоденник роботи Плісеської археологічної експедиції за 1946. / І. Д. Старчук // Науковий архів ІУ НАНУ – Оп.5. Од. Зб. № 15. – 24 с.
12. Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько / І. Д. Старчук // АП УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 76–85.
13. Старчук І. Розкопки городища Плісеська в 1947-1948 рр. / І. Д. Старчук // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 379–394.
14. Старчук І. Розкопки городища Плісесько в 1949 р. / І. Д. Старчук // АП УРСР. – К., 1955. – Т. V. – С. 32–35.
15. Филипчук М. А. Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Господогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу "Дружба" в зоні меліоративних робіт (околиці Плісеського городища) / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 1991. – 41 с.
16. Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // ЗНТШ. – Т. ССХХV. – Львів, 1993. – С. 97–103.
17. Филипчук М. А. Іван Старчук – дослідник давнього Плісеська / М. Филипчук // Тези III Всесітного з'їзду бродчан. – Броди, 1993. – С. 26–27.
18. Филипчук М. Плісеський археологічний комплекс (стан та перспективи дослідження) / М. Филипчук // Волино–Подільські студії. – Львів, 1998. – С. 279–285.

19. Филипчук М. А. Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 55 с.
20. Филипчук М. А. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. / М. Филипчук // АДЛУ. – Л., 2002. – С. 197–220.
21. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001–2003 рр. / М. Филипчук // Археологічні дослідження в Україні. 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 328–334.
22. Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні / М. Филипчук, Н. Шуй // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
23. Филипчук М. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська / М. Филипчук // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 4. – К., 2008. – С. 225–238.
24. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 131 с.
25. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році / М. Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
26. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час / М. Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
27. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2010. – 250 с.
28. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. / М. Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
29. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2011. – 280 с.
30. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2012. – 269 с.
31. Филипчук М. А., Соловій Г. В. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) / М. А. Филипчук, Г. В. Соловій // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2011. – Вип. 6. – С. 62–95.
32. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej / J. Bohdan. – Lwow, 1918. – 310 s.
33. Gadaczek K. Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej / K. Gadaczek //– Lwyw, 1905. – № 30. – S. 9.
34. Gadaczek K. Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej / K. Gadaczek //– Lwyw, 1907. – № 32. – S. 5.
35. Kompaniewicz B. Wiadomości o Podhorcach i klacztore bazylianśkim / B. Kompaniewicz // Lwówianin III, 1838. – S. 27–29.
36. Liwoch R. Wczesnosredniowieczne ozdoby rąk z grodziska I cmetntarzyska w Podhorcach na Ukrainie / R. Liwoch // Świat Słowian wczesnego średniowiecza. – Szczecin-Wrocław, 2006. – S. 457–463.
37. Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśnika / R. Liwoch // МДАПВ. – Львів, 2007. Вип. 11. – С. 367–378.
38. Liwoch R. Wykopaliska T. Ziemięckiego na Grodzisku w Podhorcach / R. Liwoch // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. Том. 2. – С. 4–8.
39. Zemenckij T. Sprawozdanie z wyciêczki arceologicznej v roku 1881 dokonanej / T. Zemenckij // ZWAK. – Kraków, 1883. – T.VI. – S. 58–61.
40. Zemenckij T. Sprawozdanie z wyciêczki arceologicznej do Podhorec w r.1882 dokonanej / T. Zemenckij // ZWAK. – Kraków, 1883. – T.VII. – S. 41–50.
41. Ziemiński T. Sprawozdanie z wyciêczki arceologicznej do Podhorec w r. 1883 dokonanej / T. Zemenckij // ZWAK. – Kraków, 1884. – T.VIII. – S. 87–99.

Solovij G.

THE HISTORY OF RESEARCH OF BURIAL CONSTRUCTIONS OF PLISNESK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX.

The article describes the studying of two "typical" Slavic necropolis of the 9th–10th centuries, barrows cemetery of the 11th century, Old Rus christian burials of the 12th–13th centuries on the territory of Plisnesk archaeological complex. The history of investigation of slavic ritual burials from the Plisnesk cult centre also is depicted.

Key words: *Plisnesk archaeological complex, Slavic time, Old Rus period, burials.*

"ПРОЕКТНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ОТЧЕТ О РЕСТАВРАЦИИ ЖИВОПИСИ В СЕВЕРНОЙ НАРУЖНОЙ ГАЛЕРЕИ СОФИЙСКОГО СОБОРА" ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ

Комплексне та різнобічне вивчення пам'яток культурної спадщини ставить перед дослідниками необхідність залучення широкого кола джерел. Реставраційні звіти та проектні пропозиції щодо реставрації, щоденники реставраційних робіт становлять інтерес не лише для реставраторів, але й для істориків, мистецтвознавців.

Реставраційні роботи, що проводилися у 1950-1970 рр. у Софійському соборі в Києві, стали базою для формування української школи реставраторів-монументалістів.

У середині ХХ ст. у Софійському соборі було відреставровано не лише стародавні фрески та мозаїки, але й унікальний олійний стінопис ХVІІІ ст. Значна кількість композицій цього періоду збереглася на стінах східної частини колишньої північної зовнішньої галереї собору. Цей відносно невеликий об'єм всесвітньо відомої пам'ятки ХІ ст. не залишився поза увагою дослідників [1; 2; 4; 5]. Насамперед, археологів та мистецтвознавців. Однак питання реставрації північної зовнішньої галереї ними майже не розглядалося.

Тож у невеликому дослідженні спробуємо окреслити коло архівних джерел, котрі зберігаються у фондах Національного заповідника "Софія Київська". Це документи, що допоможуть історикам та мистецтвознавцям у повній мірі розкрити окремі аспекти не лише історії реставрації Софійського собору в Києві, але й доповнять інформацію про розписи ХVІІІ ст., їх атрибуцію та час ймовірної появи на стінах собору.

У Ст. 1 Закону України "Про музеї та музейну справу" подано наступне визначення терміну реставрація – здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їх автентичності [6].

На думку основоположників української школи реставраторів-монументалістів О.Ф. Плющ та Л.П. Каленіченка, при здійсненні реставраційних робіт варто виділяти кілька етапів. Перший етап робіт, що передують реставрації монументального стінопису, – це обстеження стану настінного живопису. Другий етап – складання проектних пропозицій щодо реставрації досліджуваного об'єкту. Проект реставрації повинен дати науково обґрунтоване рішення всіх питань, пов'язаних із незадовільним станом стінопису. Зазвичай проект реставрації містив дві частини:

- картограми рекомендованих заходів щодо реставрації;
- пояснювальна записка до картограми [7, с. 56].

У пояснювальній записці мало бути визначено, якою буде реставрація: повна, часткова (фрагментарна) чи буде здійснено заходи щодо консервації. Від цього залежала методика, техніка та технологія реставраційних робіт.

Робота над "Проектом реставрації" завершувалася складанням дефектних актів та кошторисів на проведення реставраційних робіт, обрахуванням по "Картограмі стану живопису" об'ємів всіх видів реставраційних заходів.

Після завершення всіх реставраційних робіт, передбачених проектом, складалася "Картограма виконаних робіт" з додаванням усіх документів, що стосуються до реставрації. На думку О.Плющ та Л.Каленіченка, цю частину роботи можна визначити як третій етап технічної документації [7, с. 58].

Під час обстеження стану фарбового шару настінного живопису з'ясовували види пошкоджень, характер їх виникнення, матеріал, яким виконано живопис. При цьому звертали увагу на вивчення зв'язку фарбового шару з основою, видів руйнування фарбового шару, причин, що викликали їх, визначення природи не авторських зовнішніх нашарувань тощо.

Власне вивчення стану настінного живопису розпочиналося з уважного зовнішнього огляду фарбового шару. Визначалося місцезнаходження слідів попередніх реставрацій, вставок нової штукатурки, тріщин у ній та у муруванні стін, руйнування бортів, місць випадіння штукатурки і оголення мурування стіни. Також визначалися всі види пошкоджень фарбового шару живопису: відшарування, здуття, лущення, осипання. Місцезнаходження давнього фрескового живопису та живопису пізнішого часу визначали з допомогою зондів у фарбовому шарі. Л.Каленіченко та О.Плющ рекомендували по одному-два зонди розміром 2,5х3 см або 3х6 см. на один квадратний метр

розпису [7, с. 48]. Всі дані досліджень наносилися на архітектурні розгортки досліджуваної ділянки і у такий спосіб склалися картограми стану живопису. Фактично лише після їх застосування з'явилася можливість повністю контролювати процес реставраційних робіт. Слід зазначити, що метод картографічної фіксації стану настінного живопису і процесів реставрації було розроблено художником-реставратором Л.П.Каленіченко під час реставрації розписів В.Васнецова, М.Нестерова та інших художників у Володимирському соборі в Києві у 1947-1952 рр.

Картограми можуть бути різного призначення, але здебільшого їх можна розділити на три групи:

- картограми стану живопису;
- картограми проєктованих заходів по реставрації живопису;
- картограми виконаних робіт по реставрації живопису [7, с. 51].

Основними документами, котрі повинні бути додані до "Картограми виконаних робіт", наступні:

- Опис усіх реставраційних заходів із точним зазначенням місця, де здійснено заходи, визначаються композиції, види живопису, які заходи і як здійснювали. Зазначається також, які розчинники, прилади та інструменти було використано. Л.Каленіченко та О.Плющ рекомендували робити опис за видами заходів, щоб уникнути зайвих повторів ідентичного тексту, оскільки усі роботи проводяться за єдиним запропонованим проєктом. Однак це не виключає і комплексного опису в особливо відповідальних випадках.
- Опис відкритого і реставрованого живопису.
- Фотографії, що фіксують процес реставрації, копії, креслення тощо.
- Рецептатура розчинів, що застосовуються. Дані лабораторних аналізів, висновків, рекомендацій.
- Протоколи засідань комісій, акти обстежень, висновки експертів, розпорядження керівних органів тощо.
- Щоденники реставраторів.

Фотофіксація у реставрації настінного живопису застосовувалася при всіх видах робіт, але вона була і є обов'язковою при дослідженні стану живопису об'єкта до реставрації, під час здійснення реставраційних робіт і після їх закінчення.

Особливих форм і правил для складання щоденника не було. Записи мали бути лаконічними, короткими і точними. Щоденник мав вестися ретельно і акуратно, адже згодом ці записи могли мати важливе значення у подальших наукових розробках.

"Картограми виконаних робіт", опис техніки та технології проведення реставраційних заходів, фотографії, креслення, копії, протоколи, акти та щоденники ставали матеріалами для складання повного звіту про здійснені роботи з реставрації настінного живопису, згідно затверджених проєктних пропозицій [7, с. 59].

Реставратори 1950-70 рр., які працювали у Софійському соборі, приділяли велику увагу і значення документації, котра відображала всі етапи дослідження і реставрації об'єкта. У науковому архіві Національного Заповідника "Софія Київська" зберігся детальний документ про зроблені у 1970-х рр. реставраційні роботи у колишній північній зовнішній галереї Софійського собору. Це "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи ["живописи" написано від руки – Л.С.] в северной наружной галереи Софийского собора" [3]. Текст машинописний, у нього внесено окремі виправлення від руки.

Реставраційні роботи у північній зовнішній галереї Софійського собору проводилися за участі Державного комітету Ради міністрів УРСР у справах будівництва, Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (далі – УСНРВУ), Київської спеціальної міжобласної науково-реставраційної виробничої майстерні (далі – КСМНРВМ). "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи..." було підписано головним архітектором УСНРВУ В. Іваненко, головним архітектором КСМНРВМ І. Блажівським, начальником ділянки реставрації живопису І. Дорофійенко, начальником лабораторії УСНРВУ Є. Нашиванко, художником-реставратором вищої кваліфікації О. Єрком, старшим науковим співробітником Н. Сліпченко [3: Арк. 1].

"Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" розділено на дві частини. Перша частина – це "Проектні пропозиції". До них включено:

- Історичну довідку, складену старшим науковим співробітником І. Тоцькою [3, Арк. 5–7].
- Опис стану розписів до реставрації [3, Арк. 8–29].

- Аналізи (мікрохімічне дослідження зразків фарбового шару) [3, Арк. 30–32].
- Методика і технологія проведення реставраційних робіт, підготував реставратор вищої кваліфікації О. Єрко [3, Арк. 33–37].
- Дефектний акт від 20 січня 1970 року за підписами старшого інженера Софійського заповідника Мороз І.Ф., старшого наукового співробітника заповідника Тоцької І.Ф., виконуючого обов'язки начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ Сліпченко Н.І., реставратора вищої кваліфікації О.Ф. Єрко [3, Арк. 38–41].

Також окремим додатком до частини першої "Проектных предложений и отчета о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" було включено "Сводную таблицу состояния северной наружной галереи" [3, Арк. 42].

Частина друга – це "Звіт про реставраційні роботи", що містить:

- Опис виконаних робіт [3, Арк. 44–45].
- Опис живопису після реставрації [3, Арк. 46–54].
- Щоденник ведення реставраційних робіт [3, Арк. 55-61].
- Протоколи: засідання комісії Держбуду УРСР від 27 березня 1970 року (за підписами голови комісії начальника відділу охорони пам'яток і монументів Держбуду УРСР Граужис Л.І., директора Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" Ачкасової В.Н., виконуючої обов'язки вченого секретаря Софійського музею Тоцької І.Ф.) [3, Арк. 62-65]; засідання Вченої ради Держбуду УРСР від 16 грудня 1970 року (за підписом голови засідання Т.В. Кари-Васильєвої) [3, Арк. 66-71]; виписка з протоколу №7 засідання Вченої ради з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР від 28 травня 1973 року (за підписом голови засідання Граужис Л.І. та секретаря Щербака О.В.) [3, Арк. 72].
- Список картограм (загальна кількість – 15) [3, Арк. 73].
- Список фотоілюстрацій (загальна кількість – 41) [3, Арк. 74–78].
- Фотоілюстрації.
- Картограми.

Значний інтерес, на нашу думку, становить "Дневник ведення реставрационных работ" [3, Арк. 55-61], він невеликий за кількістю аркушів, але містить величезний обсяг різнопланової інформації. Це і склад реставраційної групи, і методика проведення робіт, і перші припущення стосовно атрибуції та датування різночасового живопису, що зберігся на стінах колишньої північної зовнішньої галереї собору тощо.

Зокрема, із щоденника дізнаємося, що реставраційні роботи у східній частині північної галереї Софійського собору розпочалися 24 квітня 1972 року. Місце та матеріали для проведення робіт по зняттю набілів з живопису (загальною площею 100 м²) підготували Антоненко І.П., Гончар Л.М., Конопко А.М., Добриловська І.Ю. та Єрко О.Ф. [3, Арк. 56]. По всій поверхні стін та склепіння було зроблено невеликі зондажі. Попередній огляд дозволив зробити низку припущень стосовно стану живопису та його датування.

На думку робочої групи, виявлений на стінах апсиди олійний живопис можна було датувати серединою XVIII ст., однак стан збереженості стінопису різний. Крім того, на північній стіні під олійним живописом було виявлено фреску XI чи XII ст., загальною площею 1,5 м². На західній стіні, "...со стороны передней предалтарной клетки, выше входной арки и на её стенах сохранился фрагмент темперной росписи, повидимому, времени Петра Могилы, т.е. XVII века" [3, Арк. 56].

Очевидно, на певний період реставраційні роботи у колишній усипальниці було призупинено. Як свідчить щоденник, реставратори працювали у соборі, у тому числі реставрували "Горне місце" (Єрко О.Ф., Антоненко І.П., Гончар Л.М.) [2, Арк. 57]. Лише з 24 травня вся реставраційна група розпочала тонувати місця із втраченим живописом у північній галереї [3, Арк. 57-58].

На початок липня роботи у північній галереї в основному були закінчені: "Осталось покрыть росписи предохранительным слоем и после снятия лесов решить тонировку нижних частей стен и их экспозицию" [3, Арк. 61].

Реставратори виготовили синьки картограми (29 травня), було здійснено фотофіксацію реставраційних робіт. Загальна кількість негативів – 60 шт., фотовідбитків, розміром 13x18 – 300 шт. [3, Арк. 41]. Частину фотографій згодом включено до звіту (41 фото) [3, Арк. 74-78].

У травні 1973 року комісія Держбуду на окремому засіданні прийняла реставраційні роботи по живопису в апсиді колишньої північної зовнішньої галереї Софійського собору [3, Арк. 72]. Фактично, з 1970-х рр. реставраційні роботи у таких масштабах у цій частині Софійського собору більше не проводилися. Висловлені припущення стосовно атрибуції та часу появи стінопису і

концепції розписів частково були розвинені в окремих наукових дослідженнях, стали основою для написання науково уніфікованих паспортів співробітниками музею (зокрема, Первухіною Н.В.). Детальне вивчення "Проектных предложений и отчета о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" дозволить не лише ввести у науковий обіг нові документи, але й допоможе розкрити та доповнити окремі питання.

Список використаних джерел

1. Коренюк Ю. О. Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність / Ю. О. Коренюк // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – Квітень. Спецвипуск № 1 (186). – С. 10–17.
2. Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання. – 2009. – С. 113–117.
3. Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора // Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР– 138. – К., 1972. – 147 арк.
4. Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф. До історії північної галереї Софії Київської / І. Ф. Тоцька, О. Ф. Єрко // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Видавництво "Наукова думка", 1976. – С. 119–130.
5. Фурман Р. В. Древнерусские традиции в монументальной живописи XVIII в. в Софии Киевской / Р. В. Фурман // Отечественная философская мысль XI – XVIII вв. и греческая культура. Сб. научн. трудов. – К., 1991. – С. 80–86.
6. Про внесення змін до Закону України "Про музеї та музейну справу" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010 – № 5. – ст. 45; <http://zakon4.rada.gov.ua>.
7. Калениченко Л. П., Плющ О. Ф. Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника. Кн. 1. / Автор-составитель Е. Б. Огарков. / Л. П. Калениченко, О. Ф. Плющ / – К.: Молодь, 2010. – 320 с.

Stromyliuk L.

"THE PROJECT PROPOSALS AND REPORT ON THE RESTORATION OF PAINTINGS IN THE NORTHERN OUTER GALLERY OF ST. SOPHIA CATHEDRAL" AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE RESTORATION OF THE MONUMENTAL PAINTING

Some aspect about the restoration of 11ht and 18ht century paintings in the building of the former North external art gallery of the Cathedral of St. Sophia at Kiev where released by the author, based on archival documents. The following documents were considered: minute of proceedings, restoration work diaries, fault certificate.

Key words: restoration, architectural conservation, exhibiting, Cathedral of St. Sophia, oil-painting, mural painting, probing.

УДК 94:371.83

Тетяна Луговська

СПІВПРАЦЯ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ "ДРУГ" У ЛЬВОВІ З ІНШИМИ МОЛОДІЖНИМИ ТА СТУДЕНТСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ПОЛЬЩІ ТА ЗАКОРДОНУ

Товариство російських студентів "Друг" у Львові, що діяло в місті в період 1894 – 1939 роки, підтримувало активні зв'язки з різноманітними молодіжними та студентськими товариствами та об'єднаннями російської молоді за межами Польщі та аналогічними емігрантськими організаціями в самій Польщі.

Формами співпраці були спільні організаційні заходи в проведенні засідань, зібрань, з'їздів, нарад, конференцій, а також активне листування, фінансова підтримка і солідарність з різного роду молодіжними та студентськими товариствами Польщі і закордону.

У Львові в лютому 1932 року відбулася чергова нарада представників російських студентських організацій в Польщі, в якій активну участь брали члени товариства "Друг". На нараді були внесені зміни в статут Об'єднання російських студентських організацій Польщі, а також йшлося про необхідність зближення російських студентських організацій.

В червні 1931 року була підписана угода про співпрацю між Об'єднанням російських емігрантських студентських організацій (ОРЕСО) в Празі та об'єднанням російських випускників ВУЗів у Львові.

В жовтні 1925 року делегація від товариства "Друг" брала участь в спільній конференції в Ризі, що була організована Об'єднанням російських студентських організацій в Прибалтиці та Союзом російських студентів Польщі.

Товариство російських студентів "Друг" також з метою співпраці здійснювало активну переписку. Зокрема, це листування з Центральним комітетом по забезпеченню вищої освіти російському юнацтву за кордоном в Парижі. Так, в жовтні 1930 року провадився тиждень російського студента з метою збору коштів для матеріальної підтримки російських студентів, що здобувають вищу освіту.

Завдяки листуванню з російськими благодійними товариствами в Барановичах, Дубно, Кременці і Рівному було здійснено збір пожертвувань на утримання російської гімназії в Рівному та організацію екскурсій.

Листування з російським культурно-освітнім товариством ім. Духновича, Центральним союзом підкарпатських студентів в Ужгороді і товариством карпато-руських студентів "Стой" в Сваляві дали можливість зібрати кошти на проведення спільної конференції та будівництво пам'ятника російським воїнам, що загинули під час Першої світової війни.

Товариство підписувало різноманітні угоди, зокрема з представниками лемківського хору, про влаштування концертів, відгукувалося на різного характеру заклики та відозви, наприклад на Відозву групи російських письменників – емігрантів про збір коштів у фонд російських інвалідів першої світової війни.

В цілому можна зазначити, що товариство російських студентів "Друг" у Львові провадило активну роботу з налагодження співпраці з іншими подібними за характером об'єднаннями та організаціями.

УДК 94(477.54): 745/749.071.1

Владлен Трубчанінов

УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРДИСТ ВАСИЛЬ ЄРМІЛОВ НА ТЛІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Яскравою сторінкою в історії вітчизняного мистецтва є епоха авангардизму. Короткий, але надзвичайно плідний період розквіту цього мистецтва залишив глибокий слід у подальших шуканнях, не тільки вітчизняних, а й зарубіжних майстрів. У цьому відношенні актуалізація досліджень, пов'язаних з розвитком авангарду в столиці України 20-х - початку 30-х рр. минулого століття - Харкові, становить значний інтерес не тільки для істориків мистецтва, а й усіх тих, кому близькі минуле і сьогодення вітчизняної культури.

Однією з центральних фігур харківського і українського авангарду цього періоду була особистість Василя Єрмілова (1894-1968), чия діяльність створила епоху в українському мистецтві. Ім'я цього новатора мистецтва має називатися нами поряд з такими знаковими для вітчизняної культури іменами, як Г. І. Нарбут, В. Г. Кричевський, І. П. Кавалерідзе та ін.

Ця тема є частиною більш широкої проблеми історії мистецтва та музеології, яка розвивається на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У рамках цієї теми на кафедрі були захищені кандидатські дисертації О. Г. Павлової, Г. О. Савченко, Р. І. Філіппенком та ін. Однак в центрі уваги цих авторів були проблеми зародження і розвитку харківської школи мистецтвознавства, представлені іменами Є. К. Редіна, Ф. І. Шміта, М. Ф. Сумцова та ін. Тільки останнім часом історики кафедри звернулися до вивчення багатой спадщини вітчизняного мистецтва радянського і пострадянського часу. Їх увагу привернула особистість одного із засновників музейної педагогіки, відомого збирача і творця Пархомівського історико-художнього музею А. Ф. Луньова .

Пропонована тема стосується проблеми, добре розробленої в галузі мистецтвознавства, але все ще недостатньо розкритою в історичному плані. Причиною цього, на нашу думку, є жорстка критика авангардизму і його складової конструктивізму, що мала місце в середині 30-х рр. минулого сторіччя. Війна, післявоєнні архітектурні та дальші художні шукання на кілька десятиліть закрили для нас тему вітчизняного авангарду. І лише в останні роки існування СРСР, а особливо в період існування незалежної Української держави, ця тема знову привернула до себе увагу.

Перші публікації, присвячені В. Д. Єрмілову, побачили світ ще в 20-ті рр. ХХ ст. (В. Седляр, В. Сонцвіт, та ін.) У наступні роки епізодично виходили роботи, в яких так чи інакше аналізується творчість художника (Л. Жадова, З. Фогеля, та ін.) Справжній ренесанс інтересу до лідера вітчизняного авангарду пов'язаний з початком ХХІ ст. У працях мистецтвознавців А. Е. Парніса, О. А. Лагутенко, Л. С. Савицької та інших всебічно проаналізовано його життя і діяльність. У ці ж роки побачила світ фундаментальна монографія "Василь Дмитрович Єрмілов 1894-1968: матеріали до

творчої біографії художника: ст., листи, щоденники, спогади". Книга містить безліч раніше невідомих документів, які проливають світло на багато сторін життя і творчої діяльності Василя Дмитровича.

Метою нашої роботи є показати значення В. Д. Єрмілова не лише в історії українського авангарду, але і ширше: в історії вітчизняної культури першої половини та середини ХХ століття.

Український авангард розвивався в річищі європейських і світових тенденцій розвитку мистецтва. У цьому відношенні творчість Єрмілова з'єднує в собі як тенденції світового мистецтва, так і власне українські його напрямки сучасного йому часу. Показником цієї двоїстої природи мистецтва Єрмілова є його швидке визнання не тільки в Україні, але і в СРСР, а також за його межами. Ще за життя художника його роботи були відзначені на престижних виставках [2, с. 23]. В.Єрмілов отримав Золоту медаль на виставці в Лейпцизі за дизайн марки для сірникової коробки "На допомогу голодуючим". Його макети оформлення клубів, стінних газет в 1928 році на Всесвітній виставці графічного мистецтва в Кельні справили великий фурор [10, с. 38-39].

Після того, як єрміловський авангард вийшов з " моди " (і навіть після відходу з життя) майстра, його творча спадщина було гідно представлена на всіляких вітчизняних і зарубіжних виставках, а кращі його роботи були віднесені до класики жанру [6, с. 512 та ін.]. Сьогодні важко уявити собі альбоми з мистецтва України, що представлені на місцевих та міжнародних культурних заходах, оглядового характеру без вміщення в них програмних робіт Василя Дмитровича. За нашими спостереженнями, серед єрміловських шедеврів найбільшою увагою мистецтвознавців і публіки користуються такі його роботи, як: "Дама з віялом" (1919), "Гітара" (1919), Проект пам'ятника "Голові земної кулі" В. Хлебнікову (1965), рельєфи "Патефон. Аргентинське танго", "Громадянська війна" і "День мистецтва" та ін. [8, с. 24-25 та ін.].

Мистецтво Єрмілова лаконічно, так що його можна назвати одним з попередників мінімалізму і концептуалізму. Існував навіть жарт, що для повноцінної композиції Єрмілову потрібні дві палички, а Лисицькому не менше трьох. В арсеналі художника – два-три локальних кольори, два-три геометричних елемента, дві-три матеріальні фактури (жерсть, дерево, гудрон). Майстерною технікою полірування, шліфування, присипки, протиставленням овальних і кутастих площин, бездоганим пропорційним порядком він домагався у своїх роботах високого композиційно-ритмічного ефекту [11, с. 14-15]. Як і в Стародавній Греції, він зводив ремесло у ранг мистецтва. Майстровий в його особі (точний окомір, ретельний підбір матеріалу) від оформлювальної практики підноситься до духовних висот – розчленованої форми Пікассо (рельєф "Скрипка"), до нечуваної, як ересь, простоти Малевича ("Квадрат і круг у тондо") [4, с. 186].

У роботах Єрмілова помітна любов до образів українського народного мистецтва, до ручного ремесла, яке він зводив у ранг мистецтва, до старанності в обробці поверхонь, до гармонійної ясності [3, с. 31].

Художник прославився в багатьох прикладних областях, наприклад у сфері плакатного та рекламного мистецтва, що став одним із символів українського та російського авангарду. Агітаційні плакати, ескізи упаковок цигарок, оформлення флакона одеколону "Вікторія" і створення логотипу Харківської парфюмерно-косметичної фабрики (1944). Дизайнерські ескізи Єрмілова, самодостатні мальовничі абстракції є барвисто-декоративними, і, незважаючи на скромний масштаб, – монументальними [5, с. 78-79]. У рішенні інтер'єрів він вдало використав поєднання різних кольорів, пластику простих геометричних об'ємів .

В. Д. Єрмілов прославився як оформлювач і книжок, і журналів. Оформлення подібної літератури було побудовано їм на використанні різних поліграфічних елементів, смуг, кіл, фотомонтажу [1, с. 47-53]. Він створив новий "єрміловський" монументальний шрифт, який став проривом у поліграфічному дизайні. Яскравий приклад – оформлення поетичних збірок Велимира Хлебнікова, з яким Єрмілов дружив і створював стиль багатьох його книг, серед яких "Ладомир" (1920).

Найбільш великі скульптурні роботи (наприклад, "Агітаційно-рекламна установка-трибуна для ювілейної виставки до десятої річниці Жовтневої революції", 1927) збереглися лише у вигляді ескізів і старих фотографій. Малюнок скульптурної композиції "Три російські революції" сам по собі вже виглядає як закінчений твір мистецтва. Особливе місце займає проект пам'ятника "Монумент ленінської епохи" (1960-ті) [9, с. 425-426].

Творчий талант ватажка українського авангарду виражався і в образі самого художника. Безліч світлин, що знаходяться в різних зібраннях, презентують нам романтичний образ Єрмілова з незмінним бантом на шиї і широким, "як Чорне море", беретом. Можливо, той берет – "тільки на вечір", спеціально для фотосесії, але часте увінчання ним голови майбутнього конструктивіста на знімках демонструє щось, що має відношення до персони [7, с. 418]. Як проникливо зауважив З.

Фогель, який спостерігав його в реальному житті: "Не тільки кожна річ, зроблена його руками, а й майже кожен предмет, яким він вважав можливим користуватися, несли на собі виразну печать його індивідуальності – ледь вловимі риси його художнього та психологічного почерку, його філософії життя і мистецтва" [12, с. 114].

Творчість Василя Єрмілова, при всій яскравій оригінальності, і в наш час залишається актуальною і відкритою для діалогу з творами вітчизняних і зарубіжних майстрів. Його пластичні відкриття, творчі устремління і позиції, філософські погляди існували в контексті національного та загальноєвропейського художнього процесу першої третини ХХ століття, який створював єдине загальносвітове простір мистецтва авангарду.

Підбиваючи підсумки нашої розвідки, ми можемо прийти до наступних висновків: творчість В.Д. Єрмілова зросла на місцевому ґрунті розвитку мистецтва. По-друге, столичне положення Харкова в період кульмінації діяльності майстра дозволило йому реалізувати ряд оригінальних проєктів, які стали зразками конструктивістського мистецтва і за якими закріпилася поняття "єрміловська школа". По-третє, художник-конструктор як би пережив свій час і в нових культурно-історичних умовах не зміг зберегти за собою лідерство, поступившись місцем представникам інших художніх шкіл і напрямків.

І, нарешті, останній наш висновок стосується того, що вивчена фахівцями-мистецтвознавцями спадщина В. Д. Єрмілова все ще належним чином не "вписана" в історію одного з найяскравіших періодів українського національного відродження 20- х - початку 30-х рр. минулого сторіччя.

Автор ставить своїм завданням розширити пошук слідів "єрміловського" впливу як на художників-харків'ян, так і в усій Україні, а також за її межами.

Список використаних джерел

1. Болотов К. Первая выставка // Пути творчества [Харьков].- 1919.- № 3.- С. 47-53.
2. Василий Дмитриевич Ермилов 1894-1968: материалы к творческой биографии художника: ст., письма, дневники, воспоминания.- М.: Галерея "Проун", 2012. - 534 с.
3. Жадова Л. Проекты В. Ермилова // Декоративное искусство СССР.- 1972.- № 9.- С. 31.
4. Лагутенко О. А. Українська графіка першої третини ХХ століття.- К.: Грані-Т, 2006. - 240 с.
5. Павлова Т. Василий Ермилов ожидает весну.- К.: Родовід, 2012. – 108 с.
6. Парнис А. Е. Василий Дмитриевич Ермилов. 1894–1968.- К.: 1968.-
7. 602 с.
8. Парнис А. Е. Василий Ермилов: Материалы к творческой биографии художника.- К.: 2012.- 452 с.
9. Поліщук В. М. Василь Єрмілов. - Х.: "Рух", 1931.- С. 24-25.
10. Савицкая Л. С. На пути обновления. – Х.: ТО Эксклюзив, 2003.- С. 425- 426.
11. Седляр В. Майстер Василь Єрмілов // Авангард [Харків].- 1929.- № 3.- С. 38-39.
12. Сонцвіт В. Художник індустріальних ритмів // Авангард [Харків]. – 1929.- № 3.- С. 14-15.
13. Фогель З. Василий Ермилов. - М.: Советский художник, 1975.- 356 с.

Trubchaninov V.

UKRAINIAN AVANT-GARDE ARTIST VASYL' YERMYLOV AGAINST THE BACKGROUND OF THE HISTORICAL AND CULTURAL AREA OF XX - BEGINNING OF XXI CENTURY.

The present paper deals with one of the central figures of the Ukrainian avant-garde of the early twentieth century – Vasyl' Ermilov. Ukrainian avant-garde developed in line with the European and world trends in art. The creative talent of Ukrainian avant-garde leader is reflected in the numerous art works. Thus, we conclude that the study of experts - art historians heritage of Vasyl' Ermilov still not properly appreciated in the history of the Ukrainian national revival of the 20's - early 30's of the last century.

Key words: *Ukrainian avant-garde, Vasyl' Ermilov, Kharkiv.*

УДК 94

Марія Юрчак

ЄВРОПЕЙСЬКІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НА КАРИКАТУРНІЙ КАРТІ

У сучасному суспільстві способи подачі та маніпулювання інформацією відіграють все значимішу роль, зважаючи на зростання значимості комунікації у глобалізованому світі. Півтора століття тому інструментарій пропаганди без телебачення та Інтернету був обмеженішим, аніж у

сучасному світі. Однак тогочасна пропаганда послуговувалася не менш цікавим видом візуальних матеріалів, які водночас виконували інформативну та освітню функцію, – карикатурною картою. Це твір на стику географії та образотворчого мистецтва (на малюнку кордони кожної держави містять карикатурні портрети і персоніфікації націй). Підвищений інтерес до цього жанру ріс з останньої третини XIX ст., яку називали "золотим століттям" карикатури, (хоча корені карикатурної карти простежуються ще з XVI ст.) і набув свого піку на початку Першої світової війни. Природно, він втратив популярність із розповсюдженням постерів і фільмів як провідної категорії пропагандистських ЗМІ.

Незважаючи на чималу кількість публікацій, присвячених різноманітним аспектам європейських міжнародних відносин означеного періоду, карикатурна карта, за винятком поодиноких фрагментарних розвідок зарубіжних вчених [1], не використовувалася як джерельна база історичного дослідження. Відповідно, термін "карикатурна карта" практично не зустрічається в українській історіографії. Синонімами можуть виступати поняття "сатирична карта", "аніمالістична", "антропоморфічна", "трагікомічна", "гумористична мапа" тощо.

Нашою метою є з'ясувати, якою мірою та яким чином карикатурні карти 1870-1900 рр. відображають: 1) зміни пріоритетних сил у Європі; 2) національно-політичні відносини між європейськими країнами; 3) вплив внутрішньої ситуації на зовнішню політику окремих держав.

Об'єктом дослідження виступають карикатурні карти останньої третини XIX ст., присвячені геополітичній ситуації, системі міжнародних відносин, національним протиріччям та військовим діям у тогочасній Європі; предметом – ментальні образи ворожих та союзницьких сторін, нейтральних держав, національні стереотипи на сатиричних картах 1870, 1877, 1882, 1887, 1888, 1899, 1900 рр.

Саме з останньої третини XIX ст. політичні сили Європи починають усвідомлювати, який великий вплив має пропаганда ЗМІ на суспільну думку і психологію мас. Інформаційна війна стає необхідним та живильним елементом національно-політичного протистояння та реальних військових дій. Як зазначає Н. Волковський, пропаганда ставала могутнім фактором збройної боротьби: через неї здійснювався зміцнюючий чи послаблюючий (корисний чи шкідливий) інформаційний вплив на психологічний стан людської маси, діяла на встановлення сприятливої громадської думки у союзних та нейтральних країнах і вносила розлад у ряди ворога [2, с. 71, с. 73].

Популярність карикатурної карти як інструменту пропаганди пояснюється такими чинниками: інтересом до карикатури як художнього жанру, тенденціями символізму, історизму, модерну в XIX ст., врешті, традицією багатого декорування географічних мап.

Примітивізуючи форму і спрощуючи зміст, карикатурна карта, по-перше, інформувала про політичні та воєнні події і своєрідним чином висвітлювала факти, формуючи у такий спосіб громадські погляди і міркування. По-друге, впливала на духовний стан всього населення країни і армії зокрема, піднімала військовий ентузіазм. Орієнтована на масового споживача, карта через самоідентифікацію населення із запропонованими символічними образами створювала відчуття колективізму і єдності. По-третє, намагалася нацькувати населення на ворога, принижуючи його, висміюючи певні стереотипні риси, створюючи ілюзію власної переваги, верховенства. Побудована на маніхейському принципі боротьби, карикатурна карта пропонувала суспільству систему взаємовиключних образів: з одного боку – ми, з іншого – ворог.

Ідентифікація народів здійснюється не лише за географічним розташуванням, а й за національною символікою, кольорами прапорів. Наприклад, у зображенні Франції використано галльського півня, Маріанну – символ свободи [10, 13], Британія асоціюється із Джоном Буллом, Іспанія – з тореадором, буйволом з кориди [10], Нідерланди – вітряком [8] тощо... Використано портрети правителів (Італія – король Умберто III, Росія – Микола II [11]). Можна простежити тенденцію – чим більше ваги держава займала у геополітичній площині – тим яскравіше вираженою вона була на карті. Невеликі країни, як от італійські держави – часто стилізувалися відповідно до тематики карти, подекуди з гумором, або взагалі не були увиразнені: Корсика і Сардинія – маленькі чоловічки [6], об'єднані у зловтішну фігурку ельфа [3], Сардинія – банка з консервами [8].

Карти зображали деталі внутрішньої і зовнішньої політики, яскраво ілюструючи наростання агресії у Європі – масштаб вимірюється у багнетах [3]. Колоніальні інтереси європейців представлені на карикатурній карті "Переверот у схвильованій воді" в яскравому образі риболовлі, де нові території для метрополій – "хороший улов" [11].

1870-ті роки позначені франко-прусським протистоянням, боротьбою за гегемонію у Європі. Створена за мотивами карт Джозефа Гогіна у 1870 р. у Франції [5] (перевидана в Німеччині [4], Великобританії і Нідерландах [3]) ще до спалаху франко-прусської війни відомим карикатуристом Наполеонівської Третьої Імперії Полем "White" Хадолем, карта зображує Німеччину в образі

"залізного канцлера" О. фон Бісмарка (з вусами як у моржа). Він виголошує промови до сусідів і правою рукою опирається на Нідерланди, а коліном став на сплячого австрійського вояку (що відображає баланс сил між німецькими державами). Означений період – це фінал об'єднання Німеччини, нарощення нею свого економічного та військового потенціалу: Прусія дуже войовнича, озброєна до зубів [6, 8], утримує великий флот [12], її товари заповнили всю Європу [11]. Спершу лейбл "Made in Germany" сприймався нами, як теперішній "Виготовлено в Китаї". Але поступово німецьке виробництво вийшло на високий рівень якості. Німеччина – сильний і несподіваний гравець – на політичній карті зображена, як лис [10]. Водночас, за сильним фасадом криється боротьба із внутрішніми суперечностями – Німеччина тримає у покорі діячів соціалістичного руху [8].

Основний суперник Німеччини – Франція – персоніфікована із зуавом, котрий цілиться в серце Прусії [5], орудує обламаним мечем, а Прусія віддирає від неї шматки одягу – Ельзас та Лотарингію [6]. Це значило одне: у війні 1870 року Французька республіка зазнала поразки, тож тепер гучно вимагає реваншу [8] і націлює на Прусію гармату [7, 9]. Карта 1888 року демонструє внутрішню слабкість Третьої республіки: постійні політичні чвари, усебічну радикалізацію, боротьбу за владу між цивільною та військовою верхівкою у сфері управління через бійку півнів, двох чоловіків [11, 13]. З 1894 року актуальним стає інший мотив – Франція стривожена "справою Дрейфуса" [11] – судовим процесом у справі капітана Альфреда Дрейфуса, офіцера французького генерального штабу, який був звинувачений у шпигунстві на користь Німецької імперії. Дуже швидко справа вийшла за рамки юриспруденції та перетворилася на гучний політичний скандал, що розділив французьке суспільство на два антагоністичні табори: дрейфусарів та антидрейфусарів, що, в свою чергу, призвело до затяжної політичної кризи у самій Франції та великого міжнародного резонансу. Однак вже на карті наступного року Дрейфус лежить біля ніг французької Маріанни, що тримає експонати всесвітньої технічної виставки 1900 року [12].

Британія, утверджуючись у своїй ролі "європейського арбітра", сатирично змальована як стара пані [5] з Ірландією на повідку. Впоратися з такою "домашньою тваринкою" непросто. Ірландія, що добивається в цей час права на самоврядність, на карті подібна більше на ведмедя. На німецькій карті того ж року [6] Британія – в образі Джона Булла сидить на мішку зі зброєю, тримає обірваний прапор "нейтралітету", поруч – бочка з порохом, а на прив'язі – ірландський волоцюга. Такий же образ на карті 1875 року (британець повернувся спиною до Європи) [8]. Британія – націлені дула гармат [10], озброєний солдат [12]. Іноді Англія, Ірландія та Шотландія зображувалися одним фронтом [7, 9], але частіше – відособлено: Шотландія – мишка [10], домашній чепчик Англії [3], Ірландія – сварлива тітонька. Незважаючи на внутрішні неузгодженості Британії, вона домінує у Європі, одна з карт навіть носить назву "Джон Булл та його друзі" [12].

Росія на карикатурній карті різко контрастує до цих трьох сильних західноєвропейських держав. Здебільшого вона зображується непривабливо – як "мінйало" – колекціонер ганчірок в лахмітті, і Крим – це одна з латок на його одязі [3]. Від часу поразки у Кримській війні європейська спільнота не сприймала півострів як беззаперечну власність Росії – це убита качка [8], відрубане щупальце восьминога [7, 9]. Росія – непривабливий бородатий людоїд [8], неотесаний селянин з шашкою [6], агресивний ведмідь [10, 13], восьминіг [7, 9]. Ця імперія неодмінно асоціюється зі знеціненими життями людей – їх поїдає ведмідь [13], хутряна шапка із голови одного померлого чоловіка – Крим. У Європі боялися російських претензій на гегемонію і водночас – зневажали за методи її політики. Про критичну нестабільність внутрішньої політики красномовно каже образ царя Олександр II, який стоячи на бочці з динамітом, розстрілює терористів, вішає політичних злочинців, засилає до Сибіру [8]. З'являється образ спрута, який своїми кінцівками облупує турка на Балканах, на Кавказі, тягнеться до Фінляндії, дусить Польщу, Персію [7, 9]. А вже у 1900 році – восьминіг "Микола II" схопив Афганістан, Китай, Польщу, Фінляндію, Персію, Балкани і Кавказ [12]. Заразом прагнення Росії стати "матір'ю-опікункою" слов'янських народів на Балканах виражено як потиск болгариним лапи російського ведмедя [13]. Найпривабливіший портрет Росії – це Микола II з оливковою гілочкою. Проте ця символічна пропозиція миру сприймається із насторогою, адже на карті зображено боеприпаси [11].

Австро-Угорська імперія зображена чоловіком у засідці, що є свідченням певної пасивності "клаптикової імперії" [6]. На анімалістичній мапі її ідентифіковано з совою. Одна карта відображає жалобу за трагічною загибеллю імператриці Єлизавети від рук анархістів [11]. Пригнічення національно-визвольних рухів і зневага до малих народів на карті відобразилися в образі дівчини-Австрії, що утримує солдата [7, 9], свиней – Боснію, Сербію, Болгарію в своїх руках; нікчемність румунів [8] та поляків поруч [6]. Частина польського суспільства покладала надії на допомогу німецьких держав у боротьбі за незалежність, тому Польща – собака на привязі з дзвіночком [10].

На карикатурних картах Османська імперія поділяється на європейську та азійську частину. Туреччина в Європі – "житель сходу під тиском інших країн" [3], черепаха [10]. Туреччина в Азії – дівчина, що палить трубку кальяну [3], верблюд, керований мавпою [10]. Паління [6, 12] – не просто традиція турецького народу, а натяк на те, що політичне існування імперії скоро розсіється, наче дим. "Вічний хворий" Європи – на милицях, з нежитем, наступає на Грецію [8]. Греція, молода держава, що от-от звільнилася від османського панування, – це "золоті рибки" у її сачку [10]. Будь які спроби самостійності натикаються на жорстке попередження – грецький король дивиться на палю з головою [6]. Грецькі претензії на Крит відображені як перешіптування з турком і вказування грека пальцем на цей острів [11]. Ще одна молода держава на Балканах – незалежна з 1882 р. Сербія – новонароджене немовля [11]. Остання третина XIX ст. – боротьба на національне відродження цілої низки народів. Місця придушення повстань на картах позначені страхітливими черепами – Болгарія, Вірменія [3, 11]...

На карикатурній карті відображений останній етап боротьби за об'єднання Італії – вбраний у національну блузу італійський солдат (можливо, це образ Гарібальді) чинить опір Пруссії [3] або скутий дипломатичною ситуацією – в гамівній сорочці [6]. На карті [13] Південь Італії (чоловік із ножницями) розрізає позначене написом "Цивільний шлюб" вбрання жінки, що бесідує із чоловіком (Північ). Таким чином, продемонстровано розходження у баченні на процеси об'єднання Італії – ліберально-помірковані на Півночі та радикальні – на Півдні. Автори карти не уникали гумору: Італія – це кіт [8], птах з чобота [10] і папа в тіарі [8]. Складні стосунки з главою Апостольського престолу змальовані як гра італійської дівчини з маріонетковим папою [7, 9].

Швейцарія, яка на Віденському конгресі 1815 р. проголошена вічно нейтральною, зображувалася як закритий котедж [3], ящик [7], стяг милосердя (знак Червоного Хреста) [6], чоловік, який безтурботно читає газету [12] чи селянка, яка доїть корову [13].

На Піренеях Іспанія явно домінує над Португалією, яка тримає ключі від Гібралтару [12] (утискує маленького португальського сеньйора [3]), однак обидві країни не знаходять собі самостійної ролі у європейському політичному спектаклі [6], тож – відпочивають [7, 9]. Карикатурна карта обіграє III карлістську війну: Ізабелла колихає єдиного сина Альфонса XII, на користь якого вона зреклася престолу [8], протистоять одне одному карлісти під проводом Карла VII Іспанського і легітимний монарх. Цей образ чоловіка в цивільному може означати також невдоволення поразкою у американо-іспанській війні 1898 р. [11].

Скандинавські країни в цей період не відігравали помітної ролі на європейському континенті, а скоріш були пасивними спостерігачами. Тому Норвегія і Швеція зображені разом як дрімотливий пес [3, 4, 5], дві собаки [11, 12], моржі [8], кролики з морквою [10], люди, що спостерігають у бінокль [6], Норвегія – в'язка хмизу на плечах у Швеції [9]; або взагалі не мали образних форм [7]. Водночас у їх внутрішніх відносинах не було повної злагоди: остання третина XIX ст. позначена кількома кризами, пов'язаними із невдоволенням Норвегії своїм становищем в унії зі Швецією (1873 р., 1890-ті рр.), що на карикатурній карті проявилось в образах собак, що гризуть одне однієї лапи [11], кішки, що скалиться на собаку (Норвегія) [13].

Північноєвропейські держави не відігравали помітної ролі у тогочасній міжнародній політиці. Данія – стурбований [6] чи хвалькуватий солдат, що, без сумніву, сподівається повернути собі втрачену кількома роками раніше територію Гольштейну [3]. Головною подією у цій маленькій, але гордій державі стало народження членів королівської сім'ї [11]. Бельгія – грошовитий король [7, 9], колоніальне панування над Конго для якого – виграш та водночас – тягар. Хоч Бельгія та Нідерланди виглядають войовниче [6], у європейському масштабі вони – всього лише дрібні гризуни.

Сильними сторонами карикатури як історичного джерела є те, що вона є яскравим відображенням дійсності; передає сприйняття політичної ситуації сучасниками; дозволяє простежити, які стереотипи зміцнювалися у масовій свідомості населення і зрозуміти спрямованість офіційної пропаганди. Загальне враження від карикатури створює уявлення про політичні умови країни, у якій вона була створена, та безпосереднього замовника. Справляючи ефектне враження на глядача, карикатура подає спрощене бачення реальності, гіпертрофоване та упереджене. Певна об'єктивність відстежується лише у зображенні на карикатурних картах нейтральних країн; суперники ж завжди змальовуються щонайтемнішими фарбами, а союзники постають "героями". Причому на карикатурах навіть союзники нерідко зображуються іронічно: політичні угоди були нетривкими, а от конкуренція на "старому континенті" – віковична. На карикатурній карті розгортається детальна картина політичних та воєнних подій останньої третини XIX ст., міжнародних дипломатичних і суспільно-політичних відносин, зокрема: прагнення до гегемонії у Європі основних геополітичних гравців – Франції, Німеччини та Британії, міждержавні протистояння та їх кризові

прояви, зіткнення колоніальних інтересів, національні протиріччя (у Російській, Османській та Австро-угорській імперіях тощо). Варто зазначити, що карикатурні образи, змальовані з національних символів, мали неабияке значення для самоусвідомлення націй у подальшому. Символи на карикатурних картах – не випадкові, але для їх "прочитання", розтлумачення необхідне розуміння різноманітних причин конфліктів і принципів тогочасної міжнародної політики. Аналіз персоніфікацій та алегорій, зображених на карикатурних картах, дозволяє визначити корені тих національних протиріч та стереотипів, які існували в той час й побутують досі.

Список використаних джерел:

1. Barron, R. "Bringing the map to life: European satirical maps, 1845–1945". 6th International BIMCC Conference (16 November 2007). Online. Available: <http://www.bimcc.org/>
2. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. – СПб.: "Полигон". – 2003. – 736 с.
3. Nieuwe Kaart Van Europa 1870. Emrik & Binger – 1870. Carte drôlatique d'Europe pour 1870 / dressée par Hadol, Titelvariant: Karte von Europa im Jahre 1870, Berlin: Werner & Schumann. Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
4. Humoristische Karte von Europa im Jahre 1870, Berlin : Verlag v. Reinhold Schlingmann, [ca. 1870] (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
5. Carte drôlatique d'Europe pour 1870. (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
6. Humoristische Karte von Europa im Jahre 1870/ entworfen u. gezeichnet von Arnold Neumann, Berlin : Verlag V. Reinhold Schlingmann, [ca. 1870] (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
7. Humoristische-oorlogskaart, Titelvariant: Humoristische oorlogskaart, Haarlem: J.J. van Brederode, [ca. 1870] (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
8. Das heutige Europa, Zürich : Verlag von Caesar Schmidt, [ca. 1875] (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
9. Fred Rose / Bacon & Co.: Serio-Comic War Map For The Year 1877 By. F.W.R. London <http://www.raremaps.com/>
10. "L'Europe Animale - Physiologie Comique" (The European Animal - Comical Physiology) Designed and drawn by A. Belloquet; published in Brussels by Vincent in 1882 (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
11. "Angling in Troubled Waters: a Serio-Comic map of Europe". After the design of Fred W. Rose; published in London by GW Bacon in 1899 (BUA). Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
12. "John Bull and his Friends A Serio-Comic Map of Europe" After a design by Fred W Rose; published in London by GW Bacon in 1900 Centre Excursionista de Catalunya (Memòria Digital de Catalunya) Available: <http://mdc.cbuc.cat/>
13. Komische Karte von Europe, 1888. Available: <http://dpc.uba.uva.nl>
14. Arbuthnot, John. The History Of John Bull. Available: <http://www.gutenberg.org/>.

Yurchak M.

EUROPEAN INTERNATIONAL RELATIONS LAST THIRD OF THE XIX CENTURY ON CARICATURE MAP

In the article caricature map is considered as the original source on the history of European international relations last third of the XIX century

Key words: *caricature map, international relations, art image, European politics*

УДК 902 (477)

Оксана Якубовська

ТОПОГРАФІЯ ГОРОДИЩ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ У МЕЖИРІЧЧІ СТРИЯ ТА БИСТРИЦІ

Природне середовище, наявність покладів корисних копалин завжди перебували на одному з чільних місць при виборі місця для проживання, а тому дослідження топографічних умов розташування пам'яток дають важливі відомості до розуміння системи заселення того чи іншого регіону у певну історичну епоху та соціально-економічних процесів, що відбувалися на цих територіях.

Метою статті є узагальнення даних про топографію городищ слов'янського та давньоруського часу у межиріччі двох правих приток Дністра – Стрия та Бистриці.

Означена мета потребує виконання низки завдань, зокрема, подати загальну характеристику природних умов окресленого регіону, його рельєфу, ґрунтів; проаналізувати особливості локалізації конкретних пам'яток; показати відмінності у топографії слов'янських та давньоруських старожитностей.

Слід зауважити, що поняття топографії трактувалося й трактується фахівцями залежно від типу пам'ятки, ступеня її вивчення, а також характеру публікації результатів дослідження по-різному: від прив'язки до сучасного населеного пункту та рельєфу місцевості [1, с. 181] до широкого аналізу природного оточення [2, с. 82–83]. Однак, незважаючи на це, питання топографії пам'яток залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі та потребує подальшого вивчення. Усе вище сказане стосується і городищ слов'яно-руського часу, що знаходяться між річками Стрий та Бистриця. Розгляд топографічних умов розташування пам'яток вважаємо за доцільне розпочати з короткої характеристики природного середовища, що їх оточує.

Досліджуваний регіон є частиною Передкарпаття та обмежений зі сходу й заходу двома найбільшими правими притоками Дністра у його верхній течії – річками Стрий та Бистриця. Він займає Дрогобицьку скульптурну височину, середні висоти якої становлять близько 300 м над рівнем моря. У свою чергу тут виділяють два природні райони – Дрогобицьке та Стрийсько-Жидачівське передгір'я [3, с. 112–113]. Для них властиві низькі тераси із дерновими, лучними та лучно-болотними ґрунтами. Однак, на відміну від Дрогобицького, у Стрийсько-Жидачівському підгір'ї вони становлять більшість та є менш заболоченими і не так широко затоплюються під час паводків. Тераси середнього ярусу, покриті лесовими суглинками та чорноземно-лучними ґрунтами, представлені фрагментарно, зокрема в околицях м. Жидачів. Високі тераси з дерново-підзолистими поверхнево-оглеєними та буроземно-підзолистими ґрунтами займають значні території Дрогобицького природного району [3, с. 126].

Значний вплив на формування рельєфу цих територій відіграла система водних артерій. Регіон має розгалужену річкову сітку, утворену Стриєм, Бистрицею, Тисьменицею, Колодницею та низкою їхніх приток, середня довжина яких не перевищує 25 км. Частині з них властиві широкі заболочені долини, інші ж – глибоко врізані в увалисті межиріччя.

Рослинний покрив у регіоні є надзвичайно різноманітним та включає в себе болотну, лучну, лісову рослинність. Домінуючими є листяні породи дерев – бук, граб, дуб.

Середньовічні городища у межиріччі Стрия та Бистриці є різночасовими, а тому умови їх локалізації хоч і до певної міри схожі, містять, проте, низку відмінностей. За хронологічною ознакою пам'ятки цього типу в даному регіоні можемо розділити на три групи. До першої варто зарахувати укріплені поселення полісної моделі, які існували протягом IX – кін. X ст. (Солонсько, Голобутів); до другої належать колишні поліси, які згодом було перебудовано за бургівською моделлю (Ступниця); третю ж групу складають городища XII – XIII ст., тобто власне давньоруські старожитності замкового типу.

Однією з пам'яток, які відносимо до першої групи, є городище біля с. Солонсько на Дрогобищині, датоване X – поч. XI ст. Воно розташоване на північно-східній околиці села в ур. "Вали" та займає мис західної орієнтації. Висота пам'ятки над рівнем моря становить 315 м. Городище займає доволі значну площу – 18 га. З північного боку пам'ятка оточена болотистими заплавами старого русла р. Тисьмениці та її невеличкою безіменною притокою [4, с. 75]. Природні особливості ландшафту тут вдало поєднуються із оборонними спорудами та доповнюють їх, утворюючи суцільну систему перешкод на підступах з боку поля. Для Солонського городища властива багаторядність ліній захисту, які проходять паралельно одна одній по краю схилу, а зі сторони поля – впоперек мису [4, с. 75]. Збережена ширина валів при основі становить 8 – 10 м, а висота – 2 – 2,5 м. Ширина ровів – 2 – 4 м, глибина 1– 1,2 м. Окрім того, слід згадати і про те, що між третьою та четвертою лініями захисту на невеликому мисі в ур. "Біля Славкового ставу" знаходяться два кургани, а поряд з городищем на лівому березі струмка на території сучасного села було зібрано підйомний матеріал X – поч. XI ст., який може свідчити про існування тут синхронного селища [4, с. 78]. Їх наявність підтверджує думку про полісну структуру цієї пам'ятки.

До певної міри схожим на попереднє є городище IX – X ст., яке знаходиться за 2,5 км на південний захід від с. Голобутів в ур. "Городище". Воно займає високий мис (345 м над рівнем моря) на березі р. Уличанка. Верхня площадка пам'ятки має північну експозицію. Як і в попередньому випадку, оборонні споруди добре поєднані із особливостями рельєфу: з напільної південної сторони городище оточене трьома лініями захисту, перші дві з яких зі сходу та заходу впираються у русло глибоких ярів, а з північної – однією. [5, с. 31–32]. Їх сучасна ширина складає 6–8, а висота – до 1,5 м. Ширина ровів – 3–5, глибина до 1–1,5 м. Крім того, в окремих місцях вали через кожні 12–14 м мають незначні "злами", що характерно і для інших городищ українського Прикарпаття цього часу, зокрема, Пліснеська. За 100 м на захід та південний захід від городища знаходиться синхронне селище, на якому виявлено сліди п'яти заглиблених житлово-господарських споруд у вигляді округлих западин. Територія обох пам'яток вкрита мішаним широколистяним лісом.

До першої групи можемо віднести ще одне велике городище (25,9 га) IX – X ст., яке знаходиться на північно-західній околиці м. Жидачів в урочищі "Базиївка" у доволі специфічних, надзвичайно сприятливих топографічних умовах, пов'язаних з особливостями рельєфу місцевості. Із заходу, півночі та частково півдня його огинає повноводна р. Стрий, яка за 6 км нижче по течії впадає у Дністер, а підступи до нього зі сходу захищали численні болота. Пам'ятка знаходиться на великому мисі правого високого берега р. Стрий, який підноситься на 50 м над дзеркалом ріки та на близько 285 м над рівнем моря. Як зауважує О. Корчинський, поверхня площадки цього городища "переважно є досить рівною, лише північна та південна сторони плавно нахилені до країв мису, які переходять у стрімкі природні схили, місцями ескарповані для надання їм більшої обороноздатності" [6, с. 266]. З півночі, заходу та півдня підступи до городища захищені однією оборонною лінією, а з південно-східного напільного боку подвійною. У наш час ширина валів сягає близько 20 м, а висота – 1,5–3 м. Ширина ровів – 10–15 м, глибина – до 2 м [7, с. 16]. Сьогодні значна частина пам'ятки використовується місцевими жителями як рільничі угіддя і лише західний та північний її краї вкриті буково-грабовим та хвойним лісом.

На північ від "Базиївки" знаходиться ще одне урочище – "Болоне", яке, за твердженням згаданого вище дослідника, можемо трактувати як головну торгову площу міста, а інше – "Кораблище", розташоване на схід від двох перших поблизу старого русла ріки, як місце, у якому могла бути гавань [6, с. 265].

До другої групи належить городище (15 га) др. пол. X – кін. XI ст., що знаходиться на північній околиці с. Ступниця Дрогобицького р-ну, в ур. "Монастир" на правому березі р. Бистриця у її середній течії. Площадка піднята над дзеркалом ріки близько на 20 м та на 310 м над рівнем моря. Окрім того, ця водна артерія захищає підступи до городища з північно-західного та частково північного боку. Як стверджує П. Раппопорт, тут чітко простежується наявність дитинця та посаду [8, с. 65]. Перший має овальну форму, розташовується на мисовидному підвищенні правого берега ріки й захищений потужним валом з напільного південно-східного боку. Та ж його частина, що повернута у бік р. Бистриця, руйнується її водами та осипається. З південно-східного боку до дитинця прилягає посад, площадка якого має неправильну геометричну форму, що відповідає природній конфігурації схилів. Із південного заходу та сходу вона захищена ярами, які доповнюють дугоподібний вал і рів [8, с. 66].

До третьої групи у межиріччі р.р. Стрий та Бистриця можемо віднести п'ять пам'яток. Одна з них знаходиться в ур. "Замок" неподалік м. Жидачів за 800 м на схід від городища в ур. "Базиївка". Пізньосередньовічний замок тут дійсно був, проте його звели пізніше – наприкінці XV ст., при цьому внісши суттєві зміни у конфігурацію рельєфу майдану городища XII – XIII ст., що зробило практично неможливим відтворення його попереднього вигляду. За припущеннями О. Корчинського, пам'ятка могла займати видовжений мис, який довшою стороною був орієнтований в напрямку північний-захід – південний-схід. Площадка городища знаходиться на підвищенні площею 4 га, висотою близько 25 м над місцевістю та 265 м над рівнем моря та захищена валом і ровом, які на сьогодні сильно поруйновані [7, с. 22]. Свого часу площадка городища була суцільною, проте через будівництво замку, глибокими та широкими ровами її поділили на три частини, внаслідок чого утворилися західний, центральний та східний майдани. Окрім того, схили додатково ескарпували.

Зараз західна частина городища поросла чагарником, центральна – задернована, а в східній у 2002 р. створено меморіал "Борцям за волю України", що також спричинилося до руйнування пам'ятки.

Значно меншим від попередніх (1,12 га) є городище біля с. Стебник Дрогобицького р-ну, що знаходиться на відстані 2 – 2,5 км на південний схід від цього населеного пункту на висоті 369 м над рівнем моря та займає мисоподібне підвищення в ур. "Мегищі". Це ж урочище відоме мешканцям і під назвою "Старий Бич". Окрім того, за твердженням І. Бодревича, перед Другою світовою війною місцеві жителі вживали на означення окремих його частин такі назви як "Вали", "Ратуш", "Ринок" [9, с. 430]. Зі східного та західного боків підступи до городища захищають два глибокі яри. Вони обмежують площадку неправильної трикутної форми, яка найбільше розширена у своїй середній частині та видовжена по осі північ – південь [10, с. 30]. По дну ярів стікають два безіменні струмки, які, зливаючись поза межами городища, утворюють потік Воронка, праву притоку р. Солониці. "Природні укріплення" доповнюють вал та рів, що є більш потужними із напільної сторони. Ширина валу у різних місцях коливається від 13 до 6 м, а висота становить 2 – 2,5 м. Щодо рову, то глибина його становила 1,5 – 2,0 м, а ширина – 8,0 – 9,0 м. Зараз територія пам'ятки покрита дубово-грабовим лісом.

Під назвою "Бич" відоме й городище біля с. Кавське Стрийського р-ну Львівської обл.. Воно знаходиться за 4,5 км на південний захід від села у середній течії р. Летянки – правої притоки Дністра на висоті 308 м над рівнем моря. І хоча у 1956 р. на території пам'ятки проводилися археологічні дослідження, питанням топографії уваги практично не приділяли, а тому вони потребують суттєвої корекції та доповнень. Те ж саме можемо сказати і про інше городище біля цього ж населеного пункту. Воно розташовується за 4 км від північної околиці села та покрите лісом. Назва урочища – "Бучина", очевидно є свідченням того, що переважаючою деревною породою тут був бук. За твердженням К. Берняковича, який першим подає згадку про цю пам'ятку, городище розташовувалося на першій надзаплавній терасі [11, с. 35]. На думку згаданого дослідника, обидва городища варто датувати XI – XIII ст.

Найменшим з середньовічних городищ у межиріччі Стрия та Бистриці є пам'ятка поблизу с. Модричі, яка сьогодні фактично є південним передмістям Дрогобича. Городище XII – XIII ст. займає мисоподібне відгалуження південного схилу г. Тептюж площею 0,2 га та підноситься на 325 м над рівнем моря [12, с. 19]. З напільного боку пам'ятка захищена валом та ровом. Городище має овальну форму, витягнене по лінії захід – схід. Із півдня та заходу підвищення омивається р. Вишницею поблизу її впадіння у р. Тисменицю. На початку 60-х рр. XX ст. неподалік гирла першої було споруджено дамбу, внаслідок чого в підніжжі гори утворився став, що отримав неофіційну назву "Солдатське озеро". З південного боку городища, над краєм схилу простежуються залишки окопів I світової війни.

Отже, підсумовуючи розгляд топографії слов'яно-руських городищ у межиріччі Стрия та Бистриці, слід зауважити, що всі вони належать до "височинної" групи поселень та розташовуються на середньому ярусі надзаплавних терас, висота яких не перевищує 370 м над рівнем моря. Кожна з пам'яток локалізується на березі невеликої річки чи потоку. Городища IX – X ст. переважно у середній їх течії, а старожитності XII – XIII ст. частіше розміщені поблизу впадіння однієї річки в іншу. Частина з них (городища біля Кавська, Модрич, Стебника, Уличного) знаходяться зараз під покривом лісів (з перевагою листяних порід – бук, граб, дуб), що до певної міри запобігає руйнуванню пам'яток, інші ж (Жидачів, ур. "Базиївка") стали місцем сільськогосподарської діяльності.

Для городищ полісної моделі у межиріччі рр. Стрий та Бистриця (Солонсько, Уличне, Жидачів ур. "Базиївка") властива доволі велика укріплена площа (26 – 18 га), багаторядність ліній захисту, представлених системами валів, ровів та ескарпами, які вдало вписуються у конфігурацію ландшафту. До того ж, всі оборонні споруди мають практично однакові параметри – збережена висота валів становить 1,5 – 2 м, ширина – 6 – 8 м. Потрібно, однак, зазначити, що сучасні їх розміри не відповідають первинним, які можемо визначити лише в процесі розкопок. Окрім того, як і на інших городищах такого типу у українському Прикарпатті, вали мають незначні "злами".

Городища ж давньоруського часу (Жидачів ур. "Замок", Стебник, обидва городища біля с. Кавсько, Модричі) мають значно меншу укріплену площу (4 – 0,2 га) та захищені, зазвичай, лише одним валом, який із зовнішнього боку переходить у рів. Крім того, на відміну від першої групи, на них не виявлено слідів житлово-господарських споруд.

Насамкінець варто наголосити на недостатності вивчення топографії середньовічних городищ у досліджуваному регіоні та потребі уточнення та корекції окремих фактів.

Список використаних джерел

1. Тимошук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. Тимошук. – М., 1990. – 187 с.
2. Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округ / М. Филипчук // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Л., 1998. – Т. I. – С. 80 – 104.
3. Геренчук К. Природа Львівської області / К. Геренчук. – Л., 1972. – 151 с.
4. Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї / М. Филипчук // Львівський археологічний вісник. – Л., 1998. – С. 73–85.
5. Филипчук М. Звіт про проведення суцільних археологічних розвідок на території та в околицях сіл Побіч, Ушня, Хомець, Зарваниця (Золочівського) та Голобутів (Стрийського) районів Львівської області у 2011 році / М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 25. – 2012. – 156 с.
6. Корчинський О. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. Корчинський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 264–280.
7. Филипчук М. Інформаційний звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південній околиці м. Жидачева Львівської області в 2009 році в рамках "пілотного проекту" "Археологічний кадастр України / Львівська область" / М. Филипчук. – Л., 2009. – 110 с.

8. Раппопорт П. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза (Итоги работ 1962 года) / П. Раппопорт, М. Малевская // Acta archeologica Carpatica. – 1963. – Т. V. – № 1–2. – С. 61–73.
9. Бодревич І. Улично і переказ про місто Бич / І. Бодревич // Дрогобищина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1973. – С. 428–433.
10. Шишак В. Городище Стебник у Передгірі Карпат / В. Шишак, В. Ляска // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIV–XV. – Д.: Коло, 2011. – С. 29–36.
11. Бернякович К. Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1952 – 1957 рр. / К. Бернякович // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. Львівський державний історичний музей. – Л., 1959. – С. 34–42.
12. Миська Р. Археологічні дослідження середньовічного городища Модричі I у передгір'ї Карпат / Р. Миська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIV–XV. – Д.: Коло, 2011. – С. 19–28.

Yakubovska O.

THE TOPOGRAPHY OF THE HILLFORTS OF SLAVIC PERIOD AND OLD RUS PERIODS IN THE AREA BETWEEN STRYJ AND BYSTRICA

In the article describes the topography of the hillforts of Slavic period and Old Rus periods in the area between Stryj and Bystrica. The author emphasizes on the differences in the conditions of localizations of Slavic and Old Rus hillforts in this region.

Key words: *topography, hillfort, Slavic period, Old Rus period.*

УДК 94(477.84) "1944/1945"+614

Тарас Шуст

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У КОНТЕКСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1944-1945 РР.

Останнім часом в українській історичній науці проявляється зростання зацікавлення регіональною історією. При тому варто підкреслити, що цей напрямок історичних досліджень сьогодні сприймається якісно по-новому, він все більше позбувається політичного контексту. На перший план у сучасній історичній регіоналістиці виходить насамперед антропологічний компонент, неодмінною складовою якого є дослідження соціально-побутових умов життя місцевого населення, в тому числі особливостей функціонування медичної та освітньої систем на місцевому рівні, а також їхнього безпосереднього впливу на соціально-побутові та культурні умови, у яких проживало місцеве населення.

У цьому спектрі, на нашу думку, особливо актуальним є дослідження діяльності радянської влади з організації системи охорони здоров'я на Тернопільщині у 1944-1945 роках. Актуальність дослідження цього процесу зумовлюється не тільки науковою новизною даної роботи, але далеко не простими умовами, у яких відбувалося становлення системи охорони здоров'я на Тернопільщині у 1944-1945 рр. Із огляду на очікування реформ в медичній сфері на сучасному етапі є цілком об'єктивним звернення до досвіду, набутого у той час радянськими органами влади у справі розвитку медичного обслуговування населення.

Аналізуючи історіографію розглядуваної у статті проблеми, варто підкреслити, що окремі її аспекти аналізуються в працях М. Паскара, З. Баб'як, М. Колісника, Б. Фльоркіна, В. Мельника [1, с.5]. Діяльність радянської влади у сфері організації охорони здоров'я на Тернопільщині у 1944-1945 рр. знайшла своє відображення також у працях О. Рябишенка [3, с.10-12].

Досліджували у вказаний період медицину краю також і Г. Конопельк та Т. Яховецький [3, с.3-8]. Особливістю цих наукових праць є те, що їхні автори не акцентували уваги на розглядуваній у статті проблемі як на окремому предметі дослідження, розглядаючи діяльність радянської влади з організації медицини у краї в контексті розвитку історії медицини на Тернопільщині загалом або як складову історії окремих галузей медицини [4, с.23-24].

Розглядаючи діяльність радянської влади з організації системи охорони здоров'я на Тернопільщині, варто підкреслити, що першою проблемою, із якою зіткнулася радянська влада у квітні 1944 року, коли частина області була звільнена від німецьких військ, стала відсутність відповідної медичної статистики, яка б адекватно відображала санітарно-епідеміологічну ситуацію на теренах краю (оскільки станом на весну і літо 1944 року Тернопільщина була фронтовою зоною), та відповідних цивільних органів влади, які б забезпечували збір відповідної інформації [5, арк. 2].

Виконання цього завдання було покладено на санітарно-епідеміологічну службу Першого Українського фронту. Проте, як свідчить звіт її очільника, у силу нестачі відповідних людських ресурсів вона здійснювалася локально і стосувалася лише тих регіонів області, де було зафіксовано випадки спалаху інфекційних хвороб, поширення яких могло б нести загрозу для діючих військових частин [6, арк. 3]. Відповідні звіти санітарно-епідеміологічної служби підтверджують, що епідеміологічна ситуація у краї була вкрай напруженою. Дуже частими були спалахи особливо небезпечних інфекційних хвороб серед місцевого населення. Зокрема, у селі Угорськ Шумського району у травні 1944 року було зафіксовано спалах такої надзвичайно небезпечної і, здавалося б, забутої середньовічної хвороби, як чума [7, арк. 11], у ряді сіл Збаразького району були непоодинокі спалахи висипного тифу. Ще гіршою у цьому плані була санітарно-епідеміологічна ситуація на Кременеччині, де епідемія висипного тифу створила дуже серйозну загрозу локалізованим там військам. Особливим наказом командуючого Першим Українським фронтом від 17.05.1944 р. із ряду сіл у Кременецькому районі було виведено військові частини, а відповідні села блоковано військами НКВС [8, арк. 18].

Складною була ситуація і у Тернопільському районі, куди на прохання начальника санітарно-епідеміологічної служби Першого Українського фронту було направлено 15 додаткових резервних медичних бригад для боротьби із поширенням висипного тифу серед місцевого населення. Високий рівень захворюваності населення області на висипний тиф унеможлилював виконання мобілізаційних заходів, зокрема, для залучення жителів області до будівництва оборонних рубежів [9, арк. 1].

У Кременецькому і Шумському районах було повністю припинено мобілізацію резервістів у ряди діючої армії, також мало місце відкликання із збірних пунктів уже мобілізованих резервістів для додаткового медичного обстеження [10, арк. 13].

Ускладнювала епідеміологічну ситуацію також недостатня кількість медичних препаратів і обладнання, необхідного для лікування та профілактики інфекційних захворювань (це стосувалося не тільки місцевого населення, але і військ, які дислокувалися на території області).

Багато лікарів не мали відповідного професійного досвіду, що також унеможлилювало їх ефективну роботу по запобіганню поширенню інфекційних хвороб у прифронтовій зоні нашої області. Частково цю проблему було вирішено завдяки активній матеріальній та кадровій допомозі місцевим органам влади санітарної служби Першого Українського фронту [11, арк. 15].

Існувала також дуже серйозна проблема із медичними кадрами, які б можна було залучити до роботи у прифронтовій зоні. Про це, зокрема, йдеться у відповідному таємному зверненні міністра охорони здоров'я УРСР Кононенка до голови республіканського НКВС із проханням організувати у спрощеному порядку перевірку органами НКВС лікарів, які перебували у німецькому полоні та направити їх негайно у Тернопільську область для роботи із населенням у прифронтовій зоні. Виконуючи це рішення у область було направлено 40 лікарів [12, арк. 15].

Вкрай недостатньо було медичних закладів для стаціонарного лікування населення. Увесь драматизм ситуації полягав у тому, що відновлення та створення лікувальних стаціонарних закладів розпочалися лише восени 1944 року, а до цього часу заходи у цьому напрямку проводилися у вкрай обмеженому ракурсі, насамперед, виходячи із військових міркувань. Із 15 міських лікарень і 22 сільських, а також 2 тубдиспансерів, які існували станом на 1941 рік, не зберігся жоден, близько 80 % медичного обладнання, яке було у даних медичних закладах, було реквізовано для потреб німецької армії [13, арк. 42].

Тому вже у серпні 1944 року, коли область перестала бути зоною ведення бойових дій, було одразу відновлено повноцінну роботу 15 міських лікарень, а також 3 сільських. Тоді ж розпочалося відновлення діяльності фельдшерсько-акушерських пунктів на території області. Хоча варто підкреслити, що даний процес відбувався вкрай повільно і до грудня 1944 року було відновлено лише близько 70 фельдшерсько-акушерських пунктів. Значно ефективнішою на даному фоні була боротьба із поширенням туберкульозу серед населення області. Так, станом на грудень 1944 року в області уже діяло 5 туберкульозних диспансерів, в тому числі 2 у обласному центрі [14, арк. 12].

Нагальної медичної допомоги потребували діти, стан здоров'я яких за роки війни суттєво погіршився. 10 консультацій, що розпочали роботу, явно не справлялися із покладеними на них завданням. 10 – на усю область, коли необхідний мінімум – 15. Варто також зазначити, що дуже часто дитячі лікарні не забезпечувалися належним обладнанням і кадрами, а також інколи елементарними речами, потрібними для їхнього функціонування, такими, наприклад, як дрова, які були необхідними для приготування їжі і опалення у холодну пору року. Станом на грудень 1944 року у області не було жодної станції швидкої медичної допомоги. Перші станції швидкої допомоги

почали функціонувати на Тернопільщині лише на у січні 1945 року. В тому числі і у місті Тернопіль [15, арк. 7].

Ситуація дещо покращилася лише у 1945 році. Проте, незважаючи на очевидні позитивні зрушення, відновлення системи охорони здоров'я відбувалося значно повільнішими темпами від запланованих. Станом на березень 1945 року розпочали роботу 20 лікарень із запланованих 54, аналогічною була ситуація із іншими лікарськими закладами. Зокрема, із передбачених планом 11 венерологічних відділень було відкрито лише 7, та й ті не були належним чином забезпечені медикаментами і кадрами [16, арк. 3].

На 1945 рік дещо покращилася ситуація із організацією санітарно-епідеміологічної служби в області. Станом на березень 1945 року функціонувала 21 санітарно-епідеміологічна станція із 24 запланованих. Більш ефективно почала працювати система санітарно-епідеміологічної служби, яка оперативно збирала статистику щодо захворювання на різні інфекційні хвороби, зокрема туберкульоз і венеричні захворювання, які, виходячи із звітів за 1945 рік, були найбільш поширеними серед мешканців області [17, арк. 31].

Зусиллями санепідемслужби упродовж березня-квітня було завершено щеплення дітей 1941-1945 року народження від віспи та інших небезпечних інфекційних хвороб. В 1945 року ситуація у системі закладів охорони здоров'я суттєво покращилася: було створено ще 3 лікарні в районних центрах, засновано 4 додаткових венерологічних відділення, в тому числі 1 у місті Тернопіль, а 3 інших у районах. У вже існуючих лікарняних закладах кількість лікарняних ліжок збільшилася на 350.

Аналізуючи звітну документацію відділу охорони здоров'я, неважко помітити, що рівень розвитку закладів охорони здоров'я у різних районах області був далеко не однаковим. Наприклад, станом на грудень 1945 року у Ланівському районі була лише одна лікарня, в якій було 20 ліжок, у той же час у Чортківському районі було 2 лікарні на 125 ліжок. Схожою ситуація була також із організацією сільських амбулаторій та інших закладів охорони здоров'я. Найгіршою ситуація із організацією системи охорони здоров'я була також у Микулинецькому, Шумському та Підволочиському районах, у Заліщицькому вона взагалі мала катастрофічний характер, оскільки існувала одна лікарня, у якій було лише всього-на-всього 15 ліжок [18, арк. 10].

Надзвичайною складністю продовжувала відзначалася також ситуація із медичними кадрами. Значну кількість кадрів поглинав фронт. Після завершення війни складну ситуацію із забезпеченням медичними кадрами області було частково вирішено за рахунок направлення на Тернопілля кваліфікованих спеціалістів із великих міст, а також деяких регіонів СРСР. Особливо гостро на порядку денному стояло питання про забезпечення області хірургами і стоматологами. Так, станом на грудень 1945 року в області працювало лише двоє кваліфікованих стоматологів, багато ж лікарів часто працювали не за своїм фахом, що, звичайно, погіршувало якість медичних послуг [19, арк. 23].

Особливо критичною ситуація була у районах області. Так, у Кременці, для прикладу, був єдиний кваліфікований лікар, який працював відповідно до свого навчального профілю. Для виправлення ситуації, що склалася, обласний відділ охорони здоров'я неодноразово направляв ряд запитів із проханням прислати кваліфікованих спеціалістів у область. У зверненнях насамперед йшлося про необхідність направлення хоч б 3-4 хірургів, офтальмологів і стоматологів для того, щоб перерозподілити їх між районними лікарнями, де, як уже зазначалося, ситуація із цими кадрами була критичною [20, арк. 21].

Існувала також доволі серйозна проблема із забезпеченням медичних закладів області керівними кадрами. На керівні посади у області призначалися, як правило, лікарі зі Сходу України, списки яких попередньо погоджувалися із НКВД. Як свідчать відповідні доповідні записки НКВС, в області мало місце також і зловживання деяких лікарів щодо видачі фальшивих лікарняних листів про тимчасову непрацездатність, у зв'язку із чим республіканське НКВС неодноразово попереджало управління охорони здоров'я про необхідність припинення практики подібних випадків [21, арк. 29].

Таким чином, організація системи охорони здоров'я у нашій області у 1944-1945 роках була надзвичайно складним процесом, який мав певний поступ. Проте був також наявний дефіцит лікарських кадрів та матеріальних ресурсів, які виділялися інколи за залишковим принципом. Дуже повільно відбувався процес становлення системи медичних закладів на селі, нерівномірним також було забезпечення кадрами і медпрацівниками різних районів області.

Хоча слід мати на увазі, що в короткі строки було ліквідовано масову захворюваність на інфекційні хвороби, відновлено систему лікарських стаціонарних закладів у містах, розпочато організацію системи фельдшерсько-акушерських пунктів на селі. Також було здійснено ряд ефективних заходів щодо профілактики захворюваності на інфекційні хвороби дорослих і дітей.

Суттєва увага стала приділятися підвищенню кваліфікацій відповідності медпрацівників, поповненню медичних центрів області потрібними фахівцями.

Список використаних джерел

1. Лікарі Тернопільщини : хронологія імен та фактів / під ред. О. Голяченка. – Т. : Лілея, 1996. – 100 с.
2. Конопелько Г. Г. Встановлення системи охорони здоров'я на Тернопільщині / Г. Г. Конопелько. – К., 1979. – 55 с.
3. Рябишенко О. Г. Охорона здоров'я на Тернопільщині / О. Г. Рябишенко. – К., 1967. – 80 с.
4. Яховецький Т. М. Розвиток хірургії у Західних областях УРСР / Т. М. Яховецький. – К. : Держмедвидав УРСР, 1964. – 198 с.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО): ф. 2366, оп. 5, спр. 7, арк. 2.
6. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 7, арк. 3.
7. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 7, арк. 11.
8. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 7, арк. 18.
9. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 10, арк. 1.
10. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 10, арк. 13.
11. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 21, арк.15.
12. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 21, арк.15.
13. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 10, арк. 42.
14. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 5, арк. 12.
15. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 5, арк. 7.
16. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 10, арк. 3.
17. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 14, арк. 31.
18. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 12, арк. 10.
19. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 31, арк. 23.
20. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 32, арк. 21.
21. ДАТО, ф. 2366, оп. 5, спр. 13, арк. 29.

Shust T.

THE ACTIVITIES OF SOVIET POWER IN THE CONTEXT OF ORGANIZATION OF THE TRI-PARTITE HEALTH SYSTEM IN TERNOPIL REGION IN 1944-1945.

In the article the activities of Soviet power in the context of organization of the tri-partite health system in Ternopil Region in 1944-1945 are analyzed. The characteristics of personnel policy and policy in mineral and resource fields in the medical sphere in the period under review are thrown light upon.

Key words: *Soviet power, the tri-partite health system, Ternopil Region, personnel policy, the base of minerals and resources.*

УДК 94(477)

Мар'яна Ординас

ГНАТ ХОТКЕВИЧ – ПОПУЛЯРИЗАТОР ОПРИШКІВСЬКОГО РУХУ

Актуальність статті полягає в тому, що тема опришківського руху у культурницькій спадщині Г. Хоткевича до цього часу залишається поза увагою історичних досліджень і не стала предметом наукових досліджень.

Мета цього дослідження – проаналізувати творчість Г. Хоткевича у популяризації опришківського руху.

Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати такі завдання: оцінити співвідношення історичних фактів та художнього вимислу в творах, присвячених опришківському рухові; з'ясувати роль Г. Хоткевича як популяризатора опришківського руху.

Історичне минуле українського народу завжди цікавило Г. Хоткевича, саме тому впродовж свого життєвого шляху він часто звертався до цієї тематики і намагався популяризувати її у своїх художніх творах і наукових працях. Історичний, літературний доробок митця є доволі об'ємним і багатогранним. Важливе місце у його духовній спадщині складає опришківська проблематика.

У 1906 р. Г. Хоткевич емігрував у Західну Україну, а точніше – на Гуцульщину, і саме тут ця проблематика його зацікавила і стала основою його творів на історичну тематику. Він намагався в них передати прагнення до волі як природного вияву морального буття, відображення культури

гуцулів, гірського краєвиду. Г. Хоткевич збирав усну народну творчість, балади, коломийки, легенди та перекази про опришків.

Він не погано володів польською мовою, що дало змогу йому опрацювати польські архівні матеріали і так званий “збойницький фольклор” – усну словесність панівної верхівки. Звичайно, що ватажки опришків і їх дії змальовувалися цією верхівкою у негативному плані.

Грунтовно вивчав Г. Хоткевич і п'ятитомну фольклорно-етнографічну працю В. Шухевича “Гуцульщина” (1899 – 1908 рр.) [11, с. 214]. Ці знання сприяли виникненню опришківського циклу, започаткованого повістю “Опришки”. Пізніше в своїй автобіографії цьому оригінальному творові письменник присвятить такі рядки: “Написав я в Галичині багато, але багато з того пропало. От були в мене “Опришки” – ціла низка легенд про опришків, оброблених літературно, а де вони? Перебираючи своє барахло, я щось їх не бачив...” [9, с. 25]. Згодом цю тематику продовжили драма “Довбуш”, реалістичний образок “Потомок Довбушів”, лірико-романтична повість “Камінна душа” та інші [8, с. 47-48; 10, с. 32].

Опришки були відомі серед простого народу, і це нам яскраво передають фольклорні твори. “Найбільшого поширення вони дістали на Прикарпатті, Закарпатті та Буковині. Тут зразки створювалися під безпосереднім впливом подій, що відбувалися в даних регіонах” [5, с. 7].

У XVI столітті у зв'язку з активізацією визвольного руху на Західній Україні стали поширюватись слова “опришкувати” та “опришок”. Питання про їх походження і значення ще й досі не розв'язане. Скоріш за все, що назва “опришок” походить від латинського слова “oppressor” у розумінні “порушник”, “пригноблювач”, “знищувач” [2, с. 156].

Одним з найвідоміших творів Г. Хоткевича, що входять до опришківської тематики, є повість “Камінна душа”, у якій змальовується образ Дмитра Марусяка – сподвижника Олекси Довбуша. У цій повісті Г. Хоткевич намагається з'ясувати причинно-наслідковий характер опришківського руху, вплив його на формування свідомості гуцулів.

У повісті Г. Хоткевича “Камінна душа” діють персонажі, які справді згадуються й у документах цієї епохи, і у численних народних переказах та історичних піснях, баладах. Одним з центральних образів у повісті є Дмитро Марусяк – відома історична постать в опришківському русі. Реальними також є багато інших персонажів, та й сюжет “Камінної душі” будується навколо тих подій, які дійсно тоді відбувалися (поява перших опришків у селах, намагання перешкодити сміливому ватажку цього руху, страта народного месника) [7, с. 49-50].

Звичайно, крім реальних історичних фактів, є і художній вимисел. До таких “неісторичних” моментів у повісті можна віднести змалювання епізодів з життя та побуту гуцулів, їх обрядів, взаємовідносин тощо [9, с. 11]. Однак це не порушувало й не деформувало історичної правди, а тільки допомагало автору художньо осмислити і тим самим глибше розкрити характер історичних подій, їх учасників. Наприклад, головний герой Д. Марусяк у повісті за усіма ознаками протилежний своєму історичному прототипу, котрий був гордістю гуцулів, які так усебічно його оспівали в баладах, історичних піснях, легендах, переказах.

Джерел про Д. Марусяка Г. Хоткевич не вивчав, позаяк вони дійшли до нас досить недавно. Саме тому Г. Хоткевич наділяє головного персонажа типовими рисами розбійницьких ватажків опришків, почерпнутими із “збойницького фольклору” [3, с. 67]. На протигагу історичному прототипу, який походив із бідної селянської сім'ї, Д. Марусяк у повісті – виходець із заможної газдівської родини.

Ще одним художнім вимислом у повісті є страта Д. Марусяка, так як у історичних документах ніде не зафіксовано, що його повісили на шибениці. Поштовхом до такої інтерпретації смерті ватажка послужили мемуари польського поета Ф. Карпінського, який був очевидцем страти Василя Баюрака – побратима Олекси Довбуша. Польський мемуарист писав: “Василь Баюрак, ідучи на площу смерті у Станіславі, казав собі дати фуярку, або улюблену гірську сопілку, на якій вигравав сумні гірські думи” [1, с. 159-160]. Г. Хоткевич творчо опрацював цей історичний факт і створив свою картину смерті Д. Марусяка.

У повісті Г. Хоткевич намагається змалювати образ ватажка і його сподвижників такими, якими вони були насправді у тих соціальних, політичних, історичних умовах. Дуже вдало Г. Хоткевич передає через образ Д. Марусяка та інших персонажів сутнісні риси того часу і закономірності епохи, висвітлює національний характер народу, розкриває боротьбу соціальних і політичних сил.

Одночасно з написанням повісті “Камінна душа” у 1908 р. Г. Хоткевич починає працювати над драмою “Довбуш”. Враховуючи, що у повісті головний герой Д. Марусяк вийшов “не в душі

національного українського смаку, виплеканого на героїчних традиціях", то у своїй драмі письменник компенсує це образом О. Довбуша [5, с. 141].

Як учений-історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, Г. Хоткевич вивчав і опрацьовував легенди, історичні балади, відкидав частково фантастичне, художньо домислене, спирався на мемуари польських письменників, церковні записи, на дипломатію Варшави, шляхетський побут [3, с. 69].

Задум написати твір про О. Довбуша виникає у митця також під час перебування на Гуцульщині у 1906 р. У своїй драмі Г. Хоткевич на перший план висуває роль О. Довбуша, як народного героя. Драма розповідає лише про деякі епізоди з життя О. Довбуша, на основі аналізу важливих документів і достовірних фактів з художнім домислом та вимислом. П'єса "Довбуш" – це відтворення епізодів життя реальної історичної особи. Реальні й інші дійові особи п'єси. Г. Хоткевич зберігає достовірними деякі імена побратимів, батька; ім'я матері документально не засвідчене, у фольклорних матеріалах зустрічається ім'я Марта, імена деяких діячів ворожого табору теж не вигадані (наприклад, Дідушко, Пшилуський) [8, с. 52].

Історична драма, написана Г. Хоткевичем, не дублює історію, вона зображує лише події, духовний світ, характер і дії людей того часу. Основою для створення картин минулого були документальні свідчення. Г. Хоткевич зображував не лише історичний факт, але й час і місце, які яскраво свідчили про те, що величезна сміливість і відвага поєднались в опришків "Довбуша" з надзвичайною лицарською вдачею. Відомий випадок, коли ротмістр Пшилуський зі смоляками, висліджуючи загін О. Довбуша, був оточений опришками. "Піднялися рушниці, дула завмерли напроти грудей Пшилуського, але Довбуш заборонив стріляти і зупинив своїх хлопців словами: "Не губить його, в нього є жінка й діти" [4, с. 77-78]. Г. Хоткевич використав цей історичний факт у своїй п'єсі, але надав йому іншої інтерпретації, наголосивши, що О. Довбуш – передусім чесна людина, а вже потім народний месник.

Йому притаманні такі людські риси, як душевна доброта, благородство: "Не дивуйтеся, що не дав вам знаку стріляти. То як роздумав я таке, жаль мені стиснув серце, та й тому не казав я вам стріляти. Чи добре, браття?" – відразу ж питається Довбуш згоди у своїх побратимів. "Добре, отамане! Бігме добре. Се по-нашому, по-лицарськи!", – погодились опришки [8, с. 64].

Г. Хоткевич, працюючи над п'єсою, виступає і як вчений-історик, і як митець, хоч відтворення історичної правди й не означає в нього сліпого копіювання документів, точності в деталях: письменник свідомо прагне до максимального викладу історичних фактів, зображення епохи.

Отже, п'єса, у якій використовується історичний контекст, є твором, у якому відображено авторську фольклорну та реалістичну інтерпретацію образу опришка – народного месника періоду антифеодальної боротьби.

Список використаних джерел

1. Вдовиченко Л. Дещо про специфіку повісті Г. Хоткевича "Камінна душа" / Л. Вдовиченко // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – № 4. – С. 9-14.
2. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай // Луцьк: Вежа, 2000.
3. Гнатюк В. Народні оповідання про опришків / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. –Л., 1910. – Т. 26. – 351 с.
4. Грабовецький В. Олекса Довбуш / В. Грабовецький // Л.: Світ, 1994. – 269 с.
5. Денисюк І. Очі, звернені до краси / І. Денисюк // Жовтень. – 1967. – № 6. – С. 139-141.
6. Карпінський Ф. Пам'ятники (з польської) / Ф. Карпінський // Познань, 1844. – 89 с.
7. Кушнірюк Я. Історичні легенди та перекази українських Карпат (формування і ранні типи) / Я. Кушнірюк // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків. – К., 2002. – С. 48-52.
8. Хоткевич Г. Довбуш: Історична драма / Г. Хоткевич // Бахмутський шлях. – 1997. – №№ 3 – 4. – С. 48-76.
9. Хоткевич Г. Моя автобіографія / Г. Хоткевич // Хоткевич Г. Твори. – Х.: Рух, 1928. – Т. 1. – 328 с.
10. Хоткевич Г. Твори: У 2 т. / Г. Хоткевич // К.: Дніпро, 1966. – Т. 1. – 532 с.
11. Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини / В. Шухевич // Репринтне видання. – Верховина: Гуцульщина, 1997.- 352 с.

Ordynas M.

GNAT KHOTKEVYCH IS A POPULARIZER OF OPRYSHKY MOVEMENT.

In this article work of Gnat Khotkevych is analysed in popularization of opryshky movement. It is appraised correlation of historical facts and artistic fiction in the works sanctified to the opryshky movement; the role of Gnat Khotkevych is found out as a popularizer of opryshky movement.

Key words: opryshky movement, Oleksa Dovbush, Dmytro Marusiak, Hutsulshchyna, historical drama.

УДК 94(477)"XVIII"

Ігор Іваськів

ГЕНЕЗА ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Гайдамацький рух на Правобережній Україні був помітним явищем у збройній боротьбі українського народу за реалізацію ідеї державності і складав органічну єдність національно-визвольного, соціального і конфесійного чинників. А тому вивчення його генези, історичних передумов та причин виникнення є чи не найбільш актуальними питаннями в історії гайдамацького руху.

На початку XVIII ст., коли, власне, зароджувався і набирав обертів гайдамацький рух, український народ перебував у бездержавному становищі і територіально був поділений між Річчю Посполитою і Московським царством. Згідно умов "Вічного миру", укладеного між Польщею і Московським царством 5 травня 1686 року, за яким Польща визнавала приєднання Лівобережної України і Києва до Росії, Правобережжя залишалося у складі Польщі, а Поділля відходило до Туреччини. Окремо говорилося, що місця біля Ржищева, Канева, Черкас, Боровиці, Чигирини "...мають лишатися порожні так, як вони є тепер...", тому й не дивно, що вказані території у кінці XVII – на початку XVIII ст. стали місцем зародження "другої козаччини" у вигляді гайдамацького руху [7, с. 208].

Важливо також врахувати і той момент, що після вдалої оборони Відня 1683 р. від турків, в якій брало участь біля 5 тис. українських козаків, король Ян III Собеський формально відновив у 1684 р. українську козаччину на правому березі Дніпра. Козакам надавалися права і вольності, дозволялося заселити обмежену територію поблизу Корсуня, Черкас, Лисянки. Це в майбутньому і стало причиною багатьох виступів, пов'язаних з намаганням польської адміністрації ліквідувати козацький устрій, зокрема, це стало причиною повстання 1702-1704 рр. на чолі з С. Палієм і Самусем [6, с. 247].

Отже, розібравшись із територіально-правовим становищем українських земель на початку XVIII ст. (слід додати і те, що з 1699 р., після Карловицького миру між Річчю Посполитою і Туреччиною Поділля поверталось під владу Польщі) можна переходити до характеристики історичних передумов гайдамацтва.

Слово "гайдамака", як стверджують сучасні дослідники Т. Чухліб і О. Гуржій, очевидно, прийшло до польської та української мови від турецько-арабського слова "hajdemak" – що означає гнати, відбирати, займатися розбоєм. У козацькому середовищі "гайдамаками" називали тих, хто на Запорозжі не підкорявся владі отамана або гетьмана [4, с. 375]. Отже, гайдамаки – це люди, які когось виганяють. Існували також різні назви народних месників. Найпоширенішими були в XVIII-XIX ст. на Прикарпатті – опришки, в XVII-XVIII ст. на Поділлі – левенці й дейнеки, у XVIII ст. на Правобережній та Лівобережній Україні – гайдамаки [3, с. 117].

Таким чином, слово гайдамака не наше, а східного походження, в народі воно прижилося як синонім і характеристика тієї людини, яка когось виганяє (у даному випадку польських панів), не підкоряється і займається розбоєм [13, с. 143].

Довгий час вважалося, що вперше в документах слово "гайдамака" було вжите в "універсалі регіментаря української частини королівських військ Івана Галецького... про донесення...про гайдамацькі загони, що перебувають у Брацлавському і Київському воєводствах", і гайдамаків тут названо "свавільними ватагами.. гультьяйством". Вони викликають велику тривогу у панів, зокрема йдеться про те, "щоб якнайшвидше давати знати його милості пану Ольшевському", який тоді був стражником Брацлавського і Київського воєводства [1, с. 26-27].

Проте вже у 1987 р. український історик Ю. Мицик довів, що попереднє твердження є хибним. Вчений навів лист кошового отамана І. Малашевича, в якому йдеться про гайдамаків, яких названо "шкідниками" пана регіментаря військ Речі Посполитої повіту Уманського і цілої України – Адама Сеневського. Наводяться листи, які датуються 1712 р., де йдеться про те "гультейство" "з Умані, з Лисянки... щодня чинять сваволю, не бояться нікого". Автор у висновку приходять до думки, що гайдамацтво сягає своїми коренями більш раннього періоду й відноситься до часів повстання 1702-1704 рр. на чолі з Самусем і Палієм [11, с. 127-128].

Отже, гайдамацтво як явище в історії зародилося на початку XVIII ст., а найбільше згадок про гайдамаків зустрічаємо в 1710-х роках. Скоріше за все, це було пов'язано з тим, що після Прутського

миру 1711 р. між Росією і Туреччиною Правобережна Україна поверталася під владу Польщі, а вже 1711 р., у вересні, Петро I видав указ, що стосувався всього населення правобережних полків з пропозицією переселитися на Лівобережжя. Слід сказати, що відразу після Карловицького миру 1699 р. Варшавський сейм видав постанови, що мали скасувати козацький устрій на Київщині і Східному Поділлі. Це й стало однією із передумов виникнення гайдамаччини [18, с. 166-167].

Важливо відмітити також і те, що остаточно козацький устрій на Правобережжі був скасований у 1717 р. за часів правління Августа II Ветіна. Тоді ж було зменшено кількість постійної польської армії до 24 тис., з яких на Правобережну Україну припадало лише близько 4 тис. вояків [8, с. 292-301].

Отже, сума цих чинників по ліквідації козацького стану та самоуправління на Правобережжі, що хронологічно тривала від 1699 р. і у зв'язку з Північною війною (1700-1721 рр.) була перервана до 1711 р., і логічно завершена у 1717 р., привела до повстання козаків у 1702-1704 рр. на чолі з Палієм і Самусем [17, с. 116-117].

Повстання на чолі з С. Палієм і С. Самусем почалося 1702 р. після того, як польські війська захопили кілька міст на Правобережжі. Зауважимо, що С. Палій був досить досвідченим військовим діячем, у 1684 р. він перейшов на Січ, а до того був козаком ніжинського полку на прізвище Гурко. У 1685 р. він приєднався як отаман козацького полку до армії польського короля Яна III Собеського у його кампанії проти турків. Згідно ухвали сейму в 1685 р., С. Палієві було надано місто Фастів, яке він зробив осідком свого полку. Відзначимо, що саме з діяльністю С. Палія пов'язаний перехідний період від традиційної козацької до періоду гайдамацьких повстань, саме в так званій "паліївщині" і проявляється безпосередньо гайдамаччина під ідейно-політичним оглядом. І саме через "паліївщину" "генетично" переходить до "гайдамаччини" сама суть ідейно-політичних змагань козацької за відновлення української державності [12, с. 54].

З вище написаного зауважимо, що не дарма з цим повстанням історики Т. Чухліб та О. Гуржій пов'язують початки гайдамацького руху. Інший ватажок повстання 1702-1704 рр. С. Самусь у своєму листі від вересня 1702 р. взагалі закликає об'єднати сили – "вчинити братерство" розрізаних загонів, а згуртувавшись, прибути якнайскоріше до нас". Тут яскраво висвітлено об'єднанчі ініціативи повсталих [14, с. 430].

В іншому документі – "Маніфесті до білоцерківської громади" безпосередньо вказувалося на мотивацію збройного виступу: "через панщину велику, милості не було". В листі до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. Самусь закликав повстати "за весь народ православний український" – релігійні мотиви, "щоб ляхи з отчизни наших українських відійшли" – ранньонаціональні мотиви, "вже більше на Україні не розпоряджались" – політичні мотиви. Як стверджує Т. Чухліб, поєднання цих мотивів і привело до виникнення такого явища, як гайдамаччина [17, с. 117].

Про масштабність і значення цього виступу свідчить уривок з інструкції послам від шляхти київського воєводства. В ньому йдеться про те, що С. Палій на захоплених землях зробив собі кордон на ріці Тетерів (йдеться про так звану "Паліївщину"), "дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям, робить такі наскоки, що загрожує нашій любимій батьківщині" (мається на увазі Річ Посполита). Цей документ яскраво свідчить про розмахи повстання 1702-1704 рр. [11, с. 430].

Отже, причини повстання, його соціальний характер, присутність у ньому збіднілих козаків дали підстави Т. Чухлібу віднести корені й генезу гайдамацького руху до 1702-1704 рр. Проте документальних свідчень, тобто назви "гайдамаки" немає, тому наголос слід скоріше робити на історичній тягlostі визвольних повстанських традицій на Правобережжі.

Важливо також показати, що навесні 1704 р. внаслідок прохання короля Речі Посполитої Августа II війська гетьмана І. Мазепи – підданого Росії, зайняли Київщину і Волинь, а С. Палія ув'язнили і заселили в Сибір. Для українців трагедія полягала у тому, що С. Палій та І. Мазепа не зуміли об'єднати сили і не виступили спільно проти ворогів, що й погубило їх. Фактично від 1704 р. до подій 1708-1709 рр. І. Мазепа об'єднав Правобережну і Лівобережну Україну, проте це був лише короточасний успіх [4, с. 286].

Визначаючи генезу та історичні передумови появи гайдамаччини, слід відзначити і її економічні аспекти. Зокрема, після Прутського миру 1711 р. і після того, як багато селян перейшло на лівий берег Дніпра, поміщики, щоб заохотити селян, були змушені звільнити новоселів від повинностей на 5-6 років. Проте, коли ці роки минали, селяни не хотіли повертатись до статусу підневільних. Це об'єктивно сприяло поширенню духу непокірності феодалам [10, с. 157].

Польський історик Ф. Равіта-Гавронський визнавав, що в 1730 р. магнати і шляхта примушували українських селян відробляти панщину по чотири дні на тиждень. Селяни змушені були купувати у свого пана (або орендаря) горілку. Без дозволу пана селяни не мали права возити на

базар будь-які сільськогосподарські продукти. Селяни були змушені також платити пану за шлюб, а також "вихідне" при переході з села в іншу місцевість. Збіжжя мали молоти тільки в панському млині. До того ж за будь-який непослух селян катували [9, с. 29-30]. Весь список панщинних повинностей, їх обсяг, а також терміни їх виконання ставили населення на грань повстання або втечі [15]. Однією із форм боротьби з панським свавіллям були скарги, зразки яких у досить великій кількості дійшли до наших днів. Проте, коли скарги на панів не допомагали, українське населення повставало [16].

До соціально-економічних утисків додавались також релігійні, які станом на початок XVIII ст. були досить відчутним і суттєвими. Зокрема, на сеймі 1711 р. був прийнятий закон про закриття всіх православних церков, а православне населення Правобережної України проголошено еретиками. Слід пам'ятати, що станом на початок XVIII ст. релігія була одним із факторів самоідентифікації людини, що жила в епоху Нового Часу, і разом з тим визначала її національну приналежність. А тому образи у релігійному плані особливо гостро відчувались тогочасними українцями [2, с. 105-106].

Відзначимо, що повстання в Україні тривали і після 1704 р. і носили вони у собі вже чіткі прояви і ознаки гайдамацького руху. Так, описуючи ситуацію в Речі Посполитій у 1705 р., польський історик Перденя зауважив: "В Подільському воєводстві виступили перші прояви типово гайдамацьких рухів" [12, с. 62]. Ці рухи збройного спротиву українських селян польським панам були безпосереднім продовженням визвольної боротьби С. Палія і С. Самуся. Налякана шляхта на сеймі в Летичеві у 1705 р. присвятила свої наради боротьбі з гайдамаками. Окремою постановою було закликано всю шляхту організувати військові підрозділи для знищення гайдамацьких загонів. Вслід за заселенням обезлюднених просторів Правобережжя, знову захопленого поляками, там поширювався і гайдамацький рух. Гайдамаки використовували виключно партизанські методи боротьби. Вони діяли завжди малими партизанськими загонами, з'являлися несподівано. Проте бувало й так, що цілі села на чолі з гайдамаками об'єднували сили і виступали проти своїх поневолювачів – польських панів [11, с. 127].

Отже, низка національно-релігійних, соціально-економічних та політичних утисків, зроблених проти українського населення Правобережжя на початку XVIII ст., і спричинили появу нового виду спротиву – гайдамацтва, яке постало у новій формі козащини.

Зауважимо, що аналогів як українському козацтву, так і гайдамакам у Європі тоді дійсно не бракувало. Наприклад, у Хорватії діяли так звані "ускоки", у Болгарії довго діяв рух "гайдукив" і четників, існували різні клефти і корсари. Більшість з вище перелічених, як і гайдамаки, вважали себе за оборонців віри. Тому одна сторона або держава могла схвалювати їх діяльність, а інша – засуджувати. І правильно написав Н. Дейвіс: "що така людина: кому солдат, а кому пірат" [5, с. 578].

Таким чином, можемо виділити наступні історичні передумови та причини появи гайдамацького руху, серед яких виділяються такі: 1. Поразка національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. і, як наслідок, історична тяглість визвольних козацьких традицій. 2. Розгром визвольного повстання 1702-1704 рр. на чолі з С. Палієм та С. Самусем. 3. Невдала спроба гетьмана І. Мазепи у 1708-1709 рр. визволитись з-під російського врядування. 4. Перехід Правобережжя під владу Речі Посполитої і поява тут польських магнатів і шляхти. 5. Остаточна ліквідація у 1717 р. козацтва як стану на Правобережній Україні. 6. Закінчення терміну вільних років на Правобережжі для українського населення. 7. Національно-релігійні утиски українського населення, зокрема прийняття сеймом у 1711 р. закону про закриття всіх православних церков і визнання православного населення еретиками.

Що стосується характеру, то можемо відзначити, що, скоріше всього, гайдамаччина була новою формою козацько-селянської війни проти польських панів і носила у собі "генетичні" визвольні традиції козацьких повстань XVII ст., а на найвищому рівні у 1768 р. гайдамацький рух можемо розглядати як національно-визвольну війну і як найвищий прояв національно-визвольних змагань українців у другій половині XVIII ст.

Отже, поява на історичній арені гайдамацтва стала причиною складної геополітичної, соціально-економічної та національно-релігійної ситуації, яка склалася на українських землях у першій чверті XVIII ст. Зрозуміло, що гайдамацький рух став новою формою спротиву полякам і носив у собі характер нової козащини. Особливістю ситуації стало те, що країни-сусіди: Росія, Річ Посполита, Османська імперія, Молдова і Кримський ханат – знову заговорили про "українське питання".

Список використаних джерел

1. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. документів [за редакцією І. Бутича та Ф. Шевченка]. – К.: Наукова думка, 1970. – 660 с.

2. Голубенко І. Не погрішив проти правди: деякі історичні матеріали та народні перекази в трансформації між літературної гайдамаччини / І. Голубенко // Дніпро. – 2002. – № 11-12. – С. 105-111.
3. Грабовецький В. Походження назв повстанців проти феодального гніту / В. Грабовецький // УІЖ. – 1962. – № 2. – С. 117-118.
4. Гуржій О., Чухліб Т. Козаки – Гайдамаки / О. Гуржій, Т. Чухліб // Сто великих постатей козацької України – К., 2008. – С. 375-379.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія. / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2008. – 1464 с.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Т. 2. – К.: Глобус, 1991. – С. 247-260.
7. Історія України. Джерельний літопис [за редакцією В. Червінського]. – К.: Вища школа, 2008. – 310 с.
8. Історія УРСР [за редакцією Г. Сергієнка та ін.]. – Т. 2. – К., 1979. – С. 292-301.
9. Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20-60-ті роки XVIII ст. / О. Лола. – К.: Наукова думка, 1965. – 129 с.
10. Маркина В., Крижановская В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII-XVIII вв.) / В. Маркина, В. Крижановская // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 156-160.
11. Мицик Ю. Перша згадка про гайдамаків / Ю. Мицик // УДЖ. – 1981. – № 10. – С. 126-128.
12. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
13. Попельницька О. Іван Гонга / О. Попельницька // Сто великих українців. – К.: Арії, 2008. – С. 143-146.
14. Хрестоматія з історії УРСР [за редакцією І.О. Гуржія]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1959. – С. 430.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДАУ, м. Львів), ф. 181, оп. 2, спр. 243, 13 Арк.
16. ЦДАУЛ, ф. 181, оп. 2, спр. 240, 32 Арк.
17. Чухліб Т. "Гайдамаччина" в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 8. – К., 2008. – С. 116-125.
18. Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, "бомжі" чи "вурдалаки"? / Т. Чухліб. // Сучасність. – № 3. – 2010. – С. 163-184.

Ivaskiv I.

GENESIS AND HISTORICAL PRECONDITION OF HAIDAMAKY MOVEMENT

At the article it was researched the start of forming and historical preconditions of arising the haidamaky movement. It was studied the main reasons of the rebels movement. It was shown, that haidamaky movement have been with the bright feature of our Cossacks traditions of the liberation movement and the liberation fight. Haidamaky movement became the new form of cossaks war against the polish nobility in the 18th century.

Key words: *the movement of haidamaky, haidamaky, historical preconditions, national liberation movement, Cossacks traditions, Right Bank Ukraine, polish nobility.*

УДК 94(477) "192/199"

Ірина Гуменна

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. – 1939 РР.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що студенти, як найбільш активна частина суспільства, упродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., на території Східної Галичини, ставали організаторами національних та культурницьких рухів, однак, найбільш цілеспрямовану суспільно-політичну діяльність українські студентські організації здійснювали саме у міжвоєнний період. Намагаючись брати участь у суспільно-політичному житті Східної Галичини, українські студентські товариства сприяли формуванню національної інтелігенції з державницьким мисленням, обґрунтуванню ненасильницьких підвалин національного культуротворення.

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити участь українських студентських товариств у суспільно-політичному житті Східної Галичини початку ХХ ст.-1939 р.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні процеси, що відбувалися у Східній Галичині в окреслений період.

Предмет дослідження – українські студентські товариства в суспільно-політичному житті Східної Галичини зазначеного періоду як важливий чинник консолідації українства.

Задекларовану проблематику вивчали такі дослідники, як: В.Леник [1], який проаналізував суспільно-політичну діяльність окремих студентських організацій Західної України, І.Андрухів [2] – прослідкував за динамікою суспільно-політичного життя студентських товариств та розкрив

особливості їх напівлегальної діяльності. Внесок у дослідження цієї проблеми здійснив Б.Савчук [3]. Автор наголосив, що у дослідженні українського студентського руху є шаблонні усталені переконання, які спрощують реальні процеси, що відбувалися в студентському середовищі. Також вивчали студентський рух І.Шумський [4], Р.Ковалюк [5], який на основі аналізу архівних матеріалів висвітлив напрямки діяльності студентських товариств Західної України, проте все ж наголосив на суспільно-політичній діяльності, В.Виздрик [6], Т.Плазова [7] та Н.Мисак [8].

Проте найбільшу за обсягом інформацію можна одержати, аналізуючи архівні джерела. Окремим питанням студентського руху та ролі членів студентських товариств відведено місце в описах у таких фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (ЦДАІ України), як: фонд 146 "Галицьке намісництво, м. Львів", фонд 309 "Наукове товариство Т.Г.Шевченка у м. Львові".

Аналіз історіографії та архівних джерел свідчить про те, що досліджувана проблематика не знайшла належного вивчення, що у свою чергу й актуалізує тему цього наукового дослідження.

Українська студентська молодь становила реальну суспільно-політичну силу ще з кінця XIX ст. і переважно гуртувалася в академічних товариствах "Січ", "Союз", "Основа", "Академічна громада" при Львівському, Чернівецькому, Віденському університетах та Львівській політехніці. Охоплювали ці академічні товариства до 70 % студентів-українців, які навчалися у вузах [9, с. 2].

З початку XX ст. українські студенти, зокрема члени товариства "Академічна громада", активно приймали участь у суспільно-політичному житті Східної Галичини. Зокрема, організували доповіді на актуальні політичні теми. Наприклад, 26 листопада 1904 р. "Кружок для соціальних наук" організував дискусію на тему "Українсько-польські відносини" (керівник – М. Лозинський), а 1 лютого 1905 р. відбулися збори українських студентів щодо останніх революційних подій у Росії [5, с. 136].

Студентські товариства цікавилися не лише проблемами зовнішньополітичного характеру. Одним з основних було питання проведення виборчої реформи. Боротьба за загальне, рівне, пряме і таємне виборче право набирала особливої інтенсивності, тому студентська молодь не могла стояти осторонь цієї нагальної проблеми, оскільки через нього можна було реалізувати вирішення тих чи інших питань українства [5, с. 136].

У студентському середовищі того часу не прослідковується орієнтація на якусь конкретну політичну силу. Однак упродовж окресленого періоду, особливо у міжвоєнний період, чітко виокремлюється домінування націоналістичної ідеології.

Я.Грицак стверджував, що основним осередком формування революційних кадрів були університети. На його думку, перші студентські організації націоналістичного спрямування ведуть свій початок з 1920-х років. Виникали вони переважно у тих містах, у яких навчалася українська молодь – Львові, Празі, Подєбрадах. Націоналістичний напрям початку 1930-х років теж в основному складався зі студентства. На теренах Східної Галичини центр українського студентства знаходився у м. Львові в гуртожитку, так званому "академічному домі", що утримувався на кошти легальних українських громадських організацій [10, с.198].

Співпрацювали студентські товариства і з політичними партіями, проте у своїх статутах наголошували на позапартійності та виключно культурницькій діяльності [11, с. 3]. Згадане товариство "Академічна громада" співпрацювало з Русько-українською радикальною партією (РУРП). У його приміщенні згідно з рішенням управи відбулися 3-4 грудня 1905 р. збори членів партії, а також партійне віче 22-26 грудня 1906 р. Товариство позитивно ставилося до агітації РУРП, що проводилася у Східній Галичині [5, с. 136].

Не минула українські студентські товариства і підготовка до Першої світової війни, мілітаристські процеси змусили розколотися студентський табір. Суперечки виникли через те, яку із воюючих сторін підтримувати або іти своїм власним самостійним шляхом. У зв'язку із цим 7 грудня 1912 р. у Львові відбулася нарада представників усіх українських політичних партій та організацій, на якій прийнято одностайну ухвалу, що "на випадок війни між Австрією і Росією все українське громадянство одногласно й рішуче стане на боці Австрії і проти російської імперії, як найбільшого ворога України" [2, с. 47].

На зборах також прийнята ухвала про необхідність організації військових секцій при "Соколі" й "Січі", у яких б українська молодь навчалася військової справи. На початку 1913 р. цю роботу розпочали "Сокол" і "Січ", а також студентські товариства "Академічна громада" та "Основа". Студенти створили організаційний комітет, очолюваний І.Чмолою [2, с. 47].

Однак студенти вимагали, щоб комітет діяв незалежно від Українського Січового Союзу (УССоюз) і не підпорядковувався його керівництву. К. Трильовський погодився і у травні 1913 р.

відбулися спільні збори студентів та УССоюзу на яких прийнято рішення про входження студентських військових секцій до товариства "Український січовий стрілець". Головою товариства обрано В.Старосольського, а його заступником – І.Чмолу [2, с. 47-48].

Ідеологічне обґрунтування створення окремих студентських корпусів відбулося на II всестудентському з'їзді 1913 р. Основним доповідачем на ньому був Д. Донцов, який виступив з темою "Політика мілітарного виховання молоді та самостійницька політика українського народу" [1, с. 65]

3 серпня 1914 р. Українські Січові Стрільці (УСС) прийняли військову присягу і розпочали свій бойовий шлях, який тривав до 1920 р. [2, с. 49].

Студентству, як прогресивній частині суспільств, випала особлива роль у суспільно-політичному житті новітньої історії України, на ньому лежала відповідальність перед українством щодо реалізації національних прагнень. Задля досягнення мети студентські активісти намагалися контролювати освітні процеси, а підконтрольній польській владі Львівський університет спонукав молодь до боротьби за національне шкільництво та український університет [6, с. 117].

На початку 1920 р. відновив свою діяльність довоєнний УССоюз. Головна рада УССоюзу розробила план дій, у якому наголошувалося на політичній підготовці студентства для остаточного довершення нашого політичного визволення. У зв'язку із цим 1 травня 1921 р. Головна рада УССоюзу оголосила відозву до українських студентів, що навчалися у польських вищих навчальних закладах, у якій йшлося про бойкот навчання та пропозиції вступати до Українського університету в м. Львові [6, с. 118].

Архівні матеріали свідчать про те, що такі акції непокори студентські товариства планували як у 20-х рр., так ще і у довоєнний період, зокрема, вони пропонували спочатку збиратися на мітинги, видавати пресу, критикувати польську владу у виступах. Згодом, коли мирні методи не допомогли досягнути бажаного результату, студенти радикалізували акції бойкоту [12, с. 17-21].

Потрібно зауважити, що студентські організації не завжди у своїй діяльності дотримувалися приписів закону, часто не повідомляли поліційні органи про проведення зібрань або здійснювали останні поза межами університету, що ще більше викликало незадоволення польської влади [8, с. 42].

Одночасно з акціями політичного характеру, товариства, такі, як "Українська академічна поміч" не полишали діяльності і в соціально-економічній сфері. Зокрема, подавали численні звернення до населення Східної Галичини із закликами збирати кошти у фонд допомоги українській студентській молоді [13, с. 1].

Брали участь українські студентські товариства і в міжнародних суспільно-політичних заходах. На Міжнародному конгресі у Празі (22 березня -4 квітня 1921 р.), який об'єднував студентів із 13 країн світу, українське студентство представляла делегація від "Академічної громади" у складі: І.Федова, С.Лопатинського, К.Паньківського, Ю.Рубіна, Є.Віханського, Є.Слабченка. Конгрес прийняв Український студентський союз до Міжнародної студентської організації [4, с. 109].

На початку липня 1921 р. українські студентські товариства міста скликали у Львові крайовий студентський з'їзд, на ньому прийнято рішення політичного характеру – відродження Самостійної Соборної Української Держави на основі об'єднання усіх етнічних українських територій. Для подальшої боротьби за український університет з'їзд створив Комітет Української Молоді (КУМ). Прийнято рішення про припинення еміграції і навчання у німецьких чи чеських університетів тих студентів, які можуть здобувати освіту в Українському університеті у Львові [6, с. 118].

Необхідно підкреслити, що студентська молодь відіграла роль і в процесі зміцнення громадських структур. Упродовж 1909-1913 рр. у Львові були проведені Всеукраїнський студентський конгрес та загальний з'їзд українського студентства, на якому створили Український студентський союз. Основним завданням якого було об'єднання студентських організацій університетів не лише Західної України, але й Наддніпрянської України, що перебувала у складі спершу Російської імперії, а згодом – радянської України, а також українських студентів за кордоном [7, с. 45].

Студентський рух у Східній Галичині був розмаїтим у структурному відношенні, що проявлялося в існуванні локальних академічних станово-професійних товариств, а також загальнокрайових об'єднань. Одночасно у ньому присутніми були впливи політичних партій та генерування власних державницьких ідей. Б.Савчук стверджував, що такі процеси сприяли формування студентства як рушійної сили націоналістичного підпілля [3, с. 54].

В українських студентських товариствах культивувався дух служіння національним ідеалам, готовність навіть до збройної боротьби задля досягнення поставленої мети. Свідченням цього стала

масова участь українського студентства у національних збройних формуваннях під час Першої світової війни.

Оцінюючи участь українських студентських товариств у суспільно-політичному житті на теренах Східної Галичини початку ХХ ст.-1939 р., необхідно підкреслити, що студентство було однією з найбільш соціально активних груп населення.

Список використаних джерел

1. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен – Львів, 1994. – 181 с.
2. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини 1861 – 1939 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
3. Савчук Б. Студентський рух в Західній Україні у 1920 -30-ті роки: хроніка організаційно-ідейного становлення / Б. Савчук // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль. – 1999.– Випуск ІХ. — С. 54–58.
4. Шумський І. Західноукраїнський студентський рух національно-демократичного спрямування на початку 20-х років ХХ ст. / І. Шумський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – С. 107–111.
5. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ – ХХ ст. / Р. Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
6. Виздрик В. С. До питання становлення Українського тасмного університету у Львові / В. С. Виздрик / [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – С. 116–121. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2009_652/20.pdf
7. Плазова Т. Суспільно-політична діяльність молодіжних об'єднань у 1894–1939 рр. у Західній Україні / Т. Плазова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць] / НАН України, Інституту народознавства, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Національний університет "Львівська політехніка"; [редколегія: Я. Ісаєвич (голова) та інші]. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2011. – Випуск 23. – С.42–47.
8. Мисак Н. Ф. Українські студентські товариства у Східній Галичині кінця ХІХ ст.: до питання взаємодії з провінційними органами влади / Н. Ф. Мисак // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Васькевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 57 (№ 2). – С. 37–45.
9. Кондратюк В. О. Галицький молодіжний та студентський рух за розвиток національної освіти / В. О. Кондратюк, Н. В. Гапонюк / [Електронний ресурс]. – Львів, 2007. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znmm/2007_13/R1/Kondratyuk%20Haponyuk.pdf
10. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: [Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.:іл.
11. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 58, спр. 465, 26 арк.
12. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, од. зб. 2758, 34 арк.
13. Там само, од. зб. 295, 11 арк.

Gumenna I.

PARTICIPATION OF UKRAINIAN STUDENTS SOCIETIES IN SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF EASTERN GALICIA IN THE EARLY XX CENTURY – 1939.

The article examines the participation of students as the most active part of society, the early twentieth century - 1939, in the political life of Eastern Galicia. In particular, highlighted the contribution of Ukrainian students in the organization of national and cultural movements, the promotion of national and statist thinking.

Key words: *Ukrainian Students Societies, Eastern Galicia, social and political life, Ukrainian Student Union, batch.*

УДК 94(477)

Ольга Мазурок

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ КРАЙОВОЇ РАДИ У ДІЯЛЬНОСТІ "ПРОФОРУСА" (1921 - 1926 РР.)

Досліджена проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу визначити роль Української крайової студентської ради (УКСР) у діяльності професійної організації українського

студентства "Профорус", що існувала упродовж 1921 - 1926 рр. на теренах західних земель України, шляхом аналізу протоколів засідання з'їздів УКСР та виданих ним положень і резолюцій.

Мета статті – дослідити роль УКСР у діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" упродовж 1921 — 1926 рр.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом протоколів засідань з'їздів УКСР, статутних вимог "Профоруса" та резолюцій, виданих товариства.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1921 — 1926 рр., оскільки "Профорус" активно діяв у зазначений період.

Деякі аспекти студентського руху, зокрема діяльності "Профоруса", висвітлені в книзі З. Книша "Становлення ОУН" (1, с. 63). Окремо та більш детально про діяльність та структуру професійної організації українського студентства "Профорус" висвітлено у статті О. Мазурок "Участь професійної організації українського студентства "Профорус" у покращенні матеріального становища студентства західних земель України в 1921 - 1926 рр. [2, с. 18].

Основою джерельної бази наукового дослідження стали архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у місті Львові, фонд 399, що налічує 223 архівні справи. Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження ролі УКСР діяльності професійної студентської організації "Профорус" упродовж 1921 - 1926 рр.

"Профорус", що діяла впродовж 1921 - 1926 рр., здійснювала діяльність завдяки наявності широкої структури, що забезпечувало багатогранність напрямків її роботи. Згідно зі статутом до структури належали окремі інституції, що керувалися власними інструкціями та поширювали свій вплив на окремі округи та повіти, звітуючи перед Головною радою у Львові. Чи не найважливішу роль у діяльності "Профоруса" відігравала УКСР, що виступала виконавчим та адміністративним органом товариства з центром у Львові.

Завдання УКСР визначені та чітко встановлені статутом "Профоруса", згідно з яким Головна рада мала вести адміністративні справи "Профоруса", виконувати усі постанови, винесені на крайових з'їздах організації, виносити рішення з біжучих справ студентського життя, дбати про становище то розвиток "Профоруса" та його органів; створювати інституції для забезпечення професійних інтересів українського студентства; організовувати культурно-освітню працю серед української молоді; вести нагляд за розвитком та станом українських вищих шкіл (УВШ); видавати періодичні та неперіодичні видання; накопичувати матеріальні кошти, шляхом створення нових фондів для повноцінної праці організації та студентства; інформувати студентство про становище та перспективи розвитку [4, арк. 34]. Фактично робота УКСР висвітлювала основні напрямки діяльності організації: економічний, пропагандистський, культурницький та освітній.

До складу Головної ради входили вісім постійних членів, які утворювали президію: голова УКСР, секретар, а також п'ять референтів: економічний, стежив за веденням господарсько-фінансових справ, організаційний - займався статистикою, університетський, що співпрацював з кураторією УВШ, культурно - просвітницький - дбав про налагодження праці студентів серед громадян та референт пропаганди та преси - забезпечував поширення необхідної інформації серед студентства на користь УВШ [4, арк. 35].

Засідання УКСР відбувалися кожного разу під час крайових з'їздів "Профоруса" і в основному вирішували питання, що стосувалися розвитку та становища УВШ. Результатами цих засідань, зазвичай, були видані резолюції, що розповсюджувалися листами серед інших округів та повітів. Виконавчими органами УКСР виступали окружні студентські ради (ОСР) та повітові студентські ради (ПСР) [4, арк. 35].

У січні 1923 року відбулося шосте засідання УКСР у Львові, за участі голови засідання, секретаря, університетського референта, економічного референта, організаційного референта, референта пропаганди та преси, скарбника та двох заступників [7, арк. 1].

На засідання виносилися питання обговорення: заснування українського університету та його матеріального забезпечення; легалізація діяльності Львівської політехніки; бойкот польських вузів; фінансова допомога з боку США [7, арк. 1].

Внаслідок обговорень учасники прийшли до висновку, що основною проблемою на цьому етапі у житті українського студентства був процес легалізації університету, який у свою чергу був неможливий через складне матеріальне становище УВШ та "Профоруса". Ухвалено спочатку вирішувати фінансові питання організації [7, арк.1]. З'їзд постановив, що УКСР буде керуватися:

резолуції у справі створення додаткового фонду для забезпечення потреб УВШ, затвердженої ще 14 жовтня 1922 року, згідно з якою усіх діючих членів Профоруса, українських студентів та охочих осіб закликали до сплати додаткових внесків, з яких і мав бути створений новий фонд [7, арк.1].

Проблема легалізації університету пов'язувалася із необхідністю визначення навчальних курсів, які читалися, і тільки згодом оголосити університет як приватний навчальний заклад, що в майбутньому зможе сприяти подальшій його легалізації [7, арк.1].

Щодо співпраці та надання фінансової допомоги українським студентам з боку США з'їзд ухвалив рішення про створення окремої установи, яка б відстоювала інтереси УВШ та дбала про їх матеріальний стан на основі об'єднаних лівих українських партій, що перебували на території США [7, арк.2].

Крім того, учасники засідання очікували на допомогу з боку інших організацій, що діяли за кордоном, зокрема, УКСР скерувала спеціального листа до товариства "Січ" у Відні, в якому закликала всю активну діючу молодь провести акцію допомоги для українських студентів, так як становище останніх є надзвичайно складним [7, арк.1].

Після завершення з'їзду учасниками прийнято постанову про хід та організацію міжнародної студентської конференції, що мала відбутися 8 січня 1923 року в Голландії. Спеціальними посвідченнями УКСР уповноважила товаришів Зеновія Фікова, Володимира Завальницького, Степена Шевелюка, Аполінарія Карванського та Василя Потикевича відповідальними представниками від українського студентства на цій конференції [7, арк.2].

Наступне засідання УКСР відбулося у кінці січня 1923 року і було фактично продовженням попереднього, проте дещо з ширшим спектром завдань та питань для вирішення. Так, зокрема сьомий з'їзд УКСР, що розпочався 23 січня 1923 року визначив чотири основні сфери обговорення: 1) заснування університету і ставлення уряду ЗУНР до цього питання, можливість виїзду на навчання за кордон; 2) становище Бережанського та Перемишльського округів, призначення делегата від студентства для праці у "Профорусі"; 3) впорядкування заяв про надання матеріальної допомоги; 4) призначення нового заступника культурно-освітнього референта УКСР [7, арк. 8].

Особливого значення у ході обговорень під час засідання УКСР приділяла власне питанню ставлення ЗУНР до університетського питання, легалізації. Оскільки на початковому етапі Уряд ЗУНР фактично не виявляв зацікавлення згаданої проблеми, а подекуди називав університетську проблему "шантажем, шопкою", то вже після поїздки професора М.Чубатого до Відня 12 січня 1923 року ставлення ЗУНР дещо змінилося. Під час переговорів вирішено, що легалізації університету має мати місце у житті українського студентства, бо в іншому випадку більшість молоді просто опиниться у еміграції. Однак переговори з цього питання уряд ЗУНР запропонував провести на наступних умовах від імені сенату українського університету, а не політичного проводу Західної України: польська влада не чинитиме жодних перешкод у діяльності приватного українського університету; збереження повної автономії ведення діловодства та призначення професорів; влада не вимагатиме від викладачів університету приналежності до Польської держави; усім слухачам-студентам, які проживають за межами Східної Галичини, будуть надані рівні права [7, арк. 9].

Цю пропозицію уряду ЗУНР учасники з'їзду УКСР зустріли не дуже схвально, спираючись на той факт, що до цього часу ЗУНР не цікавилися цією проблемою, а зараз намагається використати її в політичному руслі. Тому УКСР виступила проти втягнення навчального закладу у політичну боротьбу та проголосувала про створення окремої установи, яка б відстоювала інтереси українського студентства, а не політиків. Видано постанову про організацію Першого міжпартійного з'їзду, який проходив 2 лютого 1923 року, на якому УКСР мала відстоювати створення державного українського університету [7, арк. 9].

У питаннях виїзду студентів на студії за кордон Сьомий з'їзд УКСР постановив видати спеціальні посвідчення: Б. Вигнанському, Г. Борушаку, О. Кумановському та заборонив виїзд: О. Вергуну та В. Коцюбі [7, арк.10], решту питань, представлених для обговорення, учасники з'їзду одногласно перенесли на інше засідання, яке мало б відбутися 27 січня 1923 року.

Дев'ятий з'їзд УКРС основну увагу на засіданнях приділяв питанню бойкоту ПВШ та необхідності повної легалізації українського університету, оскільки іншого виходу не бачили. Учасники з'їзду наголошували на тому, що боротьба за вільний університет має бути більш стихійною та революційною і залучати усі верстви населення не тільки інтелігенцію та студентство, але і решту громадян. Для цього необхідно було налагодити просвітню роботу студентів: організувати виступи, читання доповідей про становище університету, його роль для студентів і населення зокрема, а головне наголосити на основних причинах виїзду української молоді за кордон на навчання, тим самим зацікавити решту населення в боротьбі за власний незалежний навчальний

заклад. Що ж до бойкоту, члени УКСР вирішили, що його необхідно було проводити більш інтенсивно, адже "не так страшний польський жовнір, як польська школа та культура", бо саме через згубний вплив останніх на українську молодь становище "Профорусу" постійно погіршувалися [7, арк. 27].

Також було вирішено провести спеціальну анкету про створення окремої комісії, яка мала б контролювати усі питання, пов'язані з боротьбою за університет: організації спеціальних акцій, зборів та виступів. У положенні про організацію університетської акції, прийнятому на засіданні, чітко вказувалося на те, як саме остання має проводитися: "Університетська акція має на думці переговори з поляками і мусить бути ведена явно і не спішно та не заходити за якусь політичну маніпуляцію, так як поляки готові визнати перед фактом створення університету в Луцьку" [7, арк.28]. Однак така ситуація була зовсім не прийнятною для членів УКСР і "Профорусу" зокрема, оскільки передбачалося створення навчального закладу у Львові. Таким чином, перед УКСР стояло ще одне завдання: переконати представників Волині, щоб ті не приймали польського проекту заснування українського державного університету в Луцьку. Оскільки тоді легалізація університету у Львові не буде реалізована. Вирішення цієї проблеми намагалися через проведення анкети, до участі в якій УКСР закликала всіх членів політичних партій, представників культурно-освітніх, гуманітарних та фінансових інституцій, а також окремих впливових громадян [7, арк. 28].

Проте слід відмітити, що рішення про проведення анкетування на засіданні не було прийнято одногосно. Значна частина учасників з'їзду не вірила у позитивний результат її проведення, спираючись на відсутність досвіду у таких питаннях, і тому закликала УКСР самостійно відправити своїх представників до представництва Волині для обговорення університетської справи [7, арк.29].

Однак представники Волині чітко заявили УКСР, що на пропозицію поляків щодо створення університету в Луцьку бажають заснування останнього у Львові. Тому було вирішено створити з представників УКСР комісію для підготовки анкетування [7, арк.29].

Звичайно, що проблема заснування університету виступала чи не найголовнішою серед інших у житті українського студентства, а отже, і УКСР, від чого залежало матеріальне становище "Профорусу". Серед компетенції УКСР значну роль відігравало налагодження та організація фінансової діяльності. Так, на з'їздах Ради постійно зачитували звіти економічних референтів, впроваджувалися нові положення та резолюції, що мали на меті покращити матеріальне становище студентства [7, арк.29].

Зокрема, на засіданні УКСР, яке відбулося 24 березня 1923 року, головним чином були підняті питання, що стосувалися економічних питань УКСР та "Профорусу". Аналізуючи звіт економічного референта про матеріальний стан, можемо зробити висновок, що фінансове становище організації було доволі складним. Пояснити це можна тим, що в останній час Головна рада "Профоруса" постійно відмовляла у проханні студентів у наданні можливості безкоштовно харчуватися, виїхати за кордон на навчання чи отримати інші грошові позики [6, арк.1]. Погіршило матеріальне становище організації виплата за будинок канцелярії 50 тисяч марок польських з 132 тисяч необхідних [6, арк. 1].

Згідно з протоколом засідання УКСР, що відбулося 20 квітня 1923 року, члени з'їзду намагалися вирішувати фінансові труднощі організації. Так, зокрема, було прийнято низку положень, у яких йшлося про те, що кураторія УВШ мала право самостійно приймати нових професорів з умовою, що зможе забезпечити їм оплату праці; членом кураторії переставав бути той, хто не сплачував внески до кінця поточного року, усім студентам-журналістам, які захищатимуть інтереси УКСР пропонувалася спеціальна стипендія; кошти, які надходили від заможних родин, мали використовуватися на українську університетську справу. [6, арк. 2].

Окрім того, з'їзд визнав складне становище УКСР, пов'язане з послабленням організаційної роботи в округах. Аналізуючи звіт організаційного референта про становище ОСР у Тернополі, Станіславі та Коломиї, можемо стверджувати, що студентство у зазначених округах зневірювалося у роботі УКСР, звинувачуючи останню у відмові легалізації університету, оскільки її члени виявили інтерес до РІВНІ. Звичайно, така ситуація негативно впливала на стан УКСР та "Профорусу" взагалі [6, арк. 3].

Засідання УКСР, що відбулося 15 травня 1923 року, затвердило рішення про покращення фінансового становища Головної ради. Зокрема, шістьом студентам виділено 100 % та 50 % знижку на харчування та видано аплікації про надання фінансової допомоги вісімнадцятьом студентам [6, арк.4]. Здійснено оплату праці членам президії УКСР: голові і секретарю та економічному і культурно-освітньому референтам. Так, голова отримав 300 тисяч марок польських (м.п.), секретар -

250 тисяч м.п., економічний референт - 600 тисяч м.п. та культурно-освітній - 200 тисяч м.п. [6, арк.4].

Результатом засідання стала резолюція, положення якої мали врегулювати матеріальне становище УКСР та студентства: 1) студенти, які отримують допомогу у розмірі 5 доларів, щомісячно не отримують безкоштовного харчування; 2) ті, хто отримують 2,5 долари, можуть претендувати на 50 % знижку на харчування замість 100 %; 3) усі, хто не отримують допомоги, не мають жодних обмежень у безкоштовному харчуванні [6, арк.4].

На кінець червня 1923 року матеріальне становище УКСР значно погіршилося. Це пов'язано з тим, що економічний референт УКСР виїхав зі Львові не залишивши своєму заступникові жодних коштів. Внаслідок чого студентська їдальня через нестачу грошей перестала тимчасово видавати харчування студентам [7, арк. 30]. Дещо покращили фінансову ситуацію надіслані від Товариства української молоді у Нью-Йорку 500 доларів для будівництва або купівлі будинку для університету у Львові. Натомість представники зі США забажали від УКСР створення окремого комітету з цього питання, який мав стежити та звітувати про свою роботу [7, арк. 30].

Згідно з даними економічного референта у червні 1923 року в касі УКСР налічувалося 13 млн. м.п., з них 10 млн. боргу [6, арк. 6]. Однак ухвалено надати десятком студентам 100 % знижку на харчування та 50 % знижки для одного студента, а також виділити грошову позику таким студентам: А.Мальпевичу – 120 тисяч м.п., В. Бохнерові - 80 тисяч м.п., М. Кралькові – 240 тисяч м.п. [6, арк.6]. Окрім того, учасники засідання ухвалили рішення про надання грошової позички редакції "Історичного вісника" у сумі -250 тисяч м.п. Аплікантам-референтам виплачувати щомісячно по 5 доларів, у випадку отримання аплікації ці суми пізніше будуть зняті шляхом оподаткування студентів. Таким чином, незважаючи на скрутне матеріальне положення, УКСР постійно намагалася забезпечити інтереси студентів шляхом вирішення їх фінансових проблем.

У жовтні 1923 року на рахунку каси УКСР було лише 200 доларів при тому, що оплата праці професорів мала б становити 500 доларів, таким чином, коштів катастрофічно не вистачало, що значно погіршувало становище. Тому 9 жовтня поточного року прийнято резолюцію, за яку проголосували без винятку всі члени УКСР. Згідно з якою вирішено знизити зарплату викладачів до 15 доларів щомісячно без додаткових годинних доплат, а платню референтам та урядовцям підвищити на 100 % [7, арк.31]. Таке рішення, насправді, мало досить суперечливий характер, оскільки УКСР фактично підвищувала оплату праці своїм членам за рахунок зниження зарплатні професорів. Це, у свою чергу, викликало масу невдоволення з боку США, адже значна маса коштів надходила саме звідти, однак вони передбачалися для організації університетської справи: забезпечення потреб та інтересів викладачів та студентів, а не членів УКСР. Внаслідок чого кошти із-за кордону надходили у меншій кількості, що вкрай негативно відобразилося на становищі Ради та "Профорусу" [7, арк. 31].

Діяльність УКСР головним чином скерувалася на задоволення потреб українського студентства. Тому з'їзди Ради мали не тільки вирішувати питання університету чи матеріальні проблеми, але й розглядали організаційні та культурно-освітні питання. Значну роль УКСР відігравала у налагодженні зв'язків з іншими українськими товариствами та організаціями і тими, що діяли за кордоном.

Згідно з протоколом засідань УКСР у червні 1923 року відбулася зустріч Ради: з фаховими товариствами: "Правики". "Філософічна Громада" та "Медична Громада", на якій вирішено прийняти нові положення для статутів ОСР та через студентів цих товариств донести ці зміни у кожному окрузі. А також організувати усіх студентів, що перебувають у секціях в Львові до об'єднання у полібні фахові товариства, тим самим збільшити їх кількість [7, арк.30].

Щодо співпраці зі студентськими організаціями з-за кордону, то у вересні 1923 року відбувся з'їзд УКСР, на якому піднято питання можливості придбання книжок Берлінською студентською Спілкою для УКСР, що було досить позитивно сприйнято як студентами, так і членами Ради, однак цей процес був дещо утруднений фінансовими можливостями УКСР, яка не змогла докінця отримати усі книги [6, арк. 8].

Свій вплив УКСР мала й на інші структурні одиниці "Профоруса": Кобус та студентський суд: на засіданнях у жовтні 1923 року прийнято низку постанов, у яких вказувалося про зміни положень в статутах вище згаданих інституцій та необхідність діяльності останніх [7, арк.32].

Починаючи з 1924 року становище УКСР значно погіршилося не тільки у матеріальній сфері але в організаційній. Це, передусім пов'язано із посиленням переслідувань з боку польської влади, внаслідок ліквідовано значну кількість книжок [5, арк. 1]. Переживши такий удар, УКСР не мала змоги далі повноцінно вести свою діяльність та відповідно скликати з'їзди, видавати резолюції чи

складати звіти. Біжучий рік для УКСР виявився роком затяжної кризи серед українського студентства: моральної, ідеологічної та матеріальної. "Атмосфера була заповнена процесом ліквідації тяжких та хаотичних національних визвольних змагань на усіх ділянках життя українського народу, веденими кожною групою чи навіть окремими фізичними особами без жодного проводу і колективної провідної думки, з увагою лише на власний інтерес. Це не був якийсь стратегічний план чи процес, а масове розбиття сил, після якого ворог міг остаточно закріпитися на місці" [5, арк.1].

Становище українського студентства за кордоном також погіршувалося, замість того, щоб сконсолідуватися у єдину силу і зарадити ситуації, що складалася, організації та товариства почали саморозпускатися та припиняли свою діяльність. Це ще раз підкреслювало той факт, що "Профорусу" необхідно було мати свій власний центр за межами українських земель, який міг би продовжити роботу організації у разі її ліквідації. Адже суспільство необхідно постійно інформувати про назрілі проблеми та шляхи їх розв'язання, про становище студентства та подальший розвиток їх діяльності [5, арк. 1].

Свій негативний вплив на Становище УКСР мав і занепад УВШ, які з 1924 року переживали матеріальну скруту через припинення надходження коштів з США [5, арк.2]. Місцеве населення не усвідомлювало основної мети створення легальних навчальних закладів освіти, які б мали стати осередками культурного розвитку нації. Більшість селян та робітників вважали, що школа має нести в основному професійний характер і в кінцевому результаті давати можливість випускникам отримати високооплачуване місце роботи. На жаль, на той час УВШ не могла забезпечити такого результату, через що більшість українських студентів переходили на навчання у ПВШ чи виїжджали на навчання за кордон. Значна частина української інтелігенції, об'єднана у політичні партії, у той час відкрито не підтримували УВШ чи інші дотичні інституції "Профорусу", наголошуючи на тому, що це може згубно вплинути на їх діяльність: "Ми знаємо цінність цих інституцій, ми дуже вдоволені їх існуванням, але ми з обережністю скажемо чи ми за ними чи проти них, бо це зробить нас відповідальними перед ними. Яким воно буде" [5, арк.2]. Навіть ті, хто були об'єднані у культурно-освітні організації, не визнавали ніяких зв'язків та відносин з УВШ чи УКСР. Таке ставлення було виправдане, адже поляки проводили доволі жорстку політику повної ліквідації УВШ та припинення культурного розвитку української нації: масові арешти громадян з вилученням майна, студентам, які не хотіли вступати до ПВШ, заборонялося виїжджати за кордон для здобуття освіти [5, арк.4]. Усі ці процеси загалом відігравали негативну роль у діяльності УКСР. Поступово "Профорус" переходить у підпілля, ведучи тільки окреме листування з ОСР та ПСР, які ще не були закриті чи ліквідовані. Студентське життя більш-менш тривало і було помітне тільки у Львові. З кількості референтур УКСР, які налічували п'ять основних підрозділів: економічний, культурно-освітній, пропаганди та преси, організаційний та університетський на кінець 1925 року залишилося тільки три діючих - економічний, культурно-освітній був об'єднаний з організаційним, а університетський з референтурою пропаганди та преси [5, арк.5].

Таким чином, перебуваючи у таких складних умовах вести діяльність УКСР не змогла, враховуючи той факт, що видання листів та обіжників уже не відіграло жодної ролі, бо їх ніхто не читав, а також діяльність ОСР, що виступали посередниками між УКСР та ПСР, була припинена [5, арк.6].

На кінець 1925 року президія УКСР звернулася до політичних партій: Трудової, УСДП, Християнсько-Суспільної, Радикальної та угруповання "Заграда" з проханням підтримати УВШ в складній ситуації і виступити за їх відновлення. У результаті всі партії, крім Трудової, своїми політичними платформами наголосили на підтримці УВШ, що стало переломним моментом у відношенні політичних партій до УКСР та УВШ: перехід від пасивного, що тривав до 1924 року до активності, починаючи з 1925 року [5, арк. 7].

Продовжили свою співпрацю з УКСР та студентськими організаціями окремі товариства з-за кордону: зі США та Бразилії. У кінці 1925 року УКСР надіслала відозву "До земляків заморських країв", в якій повідомила про складне становище організації та плани на майбутнє: придбання будівлі "Студентська хата" для гімназії та обрання нової президії УКСР [5, арк.8].

Отже, аналізуючи протоколи засідань із з'їздів УКСР та виданих нею положень та резолюцій, вважаємо, що вона відіграла важливу роль у діяльності "Профоруса", адже Рада виступала адміністративним та виконавчим органом товариства. Її діяльність скерувалася на забезпечення повноцінного розвитку "Профоруса" та українського студентства.

Звичайно, що ефективність праці УКСР безпосередньо залежала від тих умов, у яких вона перебувала. Так, упродовж 1921 - 1923 рр. її активізування пов'язане з матеріальною стабільністю, надходженням коштів з-за кордону, добре налаштованою роботою її референтів: економічного,

культурно-освітнього, пропаганди та преси, організаційного та університетського. Виділимо два основних напрямки діяльності УКСР: економічний, легалізація університету. Проте, починаючи вже з 1924 року УКСР, переживала кризу, пов'язану із переслідуваннями з боку польської влади, переходу значної частини студентів на навчання у ПВШ та занепадом УВШ, що спричинило певне припинення діяльності Ради.

На деякий час УКСР проводить свою роботу у підпіллі і тільки Львові. З 1925 року Рада залучилася підтримкою політичних партій, що діяли, проте це не змогло врятувати ситуацію, оскільки "Профорус" і її структурні підрозділи майже не функціонували. Однак слід відмітити, що роль УКСР є значною, адже вона забезпечувала потреби та інтереси українського студентства.

Список використаних джерел

1. Книш З. Становлення ОУН З. Кніпн. К: Видавництво Олени Теліги. 1994. - 128 с.
2. Мазурок О. "Участь професійної організації українського студентства "Профорус" у покращенні матеріального становища студентства західних земель України в 1921-1926 рр."// Наукові записки: Серія "Історія": зб. наук. пр./Тернопільський Національний Педагогічний університет ім. В.Гнатюка. Випуск 1, ч.2, 2013 р. С. 186
3. 3. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі ЦДІАЛ України), ф. 399. - оп. 1., спр. 19.арк.41.
4. Там само, ф,399, - оп. 1. - спр. 45.арк. 21.
5. Там само. ф.399. оп. 1. - спр. 64.арк.20.
6. Там само.ф.399. - оп. 1. спр. 65. арк. 144.

Mazurok O.

THE ROLE OF UKRAINIAN STUDENT KRAIEVYI COUNCIL IN THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN STUDENTS UNION "PROFORUS" DURING 1921-1926.

The article deals with the analysis of archive documents connected with the activities of Ukrainian Students Union "PROFORUS" and Ukrainian student kraievyyi council during 1921-1926 on the territory of Western Ukraine.

Key words: "PROFORUS", Ukrainian student kraievyyi council, studentship, regional student councils, povit student councils, resolution.

УДК 94(477)

Олена Федорів

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В УКРАЇНІ (90-ТІ РР.. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Актуальність цієї теми полягає у тому, що, аналізуючи рівень наукової розробки теми, можна констатувати, що вітчизняними та зарубіжними дослідниками була виконана значна робота з вивчення становища дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.), розглядалися особливості впровадження державної політики у сфері дитинства, соціально-правової захищеності дітей, особливо найбільш уразливих категорій, таких, як діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти з особливими потребами, безпритульні та бездоглядні діти, а також неповнолітні, що мають проблеми з законом. Проте комплексний аналіз цієї проблеми не здійснювався, а тому критичне використання джерел та інформації з даної теми дозволяє більш повно й об'єктивно охарактеризувати досліджувані аспекти становища дітей в українському соціумі.

Соціально-правова захищеність дитинства є одним із основних показників розвитку та цивілізованості суспільства.

В Україні періоду становлення державності виявилось безліч проблем, пов'язаних з соціально-правовою захищеністю дітей, серед яких: надання рівних можливостей, забезпечення покращення рівня фізичного здоров'я, захист і забезпечення дотримання житлових і майнових прав дітей, використання найманної дитячої праці, захист дітей від насильства, запобігання дитячій безпритульності, допомога дітям з малозабезпечених (багатодітних) сімей тощо.

Особливої турботи з боку держави потребують найбільш уразливі категорії дитячої частини українського суспільства, серед яких можна виділити наступні: діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти-інваліди, безпритульні діти, діти, які перебувають у закладах соціальної реабілітації та виховно-трудових установах.

У 90-х роках минулого століття в Україні особливо гостро постала проблема сирітства, зокрема соціального сирітства, що являє собою соціальне явище, зумовлене відхиленням або відстороненням

батьків від виконання батьківських обов'язків стосовно дитини, яка не досягла повноліття. Так, з 90 тисяч дітей, що на кінець 2003 р. залишилися без батьківської опіки, лише 10 % є біологічними сиротами, інші ж 90 % дітей – це сироти при живих батьках, які відмовилися від виконання своїх батьківських обов'язків або були позбавлені державою батьківських прав [1; с. 5], [11]. Соціальні сироти становлять особливу соціально-демографічну групу дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках [2; с. 7-8].

Соціальне сирітство спричинене рядом факторів, які можна розділити на три основні групи: 1) соціально-економічні; 2) морально-етичні; 3) психологічні.

Чинники позбавлення дітей батьківської опіки є досить різноманітними, але, як правило, вони взаємопов'язані, мають причинно-наслідковий характер. Вони порушують одне з основних прав дитини, проголошених у Конвенції про права дитини (Конвенція про права дитини була прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року; в Україні набула чинності з 27 вересня 1991 року): "... дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння..." [3]. Але, як свідчить статистика, в 90-х роках ХХ ст. в Україні існувала тенденція постійного збільшення кількості соціальних сиріт. Так, наприклад, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, які навчалися у школах-інтернатах для дітей-сиріт, позбавлених батьківської опіки, на початок 1995-1996 навчальних років становила 8582 особи, на початок 1996-1997 н. р. – 9513 осіб, на початок 1997-1998 н. р. – 10345 осіб, на початок 1998-1999 н. р. – 10665 осіб, на початок 1999-2000 н. р. – 11150 осіб [1; с. 41]. За даними Міністерства освіти і науки України у 1999 році загальна кількість дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, досягла 103400 тисяч осіб [4], [5; с. 18].

До закладів державної системи опіки приймаються діти, що не були усиновлені або над якими не було оформлено опіку, а саме: біологічні сироти (батьки яких померли); діти, від яких відмовилися у пологовому будинку; діти, що тимчасово залишилися без батьківської опіки (батьки знаходяться на довготривалому лікуванні, визнані недієздатними, заарештовані або засуджені, їх місцезнаходження невідоме та ін.); діти з малозабезпечених сімей; діти, батьки яких ведуть аморальний чи асоціальний спосіб життя; діти, відібрані у батьків за постановою суду з позбавленням чи без позбавлення останніх батьківських прав; підкидьки; "діти вулиць" (безпритульні, жебраки та ін.).

Як правило, діти, що перебувають в закладах інтернатного типу, мають більш низький рівень інтелектуального, емоційного розвитку, навичок комунікації у порівнянні зі своїми однолітками, які зростають в сім'ї. Постійне перебування у закритому комунікативному просторі, відсутність особистих речей (крім одягу та предметів особистої гігієни), особистого простору, випадки жорстокого поводження з боку персоналу та інших мешканців закладу, відторгнення з боку суспільства спричиняють закомплексованість, емоційну невдоволеність дитини, відчуття нею власної неповноцінності [6; с. 10]. Найбільшою мірою соціальна незахищеність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проявляється після досягнення ними повноліття і виходу з інтернату. Процес пристосування таких дітей до реального життя був ускладнений кризовою ситуацією 90-х років ХХ ст. (яка, власне, триває й досі). Відсутність досконалої правової бази та юридичних механізмів стосовно випускників закладів системи державної опіки позбавляють останніх можливості отримати престижну професію, роботу, забезпечити себе житлом чи найбільш необхідними для життя предметами. Тому досить частими є випадки, коли такі діти, входячи у дорослий світ і не маючи соціальних навичок особистого життя, потрапляють до кримінальних або люмпен-груп.

Першоосновою духовного, економічного, соціального розвитку суспільства, його найвищою цінністю є сім'я. Лише в сім'ї дитина має можливість повноцінного становлення власної особистості, розвитку інтелектуального, духовного, творчого потенціалу, засвоєння навичок соціального співжиття, проходження процесу соціалізації. В Україні існують альтернативні форми опікування дітей-сиріт: усиновлення (удочеріння), опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячі будинки сімейного типу.

Принципово новою для українського суспільства стала практика впровадження таких форм піклування над дітьми-сиротами і дітьми, що залишилися без батьківського піклування, як дитячі будинки сімейного типу. Про необхідність надання переваги цій формі утримання дітей, що перебувають в особливо складних і надзвичайних умовах, засвідчила Національна програма "Діти України", що була затверджена Указом президента України від 18 січня 1996 року [7; с. 57], [8]. Дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ) є однією з найбільш ефективних форм опікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Активізація процесу організації ДБСТ розпочалася зі створенням у 1996 р. Міністерства у справах сім'ї та молоді України. Наслідком реалізації Програми розвитку дитячих будинків сімейного типу, затвердженої Наказом Міністерства у справах сім'ї та молоді від 19 листопада 1998 р., стало те, що наприкінці 1999 р. в Україні вже діяв 91 дитячий будинок сімейного типу, де мешкали й виховувалися 762 прийомні дитини [9; с. 48].

Так, в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. активно розпочався процес створення альтернативних державній форм опіки дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Проживання у дитячих будинках сімейного типу є найбільш прийнятним для повноцінного розвитку дітей, які внаслідок різних причин були позбавлені можливості жити у власній родині. Діти одержують змогу в умовах повноцінної сім'ї здійснити процес соціалізації, отримати особистісні, соціальні, професійні навички, уникнути відчуття власної неповноцінності, відчуженості від суспільства, притаманне дітям, що перебувають у державних закладах опіки.

Початок процесу трансформації системи органів опіки засвідчила також поява в Україні такої нової форми опікування над дітьми-сиротами (як біологічними, так і соціальними) як прийомні сім'ї.

Процес становлення інституту прийомної сім'ї в Україні розпочався з моменту підписання постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. "Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю" з метою створення нової форми сімейної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечення найбільш повного захисту їх інтересів [10].

До кінця 90-х років XX ст. в Україні були створені й успішно функціонували 31 прийомна сім'я, в яких знаходилися на вихованні 38 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

До прийомної сім'ї можуть бути влаштовані не лише сироти, а й діти, у яких є батьки, але вони в силу певних обставин не мають змоги їх утримувати (цей контингент становить близько 90% від кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування). У таких сім'ях можуть перебувати діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, а знаходяться на довготривалому лікуванні чи мають функціональні обмеження. Але все ж таки основними причинами відмови батьків від своїх природних і соціальних обов'язків щодо дитини є алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя, жебракування, перебування у місцях позбавлення волі, позашлюбне народження дитини, недостатні матеріальні та неналежні житлові умови, нездоровий морально-психологічний клімат, байдуже та жорстоке ставлення до дітей тощо [11; с. 200].

Я вважаю, що перебування дитини в прийомній сім'ї забезпечує збереження для неї найголовнішого з чинників соціалізації – сімейного, що дозволяє дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування в природному родинному середовищі набувати навичок суспільного життя, що дозволить їм у майбутньому стати повноцінними членами суспільства. Разом з тим, слід зазначити, що на кінець 90-х років XX ст. досвід створення інституту прийомної сім'ї в Україні був недостатнім. Законодавство стосовно прийомних сімей відзначалося недосконалістю, зокрема не були офіційно визначені стандарти підготовки прийомних батьків; орієнтація права та обов'язки соціальних працівників в межах соціального супроводу прийомних сімей; форми та стандарти оцінювання ефективності розвитку прийомних дітей. Вдосконалення законодавчої бази, формування в Україні позитивної громадської думки відносно інституту прийомної сім'ї забезпечить його діяльність у напрямку забезпечення інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, можна зробити висновок, що значна увага приділяється проблемам дитячого сирітства. Прийнята Кабінетом Міністрів України постанова "Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків" насамперед дає змогу привернути увагу суспільства до долі дітей-сиріт, передбачає ряд конкретних заходів, реалізація яких сприятиме безболісній соціальній реабілітації цієї категорії дітей і підлітків. Однією з найбільш ефективних форм піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, стали дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, що з'явилися в Україні в 90-х рр. XX ст. Адже найбільш ефективна реалізація процесу соціальної реабілітації можлива лише за умови перебування в сім'ї як найбільш природному середовищі зростання та розвитку дітей.

Ця проблема значною мірою актуальна і на сьогоднішній день. А вирішення цього явища, на мою думку, є впровадження інших інституцій сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу як повноцінних альтернативних сімейних форм виховання.

Список використаних джерел:

1. Причини інституціоналізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. – К., 2001. – 47 с.
2. Конвенція про захист прав людини в Україні. – К.: Б.в., 2006. – 176 с.
3. Конвенція прав дитини // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Академія адвокатури України, Центр "Розвиток демократії", Інформаційно-методичний центр "Дебати", Жіночий консорціум України. – К., 2003. – С. 17-25.
4. Діти, жінка та сім'я в Україні: Статистичний збірник / За ред. Калачової І. – К.: Державний комітет статистики, 2000. – 364 с.
5. Створення та функціонування прийомних сімей: [навчальний посібник для державних службовців / Яременко О. О. (керівник авт. кол.), Комарова Н. М., Волинець Л. С., Пеша І. В.]. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 128 с.
6. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.). – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 138 с.
7. Національна програма "Діти України". Затверджена Указом Президента України від 18 січня 1996 року № 63 // Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи. Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх. – К.: НВФ "Студцентр", 1998. – С. 41-67.
8. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу. Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення від 26.04.2002 № 564 [Електронний ресурс] // zakon.rada.gov.ua.
9. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: [навч.-метод. посіб.] / [автор кол.: Волинець Л. С., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін.]. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 127 с.
10. Постанова Кабінету Міністрів України "Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю" від 2 березня 1998 р. // Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. – К., АТ "Видавництво "Столиця", 1998. – С. 151.
11. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.

Fedoriv O.

**THE SOCIAL ORPHANAGE IN UKRAINE OF THE 90'S YEARS XX CENTURY –
BEGINNING OF XXI CENTURY.**

This article refers to peculiarities of social orphanage in Ukraine. The author limited by chronological framework of the 1990s 20th early 21st centuries. Exactly on this time, occurs the installation of public policy in the sphere of childhood of independent Ukraine. The author in this article attempted to critical use of sources and information on the topic. This allows more completely and objectively characterize examined aspects of the situation of children in the Ukrainian society.

Key words: orphans, social orphans, factors of child abandonment and adoption.

УДК 94(477)**Зоряна Степник**

**РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Винокурна промисловість є однією з тих галузей виробництва, що пов'язані з сільським господарством. Це та галузь харчової промисловості, що виробляє етиловий (винний) спирт — сирець і спирт — ректифікат з сільськогосподарської сировини (зерна, картоплі, меляси тощо). Ця галузь виробництва займала важливе місце в економіці Наддніпрянської України. Тому дослідження особливостей розвитку винокурної промисловості у Наддніпрянській Україні, частка підприємств якої на межі ХІХ-ХХ ст. становила 37% від загальної кількості по всій Російській імперії, заслуговує на увагу істориків.

Наукових робіт, які були б присвячені суто розвитку винокурної промисловості Наддніпрянщини в зазначений період, немає. Але автори, які досліджували економічний розвиток чи торгівлю в Україні, частково торкалися питання становища винокурної промисловості. Зокрема, про кількість винокурних підприємств і обсяги виробництва ними промислової продукції та взагалі

промисловості в Україні кінця XIX – початку XX ст. у своїх працях писав О. О. Нестеренко [8; 9; 10]. Відомий дослідник І. О. Гуржій, висвітлюючи розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, показує роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії, в тому числі і у виробництві горілки та спирту [2]. Значно більше відомостей про становище винокурного виробництва та, загалом, інших галузей промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття знаходимо у монографіях М. М. Москалюка [6; 7].

Метою цієї статті є аналіз особливостей розвитку винокурної промисловості, динаміки кількості підприємств та обсягів виробництва ними промислової продукції.

Спочатку винокуріння на Україні являло собою масове явище. Воно велося найпримітивнішим способом і було доступне сільським господарям, що мали навіть невеликі кошти. Правом вільного винокуріння користувалися дворянські стани і козаки. На початку XIX ст., а саме в 1802 р., лише в Полтавській губернії було 1086 винокурних заводів, але в 1864 р. їх залишилося тільки 676. В наступні роки відбувалося далі зменшення числа винокурних заводів. Це скорочення було викликано швидким ростом концентрації винокуріння на великих заводах і збільшенням акцизу, який затримував зростання дрібного виробництва спирту [8, с. 51].

Винокурна промисловість у Наддніпрянській Україні в дореформений період повністю перебувала в руках поміщиків (купці були позбавлені займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва на Україні, ніж у Росії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних коштів; цьому сприяла монополія поміщика на право виключного продажу горілки у власному маєтку. Введення системи чарочних відкупів призвело до того, що поміщики-власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за підрядами яких здійснювали виробництво. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва. Вузкість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення призводили до нагромадження лишків хліба у поміщиків, до його дешевизни, тобто гуральництво для поміщиків Правобережної та Лівобережної України було основним засобом реалізації хлібних лишків і тим самим підвищувало вартість поміщицького маєтку [5, с. 27-28].

Все це сприяло тому, що на Україні в останні передреформені десятиліття налічувалася велика кількість поміщицьких гуралень, а винокурна промисловість за кількістю закладів та вартістю продукції вийшла на перше місце у промисловій структурі кріпосної Наддніпрянської України [5, с. 28].

Винокурна промисловість після реформи 1861 р. почала розвиватись у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дарової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на капіталістичних засадах в умовах вільної конкуренції та капіталістичного ринку. Перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності поміщиків, із складової частини маєтку у самостійну галузь великої капіталістичної промисловості значною мірою сприяло також Положення від 4 липня 1861 р., за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір з заводів. Згідно з Положенням визначалася норма виходу спирту, за яку заводчик зобов'язаний був сплачувати акциз залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу. Був встановлений найменший розмір виробництва: при місткості квасильних діж не менше як 540 відер, що забезпечувало одержання протягом періоду виробництва не менше як 2250 відер спирту (при цьому діжі кожного порядку повинні біли бути однієї міри). З 1861 р. акциз встановлено в розмірі 4 коп. з градуса спирту (4 крб. сріблом з відра спирту), а з 1864 р. - 5 коп. з градуса (або 5 крб. сріблом з відра спирту). Патентний збір брався з заводу залежно від місткості його квасильних діж – 10 крб. за місткість у 540 відер і далі з кожних 540 відер – по 10 крб. У 1865 р. розмір патентного збору був підвищений вдвоє. За спеціальним циркуляром міністерства фінансів від 23 квітня 1864 р., припинялася видача грошових позичок на гуральництво. Нарешті, хоча право винокуріння залишалося за казною і дворянством, буржуазії доводилося брати гуральні в оренду [6, с. 64].

Внаслідок введення нового акцизного Положення на Україні відразу ж припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень, ті, що за розмірами були менше встановленої Положенням межі – 540 відер місткості всіх квасильних діж. Крім того, акцизне Положення давало великі переваги заводам із поліпшеною технологією. Так, якщо виробництво на гуральні було недосконале, то виходив "недокур" (вихід спирту менше норми), а поміщик-заводчик ніс збитки від нарахування акцизу до норми; якщо ж перегонка на заводі була поставлена добре, то одержували "перекур" (вихід спирту вище норми), який зовсім не обкладався акцизом або обкладався наполовину [5, с. 87].

У зв'язку з Положенням тільки на Київщині із 350 винокурень, зафіксованих у 1861 р., у 1870 р. залишилося 239, а у 1883 р. – 108. Хоча загальна виробнича потужність не знизилася, відбувалася інтенсивна концентрація. Внаслідок цього поміщики, окрім значних прибутків, втрачали і продукти переробки, які, наприклад, використовувались для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. Тобто кон'юнктура була вигідною. У березні 1891 р. цей указ скасовано. Знову були оподатковані великі винокурні і зменшені податки з малих. Цим самим указ надавав шанс землевласникам, стурбованим закриттям кордонів для експорту зерна. Це, зокрема, означало, що 88 винокурень Поділля, 9 з яких виробляли половину всієї продукції, змушені були скоротити свою діяльність наполовину, звільнивши місце для сміливих підприємців [6, с. 64-65].

Отже, акциз брався не за дійсним виходом спирту, а за нормами, то зрозуміло, що власник гуральні намагався з даної кількості сировини одержати найбільшу кількість спирту, збільшити масштаби виробництва, ввести кращу технологію. Раніше поміщик-заводчик, сплативши акциз з дійсно викуреної кількості спирту (до того ж пільговий акциз щодо дрібних і недосконалих гуралень), не мав стимулу до поліпшення якості сировини, збільшення норм виходу спирту, технічного удосконалення власного заводу. В пореформений період завдяки вільному продажу горілки, фактичній ліквідації монополії, вільній грі цін на ринку "з'явилася конкуренція між заводчиками на величезному просторі", "почалася боротьба, яку не будь-який міг витримати" [5, с. 87-88].

Таблиця 1

Зростання виробництва на гуральнях України [5, с. 88]

Роки	Кількість спирту, визначеного за нормою (тис.відер)	Дійсно викурено (тис.відер)	"Перекур" проти норми (тис.відер)	"Перекур" в %
1868-1869	5751,6	6410,3	658,8	11,4
1875-1876	4644,3	5268,5	643,3	13,6
1887-1888	-	7250,5	810,5	14,5

Дані таблиці свідчать, як завдяки процесам механізації виробництва та удосконалення технології "перекур" проти норми на гуральнях України невпинно зростає [5, с. 88].

Перехід до великої машинної індустрії у гуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. Так, уже на початку 60-х років, внаслідок скасування кріпацтва, різко зменшується кількість гуралень [5, с. 88].

У 1862-63 рр. в Європейській Росії працювало 4009 горілчаних підприємств, з них у Наддніпрянщині – 1485, або понад 37%. У перерахунку горілки на безводний спирт цього року його було викурено 23796 тис. відер, або близько 31% загального виробництва [2, с. 37]. В 1864-1865 рр. в Росії нараховувалося вже 4286 заводів з виробництвом 26073293 відер продукції [6, с. 65-66]. Як у цукровій промисловості, так і в горілчаній у наступні роки різко зменшується кількість підприємств, але це не вело до зменшення їхньої продукції, навпаки, вона помітно зростала. Згідно з даними за 1883-1884 рр., у Наддніпрянській Україні число діючих заводів скоротилося до 550 і становило 27% загальної кількості їх у Європейській Росії. Незважаючи на таке скорочення, виробництво спирту зросло до 8972 тис. відер (близько 30%). У 1899-1900 рр. у губерніях Наддніпрянської України працював уже тільки 421 завод [2, с. 37].

Динамічний ріст винокурної промисловості та випуск заводами продукції у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. показано в таблицях 2 і 3.

Таблиця 2

Динаміка розвитку винокурного виробництва у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. [1, с. 244]

	Кількість винокурень у Російській імперії	
	1897 р.	1914 р.
Сільські винокурні	1474	2477
Мішані винокурні	404	342
Промислові винокурні	159	159
Разом	2037	1978

Динаміка винокурного виробництва у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. [1, с. 244]

	Вироблено у мільйонах відер	
	1897 р.	1914 р.
Сільські винокурні	13,5	76,9
Мішані винокурні	10,8	38,7
Промислові винокурні	5,5	22,4
Разом	29,8	138

У винокурній промисловості у післяреформений період і надалі здійснюється інтенсивний процес концентрації виробництва. Так, кількість гуралень, особливо протягом 70-80-х років, неухильно зменшується. Протягом цього періоду припинили існування 1026 підприємств і на 1887-1888 рр. на Україні налічувалося всього 451 гуральня. Водночас виробництво спирту залишилося (в цілому по Наддніпрянщині) приблизно на тому ж рівні. Проте середня продуктивність однієї гуральні швидко зростає, особливо різкий стрибок у збільшенні продуктивності гуральні спостерігається у 80-х роках (з 5,5 тис. відер до 16,1 тис. відер) [5, с. 89].

Таким чином, винокурна промисловість, яка на початку XIX століття займала провідне місце в економіці Наддніпрянської України, вже у другій половині XIX ст. втрачає провідні позиції. Це, насамперед, пов'язане із будівництвом широкої мережі залізниць, завдяки якій хліб вивозився у віддалені центри країни та за кордон, тобто хліб став використовуватися не тільки на винокурнях.

Отже, динаміка розвитку винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризується зменшенням кількості дрібних поміщицьких гуралень, якому "посприяло" введення нового акцизного Положення від 4 липня 1861 р., а також процвітанню промислових винокурних заводів, які звільнялися від податків за перевищення встановлених державою норм. В цей час у винокурній промисловості відбувається інтенсивна концентрація виробництва, проте виробництво спирту залишається приблизно на тому ж рівні. Але вже у 1880-х роках різко збільшується продуктивність українських гуралень.

Список використаних джерел:

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа/ пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій– К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Ежегодник Министерства финансов. –1894. – Вип. 21. - 553 с.
4. Лортикян Э. Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины / Э.Л. Лортикян. – Харьков :И-во "Харків", 1995. – 128 с.
5. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX с. /Л. Г.Мельник – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
6. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк – Тернопіль: Видавництво "Рада", 2009 . -336 с.
7. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк– Тернопіль: В-во Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007 . –257 с.
8. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко– К. :Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
9. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : В-во Академії наук Української РСР, 1959. – Ч.1. : Ремесло і мануфактура, 1959 . – 496 с.
10. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2. : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962 . – 580 с.
11. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Камянец-Подольск, 1859. – 77 с.
12. Памятная книжка Вольнской губернии на 1886 год. – Житомир, 1885. – 77 с.
13. Памятная книжка Вольнской губернии на 1889 год. – Житомир, 1888. – 65 с.
14. Хромов П. А. Экономика России периода промышленного капитализма / П. А. Хромов. – М., 1963. – 286 с.

THE DEVELOPMENT OF DISTILLERY INDUSTRY IN NADDNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGINING OF XX CENTRY

This article is the about development of distillery industry in Naddnipranska Ukraine in a noted period. Draws attention to the impact of economic policies of the Russian Empire on working distilleries businesses and their production of industrial products.

Key words: Naddnipranska Ukraine, distilling, huralnytstvo, the alcoholexcise tax.

УДК 94(477)

Зоряна Бабій

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В 1965–1966 РР.

В сучасних умовах туристична галузь набуває все більшого значення для соціально-економічної сфери Тернопільської області. Туристична та екскурсійна діяльність є важливими чинниками покращення рівня життя області - це додаткові робочі місця і можливість поповнення місцевого бюджету, крім того, підвищення авторитету області як на внутрішньому, так і на міжнародному туристичних ринках. Як наслідок, чітко простежується взаємозв'язок між розвитком туризму і такими сферами економіки як транспорт, торгівля, зв'язок та ін. На мою думку, в нашій області є важливі чинники, які сприяють розвитку туристичної галузі, а саме природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал. Сьогодні в області функціонує 91 організація, яка займається ліцензованою туристичною діяльністю, з них 19 мають статус туроператорів, а 72 тур-агенти.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що, враховуючи важливість впливу розвитку туристичної галузі на соціально-економічне та духовне життя Тернопільської області, виникає необхідність дослідження тривалого процесу формування сучасного стану туристичної Тернопільщини протягом 1965-1966 рр.

Метою статті є проаналізувати характерні риси та досягнення туристичної галузі Тернопільщини протягом 1965-1966 рр.

Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання:

- визначити структуру організації туристичної справи в Тернопільщині протягом 1965-1966 рр.;
- охарактеризувати матеріально-технічну базу туристичної галузі в досліджуваній період;
- проаналізувати якісні та кількісні показники туристичного розвитку Тернопільщини 1965-1966 рр.

Об'єктом даного дослідження є туристична галузь Тернопільської області як сфера життєдіяльності області.

Предметом - особливості та досягнення розвитку туристичної галузі на Тернопільщині протягом 1965-1966 рр.

Тернопільська область – це туристично-багатий регіон Західної України. В регіоні налічується більше чотирьохсот територій і об'єктів, що відносяться до природно-заповідного фонду. Найвідомішими туристичними маршрутами є відвідування заповідника "Медобори" і 89 заповідників. На території Тернопільщини розташовані 1068 археологічних, історичних і архітектурних пам'яток. Найвідомішими центрами паломництва православних християн є Свято-Успенська Почаївська лавра, а греко-католиків - духовний центр Зарваницької Божої Матері. На території області знаходяться державні історико-архітектурні заповідники Збаразький, Бережанський і Кременецько-Почаївський.

В контексті дослідження цього питання мусимо констатувати, що наявність цих історичних пам'яток дозволяє нам долучитися до збереження історичної пам'яті нашої області. Вдалося зберегти найбільшу в Україні кількість архітектурних споруд Середньовіччя: фортеці (окопи Святої Трійці, Замкова вежа), замки (Кременецький, Збаразький, Сидорівський, Скала-Подольський, Кудренецький, Теревовлянський, Бучацький, Микулинецький, Тернопільський та ін.), церкви, костьоли (Домініканський, Успенський, Петропавлівський, Троїцький) і синагоги, палаци, міські ратуші. Ці та інші історичні пам'ятки слід розглядати як першооснову функціонування туризму в нашому краї.

Наявність цих пам'яток спонукало до розвитку туристичної галузі в нашому краї. Зокрема, 23 квітня 1965 р. на основі постанови секретаріату Укрпрофради було створено Тернопільську обласну

раду з туризму та екскурсій на чолі з В. Радзівєвським. З травня 1965 р. облрада почала свою діяльність, метою якої було: закріплення та розширення знань з краєзнавства, природознавства, топографії, історії, знайомство з культурою та традиціями регіону; дотримання оптимального режиму навантажень, використання сприятливого впливу природних факторів на стан організму, дотримання правил особистої та суспільної гігієни, розвиток адаптаційних можливостей, підтримка організму на достатньо високому рівні фізичної підготовки; створення бази загальної фізичної підготовки, спеціальна підготовка з туристської техніки, досягнення максимальних результатів у туризмі. Для цього призначення в 1965 р. було сформовано 15 туристичних клубів (в Буцацькому, Борщівському, Бережанському, Лановецькому, Крименецькому, Козівському, Зборівському, Заліщицькому, Гусятинському, Шумському, Чортківському, Терехівському і Монастирському районах), які працювали при райкомах профспілок працівників освіти. Створення клубів в межах цих райкомів було обумовлено двома причинами: по-перше, присутністю в них підготовленого туристичного активу, по-друге, наявністю в організаціях народної освіти невеликої кількості туристичного спорядження для початку роботи. Для технічного забезпечення туристичного розвитку організована база оренди туристичних обладнання. В центрі міста для неї було виділено два напівпідвальних приміщення. Дохід від оренди складав 615 руб., а витрати 678 руб. (сюди відносяться відрахування на амортизацію, зарплата завідувача бази і витрати на облаштування приміщення) [3, арк. 3].

Протягом року клуби об'єднали навколо себе представників інших профспілок, було проведено відповідну роботу, спрямовану на масове поширення туризму в області. Неодноразово практикувалися на рівні області зустрічі між представниками районних туристичних осередків для обговорення проблем та досягнень в організації масового туризму, проведено два семінари для керівників клубів, три виїзних семінари з активом в Чорткові, Зборові, Бережанах [1, арк. 1].

Кожен клуб в протягом літа-осені організував екскурсії пам'ятними місцями країни. Найбільшою популярністю користувалися маршрути, присвячені 20-літтю перемоги над фашистською Німеччиною, а саме: місто-герой Брест і Яремче. Організовано ряд екскурсій до Києва, Криму, Канева, Закарпаття і Молдова, а на місцевому рівні подорожі тернопільськими печерами. Тернопільська область багата різноманітністю печер, які є геологічними пам'ятками природи: Джуринська (Заліщицький район, с. Нагоряни), Угринь (Чортківський район, с. Угринь), Улашківська (Чортківський район, с. Улашківці), Жолоби (Буцацький район, с. Скоморохи), Збручанська (Борщівський район, с. Збручанське), На Хомах (Борщівський район, с. Н.Кривче), Язичеська (Борщівський район, с. Міжгір'я), Двох озер (Борщівський район, с. Муравінець), Славка (Борщівський район, с. В.Кривче) так і державного значення (Оптимістична (Борщівський район, с.Королівка), Озерна (Борщівський район, с. Стрільківці), Кришталева (Борщівський район, с. Н.Кривче), Вертеба (Борщівський район, с. Більче-Золоте), Млинки (Чортківський район, с. Залісся), Ювілейна (Борщівський район, с. Сапогів), Перлина (Гусятинський район, с. Крутилів)) [9].

Протягом 1965 р. на території області і Дністрянського басейну діяло 6 туристично-оздоровчих таборів. Шумський, Бережанський і Борщівський зуміли організувати змагання туристів, які давали можливість подбати про здоров'я та хорошу фізичну підготовку молоді [1, арк. 2].

Досить прогресивною для розвитку туристичної галузі була діяльність Тернопільської обласної екскурсійно-туристичної станції. Завдяки її зусиллям з 1965 р. в області діяло 802 шкільних туристично-краєзнавчих штаби, 2 туристично-оздоровчих табори на 100 місць [3, арк. 7]. Вони займалися підготовкою і організацією екскурсій та туристичних походів.

Важливу роль в розвитку туризму відіграла діяльність добровільних спортивних товариств (ДСО), які об'єднували трудящих та учнівську молодь, що займаються фізкультурою, спортом і туризмом. Через свої первинні організації (колективи фізичної культури на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, навчальних закладах та ін., а також спортклуби) вирішують завдання розвитку масової фізичної культури, спорту і туризму [5]. На території нашої області такі добровільні спортивні товариства: "Авангард", "Спартак", "Колгоспник". Наприклад, зусиллями ДСО "Спартак" було організовано: фізкультурні колективи – 142, туристичні секції - 101, чисельність учасників туристичних секцій – 4931, бази видачі туристичного знарядь – 15, туристично-оздоровчих таборів – 10. У походах вихідного дня взяли участь - 18612 чол, в тривалих самостійних подорожах – 2183 чол, в туристичних подорожах по путівках – 52 чол. Підготовка кадрів: голови бюро туристичних секцій – 56 чол., молодші інструктори туризму – 25 чол., судді туристичних змагань – 37 [3, арк. 10]. ДСО "Авангард": фізкультурні колективи – 67, туристичні секції – 13, чисельність учасників туристичних секцій – 541, бази видачі туристичного знарядь – 1. У походах вихідного дня взяли участь – 12 тис. чол., в тривалих самостійних подорожах – 280 чол., в туристичних подорожах по путівках – 38 чол., в екскурсіях взяли участь 2 тис. чол. [3, арк. 4]. 1966—

1970 члени спортивного товариства "Динамо" міста Тернопіль брали участь у 17 видах спортивної боротьби, в яких 1966 р. було задіяно 290 спортсменів. Про ефективність діяльності цих товариств свідчать і результати змагань - "Динамо" у республіканських змаганнях вибороло 3-є місце з хокею та 7-е — з футболу. Проаналізувавши звіти про інвентаризацію добровільних спортивних товариств, слід відзначити, що найбільш поширеними видами спорту в цей період в області були – гандбол, футбол, шашки, волейбол і настільний теніс. Крім того, в Тернополі функціонував осередок львівського товариства з фехтування "Сокіл" [6].

Як наслідок, станом на 1966 р. в області діяло 855 - фізкультурні колективи, 264 туристичні секції, чисельність учасників туристичних секцій – 682 чол., бази видачі туристичного знарядь – 27, функціонувало 22 туристично-оздоровчих табори (кількість місць 1098). У походах вихідного дня взяли участь – 88461 чол., в тривалих самостійних подорожах – 9641 чол., в екскурсіях взяли участь 181858 чол.

Іншою сферою діяльності облради з туризму була екскурсійна діяльність, завдання якої полягали в ознайомленні населення із найвизначнішими культурно-історичними пам'ятками і багатствами природи краю. З цією метою було укладено договір з автобусним парком обласної філармонії про оренду автобуса на проведення місцевих екскурсій вихідного дня. В цих екскурсіях взяли участь 1200 туристів.

Обласною радою з туризму за 1966 р. було організовано і проведено два туристичні поїзди (охоплено 871 чол.) по маршруту: Тернопіль-Брест-Мінськ-Вільнюс-Талін-Рига-Ленінград-Москва-Тернопіль.

Проводилися автобусні екскурсії по маршруту вихідного дня:

1. Тернопіль-Брест;
2. Тернопіль-Яремче;
3. Тернопіль-Закарпаття;
4. Тернопіль-Львів;
5. Тернопіль- в райони області.

В автобусних екскурсіях взяли участь 6100 чол.. Крім того, організовано туристичний табір "Карпати", в якому оздоровлено 240 чол. Перехідний залишок грошових засобів на 01.01. 1996 р. містив 2943 руб, на 1966 р. на потреби розвитку туризму 6100 руб. [4, арк. 16].

Найбільшою популярністю серед відвідувачів користувалися такі архітектурні об'єкти:

- **м. Тернопіль** - Старий замок, вул.Замкова,12 (1540 р.);
- **Бережанський район** - Замок м. Бережани, вул.І.Франка (1554 р.), Руїни замку і с. Біще (XIV ст.);
- **Борщівський район** – Замки с. Висічка (XVII- XVIII ст.), с. Кривче (1650 р.), с. Кудринці (XVI ст.);
- **Бучацький район** – Замки м. Бучач, майдан Волі (XIV ст.), смт. Золотий Потік (XVII ст.);
- **Гусятинський район** – Замки смт. Гримайлів (XIX ст.), с. Сидорів (XVII ст.); Заліщицький район - Оборонна вежа, смт. Товсте та Вежа Володівського, с. Новосілка (XVII ст.);
- **Збаразький район** – Замок м. Збараж, вул.Морозенка, 28 (1631р.), Палацовий комплекс і залишки замку, смт. Вишнівець (XV ст. замок, 1720 р. палац);
- **Зборівський район** – Замок смт. Заложці, вул.Шкільна (1516 р.);
- **Кременецький район** - Замки м. Кременець, вул.Замкова (XIII-XVI ст.), с.Білокриниця (XIX ст.);
- **Підволочиський район** - Замок м. Скалат (1630 р.), с. Токи (XVI ст.);
- **Теребовлянський район** – Замки м. Теребовля, вул.Підзамче (1631 р.), смт. Микулинці (XVI- XVIII ст.);
- **Тернопільський район** - Руїни замку с. Баворів (XVIII ст.);
- **Чортківський район** - Замок Гольських м. Чортків, вул.Замкова (1610 р);
- **Шумський район** - Залишки замку с. Стіжок (XIII ст.) [7].

На неофіційному рівні досить поширеними були відвідування сакральних об'єктів області, які представлені такими найдавнішими культовими спорудами:

- **кам'яні** – Церква святого Миколая в с. Збручанська Борщівського району, збудована у XII-XIV ст.; Церква Воздвиження Чесного Хреста, збудована в XVI- XVII ст. в м. Тернопіль; Церква Різдва Христового, збудована у 1602-1608 рр. в м. Тернопіль; Костел святих апостолів Петра і Павла, збудований у 1620 р. в м. Бережани; Церква святого Миколая, збудована в 1610 р. м. Бучач; Церква Воскресіння Христового, збудована в 1530 р. в смт. Вишнівець Збаразького району; Церква святого Миколая – 1575 р. с. Колодне Збаразького

району; Церква святого Миколая – у XVI ст. в м. Тереховля; Церква святого Іоанна Милостивого, збудована в 1623 р. в с. Малі Загайці Шумського району; Костел-усипальниця Святої Трійці, збудований 1554р. в м. Бережани;

- **дерев'яні** – Церква святого Миколая, збудована у 1691р. в м. Бережани; Церква святих апостолів Петра і Павла, збудована в 1688 р. в с. Урмань Бережанського району; Церква святого Миколая – в 1763 р. в с. Висічка Борщівського району; Церква Івана Богослова – в 1775 р. в с. Іване-Пусте Борщівського району; Церква святого Миколая – в 1777 р. в с. Сапогів Борщівського району; Церква святої Параскеви збудована в XVII ст. с. Козина Гусятинського району; Церква Воздвиження Чесного Хреста 1630 р., смт. Копичинці (район “Кутень”) Гусятинського району; Церква святої Параскеви - збудована в XVIII ст. в с. Крогулець Гусятинського району; Церква святого Успіння – 1700 р. в с. Конюхи Козівського району; Церква святої Покрови – в 1643 р. в с. Старий Почаїв Кременецького району; Церква Івана Богослова – в 1700 р. в с. Скорики Підволочиського району; Спасо-Преображенська церква – в 1772 р. в м. Підгайці; Церква святих Бориса і Гліба – в 1772 р. в с. Шумляни Підгаєцького району; Церква святого Успіння – у 1635 р. в м. Чортків; Церква Вознесіння Христового - 1717 р. в м. Чортків [8].

Цікавим є і питання фінансових витрат на туристичний розвиток області. За даними відповідного звіту за 1965 р. на поточний рік 295 тис. руб. використано на виплату заробітної плати, 13 тис. на соціальне страхування, організація культурно-масових заходів 86 тис. руб, екскурсійні витрати 3087 тис. руб, господарські 138 тис. руб, таким чином, обслуговування туристів Тернопільщини коштувало обласній раді 3619 тис. руб..

Згідно з даними звітів по затратах облради на адміністративно-управлінський апарат було витрачено 3183 тис. руб., з них 2512 тис. руб. – заробітна плата, 116 тис. руб. – соціальна сфера, 233 тис. руб. – командні розходи, 230 тис. руб. – канцелярія, топографія, поштово-телефонні витрати. Тобто, фінансову основу функціонуванні туризму в регіоні забезпечувала держава.

Таким чином, туристична галузь Тернопільської області 1965-1966 рр. розвивалася за рахунок діяльності туристичних клубів і туристично-краєзнавчих штабів, функціонування туристично-оздоровчих таборів, організації екскурсій на обласному, районному і місцевому рівнях. Організаційно-структурне оформлення цієї галузі припадає на сер. 60-х рр. XX ст. Головним координатором цієї діяльності була Тернопільська обласна рада з туризму та екскурсій на чолі з В. Радзівським та відповідні представництва на місцевому і районному рівні. Державою було забезпечено в повному обсязі фінансову підтримку розвитку цієї галузі в Тернопільській області, що є свідченням того, що туристична галузь розглядалася як одна з пріоритетних сфер життя області. Згідно даних архівних джерел туристичними лідерами в області протягом 1965-1966 рр. були Шумський, Бережанський і Борщівський райони.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) . – Ф. 3248. – Оп. 1. – Спр. 3. – 2 Арк.
2. ДАТО . – Ф. 3248. – Оп. 1. – Спр. 4. – 28 Арк.
3. ДАТО . – Ф. 3248. – Оп. 1. – Спр. 5. – 15 Арк.
4. ДАТО . – Ф. 3248. – Оп. 1. – Спр. 6. – 30 Арк.
5. ДСО "Авангард" Українська ССР-1963: [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://hockeyussr.ucoz.ua/news/dso_avangard_ukrainskajassr_1963_g/2011-02-22-68
6. Дьоміна О. Становлення спортивного фехтування на території України (середина XVIII – середина XX ст.): [Електронний ресурс] / Олена Дьоміна.- Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/msnu/2012_1/MSNU_1_pdf/Dyomina.pdf
7. Управління з питань туризму та курортів Тернопільської обласної державної адміністрації "Замки": [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.ternotour.com.ua/arhitektorni>
8. Управління з питань туризму та курортів Тернопільської обласної державної адміністрації "Найбільш привабливі об'єкти релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області": [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.ternotour.com.ua/sakralni>
9. Управління з питань туризму та курортів Тернопільської обласної державної адміністрації "Печери": [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.ternotour.com.ua/pechery>

SPECIAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM SPHERE OF TERNOPIL
REGION DURING 1965-1966

In this article the characteristics and achievements of the tourism sphere of Ternopil Region during 1965-1966 are analyzed. The main attention is paid to the structural and organizational design, logistic support, achievements and problems of tourism sphere of the Region.

Key words: *tourism, sightseeing activities, tourism industry, Regional Council of Tourism and tours, travel clubs, voluntary sports associations, tourist camps.*

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811. 161. 2'373. 4: 82-3

Олександра Задорожна

ОСЛОВЛЕННЯВ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ ВПЛИВУ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ НА ЗЕМЛІ УКРАЇНИ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ ПОЗА ЗОНОЮ ВІДЧУЖЕННЯ

Чорнобильська трагедія стала однією із найбільших екологічних катастроф в історії людства. Наслідки цієї події ми вже майже третину століття маємо можливість спостерігати, чимало їх проявиться в майбутньому. Внаслідок аварії частина України (в радіусі 30 кілометрів від вибухлого реактора) стала непридатною для будь-якої життєдіяльності. Відчутно змінилася якість життя і показники захворюваності людей, які живуть поза межами тридцяти кілометрової ("мертвої") зони. Зауважимо, що засоби масової інформації неохоче акцентували раніше і акцентують тепер увагу суспільства на змінах довкілля, здоров'я людей, спричинених вибухом на ЧАЕС. Проте письменники-шістдесятники, які часто були учасниками експедицій до зони відчуження, апелюють до цієї тематики у своїй творчості. Ідея художніх творів, у яких згадується трансформація рослинного, тваринного і людського світів, – змусити реципієнта задуматися над проблемою збереження планети для нащадків. Тому автори ґрунтовно підходять до добору мовних засобів для ословлення змін у життєустрої України під впливом "мирного атома". Звідси випливає мета нашої розвідки – простежити процес вербалізації цього явища у поетичній мові шістдесятників.

Письменники неодноразово констатують, що не зважаючи на вибух, життя в Україні не зупинилося після ядерної катастрофи: триває будівництво, вирощується хліб, народжуються діти: Стоять озера в пригорщах долин, луги цвітуть у придорожній смузі. І царствений цибатий черногуз поважно ходить в ранній кукурудзі. Дівча козу на вигоні пасе, машини мчать, баранки крутять аси. Малина спіє... І на все, на все лягає пил чорнобильської траси. Летючі крони голубих дерев. Із року в рік дожити до неділі. Ріка. Палатка. Озеро. Курінь. Аборигени острова Надії. Босоніж дітки бігають малі. Пройшла гроза і не була озонною. А де тепер не зона на землі? І де межа між зоною й не зоною? [3, с. 120]. Письменники апелюють до того, що радіоактивні випромінювання ще довго впливатимуть на здоров'я українців, флору та фауну нашої держави.

При ознайомленні з творчістю Ліни Костенко реципієнт спостерігає широке застосування розмовної лексики: цибатий – "довгоногий (про птахів)" [4, Т. 11, с. 205], черногуз – "те саме, що лелека" [4, Т. 11, с. 358], пригорща – "незначна кількість кого-, чого-небудь" [4, Т. 7, с. 598], вигін – "простора вільна ділянка біля села або в селі, куди виганяють пастися худобу, птицю" [4, Т. 1, с. 373], баранка – "рульове колесо автомашини" [4, Т. 1, с. 104], ас – "льотчик-винишувач, який відзначається літальною і бойовою майстерністю" [4, Т. 1, с. 65] і т. ін.

Поетеса апелює до проблеми погіршення демографічної ситуації у нашій державі та експлікує її через символи українства. Так, черногуз у наведеній поезії виступає символом добробуту, достатку. Згідно з українським фольклором наявність лелеки на даху хати вважалося добрим знаком – він був передвісником початку нового життя. Проте цей птах виступає засобом вираження імпліцитного значення – у післяаварійний період життя населення докорінно змінилося. Якщо раніше народжувались повноцінні, здорові діти, то тепер радіація вплинула найбільш негативним чином на молоде покоління.

Не менше за дітей постраждали і дорослі: Із року в рік дожити до неділі. Згідно з Біблією неділя вважається днем тижня, коли люди повинні відпочивати. Більше того, Ісус воскрес саме у неділю, тому, в аналізованому контексті цей день тижня вважається символом відродження, оновлення нації. Люди чекають очищення від радіації, вірять у повноцінне життя без проведених кордонів зони і не зони.

Наслідки аварії поширюються і на територіальні одиниці зараженої землі. Найкраще це явище простежується у рядках: І на все, на все лягає пил чорнобильської траси. Поетеса говорить про те, що радіація всеохопна, і у будь-якій сфері людського життя присутні її наслідки. Навіть те, що корінних жителів міст, у яких проводилась евакуація, авторка називає "аборигенами острова Надії" має сенс – населення перебувало у відчаї, коли їх змушували покидати рідні домівки. Це не могло не залишити свого відображення у психології людей. Вони до останнього сподівалися, що зможуть повернутися туди, де провели своє життя.

Ліна Костенко порушує інше, не менш важливе питання – поширення радіації на оточуючі території та неможливість влади контролювати цей процес. Письменниця вважає, що наземне окреслення зони відчуження не вирішує проблему забруднення навколишнього середовища, про що і говорить у наведеному уривку із твору: А де тепер не зона на землі? І де межа між зоною й не зоною?

Риторичні запитання стали ще одним авторським прийомом, що допомагає відізнати ідіостиль письменниці від будь-якого іншого. Авторка запитує, усвідомлюючи, що відповіді на її запитання немає. Сама Ліна Костенко виконує роль "голосу народу", через якого люди мають можливість спілкуватися із владою та донести до неї свої проблеми.

Світова спільнота з кожним роком, що минає від аварії на Чорнобильській АЕС, все більше усвідомлює необхідність своєї участі у вирішенні глобального завдання – порятунку від наслідків ядерного лиха.

Як вже було зазначено вище, у зв'язку з аварією виникла потреба негайно евакуювати все населення міста Прип'ять (приблизно 50 тис.), де жили робітники атомної станції, і міста Чорнобиль (приблизно 20 тис. жителів). Знадобилися кошторисні і масові зусилля для припинення пожежі безпосередньо на ядерному реакторі. Уряд також був змушений спорудити над реактором № 4 тимчасове укриття, очистити значну площу сильно забрудненої території і всю техніку, що використовувалася під час аварійно – рятувальних заходів, і спорудити неподалік від місця аварії нове місто. Це нове місто – Славутич – було споруджено для розміщення родин 25 тис. робітників станції, що були змушені позмінно продовжувати обслуговувати ЧАЕС, котра ще довго продовжувала діяти. До цього факту апелюють шістдесятники у своїй поезії: Де тополі іржаві, як мігли, скрушно небо метуть головами і де сосни, дощами спалені, лізуть в очі лихою іржею – у якійсь несусвітній окалині денно й нічно блукають душею. [1, с. 637].

Наслідки вибуху на ЧАЕС мали вплив не тільки на зміну локалізації населення, а й на їхній внутрішній світ. Письменник вдало експлікує імпліцитні засоби вираження почуттів та переживань героя: іржаві тополі та спалені дощами сосни – символи впливу радіації й на оточуюче середовище.

Згідно зі Словником української мови, окалина – "окисел, що утворюється на поверхні металу (перев. паліла та його сплавів), нагрітого до високих температур (700–1300 градусів); використовується у доменному виробництві, порошковій металургії і т. ін.; циндра" [4, Т. 5, с. 660]. У наведеному уривку ця лексема має стилістичну роль – душі тих людей, які брали участь у ліквідації пожежі на ЧАЕС, постраждали так само, як і тіло – люди відверто не розуміли, чому сталася ця катастрофа і хто винен у заподіяній шкоді. Таким чином, поет апелює до негативного наслідку для психічного стану здоров'я постраждалих.

Хоча керівники радянських органів влади і комуністичної партії зробили чимало серйозних помилок у зв'язку з Чорнобильською катастрофою, сама наявність централізованої авторитарної структури управління і потужної промислової інфраструктури дала можливість швидко мобілізувати величезні людські, промислові і фінансові ресурси для боротьби з наслідками аварії. Зокрема, найважливішу роль зіграв людський чинник. У найкоротші терміни була сформована ціла армія, до складу якої увійшли військовослужбовці, міліціонери і робітники цивільних служб. Ці люди, котрих стали називати "ліквідаторами" (у цілому біля 600 тис. по СРСР), займалися будівництвом укриття, знезаражуванням території навколо реактора й іншими небезпечними роботами. Саме "ліквідатори" прийняли на себе найважчий удар радіації і стресу, підірвавши при цьому своє здоров'я. Ліна Костенко говорить про це у наступній поезії: Перегнали конку експресом. Одвінчали геніїв лавром. Те, що вчора було прогресом, завтра стане іхтіозавром. Але чи так уже й по висхідній іде фантазія людства? Від крилатого коня до крилатої ракети.[2, с. 545]. Проблема деградації особистості стала ключовою у цьому вірші. Якщо раніше прекрасним вважався крилатий кінь – пегас – "символ чистоти, а у давньогрецькій міфології, джерело натхнення" [4, Т. 6, с. 107], то тепер його місце зайняла зброя, яка несе лише зло, страждання та смерть. Крилата ракета стала уособленням деградації суспільства. Вважалося, що технічний прогрес веде людство вперед, допомагає краще зрозуміти та пізнати світ, розгадати його таємниці. Та, вибух четвертого енергоблоку став доказом того, що не можна повністю покладатися на техніку.

У межах аналізованих творів констатуємо індивідуально-авторські новотвори, і навіть синонімічні ряди okazіоналізмів. Так, Іван Драч називав головного інженера, який створив Чорнобильську АЕС Солов'єм-Розбійником, а Ліна Костенко назвала його генієм, якого одвінчали лавром. Лавр – "вінок, гілка цього дерева як символ нагороди, перемоги" [4, Т. 4, с. 430]. У наведеному вірші ця лексема набуває негативної конотації – винахідники отримали так звану "винагороду" за побудову потужної електростанції у вигляді вибуху на ній, який призвів до небаченої досі катастрофи для українського народу.

Крім того, яскраве втілення технічного прогресу виражається у рядках: Те, що вчора було прогресом, завтра стане іхтіозавром. СУМ подає таке визначення лексеми іхтіозавр – "вид вимерлого морського плазуна величезних розмірів" [4, Т. 4, с. 58]. У наведеному прикладі представлений іменник є символом занепаду, застарілості того, що колись вважалось важливим. Тепер колись нові відкриття стають непотрібними в силу того, що технічний прогрес постійно оновлюється. Про що і говориться ще на початку поезії: Перегнали конку експресом. Конка – "трамвай з кінною тягою" [4, Т. 4, с. 260].

Важко оцінити точні параметри згубного впливу Чорнобильської катастрофи на здоров'я місцевого населення. У перші тижні і навіть місяці після катастрофи мала місце переоцінка негативного впливу, що часом доходила до паніки. Це завдало негативного впливу на моральний дух населення, перешкоджало організації наукового вивчення кризи і -пошкодило процесу прийняття рішень.

Таким чином, письменники-шістдесятники у своїх творах акцентують увагу українців на тому, що Чорнобильська катастрофа залишається однією із найбільших в історії українського народу. Наслідки для держави залишаються сталими – безпосередньо поруч із атомною станцією знаходиться зона відчуження, на території якої досі ніхто не проживає. Оскільки помилки минулого повинні стати наукою для майбутнього, мовне вираження наслідків Чорнобильської катастрофи для сучасників і прийдешніх поколінь є постійним нагадуванням про відповідальність людини перед природою, перед ближніми, перед нащадками.

Список використаних джерел

1. Драч І. Чорнобильська Мадонна / І. Драч // Берло: Книга поезії. – К.: Грамота, 2007. – С. 620 – 659.
2. Костенко Л. В. Вибране/ Костенко Л. В. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
3. Костенко Л. В. Пейзажі пам'яті / Костенко Л. В. – Львів : Світ, 2002. – 127 с.
4. Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред) та ін. – Т. 1 – 11. –К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

Zadorozhna O.

VERBALIZATION IN POETIC LANGUAGE WRITER SIXTIES YEARS EFFECTS OF THE CHERNOBYL ACCIDENT AREA UKRAINE, OUTSIDE EXCLUSION ZONE

The paper describes the linguistic expression in poetic language writer sixties years effects of the Chernobyl accident in Ukraine land, located outside the exclusion zone. Traced verbalization social, personal, environmental changes Ukrainians living arrangement and change in outlook of people.

Key words: *lexeme, semantic, meaning verbalization, symbol, writer sixties years.*

УДК 811.161.2

Олена Вікторіна

МАТЕРІАЛИ ДО "СЛОВНИКА СТЕПОВИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК СЕРЕДЬНОГО ДНІПРО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ" (НАЗВИ ОДЯГУ)

Жива народна мова з регіональними говірковими рисами є неоціненним духовним скарбом народу. Народна лексика – виразник матеріальної і духовної культури народу загалом і кожного регіону зокрема. Назви одягу були предметом дослідження мовознавців різних українських говірок: карпатських [3 та ін.], середньодніпрянських [4 та ін.], середньополіських (2 та ін.), східноподільських [1 та ін.], східностепових [та ін.] тощо. Об'єкт опису Т. В. Щербини – назви одягу, взуття, прикрас у говірках середньодніпрянсько-степового порубіжжя. Тому північні говірки Кіровоградщини частково вивчалися нею на матеріалі зазначеної тематичної групи [4].

Однак ці праці не дають повного уявлення про особливості вищезазначених говірок, що дозволяє продовжувати їх дослідження.

Мета цієї статті – зафіксувати і лексикографічно зберегти назви на позначення одягу в степових і суміжних говірках Середнього Дніпро-Бузького межиріччя (межі сучасної Кіровоградської області) з наявними фонетичними, морфологічними, акцентуаційними дублетами, полісемією.

Пропонована розвідка – один з етапів роботи над "Словником степових та суміжних говірок Середнього Дніпро-Бузького межиріччя". У науковий обіг вводиться досить вагомий фактичний матеріал. Лексичні одиниці зібрано шляхом місцевих експедицій у 2007 – 2013 рр..

Зібраний матеріал можуть використовувати науковці, аспіранти, здобувачі, студенти при порівняльному аналізі; вчителі-словесники під час вивчення теми "Діалектологія"; етнографи, історики, краєзнавці.

Усі одиниці розміщено в алфавітному порядку.

Лексикографічна стаття має таку структуру.

1. Реєстрове слово, набране жирним великим шрифтом; його запис фонетичною транскрипцією; граматичні ознаки, набрані курсивом; в лапках – значення, а при наявності декількох, вони відповідно нумеруються; ареал поширення лексичної одиниці відповідно до умовних скорочень подано в дужках.

2. У статтях з аналогічним значенням з метою уникнення повтору однакового матеріалу уведено систему посилань: у випадку повної синонімії значення вказано лише в тому діалектизмові, який за алфавітом зафіксовано першим, а в інших застосовано ремарку 'т. с., що...'

3. Лексема подається в множині у випадку, якщо вживається в мовленні респондентів тільки або здебільшого в множині.

БАШЛИК [баш'лик] ч. 'чоловічий теплий одяг на ваті' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну).

БІЛЛЬО [б'іл'о] с. 'білизна' (с. Пдл Олв р-ну).

БОБКА [бобка] ж. 1) 'футболка' (с. Влд, м. Знм Знм р-ну; с. Пдл Олв р-ну); 2) 'спортивна кофта з рукавом і коротким замочком спереду; олімпійка' (с. Олк Крв р-ну; с. Влд Знм р-ну; с. Ппл Олдр р-ну; с. Тр Нвм р-ну; сс. Снк, Шпр Улн р-ну).

БУНДА [бунда] ж. 1) 'чоловічий верхній короткий зимовий одяг' (с. Трн Глв р-ну); 2) 'чоловічий і жіночий зимовий поганий одяг (старий, не по розміру тощо)' (с. Ємл Глв р-ну); 3) 'ватяне пальто в лікарняній палаті' (с. Снк Улн р-ну); 4) 'сукня' (с. Фдр Дбрв р-ну).

БУНДОЧКА [бундочка] ж. 'безрукавка під курткою' (с. Шпр Улн р-ну).

ВДІВАЧКА [вді'вачка] ж. 'одяг' (с. Сдн Уст р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Нсв Олв р-ну; с. Сбл Знм р-ну; с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Ост Нвм р-ну).

ВДЯГАЧКА [вді'агачка] ж. 'т. с., що вдівачка' (с. Ндл Нвр р-ну; с. Трн Глв р-ну; с. Пдл Олв р-ну; с. Мрн Ббр р-ну).

ВІТРОВКА [ві'троўка] ж. 'тоненька спортивна куртка' (с. Пдл Олв р-ну).

ГАМАШІ [гамаш'і] мн. 'трикотажні або вовняні штани' (с. Пдл Олв р-ну).

ГАШТІ [гашт'і] мн., 'штани' (с. Дбр Влш р-ну).

ГОНТЛІ [гонтл'і] мн. 'порваний одяг' (с. Трн Глв р-ну).

ДЖУРКА [д'і'журка] ж. 1) 'жіночий і чоловічий демісезонний верхній легкий теплий короткий одяг' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну; сс. Дбр, П-Збз Влш р-ну; с. Трн Глв р-ну); 2) 'чоловічий теплий одяг до коліна з цигейковим коміром' (с. Ємл Глв р-ну).

ДОШКА [дошка] ж. 'жіночий верхній короткий теплий одяг на ваті, зверху з плюшу' (сс. Тр, Трн Нвм р-ну).

ДУБЛЬОНКА [дубл'онка] ж. 'верхній зимовий одяг з натуральної або штучної; дублянка' (м. Пмч Дбрв р-ну; с. Тр Нвм р-ну; сс. Снк, Шпр Улн р-ну; с. Сбл Знм р-ну; с. Олк Крв р-ну; сс. Ппл, Ч. Кмн Олдр р-ну; сс. Млч, Сдн Уст р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

ДУШОГРЄЙКА [душог'р'єйка] ж. 'тепла безрукавка' (м. Пмч Дбрв р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

ЖЕЛЕТКА [жел'етка] ж. 'чоловічий і жіночий одяг без коміра і рукавів, який одягають на сорочку, блузу тощо' (сс. Снк, Шпр Улн р-ну; с. Крсл Олв р-ну).

ЖЕМПЕР [жемпер] ч. 'джерпер' (с. Трн Нвм р-ну).

ЖЕМПИР [жемпир] ч. 'т. с., що жемпер' (с. Тр Нвм р-ну).

ЖЕМПІР [жемп'ір] ч. 'т. с., що жемпер' (сс. Снк, Шпр Улн р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ЖИКЕТКА [жикетка] ж. 'жіночий піджак' (с. Нгр Нвк р-ну).

ЖИЛЕТКА [жил'етка] ж. 'т. с., що желетка' (сс. Снк, Шпр Улн р-ну; сс. Млч, Сдн Уст р-ну; с. Н. Стд Птр р-ну; с. Нсв Олв р-ну; с. Сбл Знм р-ну; сс. Глв, Ппл, Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Тр Нвм р-ну; с. Ктр Ббр р-ну).

ЖИЛЬОТКА [жил'отка] ж. 'т. с., що желетка' (с. Тшк Дбрв р-ну).

ЖІЛЕТКА [жі'іл'етка] ж. 'т. с., що желетка' (с. Грз Глв р-ну).

ЖІЛЬОТКА [жі'іл'отка] ж. т. с., що желетка' (с. Трн Глв р-ну).

ЖОПАН [жопан] ч. 'теплий жіночий одяг без коміра по коліна на ваті' (с. Н. Стд Птр р-ну).

КАЛЬЦІОНИ [кал'ціони] мн. 'кальсони' (с. Дбр Влш р-ну).

КАПРОНКИ [кап'ронк'і] мн. 'капронові колготи' (с. Пдл Олв р-ну).

КАПУР [капур] ч. 'жіночий головний убір (шапка), обв'язаний стрічками' (с. Пдл Олв р-ну).

КАЦАВЕЙКА [каца'вейка] ж. 'чоловічий піджак' (с. Фдр Дбрв р-ну).

КЕПЧИК [кепчик] ч. 'літній картузик' (с. Глн Свт р-ну; сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Сбл Знм р-ну; с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

КЕСКА [к'епка] ж. 'т. с., що кепчик' (с. Дбр Влш р-ну).

КПТАРИК [к'іп'тарик] ч. 'жіночий одяг без рукавів, вишитий спереду' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

КІТІЛЬ [к'іт'іл'] ч. 'теплий чоловічий одяг без коміра' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Тр Нвм р-ну).

КОХТА [кохта] ж. 'кофта' (с. Пдв Нвр р-ну; сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Глв Олдр р-ну; с. Тр Нвм р-ну; сс. Нсв, Пдл Олв р-ну).

КОХТА З ПАЛЯРИНЧИКОМ [кохта з пал'аринчиком] ж. 'кофта з гудзиками під рукою' (с. Тр Нвм р-ну).

КОХТА ПІД ПАЛЯРИНЧИКОМ [кохта п'ід пал'аринчиком] ж. 'т. ч., що кохта з паляринчиком' (с. Тр Нвм р-ну).

КУЖУХ [ку'жух] ч. 'кожух' (с. Нсв Олв р-ну; сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Грз Глв р-ну; сс. Ост, Тр Нвм р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Сдн Уст р-ну).

КУСТЮМ [кус'т'ум] ч., стар. 'костюм' (с. Пдв Нвр р-ну; сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Сбл Знм р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

КУХВАЙКА [кух'вайка] ж. 'фуфайка; чоловічий і жіночий верхній короткий (по поясу) одяг на ваті з коміром і прорізними кишеньками' (с. П. Брд Дбрв р-ну; сс. Нсв, Пдл Олв р-ну).

КУФАЙКА [ку'файка] ж. 'т. с., що кухвайка' (сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. П-Збз Влш р-ну; с. Олк Крв р-ну; м. Знм Знм р-ну; сс. Крсн, Пдл Олв р-ну).

КУСЬТЮМ [кус'т'ум] ч. 'т. с., що кустюм' (с. Нсв Олв р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ЛІХВИК [л'іхвик] ч. 'бюстгалтер' (сс. Глв, Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Пдл Олв р-ну; с. Ост Нвм р-ну).

ЛІФИК [л'іфік] ч. 'т. с., що ліхвик' (с. Олк Крв р-ну; с. Чст Влш р-ну).

МАРИНАРКА [мари'нарка] ж. 'чоловічий піджак' (с. П-Збз Влш р-ну).

МОСКВІЧКА [моск'віч'ка] ж. 1) 'чоловічий і жіночий верхній короткий (по поясу) одяг на ваті з хутряним або стоячим коміром' (с. Пдл Олв р-ну); 2) 'чоловічий теплий короткий одяг з цигейковим коміром' (м. Знм Знм р-ну); 3) 'чоловіче чорне драпове пальто' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну).

МОСКОВКА [мос'коўка] ж. 1) 'т. с., що москвичка 1' (с. Трн Глв р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Пдл Олв р-ну); 2) 'чоловіча куртка' (с. Трн Нвм р-ну); 3) 'чоловічий одяг з кишеньками на грудях і хутровим коміром' (с. Втз Ббр р-ну).

НОСКИ [нос'ки] мн. 'шкарпетки' (весь ареал).

НОЧЬНУШКА [ноч'нушка] ж. 'жіноча сорочка для снання' (с. Пдл Олв р-ну).

ОДІВАЧКА [од'івачка] ж. 'т. с., що вдівачка' (с. Дбр Влш р-ну).

ОЛЬФИ [ол'фи] мн. 'гольфи' (с. К. Крн Улн р-ну).

ОСІНКА [ос'інка] ж. 'жіночий верхній короткий (по поясу) одяг без вати на підкладці' (с. Пдл Олв р-ну).

ПЕРЕДНІК [пе'редн'ік] ч. 'фартух без нагрудника' (с. Сдн Уст Уст р-ну).

ПЕРЧА [пер'ча] с. 'одна перчатка' (сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ПЕРЧАТА [пер'чата] мн. 'пара перчаток' (сс. Снк, Шмр Улн р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ПІЖАК [п'іжак] ч. 'піджак' (сс. Снк, Шмр Улн р-ну; сс. Грз, Трн Глв р-ну).

ПОЛУДОСКА [полу'доска] ж. 'т. с., що дошка' (с. Втз Ббр р-ну).

ПЛАТЯ [п'лат'а] с. 'т. с., що бунда 4' (сс. Снк, Шмр Улн р-ну; сс. Крсн, Нсв, Пдл Олв р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ПЛЮСКА [пл'уска] ж. 'т. с., що дошка' (с. Ктр Ббр р-ну).

ПЛЮШЕВА КУРТКА [пл'ушева 'куртка] ж. 'т. с., що дошка' (с. Ч. Кмн Олдр р-ну).

ПЛЮШКА [пл'ушка] ж. 'т. с., що дошка' (с. Олк Крв р-ну; с. Глв Олдр р-ну; с. Фдр Дбрв р-ну; с. Пдв Нвр р-ну; сс. Нсв, Пдл Олв р-ну).

ПУХОВІК [пухо'вік] ч. 'чоловіча або жіноча зимова куртка з теплою пуховою підкладкою' (с. Пдл Олв р-ну).

РУБАШКА [ру'башка] ж. 1) 'сорочка; чоловічий і жіночий одяг з коротким або довгим рукавом по пояс, спереду на гудзиках' (с. Нсв, Пдл Олв р-ну); 2) 'т. с., що ночнушка' (с. Пдл Олв р-ну).

САЧОК [са'ч'ок] ч., стар. 1) 'демісезонний верхній жіночий одяг з тонкої матерії' (с. Тр Нвм р-ну; с. Пдл Олв р-ну); 2) 'т. с., що дошка' (с. Тжн Гйв р-ну).

СВЕТЕР [с'ветер] ч. 'светр' (с. Тр Нвм р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

СВІТЕР [с'в'ітер] ч. 'т. с., що светер' (с. Ппл Олдр р-ну; с. Н. Стд Птр р-ну; сс. Млч, Сдн Уст р-ну; сс. Крсн, Пдл Олв р-ну).

СПИЖАК [сп'ін'жак] ч. 'т. с., що піжак' (с. Рвн Нвк р-ну).

СПОДНІ [с'подн'і] мн. 'т. с., що кальцони' (с. Дбр Влш р-ну).

СЮРТУБАЙ [с'урту'бай] ч. 'верхній теплий одяг' (с. Івнг Олк р-ну).

ТАЛІЙКА [тал'ійка] ж. 'нижній жіночий одяг, який підтримував і зігрівав груди; щось середнє між бюстгальтером і короткою безрукавкою; як правило, із застібною на грудях' (с. Нгр Нвк р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Сбл Знм р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

ТЕЛОГРЕЙКА [т'елог'р'ейка] ж. 'т. с., що душогрейка' (с. Олк Крв р-ну; с. Сдн Уст р-ну; с. Сбл Знм р-ну; м. Пмч Дбрв р-ну).

ТІЖУРКА [т'іжурка] ж. 'теплий короткий одяг' (с. Грз Глв р-ну).

ТІЛОГРЕЙКА [т'ілог'р'ейка] ж. 'т. с., що душогрейка' (с. Тр Нвм р-ну; с. Пдл Олв р-ну; с. Ч. Кмн Олдр р-ну).

ТІЛОГРЕЙКА [т'ілог'р'ейка] ж. 'т. с., що душогрейка' (с. Сдн Уст р-ну).

ФУРАЖКА [фу'ражка] ж. 'картуз' (с. Глв, Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Ост Нвм р-ну; с. Олк Крв р-ну).

ЧУЛКИ [чулки] мн. 'панчохи' (с. Пдл Олв р-ну).

ХВАРТУХ [хвар'тух] ч. 'фартух' (с. Мрн Ббр р-ну; сс. Глв, Ч. Кмн Олдр р-ну; сс. Нсв, Пдл Олв р-ну; с. П. Брд Дбрв р-ну).

ШАРАФАН [шара'фан] ч. 'сарафан' (с. Тр, Трн Нвм р-ну; сс. Крсн, Нсв Олв р-ну; с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Олк Крв р-ну; с. Грз Глв р-ну).

ШАРАХВАН [шарах'ван] ч. 'т. с., що шарафан' (с. Н. Стд Птр р-ну).

ШМАТЯ [ш'мат'а] с. 'т. с., що вдівачка' (с. Пдв Нвр р-ну).

ШУБКА [шубка] ж. 'т. с., що дошка' (с. Грз Глв р-ну).

Отже, у розвідці зафіксовано 80 назв одягу, які функціонують у степових та суміжних говірках Середнього Дніпро-Бузького межиріччя (у межах сучасної Кіровоградської області) з наявними фонетичними, морфологічними, акцентуаційними дублетами, полісемією. Охарактеризовано основні принципи укладання лексикографічних статей. Перспективним вважаємо подальший збір діалектизмів цього регіону.

Список назв обстежених населених пунктів та їхніх умовних скорочень

с. Витязівка Бобринецького р-ну – с. Втз Ббр р-ну; с. Володимирівка Знам'янського р-ну – с. Влд Знм р-ну; с. Глинськ Світловодського р-ну – с. Глн Свт р-ну; с. Голоківка Олександрійського р-ну – с. Глв Олдр р-ну; с. Грузьке Голованівського р-ну – с. Грз Глв р-ну; с. Добре Вільшанського р-ну – с. Дбр Влш р-ну; с. Ємилівка Голованівського р-ну – с. Ємл Глв р-ну; м. Знам'янка Знам'янського р-ну – м. Знм Знм р-ну; с. Івангород Олександрівського р-ну – с. Івнг Олк р-ну; с. Кам'яна Криниця Ульяновського р-ну – с. К. Крн Улн р-ну; с. Кетрісанівка Бобринецького р-ну – с. Ктр Ббр р-ну; с. Красносілля Олександрівського р-ну – с. Крсн Олв р-ну; с. Мальчевське Устинівського р-ну – с. Млч Уст р-ну; с. Мар'янівка Бобринецького р-н – с. Мрн Ббр р-ну; с. Несваткове Олександрівського р-ну – с. Нсв Олв р-ну; с. Новий Стародуб Петрівського р-ну – с. Н. Стд Птр р-ну; с. Новогорівка Новоукраїнського р-ну – с. Нгр Нвк р-ну; с. Олексіївка Кіровоградського р-ну – с. Олк Крв р-ну; с. Оситна Новомиргородського р-ну – с. Ост Нвм р-ну; с. Підвисоке Новоархангельського р-ну – с. Пдв Нвр р-ну; с. Підлісне Олександрівського р-ну – с. Пдл Олв р-ну; с. Піщаний Брд Добровеличківського р-ну – с. П. Брд Дбрв р-ну; с. Плосько-Забузьке Вільшанського р-ну – с. П-Збз Влш р-ну; м. Помічна Добровеличківського р-ну – м. Пмч Дбрв р-ну; с. Попельнасте Олександрійського р-ну – с. Ппл Олдр р-ну; с. Рівне Новоукраїнського р-ну – с. Рвн Нвк р-ну; с. Сабліне Знам'янського р-ну – с. Сбл Знм р-ну; с. Седнівка Устинівського р-ну – с. Сдн Уст р-ну; с. Синьки Ульяновського р-ну – с. Снк Улн р-ну; с. Таужне Гайворонського р-ну – с. Тжн Гйв р-ну; с. Тишківка Добровеличківського р-ну – с. Тшк Дбрв р-ну; с. Троянка Голованівського р-ну – с. Трн Глв р-ну; с. Турія Новомиргородського р-ну – с. Тр Нвм р-ну; смт Устинівка Устинівського р-ну – смт Уст Уст р-ну; с. Червона Кам'янка Олександрійського р-ну – с. Ч. Кмн Олдр р-ну; с. Чистяківка

Вільшанського р-ну – с. Чст Влш р-ну; с. Федорівка Добровеличківського р-ну – с. Фдр Дбрв р-ну; с. Шамраєве Ульяновського р-ну – с. Шмр Улн р-ну.

Список використаних джерел

1. Березовська Г. Г. Назви хустки в східноподільських говірках / Г. Г. Березовська // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. статей: філол. науки. – Запоріжжя, 2006 р. – № 2. – С. 10 – 14.
2. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
3. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 227 с.
4. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектологічне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т. В. Щербина. – К., 2003. – 23 с.

Джерела

ГР – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

Victorina O.

THE MATERIALS TO "THE DICTIONARY OF THE STEPPE DIALECTISMS AND ADJOINING PÁTOIS OF MID DNIPRO AND BUG MEZHRYCHYA "(NAMES OF APPAREL)

The proposed work continues the cycle of the author's publications devoted to the research of the steppe dialectisms and adjoining pátois of Mid Dnipro and Bug Mezhyrichya which function on the territory of modern Kirovograd region. The article gives 80 names which define the clothes. The main principles of lexico-graphical articles' structures are characterized.

Key words: *steppe and adjoining pátois of Dnipro and Bug Mezhyrichya, lexico-graphical article, passportization, dialectisms.*

УДК 81. 112

Тетяна Мельник

ЛІНГВІСТИЧНІ ПРАЦІ О. СИНЯВСЬКОГО В ІСТОРІЇ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ЛЕКСИЧНОГО ТА ГРАМАТИЧНОГО РІВНІВ МОВНОЇ СИСТЕМИ

В історії української лінгвістичної науки все частіше актуалізуються питання унормування української літературної мови. У процесі перегляду сучасних норм науковці звертаються до мовознавчої спадщини 20 – 30 рр. ХХ століття, оскільки саме цей період визначається лінгвістами як початок наукової кодифікації лексики української мови. Провідна роль у вирішенні питань мовного нормування лексичної системи відводиться Олексі Наумовичу Синявському. В. К. Чапленко стверджує, що "Олекса Синявський був один із найдіяльніших дослідників та нормалізаторів української літературної мови 20-их років" [4, с. 425]. Вагомим є уже той факт, що вчений став редактором остаточного варіанту "Українського правопису", ухваленого на Правописній конференції у Харкові 1927 р. Він є автором низки праць з історії української літературної мови, сучасної та історичної фонетики й граматики мови, діалектології, навчальних посібників з української мови та ін.

До питання визначення шляхів мовного розвитку О. Н. Синявський звертається у працях "Короткий нарис української мови" (1918), "Порадник з української мови" (1922), "Українська мова" (1923), проте основною працею, що стосується стандартизації української літературної мови, є "Норми української літературної мови" (1931). Тому метою нашої розвідки є аналіз поглядів Олекси Синявського на процес нормування української літературної мови.

Про незаперечний внесок О. Н. Синявського в розвиток української літературної мови визнає Ю. В. Шерех, зазначаючи, що в нормалізаційній практиці кінця ХІХ – початку ХХ століття "на перше місце треба поставити поруч О. Синявського – в царині правопису, орфоєпії й морфології – і Ганцова – в царині загального словництва, – Курило в царинах фахового словництва, словотвору, синтакси й фразеології" [5, с. 44].

"Норми..." О. Н. Синявського стали своєрідною сукупністю граматичних праць, призначених для українських вчителів, на яких автор покладав відповідальність за формування української літературної мови.

У праці автор пропонує свої погляди на вироблення єдиного стандарту української літературної мови. При відборі мовних норм учений відкидав надмірну етнографізацію літературної мови. В. К. Чапленко стверджує, що О. Н. Синявський "критично поставився до мови класиків і взагалі був проти тенденцій за всяку ціну збільшувати своєрідність української мови" [4, с. 426]. Дослідник не відкидав української народної мови як основи літературної, але вважав, що ця основа мала бути критично перевірена за ознакою "всеукраїнської" вартості різних говіркових елементів. Серед критеріїв нормативності О. Н. Синявський називає функціонування лінгвального явища у мові письменників, закріплення у словниках та граматиках української мови, поширення в народній мові.

У "Нормах..." О. Н. Синявський визначає засадничі підходи до усталення граматичної системи української літературної мови. В основу праці покладено український правопис 1928 року. Для осмислення мовної концепції автора зупинимося на деяких явищах.

Розглядаючи прикметникові граматичні парадигми, Олекса Синявський надає перевагу коротким формам прикметників (варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад та ін.), пропонує використовувати їх не лише в художньому, а й в офіційно-діловому стилі. Те ж саме спостерігаємо і в УП-29, укладачі якого радять використовувати короткі форми паралельно з повними без ніякої відмінності у значенні (дрібен – дрібний; жив – живий; дивен – дивний) (УП-29, с. 46).

Окремо вчений аналізує словотвірні парадигми лінгвальних одиниць, надаючи особливого значення при творенні нових слів суфіксам ("наросткам") та префіксам ("приросткам"). Він називає низку найпродуктивніших іменникових та прикметникових суфіксів. Серед найпоширеніших:

-ак [-як] (на позначення носія дії чи ознаки – співак, ходак, дивак, силак, верстак, мудрак; людини за її місцем перебування, народністю – поляк, волиняк; садів та гаїв за породою дерева – вишняк (і вишник), сливняк (і сливник), сосняк (і сосник); деяких недуг, наростів на тілі – боляк, чиряк, гнояк, пістряк, сліпак, жиляк);

-ан[-ян] (для номінації носія ознаки, наслідків дії – мовчан, буян, грубіян, прочухан, братан, дідуган);

-ар[-яр] (на означення особи певної професії – байкар, бляхар, вівчар, дзвонар, тесляр, вапняр, газетяр);

-ач[-яч] (для називання особи носія дії – ткач, глядач, слухач, втікач, перекладач, споживач, відвідувач; знаряддя дії – сікач, рогац, вимикач, налигач, попихач);

-ин(а) (для вираження значення одиничності – зернина, цибулина, рибина, людина; країн, історичних епох – Туреччина, Німеччина, Угорщина, Хмельниччина, козаччина, гайдамаччина, панщина) та інші.

Із низки найпоширеніших прикметникових "наростків" Олекса Синявський називає:

-альн(ий) [-яльн(ий)](ідеальний, реальний, соціальний);

-арн(ий), [-ярн(ий)](елементарний, гуманітарний, популярний);

-ат(ий) (бородатий, рогатий, зубатий, горбатий);

-ив(ий), -лив(ий) (задумливий, правдивий, плаксивий, покірливий, підлесливий);

-к(ий) (солодкий, швидкий, стрункий, говіркий);

-н(ий) (молочний, пшеничний, мідний, житній; активний, оперативний, ілюстративний) та інші.

Значну роль в процесі формування нових слів О. Н. Синявський надавав і префіксам, оскільки вони конкретизують основне значення слова. Найуживанішими префіксами, на думку лінгвіста, повинні стати: без-, безо-(безладдя, безодня, безліч, безкрай, безмовний, безчестити, безлюдні); в-, у- (внесок, вмити, вранішній, унаочнити, узагальнити); за- (заклик, запит, загірний, заболотний, забілити, заїхати); на-, над- (нахил, нажива, надземний, надприродний, набрати, назвати, надходити, надгризти) тощо.

Не менш важливим у "Нормах..." є питання про місце лексичних запозичень в українській мові. Переймаючи від іншої культури звичаї, традиції, український народ, на думку дослідника, повинен приймати до свого словника їх найменування. Так, від східних народів українці перейняли велику кількість лексичних одиниць із сільського господарства (отара, лоша, бугай, гарбуз), військової справи (козак, бунчук), з німецької мови українська мова запозичила слова на позначення виробничих процесів, торгівлі: лимар, тесляр чи тесля, крейда, гембель, гарус, ринок, бавовна, з грецької – власні імена людей: Петро, Пилип, Олекса, Олена, Варвара тощо.

Багато слів, як підкреслює лінгвіст, увійшли до української мови у 20 рр. ХХ століття у зв'язку з розвитком різних галузей науки та техніки. Деякі запозичені слова О. Н. Синявський називає інтернаціональними, тобто поширеними в багатьох народів. Вони походять переважно зі старих, мертвих мов – латинської та старогрецької, але на певних етапах суспільного розвитку

приспосовуються до нових наукових явищ (наприклад, нація, атом, конгрес, автомобіль, медицина, юриспруденція, філантропія та ін.).

Велика кількість слів увійшли до української літературної мови із окремих європейських мов, як-от.: мітинг(англ.), парламентар(франц.), катер (голланд.), пікольо(італ.), армада (іспан.), гаракірі(япон.) тощо. З поширенням таких слів поміж багатьма народами вони стають теж інтернаціональними.

В українській мові в усі часи були спроби замінити іншомовні слова власними лексичними одиницями, взятими з народної мови, проте не завжди такі процеси закріплювалися в мовознавчій практиці. У сучасній лінгвістиці це явище більш відоме під назвою "пуризм", тобто боротьба за чистоту мови шляхом використання лише україномовних ресурсів.

Особливо детально на етапі унормування української мови науковці розглядали запозичення з російської мови. Дослідник аналізує цю проблему з двох боків. З одного боку, він відзначає непотрібність, шкідливість деяких мовних запозичень, а з іншого – говорить про надмірну "українізацію" мови. Тому найбільшій ролі в процесі унормування мови О. Н. Синявський надає упорядкуванню словників. Лексикографи повинні не лише фіксувати лексеми, відібрані з тих чи інших авторитетних джерел, а й уміти аналізувати, відбирати та систематизувати усі лінгвальні факти з урахуванням широких можливостей української літературної мови. На думку О. Н. Синявського, словник повинен бути "конструктивним чинником" в розвитку української літературної мови. Від упорядників російсько-українського академічного словника 1924 – 1933 рр. – основної кодифікаційної праці того часу – лінгвіст вимагав подавати добрий переклад слів і словосполучень, щоб не дезорганізувати мову [2, с. 57]. Рецензуючи РУС-24-33, дослідник підкреслює, що представники нової інтелігенції "стали засмічувати мову своїми українізаційними вигадками", в результаті чого в українській мові з'явилася велика кількість "літературних жаргонізмів", тобто зайвих слів. Наприклад, словосполучення у цій відношенні мовознавець називає непотрібною вигадкою, оскільки в українській мові вже існують сполучення слів щодо цього, з цього погляду тощо. На переконання науковця, "щоб свідомо орудувати мовою, зокрема формами словосполучень, треба ще уміти вирізняти синтаксичні архаїзми, локалізми, вульгаризми, барбаризми як певні стилістичні засоби й можливості" [1]. Розглядаючи мовні конструкції різного типу, автор доходить думки, що так само, як окремі слова, словосполучення теж можуть архаїзуватись. Так, недоречними в літературній мові, як вважає О. Н. Синявський, є вирази будемо ходили (замість будемо ходити, ходитимемо), хату будеється (замість хата будеється), радитися кого (замість радитися з ким) тощо.

Проаналізувавши підходи О. Н. Синявського до унормування лексичного та граматичного рівнів української літературної мови, можемо констатувати, що система норм, викладених дослідником в основних його мовознавчих працях стала підґрунтям для формування сучасних літературних стандартів.

Список використаних джерел

1. Синявський О. Норми української літературної мови : [Електронний ресурс] – Львів, 1941. – 363 с. – Режим доступу до книги :
2. <http://pravopys.vlada.kiev.ua/index.php?id=249>.
3. Синявський О. Російсько-Український Словник ВУАН / О. Синявський // На мовознавчому фронті / [відп. ред. Г. Ткаченко]. – К.: ДВУ "Радянська школа", 1931. – Кн. 1. – С. 57–66.
4. Український правопис / Народний комісаріят освіти УСРР. – 1-е вид. – К. : ДВУ, 1929. – 103 с (УП-29).
5. Чапленко В. Історія нової української літературної мови / Чапленко В. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с
6. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило / Шерех Ю. – Вінніпег, 1954. – 77 с.

Melnyk T.

LINGUISTICWORKSOFO.SYNIJAVSKIYINTHEHISTORYOF STANDARDIZATIONOFLEXICALANDGRAMMATICALLEVELSOFTHE LANGUAGESYSTEM

The article deals with the analysis of O. Synjavskiy's views on the process of standardization of Ukrainian literary language. Factors shaping the literary standards of the lexical and grammatical levels of language system are determined.

Key words: ukrainian literary language, norm, the process of normalization, standardization.

АКТИВІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ЗАПОЗИЧЕННЯ В МОВУ УКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Дослідження мови українських засобів масової інформації є актуальною проблемою сучасної лінгвістичної науки, оскільки словниковий склад мови перебуває у постійному русі. Суспільство невпинно розвивається, а разом з ним розвивається і мова.

Актуальність теми полягає в тому, що ЗМІ відображають усі сфери людського життя. І будь-які зміни в суспільстві – чи то політичні, чи економічні, чи культурні – відразу, як відомо, позначаються на мові мас-медіа. Ми вважаємо, що мовні запозичення, які відбуваються на початку ХХІ ст. мало досліджені, тому на цій проблемі варто зупинитися детальніше.

А. О. Стишов у своїй монографії "Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)" стверджує, що питання теорії і практики запозичень постійно перебувають у полі зору лінгвістів, і інтерес до їх дослідження продовжує зростати [14, с. 240]. Нові слова привертають сьогодні увагу багатьох мовознавців, які описують ці явища на матеріалі мови засобів масової інформації: А. О. Стишов, Г. Шаповалова, Н. Г. Горпинич, Л. Г. Гур'єва, Г. П. Мацюк, Л. О. Пустовіт, Б. А. Ажнюк, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк та ін. Вище названа монографія А. О. Стишова, на нашу думку, – одне із найгрунтовніших досліджень процесів запозичення в мову українських засобів масової інформації кінця ХХ ст. Г. Шаповалова у своїй статті розглядає питання валентності слів у сучасних мас-медіа [15, с. 231], І. М. Кочан аналізує семантико-словотвірні особливості лексем-новотворів з міжнародними елементами, визначає їх доцільність функціонування в побутовому мовленні українців [5, с. 9].

Мета нашої статті - проаналізувати освоєння нових запозичень, зумовлених процесами світової глобалізації, з'ясувати доцільність/недоцільність їх вживання у мові ЗМІ, дослідити пристосування нових одиниць до фонетичної і словотвірної підсистем української літературної мови, відповідність їх ustalеним традиціям і нормам передавання слів іншомовного походження на засадах чинного українського правописного кодексу.

У новітній період як у мову мас-медіа, так і до загальнонародної лінгвальної практики потрапило і потрапляє чимало іншомовних неолексем, запозичених представниками української діаспори, які, перебуваючи тривалий час в іномовному оточенні, змушені були свідомо, керуючись практичними потребами, чи й підсвідомо засвоювати такі лексичні одиниці. Збагачення української літературної мови новими ентранжизмами [14, с. 241] відбувається частково також і завдяки перекладам – як усним (на радіо й телебаченні – інтерв'ю, виступи іноземних громадян, різноманітні передачі, кінофільми, мультфільми та ін.) так і письмовим (у газетах і журналах). Серед позамовних чинників, що сприяють появі запозичень, істотну роль відіграє також мода на лінгвальні явища та естетичні смаки. Адже прагнення до новизни та свіжості, емоційності та експресивності на тлі стандарту – визначальна риса сучасного мовлення [5, с. 9].

У першому десятиріччі ХХІ ст. процеси запозичень до українського лексикону активізувалися. Це почали кваліфікувати як посилення чужомовного тиску на лексичну та словотвірну підсистеми сучасної української літературної мови в період глобалізації, як загрозу для її подальшого органічного розвитку, а засилля англіцизмів в мові деяких українських засобів масової інформації, живомовній стихії та в різних соціолектах нерідко сприймають як негативне, деструктивне явище сучасної української мовної практики [4, с. 232]. Позамовні чинники, передусім інтернет, засоби масової інформації, реклама, за спостереженнями дослідників, пришвидшили темпи входження нових запозичень до відповідних функціональних сфер, що не дає змоги на початкових етапах оперативно проконтролювати правильність їх освоєння, відповідність нормам української орфографії, особливостям звукового ладу української літературної мови, традиціям національного словотворення тощо.

Нові лексичні запозичення адаптують різними способами – транслітеруванням, транскрибуванням, калькуванням, гібридизуванням тощо.

На відміну від таких мов, як чеська та польська, процеси запозичень в українській мові зовсім не контрольовані з погляду доцільності/недоцільності в пропонованих нових лексичних одиницях та основах. Особливо яскраво це віддзеркалює українська термінологія. Як засвідчує нинішня термінологічна практика, вона виявилася беззахисною, беспорядною перед чужомовним тиском, бо репресивні заходи попередньої історії не сприяли формуванню свідомої і безперервної традиції

утворювати терміни на національній основі [2, с. 3]. Саме тому терміносистеми української мови, особливо економічна, суспільно-політична, інформатики, мистецтва, спорту та інші, сьогодні активно приймають нові запозичення, які нерідко дублюють наявні назви відповідних понять, пор.: кастинг і огляд-відбір, скринінг і обстеження, секонд-хенд і товари, якими користувалися. Стишов О.А. це явище пояснює як прагнення до економії мовних засобів, лінгвальних зусиль, енергії, до компактності в цілому [14, с.244]. Часто переважає запозичення з іншої мови на місці власне українського об'ємного словосполучення або описового звороту, наприклад, кілер – найманий убивця-професіонал, брифінг – коротка прес-конференція, мас-медіа – засоби масової інформації, менталітет – сукупність духовних та розумових особливостей (психологічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних тощо) певного народу, соціальної групи чи індивіда; світобачення тощо. До національних відповідників, які пропонують деякі фахівці, помітне упереджене ставлення через їхній, мовляв, штучний характер або неточне відтворення суті позначуваного поняття.

Нами було досліджено декілька регіональних періодичних видань: "Свобода" (2010 – 2013 рік (вибірково)), "Молодь України" (червень – жовтень 2013 року), "Літературна Україна" (лютий – жовтень 2013 року), "Вільне життя"(за 2013 рік). Проаналізувавши мову вище названих періодичних видань з погляду доцільності/недоцільності вживання запозичених лексичних одиниць, відповідність фонетичним та словотвірним нормам літературної української мови можна зробити висновок, що журналісти у публіцистичних текстах, як правило, стараються дотримуватись норм українського правопису, але все ж трапляються випадки, коли вони свідомо ігнорують певну норму або через незнання не дотримуються тих безперечних правил, за якими оформляли раніше іншомовні слова. Спробуємо систематизувати конкретні порушення правописного освоєння нових запозичень:

1. Не дотримуються так званого правила "дев'ятки" в загальних назвах, внаслідок чого з'явилися неправильні написання діджей (замість диджей), бодіблдинг [8, с. 9] (замість ін.бодиблдинг) та ін..

2. Усупереч правилу з подвоєними приголосними з'явилися слова оффшор (замість офшор) [9, с. 6], піцца (замість піца) та ін.

3. Нехтують відому особливість звукового ладу української літературної мови, суть якої полягає в тому, що їй не властиве зйання. Наслідком цього нехтування стало, зокрема, передавання чужомовного іа через іа у слові медіа [10, с.8], а не через ія, що відповідає історичній і живомовній традиції [3, с. 6].

4. Нехтують і далі потребу розмежовувати звуки [г] і [ґ] в запозиченнях відповідно до вживання їх у мові-джерелі, незважаючи на те, що українська мова, подібно до германських, романських та інших мов, має окремі фонемі /г/ і /ґ/. Непослідовність передавання цих звуків у нових запозиченнях, очевидно, зумовлена побоюванням, ніби вживання звука [г] в іншомовних словах витіснить характерний український фрикативний звук [ґ] [6, с. 9].

5. Спостерігається у мові мас-медіа також наростання словотвірної продуктивності низки запозичених морфем, зокрема кореневих та афіксальних, як відео (відеоурок, відеоогляд, відеозал, відеоносій, відеогра), аудіо (аудіозапис, аудіоновинка, аудіопродукція), інтернет (інтернет-кав'ярня, інтернет-послуги, інтернет-зал, інтернет-картка) тощо. Досить значний масив нових іншомовних слів у нашій мові став важливим підґрунтям для продукування похідних новотворів: лізинг – лізинговий, лізингодавець, лізингоотримувач; рейтинг – рейтинговий, рейтинговість [1, с. 5], марафон – марафонили [11, с. 4] тощо. Причому це стосується не лише книжних стилів, для яких названі процеси є характернішими, а й розмовного функціонального різновиду, наприклад, ксерокс – ксерити, ксерокопіювати; фермер – фермерувати тощо.

6. Щодо доцільності чи недоцільності вживання іншомовних слів у мові досліджених періодичних видань у нас сформувався своя суб'єктивна оцінка. Журналісти використовують найрізноманітніші способи адаптації чужомовних лексем: транслітерування, транскрибування, калькування тощо інколи навіть не задумуючись, наскільки це доцільно і правильно. Або ж актуалізують застарілі, штучні слова і форми, які сприймаються як гіперизми, рідковживані чи подекуди невдалі запозичення. Наприклад, слово "матрикуляція" (лат.matricula — список) [11, с. 7] вжито у реченні: "З нагоди матрикуляції першокурсників у студенти...". Чи не краще було б використати у цьому випадку всім зрозуміле слово "посвята"? Адже газета не являється фаховим виданням, а розрахована здебільшого на пересічного читача. Те ж саме стосується іншого слова "ваучер" (англ.Voucher — розписка) [12, с.]. Його можна замінити словосполученням "приватизаційний сертифікат". Можливо, у цьому випадку автор статті керувався прагненням до економії мовних засобів – однієї із причин запозичення за словами О.А.Стишова [14, с. 244]. Інколи

використання іншомовних лексем є виправданим різними причинами (прагненням звернути увагу читачів до описуваного, зекономити мовні засоби, наприклад слово менталітет тощо). Проте, на жаль, дуже часто можна побачити недоцільність вживання запозичених слів, які нерідко дублюють наявні назви відповідних понять, надмірне захоплення журналістами новизною тощо. Не рідко іншомовні слова запозичують навіть тоді, коли в цьому немає нагальної потреби і коли в нашій мові є не менш точні еквіваленти, пор.: імідж – образ, презентація – представлення, електорат – виборці та ін. До того ж, такі запозичення характеризують і іншу сторону сучасних мовних смаків - спробу надати мові та мовленню цілеспрямованої оригінальності, вишуканості, незвичайності. Останнє притаманне в основному мовленню молодшого покоління українців. Це засвідчують молодіжні часописи та програми на радіо і телебаченні, сайти в інтернет. [14, с. 243]

Як бачимо, українська мова, як і багато інших слов'янських мов, упродовж двох останніх десятиріч зазнає потужного глобалізаційного тиску, що виявляється в інтенсивному запозиченні іншомовних слів до тих терміносистем, які в умовах світової динаміки почали активно розвиватися, у невинному зростанні кількості нових слів та основ, що проникають до українського загальномовного та професійного вжитку. Переважно споглядалське, спокійне ставлення до того, що відбувається в лексичі, зокрема й термінології, і в українському словотворенні, і в живомовній стихії під тиском чужомовних, передусім англомовних одиниць, що деструктивно впливає і на українську орфографію, дає підстави констатувати відсутність в Україні в нинішніх, сприятливіших політичних умовах загального пуристичного руху за самотній розвиток української мови в усіх її підсистемах, байдужість суспільної свідомості до чужого, потурання тих, у чий професійні обов'язки входить захист національно орієнтованих процесів у мовотворчості, хто реалізує завдання мовної екології. Ідеться насамперед про мовну практику засобів масової інформації, які сьогодні мають "найвідчутніший вплив на вироблення узвичаєного мовного стандарту" та "формують певні мовні смаки, моду на слововживання" [3, с. 8], яким нині належить визначальна роль "у витворенні сучасної української" новомови. На жаль, українські друковані та електронні видання пропагують моду на активне вживання англомовних слів. Функція захисту стосується значною мірою і фахівців-мовознавців, які повинні оперативно вивчати процеси лексико - словотвірних інновацій, давати їм правильну лінгвістичну кваліфікацію, активніше втручатися в процеси освоєння потрібних, соціально і науково перспективних нових номінативних одиниць, допомагати збагнути мовцям деструктивні впливи деяких запозичень і їхніх новотворів, формувати суспільну свідомість на збереження національно - мовних пріоритетів та зважання на пуристичний досвід тих європейських мов, які інакше моделюють протидію глобалізаційному тиску. Як засвідчила мовна практика двох останніх десятиріч, найскладнішою проблемою стало освоєння нових запозичень українською мовою, пристосування їх до різних її підсистем, передусім фонетичної та словотвірної, до особливостей звукового ладу та традицій словотворення і, нарешті, до норм української орфографії, доцільності чи недоцільності їх використання. Відомі з теорії запозичень об'єктивні причини, які ускладнюють адаптацію запозичених одиниць до нової мовної системи, породжують кілька етапів їх входження до неї, варіантність тощо, в українській ситуації виявилися слабкішими порівняно з суб'єктивними, суто національними причини. Це зумовлено тим, що українська мова за радянського часу приймала запозичення переважно через російську мову, що спричинило переважання російської традиції у передаванні слів іншомовного походження, відсутність єдиних традицій у відтворенні чужомовних звуків і звукосполук, непослідовність української орфографії в написанні цих слів [7, с. 30]. Сьогодні в процесах освоєння багатьох нових одиниць зіткнулися українська і російська традиції. Особливо це очевидно, коли запозичення відбувається через посередництво російської мови або українське видання, яке першим подає нове слово, оформляє його відповідно до російської традиції. Використання чужомовної традиції деформує саму природу української літературної мови.

Отже, наші спостереження засвідчують, що в мові сучасних ЗМІ є досить активними процеси запозичення з англійської мови (так звані англіцизми та американізми [14, с. 251]), французької мови, калькування з російської тощо. Адаптація, освоєння, унормування та кодифікація нових запозичень відбувається неоднаковою мірою, часом суперечливо. Це повинно спонукати мовознавців України до негайного розв'язання невідкладних завдань мовної екології, а саме: розгорнути дослідження нових запозичень з погляду їх доцільності, потрібності лексику (й термінології зокрема) сучасної української літературної мови та підготувати доповнення до правил передавання слів іншомовного походження, які б усунули непослідовності та розбіжності в написанні нових запозичень.

Список використаних джерел

1. "Вільне життя" – №39.– 2012. – 16 с.

2. Городенська К. Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 5. – С. 3-7
3. Єрмоленко С.Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови / С.Я.Єрмоленко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВЦ Київ. ун-т, 2001. – Вип. ІУ. – С. 3 – 12. 2.
4. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.
5. Кочан І.М. Сучасна українська мова: оновлення лексичного складу//Вивчасмо українську мову та літературу. – 2009. – № 19-21(203-205). – Липень.– С.9.
6. Лесів М. Про правопис треба говорити спокійно / М.Лесів // Наше слово. – 1996. – № 41(2046). – 13 жовтня. – С. 9.
7. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст. / В.В.Німчук. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2002. – 116 с.
8. "Свобода" – №84.–2011. – 12 с.
9. "Свобода" – №47.–2012. – 12 с.
10. "Свобода" – №56.- 2013. – 12 с.
11. "Свобода" – №73.–2013. – 12 с.
12. "Свобода" – №75.–2013. – 12 с.
13. "Свобода" – №77.–2013. – 12 с.
14. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації).- К.,2005.– 388 с.
15. Шаповалова Г. До питання про валентність у сучасному українському публіцистичному тексті//Сучасні проблеми мовознавства. – Ужгород – 2000. – Вип.2.С.230-235.

Rakivska N.

ACTIVATION OF PROCESSES OF BORROWING IN THE LANGUAGE OF THE UKRAINIAN MASS MEDIAS AT THE BEGINNING OF XXI AGE

Mastering of the new borrowings, predefined the processes of world globalization is analysed in the article, expedience or pointlessness of their use is found out in the language of MASS-MEDIA, investigational adaptation of new units to the phonetic and word-formation subsystems of literary Ukrainian.

Key words: *new borrowings, mastering, phonetic and word-formation subsystems, globalizaciyniy pressure.*

УДК 821.161.2 Жил(045)

Каринна Сардарян

ВІДТВОРЕННЯ ПАНОРАМИ ДОБИ У КНИЗІ СПОГАДІВ ІРИНИ ЖИЛЕНКО "НОМО FERIENS"

Окремі аспекти творчого доробку Ірини Володимирівни Жиленко постали в центрі уваги літературознавців, дослідження яких з'являлися здебільшого у вигляді статей та частин наукових розвідок літературознавчого характеру. Розглядали доробок І. Жиленко такі науковці, як М. Жулинський, Д. Дроздовський, М. Коцюбинська, Д. Кишинівський, В. Сулима, Г. Штонь, М. Штолько. Творчість Ірини Жиленко ще не була предметом системних досліджень в українському літературознавстві, загальна творчість письменниці досліджувалася критиками переважно побічно. Таким чином, актуальність теми роботи продиктована потребою висвітлення творчості Ірини Жиленко як релевантного сегмента сучасної літературної картини.

Метою статті є осмислення художнього відображення об'єктивної дійсності в книзі спогадів І. В. Жиленко "Номо feriens", визначення естетичної вартості твору та його місця в українському літературному процесі. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань: на основі епістоляріїв та фактів біографії мисткині осмислити соціально-історичні та духовні реалії минулого та сучасного; звернення до цього цінного твору допоможе зрозуміти безпосередній та опосередкований вплив історичних подій на життя людини.

Характерний для доби інформаційний шар відкрився у книзі спогадів І. Жиленко "Номо feriens", більша частина якої побудована на щоденникових записах та листах авторки до її чоловіка В. Дрозда, що перебував у війську, а також відповідей самого Дрозда та листів друзів до подружжя Дрозд-Жиленко. Варто зазначити, що епістолярії, які формують основу твору, оздоблені сучасними

автокоментарями мисткині. У спогадах І. Жиленко виразно окреслюється образ авторки та її сучасників. Листи гармонійно включені у тканину спогадів, вони документально підтверджують духовні пріоритети авторки та її кореспондентів. Крім того, до книги спогадів "Homo feriens" входять фрагменти творів, щоденникові записи, вона позначена різноманітністю та фрагментарністю, що не дозволяє охопити повноту епохи літературної доби, а лише відкриває неповторну індивідуальність та правдиве історичне тло зображуваного часу та його творців.

Цікавими вкрапленнями у канву твору є гострі критичні зауваження щодо стану української літератури, культури, преси. Ці міркування мають вагоме значення для історії літератури, культури загалом. Оцінки максимально об'єктивні, незважаючи на особисті симпатії. У спогадах Ірина Жиленко подає детальні портрети найближчих друзів: І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка В. Чорновола, О. Заливахи, В. Зарецького. Поетеса називає своїх друзів "лицарями без страху та докору", справжніми чоловіками: "Вони були талановиті і прекрасні" [1, с. 157]. В неї були різні почування до друзів. Іванові Світличному І. Жиленко "плакалася у жилетку", з В. Зарецьким – навпаки, поетеса відмічала його ніжну, сентиментальну вдачу. Є. Сверстюку мисткиня присвячувала цикли палких любовних віршів.

Крім чоловіка, звичайно, були й інші адресати листування І. Жиленко, і то все імена авторитетні для української культури, – Є. Концевич, Є.Сверстюк, І.Світличний, Є.Гуцало, Б. Олійник, В. Чорновіл, Л. Скирда та інші. Матеріали ці мають неоціненне значення автентичних відомостей, є свідченням зусиль української інтелігенції налагодити культурне життя в атмосфері ідеологічного пресингу.

В листах та щоденникових записах присутні досить влучні характеристики окремих культурних діячів, оцінки, літературні портрети. Ірина Володимирівна з цього приводу зазначає: "Мені закидали, що у моїх спогадах "усі хороші". Але ж я не брешу. У мене так очі налаштовані, щоб бачити в людині передусім добре. Невже правдивіше бачити передусім – лихе? А втім, скільки авторів, стільки й бачень. У мене "усі хороші", у когось іншого "усі погані". От і повнота картини. Мемуари свідчать передусім не так про час і людей, як про самого автора. Недобра людина, озираючись у минуле, мовби щоразу розгризає ампулу з отрутою, зашитою в комірці. Це – коли нечисте сумління і нездійснені заміри. І всім своїм згірклим від тієї смертельної гіркоти нутром – людина мстить... На людях, на фактах, на літературі, на історії. Мститься і виліплює самого себе заново, відтворює, мов Фенікса із попелу, добросовісним, всевидячим, котрий не відає кумирів тощо. І старі плечі аж випростовуються гордовито під уявною мантиєю судді всіх своїх сучасників. Усіх, окрім себе. Як я боюсь відчуття отакої мантиї на своїх плечах!" [1, с. 343]. І. Жиленко підкреслює, що у своїх мемуарах бачила Україну лицарів та романтиків, вона не засуджує тих, хто нарікає на українську дійсність, хто "перекреслив для себе Україну", оскільки й у таких людей є правдиві міркування, своя правда.

Представлений у книзі спогадів матеріал, що складається не лише із листів та щоденникових ілюстрацій, позначений змістовністю, гармонійністю вплетення до загальної канви твору. І. Жиленко зазначає стосовно щоденникових записів: "Вони таки прислужилися. Передусім – мені самій. Бо це розкіш – гортати ці поживклі сторінки і читати про наші мало не щоденні у той час кавування з Є. Сверстюком і нескінченні, прекрасні наші розмови..." [1, с.441].

Загалом книга спогадів "Homo feriens" ілюструє інтерес авторки до історії та сьогодення, І. Жиленко до складу твору залучає щоденникові записи задля документального розкриття історико-культурних фактів доби. Наприклад, захоплено поетеса нотує 12.IV.61 р. у щоденнику: "Людина у космосі! / Корабель-супутник з людиною на борту! / Перший космонавт світу Юрій Гагарін! Я плакала. Весь день вітала всіх з величезним святом! Мене теж усі вітали. І в голосах чудилися радісні сльози" [1, с. 93].

На основі власного переживання авторка у щоденнику освітлює соціально-історичний факт київської трагедії, що відбувся 13.III.1961 р.: "На Куренівці прорвало греблю штучного озера. Залиті брудною водою, мулом, багном Куренівка і частина Подолу. Вода стоїть до чотирьох метрів. Сотні загиблих. Гинуть пожежні машини, танки, солдати, що рятують людей. Куренівку просто змило, зруйнувало. З намулу витягають мертвих жінок, дітей. Міліція не підпускає близько нікого. Кажуть, що затопило дитячий садок і всі діти загинули. Серце скавчить і відмовляється в усе це повірити..." [1, с.90].

Авторка представляє увазі загалу цілу галерею постатей, понад тисячу персонажів, які всі разом органічно вписуються у канву твору, відтворюючи багатобарвний портрет доби.

Епізоди та обставини особистого життя, пов'язані з ним подробиці творчого життя, а також суспільного життя та політичної ситуації в країні – все тут мінливе та неоднозначне. Відчуття болю,

сподівання на краще, іноді смуток та спалахи безнадії, і врешті, – перемога – все це пройшли та подолали найближчі друзі родини Дрозд-Жиленко.

Чому саме перемога? Бо незважаючи на заборону і обмеження, миттєву реакцію з боку влади, вони зуміли зберегти свою творчу індивідуальність і вірність ідейно-естетичним орієнтирам.

Юна мисткиня зазначає, що на початку 60-х вони були щасливі своїм подружнім життям, друзями, творчістю, молодістю. Це були часи, "коли було все, крім зневіри", хоча уже тоді були передчуття, особливо у митців, які відчують наперед. Ірина Жиленко підтверджує це, наводячи рядки тогочасних творів: Але скажи, чи ти зі мною поруч / Пройдеш безтрепетно по схрещених мечях? [1, с.150] (Василь Симоненко до коханої); Фурхне з купідонів потеруха, / Коли свисне куля біля вуха. [1, с. 150] (Л. Костенко);

І сама Ірина Жиленко написала зловісні рядки: Бачу все: як летять із пліч / Божих чіл золоті сатурни. / Як задмухують чорні свічі / на світанку в тортурні./ І виходять кати з підвалу / в чорних рясах і при погонах... [1, с.150] ;

Трохи згодом, коли ще не було натяку на можливість наступних репресій, поетеса пише про Є. Сверстюка: О месія вимерлих країв / З квіткою страждання на чолі? [1, с.151]

Ще у 1962 р. поетеса потрапила до реєстру "неслухняних", через що її намагалися виховувати у дусі "партійності літератури". Вона нотує у щоденнику: "Наша творчість стала небезпечною іграшкою для держави. Що ж – її зламають... Ні, нічим абсолютно не відрізняється наш лад від тих диких "утопій": повний шлунок, голодна душа. Та хоч би шлунок був повний, а то так... Ні те ні се!" [1, с. 355]. Підтвердженням крамольності віршів І. Жиленко були заключні збори літературного семінару, на якому юна поетеса проголосила свій вірш "Партії": Лозунги, гасла... Під їх маскою / Підлість, зробивши курінь з партбілета, / В нього ховала серця свастику / І ткала гасел цинічне плетиво... [1, с. 141].

І хоча навісілю ярлик "космополітів" та дорога в літературу виявилася складною, І. Жиленко фіксує: "Цей рік (1962 р) для мене – рік великих досягнень і великих кривд". І далі: "Ні, жити на світі – можна!" [1, с. 142].

Крім того, листи І. Жиленко до В. Дрозда є цеглинками, без яких неможливо вибудувати загальної правдивої історично-культурної концепції. Листи та щоденникові ілюстрації І. Жиленко цінні передусім своєю інформативністю. Ми маємо справу з літописом подій, осмислених авторкою твору. Листи І. Жиленко до В. Дрозда та щоденники поетеси, що входять до складу "Номо feriens", – це реальна хроніка тогочасних буднів, що відображає атмосферу 60-х років ХХ ст., це дорогоцінні свідчення про час, про проблеми тодішнього суспільства, деякі з цих проблем, на жаль, не втратили актуальності й сьогодні. На сторінках твору І. Жиленко постають не лише будні, а й картини щоденної праці митців на літературній ниві в атмосфері тоталітарного режиму. Читач стає свідком безлічі прикладів боріння за кожне написане чи сказане слово. Ось нотатки, що свідчать про цензурні митарства митців:

"Більше боюсь за Дзюбу, Сверстюка і за Володьку з Валеркою. Ці прізвища оточенні стіною зловісного мовчання і відчуження. Їх ігнорують. Чи надовго? Дзюба висловив цікаву думку, що справжня література здебільшого завжди була рукописною. Якщо перемогти в собі бажання власної популяризації і "слави", то весь світ насипле нам на хвіст солі" [1, с. 357];

"Упорядковує книжечку дитячих віршів. У збірнику молодих (у "Держлітвидав") Федя обіцяє мені 700 рядків. Сьогодні піду до нього зміщати з посад "богів", яких ну ніяк не можна протягнути в друк (маю на увазі вислови: "О Боже!", "Бог бачить...", "Боже борони!", навіть "Бог його знає...")" [1, с. 102].

У книзі спогадів Ірини Жиленко фрагментарно зринає характеристика певного періоду доби: "В сімдесяті роки зійшла на мене божественна байдужість до суспільного визнання, повне примирення з недрукабельністю. Нірвана..." і мисткиня записує у щоденнику: "Немає ні матеріального благополуччя, ні затишку, ні дозвілля, ні успіху – нічого нічого. А що ж є? – Життя, творчість, любов, материнство. Отже – щастя!" [1, с. 626]. Поетеса впевнена, що в найтяжчі часи людина знайде чому радіти, чим захоплюватися, за що дякувати Богу і що оспівувати. Ці оптимістичні щоденникові ілюстрації авторка записувала на тлі страхітливих подій 70-х років. Для Ірини Жиленко головне у житті – творчість. У ті часи вона хотіла, аби про неї забули, але ж це не влаштувало "вищеньких", вони намагалися повернути її до "смердючого корита" ідеологічно-мундирної поезії. І хоча поетеси пропонували "заявити про своє громадянське обличчя" поки ще не пізно, Ірина Володимирівна Жиленко не піддавалася подібному "вихованню", навіть під загрозою того, що її твори ніколи не надрукують.

Видавці вимагали від митця бадьорості та віри у майбутнє, печальна тонація Жиленкових творів не підходила під тогочасну ідеологію, тому мисткиня не сподівалася на друк своїх творів. У ті часи безкорисливо писала не лише Ірина Жиленко: "Безкорисливістю мене заразили друзі, які не очікували нагород за свою діяльність і за своє страдництво" [1, с.629].

70-ті роки поетеса характеризує як глибоку нору. 1972 рік приніс арешти української інтелігенції, у своєму щоденнику І. Жиленко записує: "Давно мені не було так тяжко! Нещодавно заарештовано Світличного, Сверстюка, Стуса, Плахотнюка, Чорновола, Ірену Стасів і ще кількох – я ж усіх не знаю. Кажуть, що одинадцять чоловік. Поки що? Я не знаю, в чому їх звинувачують. Їх немає в чому звинувачувати, окрім того, що це – найкращі молоді сили України, і в такій якості вони заважають. Хочеться вірити, що минеться ...Полякають і відпустять..." [1, с. 643]. То був період гнітючої атмосфери безнадії, у щоденниках поетеси відповідні записи про виховування та таврування митців на пленумах, конференціях та з'їздах. Шпигування, обшуки, опалювання у пресі, викреслення з літературного процесу, загрози і страх: Хто видав страх – той тлін і прах. / Той раб свого центробіжжя. / Який там в біса творчий шлях / В страшну епоху бездоріжжя? [1, с.26]

Пізніше, на початку нового тисячоліття, поетеса вносить корективи в розуміння природи покоління шістдесятництва, пояснює молодшому поколінню: "Шістдесятникам пощастило увійти в літературу в час найвищої потреби суспільства в поезії. В цьому наше величезне щастя. 61-й – 62-й роки винагородили нас (наперед!) на всі наступні лихоліття. За ці три роки сонця ми зросли (і політично, і культурно), зміцніли і загартувались. Викорчувати шістдесятництво з радянського літературного поля вже було неможливо.

В роки, про які я зараз пишу, термін "шістдесятники" тільки народжувався і вживався переважно з негативним забарвленням нашими недругами поряд з іншими ярликами: "піротехніки", "штукарі", "верлібристи" "космічно-гіперболічні" поети тощо. Шістдесятництво – не течія, і тим паче – не "школа". Це був рух опору інтелігенції, дух бунтарства, що об'єднував абсолютно різних – і за манерою віршування, і за жанром, і навіть за родом діяльності – людей. Але, безперечно, основою шістдесятництва був пошук нового: нових виражальних засобів і нового світогляду. Шістдесятники – кожен по-своєму – несли нове!

... Космос шістдесятництва занадто великий, аби назвати всі його планети. Тому я, не претендуючи на універсальність, пишу лише про своє оточення, про тих, кого знала, любила, читала і перед ким – схилялась. Поетів багато, але своєрідних митців – одиниці. Тих, які мають неповторний тембр голосу, не схожий ні на який інший. Тих, кого впізнаєш із піврядка. Тих, які є не просто виробниками віршів, хай навіть наймодерніших, – але які є Особистістю – сонцем свого окремішнього творчого світу.

Наступні поетичні покоління (постшістдесятники, сімдесятники...а найбільше представники сучасних поетичних течій) звинувачують шістдесятників у соціологізмі й ортодоксальності. Іншими літератори 60-х років бути не могли..." [1, с. 124].

Поетеса підкреслює, що поколінню шістдесятників не вистачало свободи, тому саме про неї вони і писали (за винятком самої Ірини Жиленко). Це покоління зазнало всі прояви радянського часу, вони були спрагли до "культури, знань, свідомості", тому шлях їх до самоосвіти, культури – справжня перемога та подвиг: "...Добре зараз молодим літераторам, перед якими зараз відкрита вся світова культура, а головне своя – українська, – зневажливо говорити про моїх ровесників, що ми виростили із російської культури. З цього приводу Лесь Танюк у своїх спогадах влучно зазначив, що завдяки російській культурі ми не зросли дебітами. Російська поезія, російські переклади зарубіжної класики, філософії, модерної літератури, літературні й філософські журнали змушували мислити й осмислювати, виховували смак і спонукали до творчості. Тодішнє російське літературне життя було набагато вільнішим, бо "що можна мамі – не можна лялі". Взагалі, як на мій погляд, ганити чужу культуру – означає виказувати свою лакейську закомплексованість і відчуття другорядності. Це – злобність мстивого холопа. Благородна душа завжди визнає переваги, навіть ворога. А ми ж то з російською культурою не воюємо" [1, с.126].

У спогадах воскресають колоритні деталі, промовисті факти ідеологічного пресингу на митців. Нестерпна атмосфера ідеологічної заангажованості підтверджується наступним листом Ірини Жиленко до Володимира Дрозда. Ірина Жиленко не могла зізнатися на роботі, що їй сподобався фільм Антоніоні "Затемнення", бо редактор визначив цей фільм як "ідейно ворожий". У тоталітарній атмосфері відбувався постійний бій митця з цензурою за свої рядки, за свою точку зору. У своїх спогадах Ірина Жиленко подає багато подібних колоритних епізодів, що ілюструють ідеологічний пресинг. Іноді митцям доводилося у своїх листах користуватися іронією, недомовками для маскуванню заборонених думок, умовиводів. У листах відбито хвилі арештів 1965 і 1972 років. За

листами та щоденниковими записами можна відстежити песимістичний настрій мисткині, читачеві передається відчуття загрози та страху, це відчувається у самій формі нотаток.

У листах І. Жиленко до чоловіка та друзів задокументовано нагнітання психологічного пресу на особистість, зафіксовано трансформації, що відбувалися з колишніми друзями під впливом обставин. Можна стверджувати, що реакція Ірини Жиленко на подібні факти була не викривальною, а констатуючою. Епістолярії є панорамою настроїв, медитацій, суджень, вони є значущими для розуміння інтелектуального щабля автора, тому ми підкреслюємо людинознавче значення цього жанру.

На сторінках книги спогадів зафіксовано трагедію загальнонаціонального масштабу – Чорнобильську катастрофу та слід, що залишився на душах людей. І. Жиленко об'єктивно показує глобальну подію, пережиту Україною, через призму не лише власної свідомості, а й загальнолюдського горя. Розділ книги спогадів І. Жиленко "Dies irae" (день гніву) є красномовним та переконливим відлунням Чорнобильської катастрофи в українській літературі. Авторка зображує настрої загалу, взаємини між людьми, відчуття безвиході, незахищеності, безпорадності. Із щоденникових записів поетеси (30.IV. 86 р.):

"...За якихось 150 км – отакий апокаліпсис! Втім, які там кілометри? Апокаліпсис – повсюдний, він і тут, побіля мене. Зазирає через плече в оце моє писання, схиляється над моєю дитиною..."

"Загибель Помпеї" – простіше. А тут – тиха, нечутна хода смерті, яка зо дня у день видивлятиметься чергову жертву, не гребуючи ні рослиною, ні дитиною. І все ж таки мені хочеться сподіватись! Тому і заволочувала вчора город, хоч Володя сказав, що ні жодного овоча з цього городу нам уже не їсти..."

Все втрачає смисл. І ми вже не діти Божі, а злий, приречений мурашник. Я не зможу захистити ні цей сад, ні своїх дітей, ні душу людську. Все вмирає. І першим – мистецтво" [1, с.676].

Але недописаний вірш І. Володимирівна все-таки завершить, оскільки мисткиня не любила незавершеності ні в чому, але на тривалий час залишить перо, бо "роздвоєння між раєм весни і пеклом трагедії розриває серце" і підсумовує: "Більше я не буду писати вірші. Вірші – це гра, а ми увійшли в дорослу реальність, в якій треба не розпускатись, а зібрати всі свої сили, бо в нас - діти" [1, с.677].

Засудження інформаційного зашморгу, цинізму влади (4.V. 86 р.): "Христос Воскрес! Така холодна паска. В Америці – молебєн за Україну. Слухала і ридала. Що нас жде? Ще й світові піднесли подаруночок. Бо навіть в Японії підвищена радіація. В Турції, в Італії. Весь світ кричить і хвилюється. А у нас "тишь да гладь, божья благодать!" Мовчання. Ніяких засторог, порад, повідомлень. Для чого тривожить людей? Хай здихають потихеньку, без тривоги..." [1, с.678].

Спорожніле місто, паніка, неможливість виїхати з Києва, роздуми над причинами трагедії і як підсумок слова літньої сусідки, що виявилися прозірливим розумінням становища людства: "Земля отруєна надовго, не на рік-два. Далеко і надовго ми з неї не втечемо. Нікому і ніде ми не потрібні. Та й самі не зможемо покинути свою землю назавжди. Все одно будемо їсти плоди нашої землі, бо як не будемо їсти – помremo" [1, с. 681].

Навіть у таких жакітливих умовах українці жартують, мисткиня подає безліч анекдотів того періоду. Спільна безвихідна біда пробудила в митців найкращі пориви душі: мужність, любов, біль, гнів, силу. На червневому письменницькому з'їзді І. Драч виступав і за українську мову, і за Чорнобильську трагедію, і за інші болючі проблеми та гріхи перед нацією.

Відгомін історичних подій відбито в умовиводах поетеси (19. VII. 86 р.): "Держава винищує нас атомним ("мирним") прогресом, вбиває наших дітей по афганістанах, мордує найкращих (!) у таборах. А ми – безпорадні. А скажемо "гав!" – так ще й отримаємо палицею по хребту. Будь-які перетворення – безглуздя, бо яке б овече, мирне суспільство ми не виміряли і не сотворили, все одно рано чи пізно вівця народить вовка, ми такими є генетично. тупик" [1, с. 703].

Авторка передає хроніку культурних подій, що пов'язані із вторгненням їх у життя суспільства.

Погляньмо на кінець ХХ – початок нового тисячоліття під кутом зору І. Жиленко. Мисткиня констатує той факт, що повітря насичене агресією, сучасній цивілізації бракує моральної складової, підкреслює непристосованість "мужів шляхетних" до ринкових відносин. Досить образливим є байдуже ставлення до митців, з легкою іронією поетеса зазначає: "геніїв із діаспори ще сяк-так спогадуємо, бо їхні імена підтримувані зарубіжним капіталом. А вітчизняних українських митців тримає лише Господь" [1, с.722].

Цей період поетеса характеризує як "ринкову епоху". Скептичне ставлення до політикуму, сум за колишнім містом-інтелігентом Києвом, зникнення чи навіть виродження духовності засмучує

людину святкуючу. І. Жиленко зауважує: "Колись я вже писала, що ненавиджу ненавидіти. Почуття ненависті переносу тяжче, ніж гіпертонічний криз. Тому майже не дивлюсь по телевізору всілякі дискусії, на яких собачиться страхолюддя, хижаччя і відверті вороги України. Інші можуть сприймати все це, як "цирк". А я хворію. І боюсь. За дітей своїх. За Україну. За свій ріднісінський Київ, який з року в рік убивають нелюди в ім'я наживи. Київ був містом-інтелігентом. Книги, мистецтво, чудесні парки і сади, старовинні вулички, музеї, симфонічні концерти в придніпровських парках... Мовби війни не було, а наш Київ нахабно і жорстоко завойовано і сплюндровано. Ідеш вулицею і нічого не бачиш (ні неба, ні землі) за тупими, цинічними білбордами, за лімузинами (щодня до Києва ввозиться 80 тисяч все нових і нових "тарганів"), за безликими офісами та банками, які обсіли увесь центр, витіснивши людські оселі, книгарні, дитсадки..." [1, с. 766].

Згадує сумний 1992 р., "коли рахувалась кожна ложка і кожен ковток. І ми були немов оглушені страхом перед майбутнім і тривогою за дітей. Я пам'ятаю, як засмутилась, замастивши свій ошатний шарфик долонею, на якій, мов у в'язня концтабору, було наклеєно чорнилом номер: 139. Мій номер у черзі за м'ясом..." [1, с. 28].

Із сумом констатує письменниця, що від історичних місць в Києві залишаються лише руїни та солодкі спомини; можновладцями, що не мають шани до творинь людства, продаються книжкові крамниці на Хрещатику, паркові зони, майстерні митців. Не менш плачевний стан сучасної літератури: "...Сучасна література – не література, а літературщина – млявий, хоч і хтивий, словесний онанізм. Жива література живиться життям, а не його відбитком в інформаційному дзеркалі; не культурологічним базіканням і, звісно, не Інтернетом..." [1, с. 767].

На межі тисячоліть "справжні" стосунки між людьми виродились, на що справедливо вказує мисткиня: "...Чимдалі глухішають стіни між людьми. Замість життя – екрани моніторів, мікрофони у вухах і брехливі, цинічні ЗМІ. Люди не пишуть листів і щоденників (бо оте, що "всобачується" в Інтернет під виглядом щоденників, то ніякі не щоденники, а випендрьож на публіку). Люди вже не знають себе, не аналізують, не шукають, не страждають і не радіють. Цивілізація (ідеологія задоволення плоті) і прискорення життєвого темпу нищать духовність, яка – не у плутанині філософсько-теософського словесного павутиння, не в ерудиції, а в постійному осяяні світлом Божим, в труді, ясності і чистоті помислів, у "святому невмінні жити, змагатися, грішити" [1, с. 767].

Отже, у книзі спогадів І. Жиленко відтворено панораму доби, спогади є часткою історії, принаймні особистої, цю тезу стверджує І. Жиленко: "...я не претендую на повноту та всеосяжність картини. Я пишу тільки про те і про тих, з ким життя мене часто зводило, і хто був (і є!) зіркою першої величини у небі моєї пам'яті" [1, с. 331].

З усіх фактів, епізодів, роздумів, оцінок, характеристик досить чітко окреслюється хроніка подій, панорама доби, з її певними особливостями політичної ситуації, культурного й, зокрема, літературного життя суспільства, портретами діячів. Представлений у книзі спогадів "Homo feriens" епістолярний архів відзначений смисловою єдністю. Ірина Жиленко відбиває багатоголосся, різні прояви життя та мистецтва 60-х, 70-х, 80-х, 90-х років ХХ ст., дає характеристику початку ХХІ ст.

Дослідження українського літературного процесу другої половини ХХ – ХХІ ст. неможливе без детального опрацювання багатой літературної спадщини такої визначної постаті, як І. В. Жиленко. Як цінний внесок у національну культурну скарбницю, її творчість потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Жиленко І. Homo feriens : Спогади / Ірина Жиленко ; передм. М. Коцюбинської. – К. : Смолоскип, 2011. – 816 с.
2. Жулинський М. Та, що молиться Богові віршами // Жиленко І. Євангеліє від ластівки: вибр. твори. – 2-е вид. – К.: Пульсари, 2006. – С. 4 – 30.
3. Коцюбинська М. Вікно у сад: "Вибране" Ірини Жиленко // Мої обрії: У 2-х т. – Т. 1. – С. 106-122.
4. Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – с. 584.

Sardaryan K.

THE REFLECTION OF THE EPOCH PANORAMA IN THE BOOK OF MEMORIES "HOMO FERIENS" OF I. V. ZHYLENKO

The article deals with collective portrait of time (based on the book of memories "Homo feriens" of I. V. Zhylenko), which is a source of unique historical and cultural information, a comprehension of time, it is

determined that the knowledge of these statements provides an understanding of time, a recognition of its figures, it gives a sense of touch to reality.

Key words: *memoir, panorama, chronicle of time, daily entries, portrait, biographical, historical and cultural context.*

УДК 81'276:004.738.5

Маріанна Заверуха

КОМП'ЮТЕРНО-ОПОСЕРЕДКОВАНЕ СПІЛКУВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОВИ

Інтернет як інформаційна та комунікаційна платформа став необхідним атрибутом нашого повсякденного життя. За останні десятиліття такі лінгвісти, як Девід Крістал, Бренда Дане, Сьюзен С. Херрінгс стурбовані впливом комп'ютерно-опосередкованого спілкування на живу мову людини. Тривожним фактом є основні характерні риси мови Інтернету: виняткове використання розділових знаків, використання неповних, еліптичних речень, розмовних скорочень (па, спок), популярних акронімів (спс, хз, си, idk, lol) і смайлів. Першим науковцем, що вивчав це поняття з соціолінгвістичної точки зору був Девід Крістал, який визначив мову Інтернету як середовище, "електронне, глобальне та інтерактивне" [5, 18].

Мета роботи: дослідити вплив Інтернет - спілкування на живу мову людини.

З мети випливають наступні завдання:

- прослідкувати зародження та розвиток характерних особливостей Інтернет спілкування (смайлів та акронімів);
- дослідити фактори поширення акронімів серед Інтернет-користувачів;
- висвітлити результати поширення та популяризації акронімів серед Інтернет -користувачів.

У 2003 році британським лінгвістом Наомі С. Барон було виділено дві основні мовні особливості розмовного характеру комп'ютерно-опосередкованого спілкування: емотикони (смайли) і флеймінг [3, 20].

Емотикони вперше з'явилися у 1982 році. Скотт Фалман, вчений університету Карнегі-Меллон (США), писав: "Я пропоную таку послідовність символів для позначення жарту: :-). Прочитайте її боком. Насправді, ймовірно, логічно буде відзначати й те, що не є жартом, враховуючи сучасні тенденції. Для цього використовуйте :-(" [4]. На даний момент існує більш, ніж 75 видів смайлів, побудованих не лише шляхом об'єднання знаків пунктуації (як це було в час їх створення, але й цифр і букв для символізування емоцій (щастя, смутку).

Друга лінгвістична риса мови Інтернету – флеймінг, тобто "використання грубої і вульгарної мови", що розглядається як результат "відсутності допоміжних слухових та візуальних сигналів в комп'ютерно-опосередкованому спілкуванні" [3, с. 21]. Тим не менш, на мою думку, емпірично сумнівно чи флеймінг існує у всіх сферах комп'ютерно-опосередкованого спілкування, як і в самій мові Інтернету, зважаючи на різноманітність користувачів, параметрів та комунікативних цілей електронного листування чи інших площин комп'ютерно-опосередкованого спілкування. Крім смайлів та флеймінгу, Барон описала іншу типово письмову рису, яка займає чільне місце в комп'ютерно-опосередкованому спілкуванні - використання аббревіатур та скорочень [3, с. 21].

На відмінну від смайлів, аббревіатури та скорочення зустрічаються ще в стародавніх рукописах. Їх найбільш поширеною функцією як в листуванні онлайн-засобами комп'ютерно-опосередкованого спілкування, так і в автономному режимі є збереження енергії або площі для напису чи їх обох. Для рукописів, наприклад, це зменшує кількість дорогих у той час сторінок книги, а для комп'ютерних користувачів, це, в більшій мірі, економія часу та сил, особливо коли спілкування проводиться в режимі он-лайн. Шана віддається тим, хто може передати більшу частину інформації, виражену прямо чи опосередковано, але в найкоротший термін.

Тим не менш, є інша мотивація для включення акронімів в комп'ютерно-опосередковане спілкування, яку слід розглядати з соціолінгвістичної точки зору: це бажання вказати свою приналежність до цінителів Інтернет користування. Таке явище можна поставити в один ряд із вживанням сленгу. Девід Крістал, описуючи роль мови у мовній групі, зауважує, що "головним фактором використання сленгу, є бажання показати, що ви частина банди!" [6, с. 56]. Таким же чином простежується тенденція використання акронімів в комп'ютерно-опосередкованому спілкуванні як спосіб вказати на своє членство в групі.

Точної дати розповсюдження застосування акронімів у комп'ютерно-опосередкованому спілкуванні не встановлено. Проте у рамках дослідження, проведеного 2007 року американськими вченими на чолі з Наомі Барон, було проаналізовано 2185 повідомлень, що містили в цілому 11 718 слів. Акроніми були використані лише 90 разів (0,8% від загального числа слів) [3, с. 8]. Згідно з іншим дослідженням, проведеним в 2008 році лінгвістами Салі Тагліамонте і Дерек Денис, відсоток використання акронімів складав вже 2,4% [5]. У проведених мною дослідженнях проаналізовано 2000 повідомлень (коментарів до публікацій у соціальній мережі Facebook в англомовних країнах), що містили 9 610 слів, з яких 11,1% акроніми (рис.1).

Рисунок 1

Тобто, за п'ять років число вживання акронімів збільшилося у 8,7 разів. Найпоширенішим акронімом є lol – laughingoutloud – голосно сміюся. У 2007 показник його використання становив 0,6% від загального числа слів, тобто 76 слів із 11 718. А у 2013 році =7,9%, тобто 759 слів із 9 610 досліджуваних (рис. 2).

Зниження частотності використання акроніму пояснюється тим, що постійно з'являлися нові акроніми, які вкорінювалися в комп'ютерно-опосередковане спілкування. В англомовних країнах найбільш поширеними акронімами мови Інтернету є:

brb	berightback	скоро повернусь;
btw	bytheway	до речі;
cul8r	seeyoulater	побачимось пізніше;
imho	inmyhumbleopinion	на мою скромну думку;
irl	inreallife	насправді в реальному житті;
lol	laughingoutloud	голосно сміюся.

Крім того, із зростанням популярності використання акронімів, з'явився ряд акронімів-синонімів, які можуть бути використані в ідентичних ситуаціях і сконструйовані або буквами, або буквами і цифрами:

cul	seeyoulater	побачимось пізніше;
cul8r	seeyoulater	побачимось пізніше;
jk	justkidding	просто жартую;
hhok	hahaonlykidding	лише жартую;
idk	I don'tknow	я не знаю;
dk	don'tknow	не знаю;
ta4n	that'sallfornow	це все на даний момент;
t4fn	that'sallfornow	це все на даний момент.

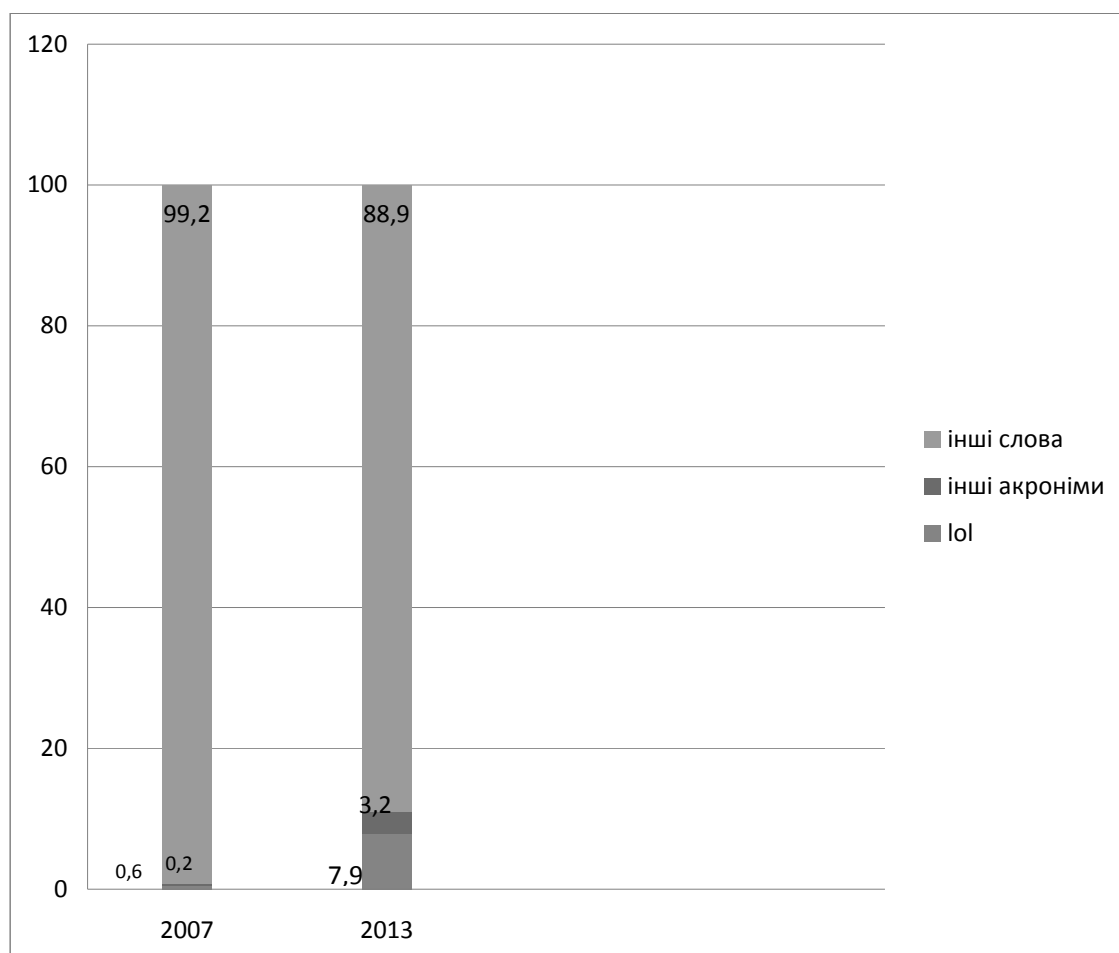

Рисунок 2

Аналіз частотності вживання lol у порівнянні з іншими акронімами у досліджених повідомленнях показав спад: 84,5% (2007 р.) та 71,2% (2013 р.) (рис. 3).

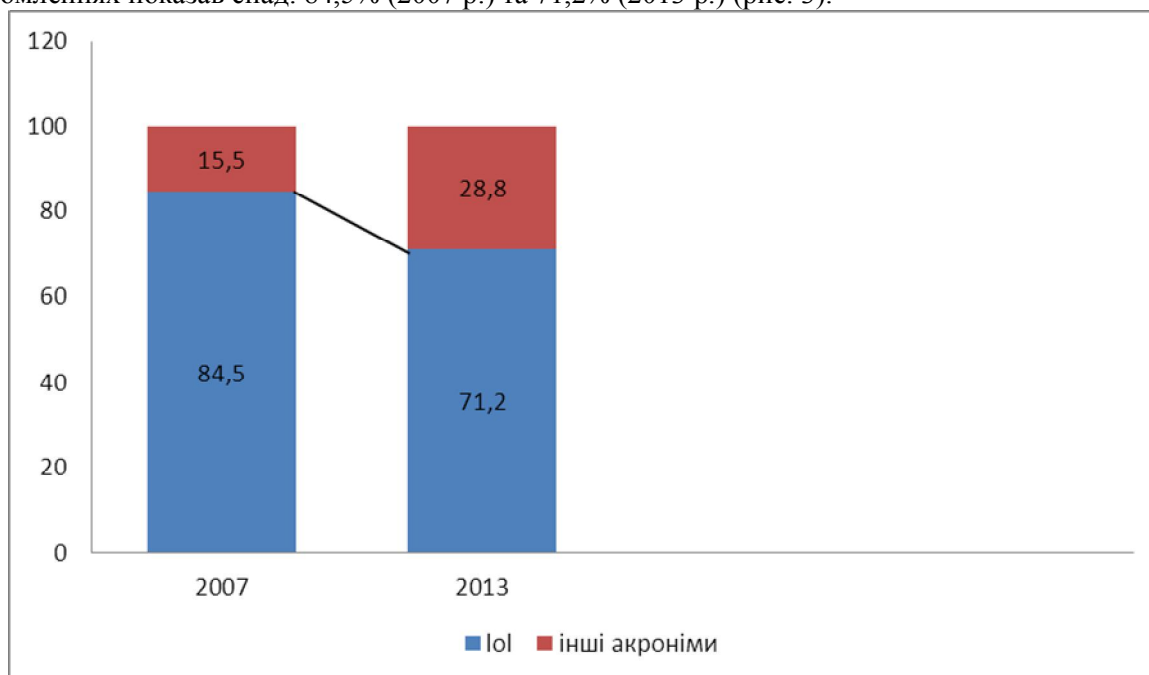

Рисунок 3

Використання акронімів більше не обмежуються до слів чи коротких фраз, і може бути довжиною в речення: aysos – Areyoustupidorsomething (Ти дурний, чи що?), cid - Consideritdone (Вважайте, що це зроблено), gtg - Gottogo (Треба йти), wdys - Whatdidiyou say? (Що ти сказав?). Окремі слова можуть бути зменшені до двох або трьох букв: Pls – please (будь ласка), thx або tx – thankyou

(Дякую). Девід Крістал порівнював поняття акронімів з ребусами, спираючись на те, що звук значення букви або цифри діє як склад слова, чи як комбінація ребуса з початковими літерами: B4n - Byeefornow (Поки на даний момент), cy1 - seeyoulater (побачимось пізніше), l8r - later (пізніше)".

Оскільки мова Інтернету є засобом письмового спілкування, не є несподіванкою, що деякі її мовні норми (особливо акроніми) знаходять свій шлях у традиційному автономному спілкуванні та листуванні. Акроніми проникають не тільки в усну та письмову мову підлітків та студентів [наприклад, 10], але й в засоби масової інформації, такі як газети, журнали й телебачення [наприклад, 8]. Крім того, акроніми, такі як:

ASAP	asoonaspossible	як тільки, так зразу;
FYI	foryourinformation (interest)	для вашої цікавості;
COB	closeofbusiness	близько до справ;
EOD	endofday	кінець дня

стали звичайним явищем у діловому спілкуванні серед офісних працівників.

Крім вищезгаданих розмовних акронімів, в діловому світі завжди були такі скорочення, як НАТО і ЄС, які створені для того, щоб зробити обмін інформацією простішим. Однак перелік таких акронімів в наш час значно розширений різними установами та компаніями, деякі з яких навіть склали список аббревіатур та акронімів, використовуваних в установі [наприклад, 11].

Факт великої популярності використання акронімів серед "білих комірців" турбує експертів у діловодстві. Гертнер-Лінн Джонстон, спеціаліст з ділового листування, критикує надмірне використання акронімів, "Чому вони розкидаються акронімами та аббревіатурами в своїх листах, не повідомляючи нам, що вони означають?" [9]. Навіть співробітники компанії часто заплутуються, коли чують такі акроніми, як: DOS - DirectorofSales (директор з продажу), DOM - DirectorofMarketing (директор з маркетингу), SME - SubjectMatterExperts (експерт малого та середнього бізнесу). Крім того, є велика різноманітність однойменних скорочень. Найбільш поширеними з них є:

STD	ShortTermDisability	короткострокова втрата працездатності;
STD	SexuallyTransmittedDisease	венеричне захворювання;
PDA	PersonalDigitalAssistant	особистий стільниковий пристрій;
PDA	Publicdisplayofaffection	публічна демонстрація прихильності;
TBD	tobedetermined	бути рішучим;
TBD	tobedone	зробити;
TBD	tobediscussed	обговорити;
TBD	tobefined	дати визначення.

Акроніми в технології комп'ютерно-опосередкованого спілкування широко поширене поняття. Найбільш розповсюдженими акронімами є: FAQ - frequentlyaskedquestions (часті питання), HTML - hypertextmarkuplanguage (мова розмітки гіпертексту), W3C - WorldWideWebConsortium (Консорціум Всесвітньої павутини), 3Com - adata-networkingorganization(дані мережі організації) [7, с. 84].

Крім інноваційної технічної термінології, у професіоналів існує тенденція, створювати слова-акроніми з гумористичними й іронічними асоціаціями тісно пов'язаними з їх інтересами. Це особливо помітно у створенні акронімів, які використовуються командами, що займаються екологічними питаннями, наприклад: LULU - locallyunpopularlanduses (локально непопулярне землекористування), NIMEY - notinmytermofoffice (не в рік моїх виборів), NIMTOO (не за час мого перебування на посаді), NOPE - notonplanetearth (ніколи на планеті Земля) і NOTE - notoverthereeither (в будь-якому випадку, ні) [12, с. 4]. У певному сенсі ці слова призначені для задоволення комунікаційних потреб серед фахівців у цій галузі. В той же час, хоча і створені із загальноживаної англійської мови, їх значення рідко відоме рідко чи використовується поза групою.

Різні типи акронімів, знайдені в мові Інтернету, є однією із її характерних особливостей. Таким чином, виробники прикладної програми Swype для смартфонів, яка доступна для більшості операційних систем, таких як MeeGo, Android, Bada, Symbian, Windows 7, Mobile, представили Swype Living Language. За допомогою цієї програми користувачі можуть писати одиниці сленгу і аббревіатур, найпоширеніші з них програма не буде автоматично виправляти або відзначити його як помилку [13]. Спеллери в iPhone-ах та і Pod-дах також включають найпопулярніші акроніми. Крім того, Apple представила програму Acro-Dict, "яка ... збирає всі відомі акроніми та аббревіатури в один зручний додаток" [1].

Оскільки Інтернет як глобальна система розвивався на основі англійської мови, більша частина акронімів саме англійські, але широке використання акронімів пронизує й інші мови, включаючи не тільки переклади англійських акронімів, але й автентичні, наприклад: німецькі 3n - NIE, Niemals, Nirgendwo (ні за що, ні), aws - AufWiedersehen! (До побачення), bs - Bisspatter(побачимось пізніше), G

- Grinsen (усмішка, посмішка), французькі 12c4 - undecesquatre (цими днями), A+ - À plus(пізніше), b1sur - BienSur (звичайно), cpg - C'estPasgrave (це неважливо); Українські: спс - спасибі хз - хто зна, Здн! - З днем народження! 7я - сім'я. У певному сенсі ці слова, як їх англійські попередники, створенні для того, щоб заощадити час і скоротити процес спілкування.

Висновки. Розглянувши вплив культури Інтернету на розвиток мови, я дійшла висновку, що істотний ефект на мову має одна з основних характеристик мови Інтернету, а саме, вживання акронімів, що вносить зміни в активний та пасивний словник людей, який розвивається щодня внаслідок збільшення числа нових слів літературної та нелітературної мови. Загалом, поява нових акронімів зумовлена, в першу чергу, нелінгвістичними факторами, такими як: у літературній мові – створення нових винаходів і понять у певній предметній галузі, що тягне за собою появу нових термінів в термінологічних системах; для нелітературної мови - це мотивація, щоб заощадити час та зусилля під час спілкування за допомогою електронних пристроїв і завоювати повагу у трудовому колективі чи соціальній групі, до яких належить людина у комунікації в автономному режимі. Інтернет-культура просочується у всі сфери культури: від побутової та соціальної до трудової та, в цілому, тяжить до спрощень та скорочень лексичних одиниць та інших одиниць висловлювання, таких як речення та понадфразові єдності.

Список використаних джерел

1. Appleproductpage. - 2013. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://itunes.apple.com/us/app/acro-dict-acronyms-abbreviations/id553434372?mt=8>. - Назва з титул.екрану.
2. Baron Naomi S. Instant Messaging by American College Students A Case Study in Computer-Mediated Communication / Naomi S. Baron // Washington, DC: Матеріали Всеамериканської асоціації сприяння розвитку науки на щорічних зборах [American Association for the Advancement of Science Annual Meeting], 2005. – 16 с.
3. Baron Naomi S. Language of the Internet/ Naomi S. Baron// The Stanford Handbook for LanguageEngineers. - Stanford: CSLI Publications, 2003. – с. 59-127.
4. Campbell Todd. The First E-Mail Message / Todd Campbell //PreText Magazine. – 1998. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pretext.com/mar98/features/story2.htm>. - Назва з титул. екрану.
5. Cheng Jacqui. ArsTechnica. Researchers: written English language will weather LOL storm. Jacqui Cheng – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arstechnica.com/uncategorized/2008/05/researchers-written-english-language-will-weather-lol-storm/>. - Назва з титул.екрану.
6. Crystal David. The Cambridge Encyclopedia of Language, second edition/ David Crystal. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – с. 491
7. Crystal, David. Language and the Internet. Cambridge/ David Crystal. - Cambridge University Press, 2001. – с. 284.
8. Cuirts Nick. OMG, can we start speaking proper English again? London Evening Standard / Nick Cuirts - 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.standard.co.uk/news/omg-can-we-start-speaking-proper-english-again-7310972.html>. - Назва з титул. екрану.
9. Gaertner-Johnston Lynn. Acronyms Make Me Work Too Hard! Business writing / Lynn Gaertner-Johnston - 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.businesswritingblog.com/business_writing/2012/10/acronyms-make-me-work-too-hard-.html. - Назва з титул. екрану.
10. Lee Jennifer. I Think, Therefore IM: Text Shortcuts Invade Schoolwork, and Teachers Are Not Amused / Jennifer Lee // New York Times. – 2002, September 19, E1.
11. New York state education department. Frequently Used Acronyms in the New York State Education Department. - 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://usny.nysed.gov/about/acronyms/home.html#A>. –Назва з титул. екрану.
12. StojičićVioleta. 2004. Sociolinguistic stimuli to development of the english lexicon – language contact and social need / VioletaStojičić // Publisher: scindeks.nb.rs. – 2004. – 8 с.
13. Swyреproductpage. 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.swype.com/category/about/>. - Назва з титул.екрану.

Zaverukha M.

COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE

This paper suggests a sociolinguistic approach to computer mediated communication, drawing on a case of studying the usage of acronyms in the Internet language and the ways in which the use of acronyms in the language of the Internet is having an effect on the English language and on language in general.

Key words: computer-mediated communication, language Internet, acronyms.

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ СЛОВА У СКЛАДІ ФУТБОЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

У XXI столітті в умовах глобалізації футбол справедливо вважають соціокультурним феноменом, що не знає національних кордонів. Чемпіонат Європи із футболу 2012 року черговий раз увиразнив значення цієї гри для європейської спільноти. Перед початком ЄВРО-2012 в Україні було побоювання, чи мовний бар'єр (недостатній рівень володіння громадянами України іноземними мовами) не завадить проведенню чемпіонату. Але футбольне дійство відбулося. У редакційній колонці офіційного видання UEFA.direct (липень 2012 р.) президент УЄФА Мішель Платіні зазначив, що ЄВРО-2012 став справжнім святом футболу. Мішель Платіні також підкреслив, що європейський футбол може пишатися тим, в якому світлі він був представлений на цьому турнірі: прекрасні матчі, високі технічні стандарти та чудові стадіони, заповнені пристрасними вболівальниками. Ми ж додамо до цього переліку ще один важливий компонент – успішну футбольну комунікацію.

Здійснено чимало досліджень, присвячених особливостям мови різних видів спорту (праці таких науковців, як Л. Бардіна, О. Боровська, Є. Вокальчук, С. Вокальчук, Л. Карпець, А. Кочур, Л. Назаренко, М. Паночко, І. Янків та ін.). Футбольну ж комунікацію лінгвісти вивчали лише принагідно [1; 3]. Тому питання студіювання семантико-стилістичних процесів у футбольній комунікації залишається актуальним.

Мета нашої розвідки полягає в тому, що проаналізувати один із способів формування складу футбольної лексики – використання загальноновживаних слів української літературної мови.

Джерельною базою нашого дослідження слугували загальнономовні тлумачні словники, фахові словники [4], спортивні газети та журнали, Інтернет-видання, науково-популярна та довідкова література, телепрограми на футбольну тематику на національному телебаченні (на каналах "УТ-1", "Інтер", "Новий канал", "ICTV", "1+1", "5 канал", "24"), а також трансляція футбольних матчів.

Футбольна лексика змістовно і функціонально характеризується спрямованістю на вузьку сферу спілкування спеціалістів цієї галузі і широке коло учасників футбольної комунікації – журналістів та вболівальників. Футбольна лексика об'єднує терміни, що позначають певні абстраговані поняття цієї галузі спорту, номенклатуру (назви спортивних команд, назви гравців), професіоналізми, а також прошарок загальноновживаної лексики, яка служить для опису термінологічних понять.

Продуктивний спосіб творення футбольної лексики – набуття загальноновживаними лексичними одиницями нових кваліфікаційних ознак у результаті їх термінологізації. У переважній більшості мов світу при творенні нових термінів надається перевага використанню внутрішніх мовних ресурсів. Серед різних способів застосування лексичної "сировини" для формування термінів (а це – 1) надання наявним словам нових значень, 2) модифікація (побудова похідних термінів за допомогою деривативних афіксів), 3) складання основ терміноелементів, 4) утворення термінологічних словосполучень, 5) утворення абревіатур) автори монографії "Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти" А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько визнають лідерство саме способу зміни значень звичайних слів [2, с. 107].

Рух зі сфери загальноновживаної лексики до термінологічної відбувається за двома напрямками: шляхом розвитку вторинних термінологічних значень у звичайних лексичних одиницях і шляхом використання загальноновживаних слів у складних термінах.

Розвиток термінологічних значень, пов'язаних із футбольною сферою, на базі загальноновживаних слів демонструють численні приклади: біг, відпочинок, ворота (Диво-гол Кавані у ворота "Барселони" (sportanalytic.com, 27-05-13, 07:30), гімн (Руслана заспівала гімн вболівальників футболістам збірної України (prosport.tsn.ua, 08-11-11, 14:07), глядач, жест, кваліфікація (Визначилися можливі суперники "Металіста" у кваліфікації Ліги чемпіонів (champion.com.ua, 26-05-13, 17:07), коментатор, лідер, ліміт, логотип, майстерність, масажист, медаль, міжсезоння, перевага, перемога (Перша поразка "Барселони", розгромна перемога "Реала" (gazeta.ua, 21-01-13, 09:58), підйом, помилка (Грати у "Барсі" і допускати таких помилок недопустимо (football24.ua, 13-03-13, 10:36), резерв, трибуна (У Бразилії завалилася трибуна стадіону (unian.ua, 26-11-07, 08:07), учасник (Визначилися всі учасники 1/4 фіналу Ліги чемпіонів (zik.ua, 14-03-12, 00:40).

Активно протікає процес формування футбольної лексики у напрямку використання загальноновживаних слів у складних термінах, а саме:

- **м'яч** – футбольний м'яч ("Ман Сіті" розшукує футбольний м'яч, який поцупив підліток (football24.ua, 20-05-12, 10:15);
- **газон** – футбольний газон (Футбольний газон стадіону "Арена Львів" готують до зими (zik.ua, 07-12-11, 12:31);
- **група** – група турніру (Останні матчі збірної України у групі Н відбіркового турніру до Чемпіонату світу 2014 (galsports.com, 16-10-13, 00:16);
- **поле** – футбольне поле (Гравці "Олександрії" будуть виходити на футбольне поле разом з дітьми (akulamedia.com, 24-04-13, 16:28);
- **перехоплення** – перехоплення м'яча (Пепе Рейна не встиг на перехоплення м'яча, необачно покинувши ворота (ua-gol.com, 03-02-13, 20:12);
- **опіка** – персональна опіка (Сьомін відмовився від персональної опіки Адебайора (gazeta.ua, 17.09.2008);
- **першість** – першість із футболу (Китайські роботи завоювали першість із футболу на фестивалі RoboCup (ukrinform.ua, 02-07-13, 09:53).

У футбольній лексиці функціонують розгалужені ряди терміноодиниць з опорним загальноновживаним словом, наприклад:

- **крило** – ліве крило, праве крило (Лукас Подольські – двигун лівого крила атаки Бундестіму (football24.ua, 13-11-12, 22:13);
- **кут** – ближній кут воріт, дальній кут воріт, верхній кут воріт, нижній кут воріт, закритий кут воріт, зменшити кут обстрілу, кут удару, кут поля (Підробивши винесений зі штрафної м'яч грудьми, француз пробив у падінні через себе і потрапив акурат у верхній кут воріт (news.liga.net, 28.05.2013);
- **перехід** – перехід в атаку, перехід в інший клуб, перехід у захист (Воронін: Переговори про перехід в інший клуб успішно просуваються (sportanalytic.com, 25-05-12, 05:30);
- **контроль** – контроль гри, допінг-контроль, контроль арбітра, контроль м'яча (Фантастичний контроль м'яча півзахисника "Малаги" (sportanalytic.com, 25-11-12, 13:08);
- **арбітр** – асистент арбітра, боковий арбітр, бригада арбітрів, головний арбітр, додатковий арбітр, резервний арбітр (Владислав Безбородов – головний арбітр матчу Україна – Камерун (ffu.org.ua, 29-05-13, 15:15);
- **лінія** – лінія атаки, лінія воріт, лінія воротарського майданчика, лінія захисту, лінія карного майданчика, лінія нападу, лінія поза грою, лінія середини поля, лінія фотографів (У лінії атаки динамівці особливих проблем не мають – у десяти матчах забито 11 м'ячів (fcdynamo.kiev.ua, 28-09-12, 10:27);
- **удар** – вільний удар, кутовий удар, одинадцятиметровий удар, кручений удар, потужний удар, спірний удар, дальній удар, удар головою, удар ногою, удар ножицями, парирувати удар, блокувати удар, завдати удар, імітувати удар (Сімеоне: Фалькао передбачив гол – тому виконав штрафний удар (football24.ua, 22-10-12, 12:03);
- **гравець** – гравець у футбол, гравець на заміні, основний гравець, гравець збірної, гравець дубля, гравець основного складу, гравець у пасивному положенні поза грою, ключовий гравець, резервний гравець (Травма Гарета – це справжній удар для команди. Його дуже складно замінити, тому що Бейл – ключовий наш гравець (football24.ua, 02-12-12, 16:15).

Футбольна лексика настільки відома широкому колу мовців у сучасному лінгвосоціумі, що у загальноновживаних словниках, зокрема у Словнику української мови в 20 томах [5] (далі СУМ-20), біля лексичних одиниць цієї тематичної групи здебільшого не наведено ніяких вказівок на сферу використання: арбітр "Посередник, суддя, до якого звертаються для розв'язання спорів, що не підлягають судовому розглядові... // Те саме, що суддя 2. ...За двадцять хвилин до фінального свистка шотландський арбітр призначив пенальті (з газ.)" [5]; гра "2. Підпорядковане сукупності правил, прийомів або засноване на певних умовах заняття, що є розвагою або спортом. Футболісти вибігли на поле... Свисток – і гра почалась (М. Томчаний)" [5].

У словникових статтях зафіксовано лише окремі значення із термінологічними позначками: ворота "2. спорт. Загорожа у вигляді дуги й сітки, куди спрямовують м'яч, шайбу (в деяких спортивних іграх)... Англійський захисник перепросив за гол у власні ворота (з газ.)" [5]. Як бачимо, у СУМі-20 ілюстрації для словникових статей, присвячених лексиці на позначення футбольних реалій, узято із газетних публікацій на футбольну тематику.

У СУМі-20 кодифіковано і термінологічні сполучення, в яких у ролі опорного компонента виступає загальноновживане слово, як-от: Δ Гра в одні ворота "(спорт.) у футболі, гандболі та інших спортивних іграх з двома воротами – ситуація, в умовах якої слабша спортивна команда не може

захистити власних воріт і зазнає постійних атак з боку сильнішого супротивника... Очікуваної битви у матчі "Дніпро" – "Динамо" уболівальники так і не побачили, то була гра в одні ворота (з газ.)" [5].

Отже, у творенні футбольної лексики активно задіяні загальноновживані слова сучасної української літературної мови. Термінотворення відбувається шляхом виникнення похідних значень і на основі використання загальноновживаних лексичних одиниць у складних термінах. Перманентні лексико-семантичні процеси у складі футбольної лексики потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Дубяк М. Б. Ієрархічна структура найменувань фізичної дії на об'єкт у футбольній термінології (на матеріалі французької та іспанської мов) / М. Б. Дубяк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – № 17. – Луцьк, 2009. – С. 111 – 115.
2. Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько – К. : Вид. дім "KM Academia", 2000. – 218 с.
3. Коваль Р. Синонімія у французькій футбольній лексиці / Р. Коваль // Молода спортивна наука України. – 2010. – Т. 2. – С. 107 – 112.
4. Мова футболу. Шестимовний словник футбольної лексики / уклад. : Р. С. Помірко, М. Б. Дубяк, Т. Р. Іванько, М. І. Проців. – Львів : НВФ "Українські технології", 2009. – 100 с.
5. Словник української мови в 20 томах. – Т. 1 – 3. – Режим доступу до книги : <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>

Yuriy Struhanets

COMMON WORDS AS A CONSTITUENT OF FOOTBALL VOCABULARY

Common words usage of modern Ukrainian literary language as one of the ways of football vocabulary forming is analyzed in the article. The development of derived terminological meanings of lexical units and common words usage in complex terms are characterized.

Key words: *football vocabulary, common words, modern Ukrainian literary language.*

УДК 81`27

Леся Маєвська

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У тезах аналізуються основоположні аспекти поняття комунікативної діяльності, опираючись на концепцію взаєморозуміння, покладену відомим сучасним німецьким філософом Юргеном Габермасом у центр розроблених ним теорії комунікативної діяльності та теорії суспільства.

Загалом, поняття взаєморозуміння (нім. *Verständigung*) базується на понятті згоди і трактується як "взаємна домовленість; однотайність, спільність поглядів, думок і ін.; злагода" [1, с. 135]. За твердженням Ю. Габермаса, взаємна згода, щоб бути визнаною дійсною, повинна ґрунтуватися на добровільно прийнятих переконаннях, що їх певною мірою поділяють співрозмовники [2, с. 78].

Як відомо, люди як суб'єкти комунікації є компонентами більших системних одиниць (сім'ї, групи, суспільства). Між цими одиницями різної чи однакової комплексності існують зв'язки, що забезпечують взаємодію (інтерацію), яка є складовим елементом діяльності людини. При цьому кожен діяч орієнтується на здійснення певної мети, отже, діє цілеспрямовано (телеологічно). Він здійснює свій намір, вибираючи і належним чином застосовуючи засоби, що обіцяють успіх у конкретній ситуації. Така телеологічна структура є конститутивною для всіх видів діяльності, і на цій основі розрізняють інструментальну та соціальну, стратегічну та комунікативну діяльність [4, с. 602]. Якщо цілеспрямована діяльність орієнтована на маніпулятивну зміну фізичних предметів, ідеться про інструментальні дії. Якщо ж діяч може виконати свій план лише інтерактивно, тобто за допомогою діяльності щонайменше одного партнера, виникають соціальні дії.

Залежно від того, як відбувається координація соціальних дій, Ю.Габермас поділяє діяльність на стратегічну (спрямовану на успіх) й комунікативну (спрямовану на взаєморозуміння) [2, с. 126-141].

Комуникативною (мовленнєвою) діяльністю є "лише та форма соціальної інтерації, у якій плани дій партнерів координуються через обмін комунікативними актами і (...) орієнтоване на досягнення взаєморозуміння використання мови (чи відповідних невербальних висловлень)". Тобто, лише комуникативній діяльності властивий механізм мовного взаєморозуміння. У більшості випадків стратегічна діяльність також відбувається через мовну комунікацію, але "оскільки мовно передаються стратегічні інтерації, мова слугує, звичайно, засобом впливу", а не взаєморозуміння.

Учасники ж процесу досягнення взаєморозуміння не мають первинним наміром безумовне здійснення своїх інтересів, а узгодження своїх інтересів з інтересами партнерів [4, с. 503].

Зміст мовної комунікації і мовлення загалом полягає "у тому, що принаймні двоє, мовець і слухач, досягають взаєморозуміння щодо чогось". Цей взаємозв'язок між комунікацією і взаєморозумінням слід розглядати як закладений уже в самій структурі мови, оскільки "мова і взаєморозуміння є поняттями, що мають однаковий початок і взаємно пояснюються" [3, с. 114]. Отже, мовна комунікація є на соціокультурному рівні розвитку специфічним засобом взаєморозуміння. Тому можна вважати, "що в мовній комунікації вбудована сама суть взаєморозуміння" [3, с. 353]. Слід зазначити, що в комунікативній дійсності взаєморозуміння часто не досягається і його навіть можуть і не прагнути. Проте, ми підтримуємо думку Ю. Габермаса, що "використання мови, спрямоване на досягнення взаєморозуміння, можна визначити як оригінальний (справжній) модус мовного використання взагалі" [4, с. 595-596], у той час, як стратегічна комунікація, орієнтована на досягнення успіху, а не взаєморозуміння, є дефіцитною формою людського спілкування [4, с. 574].

Список використаних джерел

1. Новий тлумачний словник української мови (в 4 томах) / [укл. В. Яременко, О. Сліпунко]. – К.: АКОНІТ, 1999. –Т. 2. – 1999. – 912 с.
2. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / J. Habermas. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1981. – Bd. I: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – 1981. – 534 S.
3. Habermas J. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz // Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung? / J. Habermas, N. Luhmann. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1971. – S. 101–141.
4. Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns / J. Habermas. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1984. – 607 S.

Mayevska L

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF COMMUNICATION ACTIVITY

The theses contain the study of the fundamental aspects of communication activity based on the mutual understanding concept which a modern German philosopher Jürgen Habermas has made the focus of communication activity and society theories developed by him.

Key words: *mutual understanding, consent, agreement, communication activity, communication.*

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

УДК: 796.071.4

Андрій Огнистий

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОЦІНЮВАННЯ МЕТОДИЧНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

Сучасний стан освіти визначає, що немає такого фахівця в галузі фізичного виховання та спорту, який би вважав, що методичні уміння для спеціаліста в цій галузі є не потрібними. Проте ще до цих пір ведуться суперечки щодо змісту необхідних умінь, їх обсягу, методів передачі та засвоєння, методичного забезпечення, способів перевірки й оцінки їх рівня.

Невід'ємною складовою професійної діяльності педагога є методична готовність. Вона дозволяє учителю успішно виконувати навчально-виховні функції в умовах, що змінюються. Тому педагог, який має відношення до фізичного виховання дітей шкільного віку, повинен мати високий рівень практичної та методичної готовності.

Результати наукових досліджень Беспалової Н.В. (2006), Каргіної З.О. (2000), Колодезнікова К.С. (2011), Кузнєцова В.А. (2007), Радаєва С.В. (2008), Разуванова В.М. (2004), Романчишина О.М. (2013) показують, що для того, щоб учитель міг здійснювати заходи фізкультурно-оздоровчої спрямованості з школярами, він повинен володіти уміннями:

- формування в учнів основ здорового способу життя;
- організації ефективних видів і форм раціональної рухової діяльності;
- оздоровлення і фізичного удосконалювання традиційними і нетрадиційними засобами та методами фізичної культури;
- професійно-прикладної фізичної підготовки.

Зміст підготовки майбутніх учителів до фізкультурно-оздоровчої роботи з школярами передбачає оволодіння студентами необхідними для цього знаннями та вміннями.

Сутність підготовки полягає у вмінні майбутніх учителів реалізовувати набуті знання, уміння та навички під час фізкультурно-оздоровчих заходів у позаурочних формах фізичного виховання. Цей компонент підготовки реалізується під час академічних занять та в ході навчальної і пропедевтичної практики [2].

Всі уміння, якими повинен володіти педагог для ефективного виконання професійної діяльності у напрямі розвитку та збереження здоров'я учнів, можна поділити на чотири групи:

1. Організаційно-управлінські, за допомогою яких вчитель організовує та проводить спортивно-масову та фізкультурно-оздоровчу роботу, веде документацію з цих видів робіт.

2. Професійно-педагогічні – характеризуються вмінням учителя виконувати спеціальні рухові дії та навчати цього своїх учнів, а також зацікавлення педагога у досягненні кінцевого запланованого результату.

3. Спортивні, що характеризуються умінням виконувати вправи, які забезпечуватимуть розвиток фізичних якостей чи окремих м'язів і м'язових груп.

4. Прикладні. Сюди належать художні, музикальні, трудові та інші вміння [1].

У наукових дослідженнях [3] вказується, що професійні знання та вміння найкраще будуть формуватися в такій діяльності, яка по можливості буде моделювати діяльність учителя в школі.

Метою дослідження було визначити критерії та рівні оцінки методичної готовності вчителя-предметника до фізичного виховання учнів.

Об'єкт дослідження - фізичне виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Предмет дослідження – методична готовність до здійснення фізкультурно-оздоровчої діяльності майбутніх вчителів-предметників.

Існує ціла низка недоліків у системі підготовки майбутніх учителів неспеціалізованих факультетів до фізичного виховання учнів, що негативно позначається на підготовці студентів і, зокрема, впливає на рівень методичної готовності студентів.

Причину низького рівня методичної готовності потрібно шукати у самій системі підготовки фахівця, яка, на нашу думку, є недосконалою.

Ми вважаємо, що однією з причин, яка негативно позначається на ефективності оволодіння студентами уміннями та навичками, є невідповідність обсягу навчального матеріалу, який студенти повинні засвоїти, і часу, який для цього виділяється. Тієї кількості годин, яка дається студенту на

засвоєння дисципліни "Фізичне виховання", є недостатньо для якісного опанування навчального матеріалу і формування кваліфікованого спеціаліста в напрямку педагогіки здоров'я. Адже на занятті, яке відбувається один раз на тиждень, студенти отримують і знання, і опановують певні уміння та навички; окрім цього, вони ще повинні займатись фізичною підготовкою. На наступному занятті відбувається контроль засвоєних на попередній парі знань, умінь і навичок, а також здійснюється подача нового матеріалу. Якщо озброїтись необхідними знаннями ще не викликає великих зусиль, адже самостійна робота вдома та бібліотеці з науково-методичною літературою може в цьому допомогти, то з оволодінням уміннями, а тим більше навичками, виникають труднощі. Отримати основи техніки виконання тих чи інших рухів можна тільки під час практичного заняття, а цього виявляється абсолютно недостатньо (знову ж таки за браком часу).

З другого боку, на академічному занятті викладач не в змозі здійснити контроль методичної готовності усіх студентів групи, що таким чином звільняє від перевірки значну частину студентів.

Чимало студентів не до кінця розуміють та не усвідомлюють значимості отримання знань, умінь і навичок й їх важливості для майбутньої професійної діяльності у школі. Залікова система, яка має тут місце, дозволяє студентам отримувати лише той мінімум знань, умінь та навичок, який забезпечує залік з дисципліни. А таких студентів, які свідомо розуміють важливість усіх знань, умінь і навичок, що для засвоєння їм пропонує навчальна програма, є дуже мало. Тому така система, на превеликий жаль, не дає позитивного результату і готує вчителів з низькою компетентністю в напрямку формування гармонійно-розвиненої фізично здорової особистості.

Одним із шляхів вирішення означеної проблеми є розробка зрозумілої системи оцінки з фізичного виховання і окремих складових оцінювання з навчальної дисципліни. Ми пропонуємо своє бачення оцінювання методичної готовності студентів з дисципліни фізичне виховання.

Учитель повинен володіти такими методичними уміннями: проводити фізкультурно-оздоровчі заходи з учнями, добирати адекватні засоби, методи та форми навчання й виховання школярів. Важливе місце відводиться умінню організовувати рухливі ігри, проводити позакласні заняття з фізичними вправами (секційні заняття, змагання, фізкультурно-художні свята, спортивно-художні вечори, дні здоров'я), знаходити спільну мову з дітьми та їх батьками з питань фізичного виховання, володіти формами і методами контролю і аналізу фізичного стану школярів, надавати долікарську медичну допомогу, планувати фізкультурно-оздоровчу діяльність школярів.

Визначення рівня методичної готовності студентів педагогічних спеціальностей пропонується здійснювати під час практичних завдань, за результатами виконання яких можна судити про ступінь сформованості того чи іншого методичного вміння. Найбільш раціональним є оцінювання за п'ятибальною шкалою.

П'ять балів студент отримує за вільне володіння методичними уміннями фізкультурно-оздоровчої спрямованості, якщо він в змозі творчо використати їх у ході навчальної практики в нестандартних ситуаціях.

Чотири бали за умови, якщо студент володіє методичними уміннями, які від нього вимагає навчальна програма у типових, стандартних навчальних ситуаціях, допускає незначні помилки.

Три бали отримує студент, якщо він володіє не всіма методичними уміннями, що вимагаються програмою з фізичного виховання, у ході виконання завдань припускався багатьох незначних помилок.

Якщо студент не володіє багатьма уміннями, припускається грубих помилок, – отримує **двійку**.

Один бал ставиться, якщо у студента є суттєві прогалини у методичній підготовленості, він допускав серйозні помилки під час навчальних завдань і в змозі їх виконати тільки з допомогою викладача.

Висновок. Підсумовуючи вище викладене, ми можемо визначити, що якість підготовки майбутніх учителів до фізичного виховання учнів можна значно покращити за умови забезпечення взаємозв'язку між дидактичними та методичними компонентами цього процесу. У зв'язку з цим була розроблена та впроваджена у навчально-виховний процес підготовки майбутніх вчителів до фізкультурно-оздоровчої діяльності система оцінки методичних умінь, яка є найбільш зрозумілою для студентів.

Список використаних джерел:

1. Горлова Ю. И. Организационно-педагогические условия формирования готовности будущего учителя к преподаванию предмета "физическая культура" : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования / Ю. И. Горлова. – Курск, 2007. – 177 с.

2. Кругляк О. Я. Підготовка майбутніх учителів до реалізації міжпредметних зв'язків у процесі фізичного виховання молодших школярів : дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Кругляк Олег Ярославович. – Львів, 2005. – 282 с.
3. Моделирование педагогических ситуаций: проблемы повышения качества и эффективности общепедагогической подготовки учителей / [упоряд. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухубской]. – М. : Педагогика, 1981. – 120 с.

Ognysty A.

FORMATION OF SKILLS ASSESSMENT OF METHODOLOGICAL I TEACHERS

The paper highlights the problem of the formation of teaching skills of future teachers. A system of evaluation of the five-point scale.

Key words: student, physical education teacher, teaching skills assessment.

УДК 796

Петро Петрица

ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі, в умовах якісного перетворення всіх сторін життя нашого суспільства, зростає фактор підготовки конкурентоспроможного фахівця.

Конкурентоспроможність спеціаліста, на думку багатьох авторів, асоціюється з успіхом як у професійній, так і в особистісній сферах, де головною умовою успішної діяльності є впевненість у своїх силах.

Д.В. Чернілевський і О.К. Філатов так визначають основні якості конкурентоспроможного фахівця [1]: освоєння і вдосконалення професійної майстерності; адекватна поведінка в різних ситуаціях людського спілкування; підтримка і зміцнення здоров'я і працездатності; підтримання відповідного зовнішнього вигляду, формування власного іміджу; підвищення вимог до фізичної підготовленості фахівця, необхідної для високого професіоналізму, пов'язаного з великою напругою розумових, фізичних і психічних сил особистості.

Майбутній фахівець повинен бути не тільки різнобічно освічений, але і духовно багатий, фізично міцний і загартований. Це відноситься і до професії педагога.

Тому в системі вузівської підготовки необхідно особливу увагу приділити формуванню культури здоров'я у майбутніх вчителів. Ця проблема є актуальною ще й у зв'язку з тим, що, на думку В. І. Мініярова, "вчителі не можуть успішно формувати особистість учня, долучати його до фізичної культури, якщо самі не займаються фізичним самовихованням, часто хворіють, не дотримуються здорового способу життя. Сучасна школа вимагає від вчителя знань, умінь і навичок у галузі фізичної культури і здорового способу життя. Підрастаюче покоління неможливо сформувати активним, якщо педагог буде залишатися пасивним" [2, с.116-124].

Дослідження [3,4] підтверджують, що в наш час загострилася проблема "здорового викладача", а це, в свою чергу, може призвести до такої ситуації, коли соціально втомлений вчитель і вихователь буде втрачати свою індивідуальність і авторитет.

Мета дослідження: визначити шляхи та засоби формування культури здоров'я студентів з ослабленим здоров'ям, які віднесені до СМГ.

Об'єкт: фізичне виховання студентів.

Предмет: шляхи та засоби формування культури здоров'я студентів віднесених до СМГ.

Методи дослідження: вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, що сприяли дослідженню стану проблеми на практиці; вивчення державних та міжнародних документів з метою теоретичного узагальнення проблеми формування особистої фізичної культури.

Виклад основного матеріалу. Студентська пора - той сприятливий період, коли індивід, вже маючи уявлення про певні культурні норми суспільства й усвідомлюючи себе як особистість зі своїми інтересами, уподобаннями і цінностями, "відкритий" для збалансованої інтеграції в систему суспільних відносин.

Однак ставлення до власного здоров'я у більшій частині студентів залишається пасивним. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я не тільки школярів, а й населення в цілому, екологічними проблемами, стресовими кризовими станами в самому суспільстві і іншими несприятливими факторами виникає всезростаюча потреба у зміні такого ставлення до здоров'я свого організму.

Сформувати культуру здоров'я у себе і своїх майбутніх вихованців можна в тому випадку, якщо молода людина буде зорієнтована на здоровий спосіб життя самою системою педагогічної освіти. Педагогічний ефект повинен полягати не тільки в придбанні нових знань, умінь і навичок, розвитку позитивного мотиваційного ставлення до здоров'я, але і виражатися в повороті їх до саморозвитку, самовиховання, самореалізації і самодіяльності. Зберегти своє здоров'я, згідно з дослідженнями [5,6], людина може тільки за допомогою діяльності. Тому виникає необхідність включати студентів у спеціально організовану і різноманітну діяльність, де формуватиметься його потреба діяти в цілях здоров'язбереження. Для цього необхідно створити такі умови, щоб студенти мігли накопичити досвід роботи щодо збереження та зміцнення здоров'я.

Сучасний процес фізичного виховання у ВНЗ орієнтований на всебічний розвиток особистості, поліпшення здоров'я, вдосконалення рівнів фізичного розвитку і фізичної підготовленості. Вузівське фізичне виховання передбачає формування здорового способу життя студентів, прищеплення їм гігієнічних навичок, активізацію самостійної фізкультурної діяльності, розвиток наукового світогляду, сприяння становленню професійно-прикладної фізичної кондиції студентів.

Аналіз літературних джерел, вивчення стану та шляхів вдосконалення фізичного виховання студентів говорить про те, що існують різні підходи до побудови навчального процесу, його організації, планування, розподілу програмного матеріалу і часу на освоєння його розділів і підрозділів, застосування різних варіантів змісту навчальних занять, форм, засобів, методів.

Ряд науковців Н.Н. Пономарьов, А.М. Катіков, 1983; М.Я. Віленський, 1987; А.В. Чоговадзе, В.Д. Прошляков, 1988 вбачають результативність фізичного виховання через стійку сформовану довготривалу активну позицію особистості з використанням засобів фізичної культури і спорту в організації здорового способу життя.

Предметом серйозного вивчення фахівців є проблема взаємозв'язку фізичної та розумової працездатності (В.Э. Нагорний, 1974; М.Я. Віленський, В.П. Русанов, 1979; А.П. Макаров, Н.А. Шильков, 1986 і ін.).

Шляхи підвищення рівня фізичної працездатності окремі вчені (В.В. Попенченко, 1979; В.С. Єрмаков, 1982; В.М. Рябцев, Д.С. Токер, 1988) бачать у поліпшенні організації навчальних занять та складання індивідуальних програм занять. Однак при наявності обширного об'єму методичної та наукової інформації спостерігається відмінність думок у науково - методичному забезпеченні навчально-виховного процесу.

Проблема фізичного виховання студентів знаходить своє рішення, як правило, у вузькому плані реалізації окремих його завдань. Бракує обґрунтованості у підходах до розподілу годин на освоєння окремих розділів програми, не завжди враховується поєднання оздоровчих, освітніх і виховних завдань, специфіка підготовки студентів до їх професійної діяльності.

Виявлення ролі фізичної культури у всебічному розвитку особистості в нашій країні завжди було предметом інтенсивного дослідження вчених і пов'язувалося з осмисленням сутності фізичного виховання [7]. Однак акцент при формуванні фізичної культури у студентів зміщувався на її руховий компонент за рахунок зменшення частки уваги по формуванню інтелектуального, соціально-психологічного, культурологічного складників. Багато педагогів і досі розуміють фізкультурні заняття як заняття з розвитку сили, швидкості, витривалості.

Звичайно, ніхто не заперечує користі розвитку фізичних якостей, формування рухових умінь і навичок, але, разом з тим, не можна віддавати забуттю загальні світоглядні та загальнокультурні цінності фізичної культури. У цьому випадку спостерігається розрив зв'язків фізичної культури із загальною культурою людини, її духовним началом, що значно знижує її потенційні можливості. При такому підході процес фізичного виховання втрачає суб'єктивний початок - людську особистість, але ж саме фізичне виховання дозволяє різнобічний вплив на особистість.

Будучи невід'ємною частиною навчально-виховного процесу у ВНЗ, роль фізичного виховання у всебічному розвитку особистості студента проявляється, в основному, за трьома напрямками: по-перше, воно забезпечує високий ступінь фізичної підготовленості студентів, розвиток рухових якостей, умінь і навичок, необхідних для успішної майбутньої праці, високий рівень навчально-трудова активності та працездатності в період навчання, збереження і зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток. По-друге, залучення студентів до систематичних занять фізичними вправами, до активної участі у фізкультурному та спортивному житті (групи, курсу, факультету, інституту чи університету) сприяє процесу соціалізації, розвитку суспільно значущих рис характеру, формуванню соціальної активності. По-третє, фізичне виховання сприяє розвитку духовного світу студентів, моральному і естетичному росту особистості.

Своєрідність впливу засобів фізичної культури і спорту на всебічний розвиток особистості студента настільки специфічна, що не може бути ні замінена, ні компенсована засобами духовного впливу.

Таким чином, аналіз ситуації дозволяє констатувати ряд несприятливих аспектів у системі фізичного виховання.

Низька оздоровча ефективність діючої системи фізичного виховання студентів; неадекватність і некоректність традиційно використовуваних критеріїв оцінки ефективності занять фізичної культури за результатами виконання контрольних нормативів фізичних вправ; у процесі підготовки студентів не завжди враховується специфіка майбутньої професійної діяльності.

На думку І. Ф. Чернобаб, один з основних недоліків у системі фізичного виховання "...полягає в тому, що вона обумовлює всебічну залежну позицію студентів у процесі фізичного виховання. Тобто студенти в організації та управлінні навчальним процесом не беруть участь. Для студентів уже авторитарно нав'язана фізкультурно-спортивна діяльність виступає як суб'єктивно відчужена, як діяльність не для себе, а для якихось зовні вагомих цілей" [8].

Як показали проведені педагогічні дослідження [9], відсторонення студентів, які займаються, від організації і управління навчально-виховним процесом породжує ряд негативних наслідків, у тому числі і проблему активізації їх на навчальних заняттях з фізичного виховання.

Необхідно, щоб фізичне виховання у вузі здійснювалося на основі спільної діяльності педагога і студентів щодо задоволення особистих і суспільних потреб в оптимальному розвитку фізичних здібностей, формуванні рухових навичок. Його результативність, як і результативність будь-якого іншого педагогічного процесу, є інтегральним показником взаємодії соціальних, соціально-економічних і соціально-психологічних факторів і умов. Тому вивчити, зрозуміти і намітити шляхи його вдосконалення можливо лише тоді, коли воно розглядається у всій різнобічності й суперечливості.

Принципове значення для фізичного виховання студентів має питання про вміння використовувати теоретичні знання у практичній діяльності в галузі збереження і зміцнення здоров'я. Ситуації, характерні для нашої дійсності, які чітко відображають процес взаємозв'язку теорії з практикою організації здорового способу життя, описує Н. А. Амосов (1987). Він пише: "Статті і навіть книги про хвороби і здоров'я дуже люблять; із задоволенням читають всякі рекомендації, але, на жаль, далі цікавості справа не йде, точніше, йде тільки в один бік, до хвороб" [10].

Необхідно відзначити той факт, що певна частина студентів вже в процесі навчання у вузі створює сім'ї, і кількість студентів - дівчат в педагогічних вузах перевищує кількість студентів - юнаків. У зв'язку з цим, особливістю цільової установки процесу фізичного виховання в педагогічному вузі має стати завдання підготовки їх організму до сімейного життя, до майбутнього материнства, до виховання дітей, забезпечення їх здоров'я засобами фізичної культури. Формування культури здоров'я має ґрунтуватися на досягненнях загальної культури, медицини, гігієни, фізіології, педагогіки, психології, фізичного виховання та інших наукових дисциплін.

На думку Н.А. Рибачук, формування культури здоров'я студента вимагає дотримання комплексу умов: навчання культурі рухів; використання нових технологій здоров'язбереження; використання педагогічних умов гуманізації фізичного виховання студентів; використання педагогічних ігор, проблемних ситуацій для моделювання власних програм фізичного розвитку [11].

Цілеспрямована робота з формування культури здоров'я у майбутніх вчителів не може бути здійснена без урахування основного завдання освіти – гуманізації педагогічного процесу.

Гуманістичний підхід до навчально - виховного процесу заснований на гуманістичній філософії, головне положення якої полягає в тому, що всяке знання невіддільне від природи людини та її основних потреб, тобто знання не може існувати поза людською природою, а людську природу не можна пояснювати тільки раціональними термінами. Її можна досягнути завдяки ефективному досвіду, через який вона реалізується в цьому місці і в цей час.

Спираючись на вище викладені результати дослідження, пропонуємо чотирьохкомпонентну структуру культури здоров'я, яка включає в себе: знання про культуру здоров'я, здоровий спосіб життя, здоров'я людини (когнітивний компонент); прояв оздоровчих умінь (операційно-практичний компонент); досвід роботи в оздоровчій діяльності (творчий компонент); ціннісне ставлення до здоров'я (мотиваційно-ціннісний компонент).

Висновки: Необхідно відзначити надзвичайну значимість фізичної культури в процесі формування культури здоров'я майбутніх вчителів. За період навчання у ВНЗ у студентів має бути сформоване переконання у необхідності постійно працювати над собою, вивчати особливості свого організму, вони повинні навчитися раціонально використовувати свій фізичний потенціал, розвивати

його і вести здоровий спосіб життя. Аналіз літературних джерел дав нам змогу визначити комплекс необхідних для дотримання умов формування культури здоров'я студента (Н.А. Рибачук) та ознайомитись з чотирьохкомпонентною структурою культури здоров'я.

Подальші перспективи – створення моделі формування культури здоров'я студентів СМГ.

Список використаних джерел.

1. Чернилевский Д.В., Филатов О.К. Технология обучения в высшей школе. Учебное издание / Под ред. Д.В.Чернилевского. - М.: "Экспедитор", 1996.-288 с.
2. Минияров В.И. Физическая культура в повышении социальной активности студента // Физическая культура в процессе обучения и профессиональной подготовки учителя.-М.: МГПИ им. В.И.Ленина, 1992.-С.116-124.
3. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы). - М., 1994.
4. Митина Л.М. Управлять или подавлять: выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности педагога. - М., 1999.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд.- М., 1977. - 304 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. - М.: Педагогика, 1989.-664 с.
7. Пономарчук В.А., Аяшев О.А. Физическая культура и становление личности. - М.: ФиС,1991.
8. Чернобаб И.Ф. Организационно-педагогические условия повышения социальной активности студентов в процессе физкультурно-спортивных занятий: Дисс.... канд. пед. наук. - Умань, 1990. - С.41.
9. Бударный А. Принципиально новая организация открывает путь к реальной перестройке обучения в школе // Народное образование. - 1998. - №1. - С.41-51.
10. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ФиС, 1987.-С. 19.
11. Рибачук Н.А. Проект здоровья // Народное образование. - №9. - 2002. - С.231-233.

Petryca P.

THE MAIN WAYS AND MEANS OF CREATING A CULTURE OF HEALTH OF STUDENTS

The publication presenting the main ways and means of creating a culture of health of students, revealed some of the variety of conditions in a culture of health students.

Key words: *physical education, student health.*

УДК: 615.825

О. Гузак, О. Дуло, В. Качанова

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ВИКОРИСТАННЯ ФІЗИЧНИХ ВПРАВ ПРИ ОСТЕОХОНДРОЗІ ШИЙНОГО ВІДДІЛУ ХРЕБТА.

Спосіб життя сучасної людини, у тому числі й гіподинамія, призводять до змін у кістково-хрящовій тканині суглобів та дисках шийного відділу хребта (ШВХ), формуючи надалі дегенеративно-дистрофічний симптомокомплекс, що називається остеохондрозом [1, с.48].

Доведено ефективність використання фізичних вправ при реабілітації остеохондрозу ШВХ [2, с.7; 3, с.8].

Мета дослідження: розробка диференційованого комплексу фізичних вправ для хворих, що страждають на остеохондроз шийного відділу хребта з вираженим порушенням психоемоційного стану.

Матеріали та методи: обстежено 37 хворих віком від 27 до 59 років з клінічними проявами рефлекторних синдромів шийного остеохондрозу у вигляді цервікокраніалгій, що супроводжувалися порушеннями і психоемоційної сфери. Проведено вивчення клініко - функціональних даних, дослідження неврологічного статусу. Комплекс реабілітації включав спеціально підібрані фізичні вправи для ШВХ.

Результати: при первинному обстеженні всі хворі скаржилися на головний біль, що виникає в шийно-потиличній області (96 % пацієнтів). Як правило, головний біль був помірної інтенсивності, частіше тупий, ниючий. Головний біль часто сприяв ранньому пробудженню пацієнтів внаслідок тривалого незручного положення голови, супроводжувався періодичним запамороченням (41 %), загальним виснаженням (45 %), шумом або дзвоном у вухах (33 %), онімінням у шийно-потиличній області (63 %). Зазначені вище симптоми супроводжувались симптомокомплексом порушень психоемоційної сфери: безсоння, дратівливість, озлобленість, контрастні зміни настрою, зниження працездатності. Хворі щодня мінімум двічі застосовували комплекс вправ ЛФК для ШВХ.

В кінці курсу реабілітації відзначено покращення загального стану пацієнтів. Відновлення функціональної здатності окремих ланок ШВХ (укріплення м'язів, покращення місцевого кровообігу)

сприяло і зниженню проявів психо-емоційних порушень. В позитивному напрямку змінилось самопочуття хворих: покращився сон, зменшилась дратівливість, збільшилась працездатність та задоволеність своїм станом.

Висновки. Диференційований підхід використання фізичних вправ для хворих ОШВХ дозволив підвищити ефективність традиційного оздоровлення пацієнтів в умовах поліклініки а також частково ліквідувати симптомокомплекс порушень психоемоційної сфери. Проблема потребує подальшого вивчення для ефективного використання в закладах охорони здоров'я.

Список використаних джерел.

1. Девятова М.В. Лечебная физическая культура при остеохондрозе позвоночника и заболеваниях периферической нервной системы. – Л.: Медицина, 1983, С. 48-52.
2. Антонов И.П. Шейный остеохондроз: клиника, лечение и профилактика // Здравоохранение Беларуси. – 1996. – № 4. – 7-9.
3. Товт-Коршинська М.І., Дуло О.А., Козак Т.Ю. та ін. Остеохондроз шийного відділу хребта. Профілактика та реабілітація. Методичні рекомендації. Ужгород-2012. С. 1-10.

Huzak O., Dulo O., Kachanova V.

DIFFERENTIATED APPROACH TO USE PHYSICAL EXERCISES IN OSTEOCHONDROSIS OF CERVICAL SPINE

The principles and the policy of rehabilitation with medical physical culture of the patients suffering from osteochondrosis of neck department of spine at the stage of polyclinic examination are explained. Instrumental and clinical research confirmed the advantage of the new medical physical culture techniques employment.

Key words: *physical culture; rehabilitation; osteochondrosis of neck department of spine.*

УДК 796.6

Галина Шандригось

ОЗДОРОВЧА АЕРОБІКА У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТУДЕНТІВ

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань фізичного виховання у вищих навчальних закладах є формування у студентів стійкого інтересу і потреби до фізичного самовдосконалення як до основного чинника їх якісної життєдіяльності.

Студенти розглядають заняття фізичним вихованням не як можливість поліпшення стану здоров'я, а як вимушену необхідність. Статистика свідчить, що 80 % студентів не відвідували б заняття, якщо б вони не були обов'язковими. Традиційна система фізичного виховання у вищому навчальному закладі не сприяє ефективному вирішенню проблеми зменшення недоліку рухової активності, який є однією з причин різних відхилень у стані здоров'я студентів. На думку науковців, дефіцит рухової активності у студентів складає 30-40 %. Організовані заняття з фізичного виховання, передбачені навчальною програмою, задовольняють лише 25-30 % від загальної добової потреби студентів у руховій активності. Ця проблема посилюється відсутністю у більшості з них необхідного інтересу до занять фізичною культурою. Підвищення мотивації студентів до занять фізичними вправами багато в чому залежить від форми і змісту навчальних занять з фізичного виховання, використання популярних видів рухової активності [2, 3, 4, 7, 10].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До теперішнього часу в науково-методичній літературі містяться значні експериментальні дані, які об'єктивно вказують на відсутність у більшості студентів мотивів до занять фізичними вправами і низьку рухову активність. Проблема полягає в суперечності гострої ситуації, що склалася: з одного боку, існує програмно-методичне забезпечення (діюча програма, методики, форми і засоби) фізичного виховання, з іншого – необхідність нових підходів до активізації рухової діяльності студентів, що ґрунтується на орієнтації їх потреб і мотиваційної сфери, що створює передумови цільового, самостійного і раціонального вибору форм фізичного виховання.

Інноваційні процеси, що відбуваються у фізичному вихованні студентів вищих навчальних закладів, вимагають постійного пошуку нових організаційно-методичних форм, технологій навчання, ефективних засобів і методів розвитку особи, зміцнення здоров'я студентської молоді.

В якості оптимізації засобів фізичного виховання студентів і більш точного врахування їхніх індивідуальних можливостей ми пропонуємо розглянути оздоровчу аеробіку. Її більшість фахівців

рекомендують використовувати як ефективний засіб зміцнення здоров'я, фізичного вдосконалення, досягнення краси тіла, що викликає великий інтерес у сучасної молоді [1, 2, 4, 6].

Метою роботи є теоретичне обґрунтування використання оздоровчої аеробіки, як засобу фізичного виховання студентів ВНЗ.

Із **методів дослідження** ми використовували аналіз та узагальнення науково-методичної літератури.

Результати дослідження. Одним із сучасних напрямків фізичного виховання є аеробіка [1-10]. У широкому розумінні до аеробіки відносяться: ходьба, біг, плавання, катання на ковзанах, лижах, велосипеді та інші види рухової активності. Виконання загальноорозвиваючих і танцювальних вправ, об'єднаних у безперервно виконуваний комплекс, також стимулює роботу серцево-судинної і дихальної систем. Це і дало підставу використовувати термін "аеробіка" для різноманітних програм, що виконуються під музичний супровід і мають танцювальну спрямованість. Цей напрям оздоровчих занять отримав величезну популярність у всьому світі.

На сьогодні ефективність аеробіки є загальновизнаною. Аеробіка – це комплекс вправ на витривалість, які продовжуються відносно довго і пов'язані з досягненням балансу між потребами організму в кисні і його доставкою. Відповідь організму на підвищену потребу в кисні називається тренувальним ефектом або позитивними фізичними зрушеннями, наприклад:

- загальний об'єм крові зростає настільки, що поліпшується можливість транспорту кисню, і тому людина проявляє велику витривалість при напруженому фізичному навантаженні;
- об'єм легенів збільшується, а деякі дослідження пов'язують зростання об'єму легенів з продовженням тривалості життя;
- серцевий м'яз зміцнюється, краще забезпечується кров'ю;
- підвищується зміст ліпопротеїнів високої щільності, відношення загальної кількості холестерину до ЛВП знижується, що зменшує ризик розвитку атеросклерозу;
- зміцнюється кісткова система;
- аеробіка допомагає подолати фізичні і емоційні стреси;
- підвищується працездатність.

Аеробіка – реальний шлях до схуднення або підтримки ваги в нормі. Саме цей аспект понад усе привертає увагу різних верств населення до занять аеробікою.

Використовуючи різноманітні програми аеробіки, можна отримати максимум користі за мінімум часу. Для досягнення вище зазначених результатів 90 хвилин занять аеробікою в тиждень цілком достатньо.

Одним із видів оздоровчої фізичної культури є оздоровча аеробіка. Основний ефект занять повинен бути спрямований, безумовно, на досягнення оздоровлення організму осіб, що займаються.

На сьогодні немає єдиного чіткого науково обґрунтованого і загальноприйнятого визначення поняття "здоров'я". Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як "не лише відсутність хвороб, але і стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя".

У теорії фізичного виховання здоров'я (фізичне) визначається як повноцінний фізичний розвиток індивіда. А завдання з гарантування здоров'я вирішуються спільно з вихованням фізичних якостей і похідних від них фізичних здібностей, особливо тих, розвиток яких веде до підвищення рівня функціональних і адаптаційних можливостей організму. Проте підкреслюється, що вирішення завдань із зміцнення здоров'я і виховання рухових здібностей мають свої особливості.

У деяких випадках корисно орієнтуватися на повсякденні уявлення про "здоров'я", показниками якого є:

- відмінне самопочуття;
- висока розумова і фізична працездатність;
- відносно невелика тривалість сну, легке і приємне пробудження з відчуттям оптимізму і бажанням активної діяльності;
- відсутність дратівливості, млявості, "занепаду сил", потреби у додатковій стимуляції допінгами (чай, кава, тютюн, інші наркотики і біостимулятори);
- відсутність відчуття втоми до вечора навіть після "напруженого" дня;
- бажання і здатність активно і творчо працювати і відпочивати;
- постійне відчуття гармонії;
- відсутність ознак поганої роботи шлунково-кишкового тракту;
- відсутність симптомів так званих "хвороб цивілізації": ГРВІ, діабету, ішемічної хвороби серця, артриту, остеохондрозу, раку тощо і невелика вірогідність їх появи;

- рожева гладка шкіра, ясні очі, чиста мова, свіже дихання, струнка фігура, легка хода, уміння володіти своїм тілом тощо.

Загальноприйнятим є те, що заняття оздоровчою аеробікою дозволяє швидко і ефективно досягти багатьох з вище перерахованих ознак здоров'я.

Оздоровчі програми аеробіки привертають широкий загал осіб, що займаються своєю доступністю, емоційністю і можливістю змінити зміст занять залежно від їх інтересів і підготовленості. Основу будь-якого заняття складають різні вправи, що виконуються в ходьбі, бігу, стрибках, а також вправи на силу і гнучкість, що виконуються з різних вихідних положень.

Існує величезна кількість видів аеробіки (на сьогоднішній день близько 40), і кожен може вибрати той або ті, які більше до душі і які більш йому необхідні. Основні напрями оздоровчої аеробіки:

- **Танцювальна аеробіка.** Зміцнює м'язи, особливо у нижній частині тіла, стимулює роботу серцево – судинної системи, покращує координацію рухів і поставу, спалює зайву вагу.
- **Степ–аеробіка.** Служить для профілактики і лікування остеопорозу і артриту, для зміцнення м'язів і відновлення після травм коліна.
- **Аква (водна)–аеробіка.** Зміцнює тіло, покращує гнучкість, розтягує м'язи і зв'язки, спалює зайві калорії, успішно відновлює після травм, корисна для всіх вікових груп і для вагітних жінок.
- **Слайд–аеробіка.** Найоптимальніший вид аеробіки для жінок, охочих позбавитися від жирових відкладень в області стегон. Слугує для зміцнення основних груп м'язів.
- **Памп–аеробіка.** Спрямована на корекцію фігури і зміцнення м'язів.
- **Тай–Бо–аеробіка.** Слугує для зняття стресу, підвищує тонус і настрій, регулює роботу серця, покращує загальне самопочуття.
- **Кі–Бо–аеробіка.** Розвиває силу і витривалість, тренує дихальну систему, розвиває гнучкість і координацію, і допомагає позбутися зайвої ваги.
- **Бокс–аеробіка і карате–аеробіка.** Спрямована на удосконалення фігури.
- **А–Бокс–аеробіка.** Необхідна як для чоловіків, так і для жінок для зняття стресу і роздратування. Розвиває координацію, швидкість реакції, витривалість.
- **Кік–аеробіка.** Необхідна для поліпшення загальної і силової витривалості, спритності і координації. Розвиває силу і гнучкість м'язів.
- **Тай–Кік–аеробіка.** Рекомендується для охочих максимально спалити підшкірні жирові відкладення.
- **Спіннінг або сайкл рібок.** Зміцнює м'язи рук і ніг, сідниць і живота. Дозволяє скинути зайві кілограми.
- **Резист–Бол.** Допомагає скоректувати фігуру, розвиває координацію рухів, гнучкість. Сприяє виправленню постави і зміцненню серцево-судинної і дихальної системи. Призначена як для дорослих, так і для дітей.
- **Треккінг–аеробіка.** Необхідна для поліпшення загального фізичного стану організму. Покращує роботу серцево–судинної і дихальної систем.
- **Йога–аеробіка.** Фітнес–йога або аеробіка–йога – один з найбільш популярних видів тренувань, що базуються на елементах йоги. Такий вид йоги підійде тим, хто хоче добре натренувати своє тіло.

Визначаючи місце оздоровчої аеробіки серед інших форм фізичної культури, автори вважали [1, 4, 5, 7], що остання має наступні організаційно-методичні напрями.

Лікувально-реабілітаційний напрямок (відноситься до лікувально-реабілітаційної фізичної культури). Об'єктом цього напрямку є особи, які через низку обставин опинилися нижче за рівень, який умовно називається "Практичне здоров'я", — тобто хворі або ослаблені люди. У цьому головна відмінність цього напрямку.

Адаптивний напрямок (адаптивна фізична культура), припускає формування у осіб з обмеженими можливостями (неповносправних) якостей і здібностей, що дозволяють їм в тій чи іншій мірі компенсувати пошкоджені функції.

Рекреативний напрямок (рекреативна фізична культура). Рухова (фізична) рекреація — відновлення фізичного і психоемоційного стану людей через активний відпочинок шляхом організації розваг, активного дозвілля з використанням засобів фізичної культури. Оздоровчий, відновний ефект досягається через емоційну "розрядку", розвагу, отримання задоволення, зміну місця і виду діяльності. При цьому, як правило, не ставиться за мету розвиток будь-яких фізичних або психофізіологічних здібностей чи якостей. У цьому напрямі можна виділити дві відносно самостійні

форми: спортивно-оздоровчий туризм і анімацію (фізкультурні розваги "на природі", спорт "вихідного дня", заняття і ігри в будинках відпочинку, пансіонатах, танці тощо).

Кондиційно-профілактичний напрямок. Заняття спрямовані на підтримку оптимального рівня розвитку фізичних якостей і зовнішнього вигляду, поліпшення здоров'я "здорових", профілактику "хвороб цивілізації", "вікових" захворювань. Цей напрямок від попереднього відрізняється тим, що, по-перше, використовуються в основному організовані форми занять; по-друге, при їх використанні цілеспрямовано підбираються найбільш ефективні засоби і методи дії на ті системи і органи, від яких в першу чергу залежить здоров'я людини; по-третє, передбачається отримання істотного тренувального ефекту відносно активних і таких, що забезпечують рухові дії систем організму.

Заняття такого типу можуть мати риси "полегшеного" спорту, з типовими для останнього засобами, методами і організацією тренувань. Проте у цьому випадку ставиться мета не максимального розвитку, а підтримання "достатнього" рівня розвитку рухових здібностей при суворому дотриманні правил техніки безпеки і мінімізація ризику перенавантаження, тобто без введення людини в стан глибокого стресу.

Висновки. Оздоровча аеробіка відноситься до одного із видів оздоровчої фізичної культури. Регулярні заняття оздоровчою аеробікою є досить ефективними. Ось основні результати, які стануть відчутними вже через декілька тижнів занять:

- покращення постави, зникнення остеохондрозу і болю в спині;
- покращення обміну речовин і зміцнення імунної системи;
- зниження ваги тіла;
- покращення тону м'язів;
- покращення гнучкості м'язів без зайвого об'єму;
- зміцнення суглобів та мускулатури;
- зменшення схильності до стресів і збільшення впевненості у власних силах.

Виходячи із вище зазначеного, оздоровча аеробіка може використовуватися як один із найбільш різнобічних і універсальних засобів фізичного виховання для оздоровлення студентів, що дозволяє підвищити якість навчання і удосконалення фізичного розвитку.

Список використаних джерел

1. Аэробика. Теория и методика проведения занятий: Учебное пособие для студентов вузов физической культуры / Под ред. Е.Б. Мякинченко и М.П. Шестакова. – М.: СпортАкадемПресс, 2002. – 304 с.
2. Воєнчук М. Нетрадиційні види рухової активності. Структура і загальні методичні положення / М. Воєнчук // Конструктивні підходи в забезпеченні навчального процесу фізичного виховання різних ланок освіти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава: [б. в.], 2004. – С. 10-14.
3. Губарева Е.С. Современное состояние массовых оздоровительных систем: Методическое пособие. – Донецк, 1996. – 37 с.
4. Зайцева Г.А., Медведева О.А. Оздоровительная аэробика в высших учебных заведениях. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 107 с.
5. Менхин Ю.В., Менхин А.В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 384 с.
6. Мороз О.О., Чернокоза Л.В. Спортивно-оздоровча аеробіка і шейпінг: Методичні вказівки. Чернівці: Рута, 2000. – 31 с.
7. Навроцький Е. Удосконалення фізичних якостей студентів засобом фізкультурно-оздоровчих занять / Е. Навроцький, Г. Навроцький // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 2. – С. 194-197.
8. Овчиникова Н., Нестерова Т., Сосіна В. Сучасні засоби занять оздоровчої направленості // Фізичне виховання в школі. – 1997. – №4. – С. 9-12.
9. Огнистий А.В. Оздоровчі види гімнастики: Методичні рекомендації. – Т.: ТДПУ, 2004. – 52 с.
10. Шандригось Г.А. Аеробіка, як навчальна дисципліна у підготовці майбутнього фахівця з фізичної культури / Г.А. Шандригось // Теорія та методика фізичного виховання. – 2006. – № 6. – С. 3-5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tmfv.com.ua/tmfv_arh.htm

Shandrygos H.

A HEALTH AEROBICS IN PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS

In the article the value of health aerobics is analysed in physical education of students. It is discovered that a health aerobics can be used, as one of the most scalene and universal facilities of physical education

for improving students health, which will allow to improve quality of studies and improvement of physical development.

Key words: health aerobics, physical education, students, and physical health.

УДК 796.81

Віктор Шандригось, Ростислав Сивик

РОЗВИТОК СИЛИ У БОРЦІВ ВІЛЬНОГО СТИЛЮ НА ЕТАПІ ПОПЕРЕДНЬОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Актуальність. В даний час найважливішою проблемою вільної боротьби є розробка і обґрунтування ефективної багаторічної підготовки та виховання перспективного спортивного резерву [2, 5]. Необхідність підготовки до відповідальних змагань змушує тренерів шукати нові підходи в підготовці юних борців.

Найбільш актуальною в цьому зв'язку є проблема силової підготовки спортсменів, її особливості в кожен період річного циклу спортивного тренування. Якість сили значною мірою визначає успіх змагальної діяльності у вільній боротьбі [3].

Заняття в спортивних секціях і відділеннях ДЮСШ з вільної боротьби розпочинаються в 10-11 років і продовжуються на етапі попередньої базової підготовки після того, як юні спортсмени пройшли необхідну підготовку не менше одного року і виконали контрольні-перевідні нормативи з загально-фізичної, спеціально-фізичної та технічної підготовки. Одними із завдань цього етапу є: усунення недоліків у рівні фізичної підготовленості юних спортсменів; цілеспрямований розвиток тих фізичних якостей, які припадають на чутливу фазу розвитку; виявлення тих індивідуальних природжених фізичних, морфологічних, психологічних якостей, на основі яких буде сформована індивідуальна техніка (індивідуальний стиль боротьби) [1].

Враховуючи вище зазначені завдання, а також останні тенденції вільної боротьби [4], **актуально постає проблема** розробки нових методик розвитку сили у борців вільного стилю на етапі попередньої базової підготовки.

Об'єкт дослідження: тренувальний процес юних борців.

Предмет дослідження: розвиток силових якостей борців на етапі попередньої базової підготовки.

Мета роботи: дослідити цілеспрямований розвиток силових якостей у процесі тренування юних борців на етапі попередньої базової підготовки.

Відповідно до проблеми, мети, предмету дослідження і гіпотези було сформульовано такі **завдання:**

1. Вивчити і проаналізувати за даними літературних джерел розвиток сили та виявити вікові особливості розвитку сили борців 13-14 років.
2. Розробити комплекс вправ для розвитку сили борців 13-14 років.
3. Експериментально перевірити ефективність розвитку сили борців 13-14 років.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження:** аналіз та узагальнення науково-методичної літератури; педагогічне спостереження; педагогічний експеримент; контрольні випробування; методи математичної статистики.

Наукова новизна представленої роботи полягає у спробі розширити знання в галузі фізичної підготовки юних борців вільного стилю.

Практична значимість дослідження полягає у впровадженні в практику розробленої методики розвитку сили юних борців вільного стилю, що включає комплекси спеціальних вправ ігрових завдань, що дозволяють оптимально підбирати засоби для розвитку силових здібностей і спортивної техніки. Розроблено практико-методичні рекомендації для фахівців у галузі боротьби, які допоможуть правильно організувати і провести навчально-тренувальний процес. Представлені в роботі рекомендації можуть бути використані в системі професійної підготовки та у процесі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Передбачається, що розробка методики тренування на етапі попередньої базової підготовки для юних борців 13-14 років, що ґрунтується на цілеспрямованому розвитку силових якостей, сприятиме поліпшенню спортивних результатів.

Список використаних джерел

1. Вільна боротьба. Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності та спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю / С.В. Латишев, В.І. Шандригось. – Київ: АСБУ, 2011. – 95 с.
2. Новиков А.А. Основы спортивного мастерства / А.А. Новиков. – М.: ВНИИФК, 2003. – 208 с.
3. Туманян Г.С. Спортивная борьба: теория, методика, организация тренировки. Кн. 3: Методика подготовки: Учебное пособие: В 4 кн. / Г.С. Туманян. – М.: Советский спорт, 1998. – 398 с.
4. Шандригось В.І. Еволюція правил змагань зі спортивної боротьби (огляд літератури) / В.І. Шандригось // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Т. І. – Вип. 107. – Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт / Гол. ред. Носко М.О. – Чернігів: ЧНПУ, 2013. – С. 347-351.
5. Шахмурадов Ю.А. Научно-методические основы многолетней технико-тактической подготовки борцов (на примере вольной борьбы) / Ю.А. Шахмурадов: Дис. в виде науч. доклада на соиск. уч. степ. д-ра пед. наук. – М., 1999. – 60 с.

Shandrygos V., Syvik R.

DEVELOPMENT OF POWER IN FREESTYLE WRESTLERS IN THE PRE-BASIC TRAINING

In the article the problem of development of new methods of development of force is examined for the fighters of free style. It is foreseen that development of this method of training on the stage of previous base preparation for young fighters 13-14 years will be instrumental in the improvement of sporting results.

Key words: *development of force, young fighters, free fight, stage of previous base preparation.*

УДК 371.73:796.13

Віктор Шандригось, Андрій Солодухо

ВПЛИВ ЗАНЯТЬ РУХЛИВИМИ ІГРАМИ НА ФІЗИЧНУ ПІДГОТОВЛЕНІСТЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуальність. У системі фізичного виховання дітей шкільного віку особливе місце посідає фізична підготовка. Значну увагу в дослідженнях різних авторів приділено змісту і структурі фізичної підготовки дітей молодшого шкільного віку, її спрямованості та організації [1, 4, 6 та інші].

Багато авторів стверджує, що у фізичній підготовці дітей на сучасному етапі не враховуються нові наукові положення, а розроблена і рекомендована для впровадження в практику система оцінки розвитку фізичних здібностей не сприяє їх корекції та реалізації виховних і оздоровчих завдань у процесі занять фізичною культурою. Проте питання, пов'язані з комплексним вихованням фізичних здібностей, які є основою підвищення рівня фізичного та психологічного здоров'я дітей молодшого шкільного віку, не знайшли свого наукового обґрунтування, що значною мірою гальмує підвищення ефективності фізичного виховання молодших школярів.

Отже, актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, потребою спрямувати фізичне виховання молоді на досягнення оздоровчих цілей, а з іншого – недосконалістю методики комплексного розвитку фізичних здібностей, який є передумовою міцного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Зважаючи на викладене, ми поставили за **мету** – розробити програму підвищення рівня фізичної підготовки дітей молодшого шкільного віку засобами національних рухливих ігор.

Завданням дослідження було розробити і експериментально перевірити програму фізичної підготовки дітей молодшого шкільного віку засобами національних рухливих ігор.

У проведених дослідженнях були використані такі методи: теоретичний аналіз та узагальнення даних передової педагогічної практики; педагогічний експеримент; педагогічне тестування та педагогічне спостереження; методи математичної статистики.

Дослідження проводилось протягом 2012-2013 років в чотири взаємозв'язаних етапи. Під час **першого етапу** дослідницька робота була спрямована на вивчення літературних джерел, які висвітлювали питання проблеми, що вивчається.

Під час **другого етапу** був проведений педагогічний експеримент констатуючого характеру, в якому брали участь діти 6-7 років, що навчаються у 1-2-х класах ЗОШ І-ІІІ ступенів ім. Марка Каганця с. Коропець Тернопільської області у кількості 28 осіб, із яких 14 хлопчиків та 14 дівчаток.

Основне завдання цього етапу полягало у вивченні особливостей стану організму, який забезпечується оптимальною життєдіяльністю всіх систем та органів. В результаті аналізу були визначені вікові та статеві особливості рівня розвитку фізичної підготовленості дітей 6-7 років.

Третій етап передбачав проведення формуючого експерименту у відповідності із розробленою педагогічною програмою, яка була спрямована на підвищення рівня фізичних якостей дітей у залежності від особливостей їх вікового розвитку.

На цьому етапі уточнювались і вводилися корективи у систему педагогічних дій, які були спрямовані на активізацію емоціональної та функціональної реакції дітей, встановлення оптимального дозування навантажень та відпочинку, в залежності від віку дітей, під час виконання фізичних вправ у процесі ігрової форми фізичної підготовки.

Під час проведення **четвертого етапу** аналізувались результати формуючого педагогічного експерименту, виявлялись особливості організації фізичної підготовки з дітьми 6-7 років під час уроків фізкультури.

Формування змісту ігрової форми фізичної підготовки передбачала забезпечення процесу керування на основі побудови наступних блоків:

- планування загального та вибіркового спрямування педагогічного впливу на фізичну підготовку дітей молодшого шкільного віку, що базується на знаннях вікової динаміки розвитку фізичних здібностей, наявності сенситивних періодів;
- методики виховання фізичних здібностей в процесі ігрової форми фізичної підготовки, при якій враховуються особливості вікового розвитку дітей 6-7 років;
- диференціації фізичних вправ для вибіркового впливу на швидкісно-силові і швидкісні здібності, витривалість, спритність і гнучкість;
- контролю і диференційованої оцінки рівня розвитку фізичних здібностей дівчаток і хлопчиків 6-7-річного віку.

Основою організації навчальних занять в експериментальних класах було проведення змагань між учнями, що потребує розподілу їх на команди.

В практиці фізичного виховання, як правило, прийнято розподіляти клас на три – чотири відділення, у яких нараховувалось би не більше 6-7 учнів. Такий розподіл забезпечує, крім іншого, час для відпочинку між виконанням вправ, коли наступна вправа виконувалась через 1-1,5 хв.

Практикою відзначено [2, 3, 5, 7], що при розподілі учнів на команди можна використати декілька способів. У процесі експерименту було визначено, що найефективнішим способом розподілу на команди є розподіл за вибором капітанів з правом вчителя внести незначні корективи у залежності від рівня фізичної підготовленості членів команди, склад яких радикально не змінюється протягом навчального року.

Нормування фізичних навантажень у процесі ігрової форми фізичної підготовки здійснювалось нами в експериментальних класах таким чином:

- розподіл класу на визначену кількість команд, що дає можливість збільшити або зменшити кількість гравців, а відповідно – обсяг навантаження та інтервал відпочинку;
- збільшення чи зменшення дистанції при виконанні фізичних вправ або ж створення додаткових (ускладнених) умов для виконання вправ;
- збільшення чи зменшення висоти зорових орієнтирів-стимулів при виконанні кидань, передачі м'ячів, стрибків;
- збільшення чи зменшення кількості перепон у процесі виконання бігу і стрибків.

Особливе значення в процесі спортивно-ігрової форми організації фізичної підготовки має система педагогічного впливу, яка забезпечує розвиток в учнів таких якостей, як колективізм, дисциплінованість, виховання волі й наполегливості при подоланні труднощів, що створюються в процесі проведення таких занять.

Оскільки учні об'єднуються в колектив, мають спільну мету, відповідальність, виконують спільну діяльність, у якій допомога і підтримка досягаються в процесі змагальної діяльності.

Важливим фактором при цьому є розвиток почуття симпатії для створення малих груп, із яких і складається колектив.

При такій організації занять дисциплінованість досягається не авторитарним шляхом, а за рахунок чіткого виконання команд, дотримання правил гри. При цьому застосовується як метод заохочення, так і покарання команд, члени яких не дотримуються правил гри.

У процесі фізичної підготовки ігровим методом виховання вольових якостей учнів і послідовне формування їх компонентів досягалося за рахунок поступового ускладнення вправ, подолання труднощів і перепон при їх виникненні.

При цьому необхідно відзначити, що такі компоненти волі, як рішучість, сміливість, витримка досить добре формуються в дітей у тому випадку, коли молодші школярі знаходяться в колективі ровесників, що дозволяє ефективно застосовувати методи колективної дії на окремих учнів в процесі змагань між відділеннями.

При формуванні цих якостей у дітей конкретизувалася мета фізичної підготовки, застосовувалися різні засоби, форми і методи проведення занять, що підвищувало їх емоційну забарвленість, дотримувалася принцип доступності на основі розробленої програми і використовувалася ефект змагання між відділеннями.

Розроблені педагогічні умови організації фізичної підготовки дітей 6-7 років, що враховують вікові закономірності розвитку організму, вимагають контролю і оцінки ефективності його педагогічної діяльності.

Цей аспект педагогічного процесу є завершальним етапом в системі управління фізичною підготовкою дітей молодшого шкільного віку. Він передбачає застосування відповідних тестів.

Ефективність розроблених педагогічних умов визначалася після проведення педагогічного експерименту, на основі даних бесід, педагогічного спостереження і оцінки рівня фізичної підготовленості дітей експериментальної і контрольної груп.

У результаті проведених бесід було встановлено, що ігрова форма фізичної підготовки позитивно впливає на емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, стійкі взаємини між учнями однієї команди і, що ігрові вправи з предметами їм подобаються більше, ніж без предметів.

У процесі відкритого педагогічного спостереження встановлено, що розроблені правила і вимоги в значній мірі підвищують дисциплінованість, замінюють керівний акт емоційним станом, а наступні подолання труднощів при виконанні ігрових вправ сприяють підвищенню рівня вольових якостей (сміливості, рішучості, витримки).

Порівняльний аналіз результатів загальної фізичної підготовки контрольних та експериментальних класів здійснювався за результатами оцінки розвитку фізичних можливостей.

У результаті аналізу було встановлено, що розроблена система педагогічних умов у значній мірі позитивно впливає на процес загальної фізичної підготовки. Так, після експерименту більшість дівчаток експериментальних класів перейшли в розряд вище середнього (63,0 %) і високого (24,0 %) рівня фізичної підготовленості, а в хлопчиків відповідно 65,0 % і 32,0 %.

Слід відзначити, що цей процес, перш за все, свідчить, що в експериментальних класах значно зменшилася кількість дітей з рівнем розвитку фізичних якостей нижче середнього і збільшилась відповідно їх числа з вище середнім і високим рівнем розвитку фізичних якостей.

Проведений аналіз дає можливість зробити висновок, що розроблені педагогічні умови, відповідно до яких фізична підготовка здійснюється на основі вікових закономірностей розвитку фізичних якостей, а уроки проводилися з широким використанням ігрового методу, сприяє суттєвому підвищенню рівня загальної фізичної підготовки, яка обумовлює стан здоров'я і працездатність дітей молодшого шкільного віку.

Ефективність ігрової спрямованості фізичної підготовки також була підтверджена в процесі міських змагань між учнями 6-7-річного віку, що одержали назви "Козацькі забави". В цих змаганнях учні експериментальних класів за сумою балів зайняли 1 місце серед чотирьох команд, які брали участь у змаганнях.

Таким чином, розроблені педагогічні умови сприяють створенню позитивних емоцій у дітей в процесі уроків фізичної культури, підвищують рівень фізичної підготовки і вольових якостей, що закономірно сприяє зміцненню їх фізичного і психічного здоров'я.

Висновки. Отже, в системі фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку найбільший ефект досягається при проведенні уроків з використанням ігрової форми фізичної підготовки, де в якості засобів використовувались національні рухливі ігри. Були систематизовані ігри і розроблено планування їх застосування у відповідності до програми з фізичної культури. Контролювали вплив фізичної підготовки ігрової спрямованості і визначали її ефективність на основі показників рівня фізичної підготовленості.

Порівняльний аналіз даних контрольних та експериментальних класів після проведення педагогічного експерименту показав, що фізична підготовка ігрової спрямованості, яка організовується в рамках уроку фізичної культури, здійснює позитивний вплив на емоційний стан, рівень фізичної підготовки, сприяє вихованню таких особистісних якостей, як колективізм, дисциплінованість, витримка і сміливість.

Таким чином, вивчення вікових особливостей розвитку структури фізичної підготовленості основних її компонентів дітей 6-7 років та проведені експерименти дозволили встановити оптимальні

педагогічні умови, які спрямовані на удосконалення фізичних здібностей з використанням ігрової форми проведення уроків з фізичної культури.

Список використаних джерел

1. Дубогай А.Д. Психолого-педагогические основы формирования здорового образа жизни младших школьников / А.Д. Дубогай. – Дисс. ... докт. пед. наук. – К., 1991. – 350 с.
2. Гриженя В.Е. Организация и методические приемы проведения занятий по подвижным играм в вузе и в школе: Учеб.-метод.пособие по курсу дисциплины "Подвижные игры" / Гриженя В.Е. – М.: Советский спорт, 2005. – 38 с.
3. Кузьмичева Е.В. Подвижные игры для детей младшего школьного возраста: учебное пособие / Е.В. Кузьмичева. – Физическая культура, 2008. – 112 с.
4. Куц А.С. Модельные показатели физического развития и физической подготовленности населения Центральной Украины / А.С. Куц. – К.: Искра, 1993. – 256 с.
5. Ламкова О.І. Рухливі ігри та естафети / О.І. Ламкова, С.В. Дорофєєва. – Харків: Видавництво "Ранок", 2009. – 128 с.
6. Петровская Г.В. Дифференцированное физическое воспитание учащихся младшего и среднего школьного возраста / Г.В. Петровская. – К.: РУМК, 1989. – С. 19.
7. Подвижные игры: Учебное пособие для студентов вузов и ссуз физической культуры / Под ред. И.М. Короткова и Л.В. Былеевой. – М.: СпортАкадемПресс, 2002. – 229 с.

Shandrygos V., Soloduh A.

EFFECT OF CLASSES OF MOBILE GAMES ON PHYSICAL FITNESS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

An author, thoroughly analysing literary sources on issue of playing direction of physical preparation, developed and experimentally checked up the program of complex playing organization of physical preparation of children of midchildhood.

Key words: *physical preparation; playing orientation of employments; lower boys; program of employments.*

БІОЛОГІЯ

УДК 631.811.98: 546.77: 635.652

Юрій Ігнатюк, Олеся Куса, Олександр Конончук

ВПЛИВ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РЕГОПЛАНТ І СТІМПО ТА МОЛІБДЕНОВОГО НАНОПРЕПАРАТУ НА КВАСОЛЮ ЗВИЧАЙНУ

У сучасних умовах різкого зниження виробництва високобілкових продуктів харчування, їх високої собівартості значна увага повинна приділятися вирощуванню зернобобових культур, які мають унікальну здатність засвоювати молекулярний азот повітря в симбіозі з бульбочковими бактеріями і здатні забезпечувати високі врожаї без застосування азотних добрив [2].

За таких умов великі перспективи має вирощування квасолі, яка рядом біохімічних та харчових показників перевищує інші бобові культури, але часто поступається врожайністю. У світовому землеробстві серед зернобобових вона займає друге місце після сої. Попит зумовлений наявністю в її зерні високоякісних за амінокислотним складом білків та інших поживних речовин, що дозволяє широко використовувати цю культуру як продукт харчування. У зерні квасолі міститься в середньому 24-25% білку, що в 1,5-2 рази більше, ніж у зерні пшениці, жита, кукурудзи. Завдяки високому вмісту потрібних для людини незамінних амінокислот, білок квасолі за своєю поживністю наближається до білка тваринного походження, добре засвоюється організмом (перетравність 86-90%), за поживністю наближається до яловичини (20-22% білка) і переважає рибу (18-19%), а за енергетичною цінністю перевищує їх відповідно в два і сім разів. Окрім білків, зерно містить 41,0-54,6% вуглеводів, 0,4-3,6% жирів, 2,2-6,6% клітковини, вітаміни Е, В1, В2, В6, В9, РР, С, рибофлавін, а також мінеральні речовини [2, 4].

Важлива цінність квасолі як попередника багатьох культур зумовлена її здатністю збагачувати ґрунт симбіотичним азотом та до 50% забезпечувати власні потреби у формуванні врожаю [2].

Тому підвищення продуктивності квасолі залежить саме від активності азотфіксації та інших фізіолого-біохімічних процесів, що можна досягти завдяки комплексу різних заходів, включаючи застосування регуляторів росту та оптимізацію мінерального живлення рослин [1, 2, 5, 11].

Українські вчені створили ряд регуляторів росту рослин (РРР), що характеризуються високою ефективністю і екологічною безпекою, активізують основні процеси у рослинах. Серед найбільш відомих препарати Міжвідомчого науково-технологічного центру "Агробіотех" (м. Київ) Біолан, Біосил, Біомакс, Агростимулін, Емістим С, Бетастимулін, Зеастимулін, Потейтін, Триман, Трентолем, Чаркор, Люцис, Івін, Регоплант, Стімпо та інші [1, 9].

Для оптимізації мінерального живлення важливу роль відіграють мікроелементи, що в рослинах беруть участь в окисно-відновних процесах, каталізі та синтезі. Найважливішою рисою фізіологічної ролі молібдену є його участь в азотному обміні, в таких окислювально-відновних реакціях, як відновлення нітратів і фіксація молекулярного азоту [11].

Виходячи з цього, метою роботи було встановити ефективність впливу регуляторів росту рослин нового покоління – Регоплант і Стімпо та молібденового нанопрепарату на рослини квасолі звичайної сорту Буковинка в ґрунтово-кліматичних умовах Тернопільської області.

Матеріал і методика досліджень. Базою проведення польових дослідів була агробіологічна лабораторія Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Ґрунт – чорнозем типовий, слабогумусований, важкосуглинистий.

Об'єктом дослідження була квасоля звичайна (*Phaseolus vulgaris* L.) сорту Буковинка, яку вирощували за загальноприйнятою технологією для Лісостепу України – норма висіву 400 тис. насінин на 1 га, ширина міжрядь 45 см, глибина сівби – 3-4 см, строк сівби – перша половина травня у 8-пільній польовій сівозміні після картоплі [4].

Насіння перед посівом зволожували водою із розрахунку 2% від його маси (контроль) та регуляторами росту рослин Регоплант (25 мл/л) і Стімпо (2,5 мл/л), які виробляються у МНТЦ "Агробіотех" за ТУ У 24.2-31168762-006 – РРР "Регоплант" та ТУ У 24.2-31168762-005 – РРР "Стімпо". В основу препаратів покладено взаємодоповнюючу дію препаратів Радостим (у Регопланті) і Біолан (у Стімпо), які отримують із культури гриба-мікроміцета з кореневої системи женьшеню та аверсектина – продукту життєдіяльності бактерій *Streptomyces avermectilis* [9].

Молібденове мікродобриво застосовували позакореневим підживленням у фазу бутонізації квасолі. Водний розчин, концентрацією 240 мг/л, готували із нейонного наноколоїдного маточного розчину [10].

Висоту рослин вимірювали від поверхні ґрунту до точки росту. Зважування сирих і сухих органів рослин проводили на електронних вагах. Для визначення сухої речовини рослинні зразки висушували за температури 100-105оС. Для визначення загальної площі листового апарату рослин використовували висічки. Облік маси і кількості корневих бульбочок проводили методом ґрунтових монолітів [3].

Дослідження вмісту листових пігментів (хлорофілу а, хлорофілу b та основних каротиноїдів) проводили спектрофотометричним способом [7].

Активність каталази визначали за обсягом кисню, що виділяється в результаті розкладання перекису водню цим ферментом [8].

Результати експериментів обробляли із застосуванням програми Excel.

Результати досліджень та їх обговорення. Дослідження ростових процесів за накопиченням сирової і сухої маси та площею листової поверхні рослин показали позитивний вплив регуляторів та молібдену (табл. 1).

Так, у фазу зеленого бобу спостерігався приріст маси сирової надземної частини за дії регулятора Регоплант на 17,7%, Стімпо – 19,2% і молібдену – 1,6% та сухої, відповідно, на 23,0, 26,0 і 17,0% до контролю. Крім того, встановлено зростання маси сирих листків квасолі на 24,6 і 22,5% після застосування Регопланту і молібдену, відповідно, і їх площі – на 27,0 і 18,6%. Площа і маса листків у рослин після застосування препарату Стімпо зростала на 5,3 і 7,7% до контролю за рахунок більшої на 11,3% облистятності. Зафіксовано зростання маси сирого кореня на 9,7, 2,7, 4,5%, маси сухого кореня – 11,5, 21,1, 6,2% до контролю, відповідно після застосування Регопланту, Стімпо і молібдену. Маса сухого стебла без листків була вища від контролю за дії регуляторів Регоплант на 27,1% і Стімпо на 37,5%, а у варіанті із молібденом цього не спостерігалось, що можна пояснити незначним часом дії позакореневого підживлення мікроелементом.

Таблиця 1

Ростові процеси рослин квасолі звичайної сорту Буковинка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
маса сирової надземної частини, г	67,2±6,3	79,1±3,9	80,1±5,6	68,3±5,6
кількість листків на рослині, шт.	14,2±0,6	13,9±0,4	15,8±0,7	14,9±1,1
маса сирих листків, г	28,5±2,0	35,5±1,6*	30,7±2,1	34,9±3,2
площа листків, см ²	1251,0±88,6	1588,6±71,5*	1317,6±90,1	1483,9±96,8
маса сухої надземної частини, г	10,0±1,03	12,3±0,83	12,6±1,00	11,7±0,89
маса сухого стебла без листків, г	4,8±0,51	6,1±0,45	6,6±0,54*	4,6±0,36
маса сирого кореня, г	4,04±0,40	4,43±0,26	4,15±0,27	4,22±0,36
маса сухого кореня, мг	740,5±68,6	825,3±50,8	897,1±72,2	786,2±72,9

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Дослідження росту рослин квасолі у висоту у фазу досягання насіння показало позитивний вплив передпосівної обробки насіння регуляторами росту та позакореневого підживлення наномолібденом. Так, за дії регулятора Регоплант рослини були вищими на 7,1%, Стімпо – на 7,0% до контролю, а підживлення молібденом – на 11,3% до контролю.

Важливим компонентом фотосинтезу, як процесу трансформації поглинутої організмом енергії світла в хімічну енергію органічних (і неорганічних) сполук, є пігменти [6].

Визначення вмісту листових пігментів у рослинах квасолі за дії регуляторів і молібдену у фазу зеленого бобу виявило їх зростання (табл. 2).

Таблиця 2

Вміст листових пігментів у рослинах квасолі звичайної сорту Буковинка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу, мг/100 г сирової маси

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
хлорофіл а	92,3±0,2	101,9±2,4*	124,9±2,9*	97,4±2,8
хлорофіл b	33,2±0,7	27,3±1,1*	35,9±3,1	30,2±1,6
основні каротиноїди	44,1±1,0	44,1±1,0	51,8±1,7*	40,2±1,8
хлорофіл а / хлорофіл b	2,78	3,73	3,48	3,23
хлорофіл а+b/ каротиноїди	2,85	2,93	3,10	3,17

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Після застосування Регопланту вміст хлорофілу а підвищувався на 10,4% до контролю, Стімпо – 35,3%, молібдену – 5,5%. Зростання хлорофілу b на 8,1% та основних каротиноїдів на 17,5% було виявлено лише у варіанті із передпосівним зволоженням насіння квасолі регулятором Стімпо. Зазначені зміни кількості пігментів зумовили зростання співвідношення хлорофілу а до хлорофілу b у дослідних варіантах на 16,0-34,3% та зростання відношення хлорофілів до каротиноїдів – на 2,9-11,5% порівняно з контролем.

Активність ферменту каталази в листках бобових є важливим показником, який вказує на рівень фізіолого-біохімічних процесів у рослинах та часто пов'язується із рівнем симбіотичної азотфіксації [5].

Так, визначення активності цього ферменту у фазу зеленого бобу показало її зростання у всіх дослідних варіантах – від 2,6% до контролю після застосування Регопланту, до 4,8% – молібдену і 5,6% – Стімпо.

Дослідження бобово-ризобіального симбіозу квасолі сорту Буковинка в місцевих ґрунтових умовах виявило різний характер реакції на дію досліджуваних препаратів (табл. 3).

Таблиця 3

Бобово-ризобіальний симбіоз рослин квасолі звичайної сорту Буковинка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
кількість бульбочок, шт./рослину	17,1±1,6	22,8±2,1*	12,9±1,1*	20,5±2,1
маса сирих бульбочок, мг/ рослину	303,8±21,6	504,7±35,4*	245,5±10,9*	432,7±36,1*
маса сухих бульбочок, мг/ рослину	50,8±3,6	89,6±4,0*	35,3±2,5*	86,0±2,4*
маса 1 сухої бульбочки, мг	3,27±0,27	4,29±0,22*	2,80±0,10	4,61±0,27*

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Так, було виявлено, що у фазу зеленого бобу кількість бульбочок на рослині, їх сира і суха маса та маса однієї бульбочки були найбільшими за дії Регопланту та молібдену, а Стімпо не виявляв стимулюючого впливу в цей період. Кількість бульбочок була вищою на 33,3% до контролю за впливу Регопланту і на 19,9% – Мо, їх сира маса – на 66,1% і 42,4%, суха – на 76,4% і 69,3% та маса однієї сухої бульбочки – на 31,2% і 41,0%, відповідно. Отже, результати дослідження вказують на високий стимулюючий ефект Регопланту та молібденового нанопрепарату на бобово-ризобіальний симбіоз квасолі та підтримку його активності у фазу зеленого бобу.

Висновки. Таким чином, дослідження фізіолого-біохімічних показників квасолі звичайної сорту Буковинка в ґрунтово-кліматичних умовах Тернопільської області в цілому виявило позитивний ефект передпосівної обробки регуляторами росту рослин Регоплант і Стімпо та позакореневого підживлення у фазу бутонізації молібденовим нанопрепаратом за ростовими процесами, рівнем хлорофілу а, каталазною активністю та станом бобово-ризобіального симбіозу на завершальних фазах вегетації рослин.

Список використаних джерел

1. Биорегуляция микробно-растительных систем / Иутинская Г. А., Пономаренко С. П., Андреюк Е. И. и др.; Под общей ред. Г. А. Иутинской, С. П. Пономаренко. – К. : Нічлава, 2010. – 464 с.
2. Біологічний азот: монографія / В. П. Патики, С. Я. Коць, В. В. Волкогон та ін.; За ред. В. П. Патики. – К. : Світ, 2003. – 424 с.
3. Грицаєнко З. М. Методи біологічних та агрохімічних досліджень рослин і ґрунту / З. М. Грицаєнко, А. О. Грицаєнко, В. П. Карпенко. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2003. – 320 с.
4. Лихочвор В. В. Рослинництво. Технології вирощування с.-г. культур / Володимир Лихочвор, Василь Петриченко, Петро Івашук, Олександр Корнійчук. – Львів : НВФ "Українські технології", 2010. – 1085, [3] с.
5. Мусатенко Л. І. Фітогормони і фізіологічно активні речовини в регуляції росту і розвитку рослин / Л. І. Мусатенко // Фізіологія рослин : проблеми та перспективи розвитку : у 2 т. / НАН України, Ін-т фізіології рослин і генетики, Укр. т-во фізіологів рослин. – К. : Логос, 2009. – Том 1. – С. 508-536.
6. Мусієнко М. М. Фізіологія рослин / Мусієнко М. М. – К. : Вища школа, 1995. – 504 с.
7. Починок Х. Н. Методы биохимического анализа растений / Х. Н. Починок. – К. : Наукова думка, 1976. – 333, [1] с.
8. Практикум по физиологии растений / Н. Н. Третьяков, Т. В. Карнаухова, Л. А. Паничкин и др. – М. : Агропромиздат, 1990. – 271 с.
9. Регулятори росту рослин. Рекомендації по застосуванню / [Анішин Л. А., Пономаренко С. П., Грицаєнко З. М.]. – К. : МНТЦ "Агробіотех", 2011. – 54 с.
10. Фотосинтетична діяльність посівів сої на чорноземах типових / С. М. Каленська, Н. В. Новицька, Д. В. Андрієць, О. М. Холодченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Агрономія. – 2011. – Вип. 162, ч. 1. – С. 82-89.

Ignatyuk Yu., Kusa O., Kononchuk O.

THE BEAN BY USING PLANT GROWTH REGULATORS REHOPLANT AND STIMPO AND MOLYBDENUM NANODRUGS

The plant growth regulators Rehoplant, Stimpot and molybdenum nanodrugs that enhance the plant growth, dry matter accumulation, chlorophyll a accumulation and bean-rhizobial symbiosis are investigated in this article.

Key words: *plant growth regulators, Rehoplant, Stimpot, bean, molybdenum.*

УДК 581.1:633.367

Інна Дудчук, Ольга Данилишин, Світлана Пида

ОПТИМІЗАЦІЯ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛЮПИНУ ЗАСТОСУВАННЯМ КОМПОЗИЦІЙ БУЛЬБОЧКОВИХ БАКТЕРІЙ І РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РОСЛИН

Через зростаюче техногенне навантаження на довкілля, яке дедалі більше загрожує агропромислового комплексу України, гостро постає потреба у відновленні природних екосистем, збереженні їх біологічного різноманіття, а також у захисті від деградації. На сьогоднішній день актуальним є створення і застосування новітніх біотехнологій, які ґрунтуються на використанні екологічно безпечних засобів підвищення врожайності сільськогосподарських культур та їх стійкості до екстремальних чинників середовища [4, 7].

Регулятори росту рослин (РРР) дають такі результати, які не досягаються іншими агрозаходами. Вони не лише підвищують врожайність, покращують якість вирощеної продукції, а й збільшують стійкість рослин до захворювань та стресових факторів, а також зменшують норми використання пестицидів. Використання РРР Стімпо і Регоплант та *Bradyrhizobium sp.* (*Lupinus*) дає можливість досягти оздоровлення сільськогосподарських культур, поліпшення якості урожаю, ефективного відновлення родючості ґрунту, економії добрив, збільшення теплоємності ґрунту, яке, в свою чергу, веде до прискорення схожості, цвітіння і плодоношення [5].

За санітарно-гігієнічною оцінкою регулятори росту нового покоління відносяться до нетоксичних речовин. Їхня роль полягає у позитивному впливі на ріст і розвиток рослин, підвищенні енергії проростання насіння та швидкому трансформуванні клітинами рослин [6]. Передпосівна інокуляція насіння мікробними препаратами покращує розвиток кореневої системи та сприяє інтенсивнішому наростанню кореневих бульбочок у бобових рослин.

При комбінованому застосуванні композицій РРР та *Bradyrhizobium sp.* (*Lupinus*) враховують те, що кожний з них створений для інтенсифікації росту і розвитку та підвищення продуктивності сільськогосподарських культур при відповідних дозах і термінах внесення [5].

Тому мета цієї роботи - дослідження впливу композицій регуляторів росту Стімпо і Регоплант та *Bradyrhizobium sp.* (*Lupinus*) на фізіологічні – біохімічні показники люпину білого сорту Макарівський.

Об'єкти, матеріали та методи дослідження. Польові досліди закладалися на малогумусному типовому чорноземі агробіолабораторії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

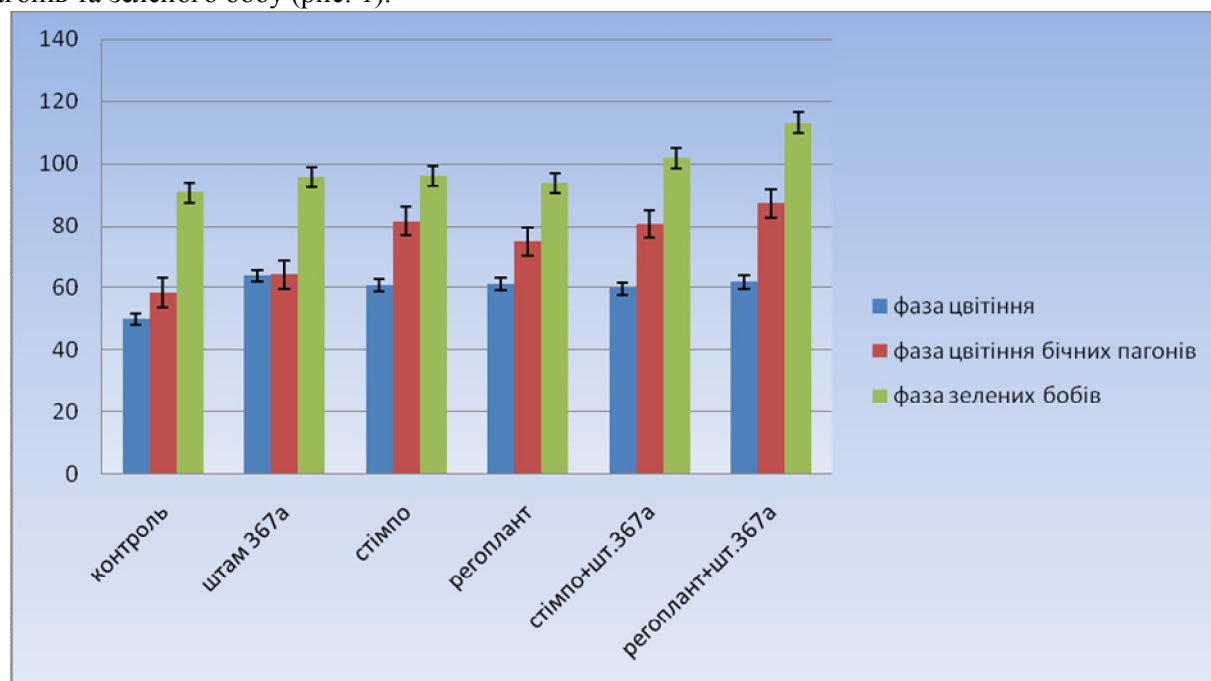
Об'єктом дослідження був люпин білий сорту Макарівський, який вирощували за загальноприйнятою технологією для зони Лісостепу. Насіння контрольного варіанту змочували водою з розрахунку 2% від маси, а дослідних - перед посівом обробляли *Bradyrhizobium sp.* (*Lupinus*) штаму 367а і препаратами Стімпо та Регоплант, які створені у Міжвідомчому науково-технологічному центрі "Агробіотех" (м. Київ) (ТУ У 24.2-31168762-006 – РРР "Регоплант" та ТУ У 24.2-31168762-005 – РРР "Стімпо"). В основу препаратів покладено синергійний ефект взаємодії продуктів біотехнологічного культивування гриба-мікроміцета з кореневої системи женьшеню – препаратів Радостим і Біолан та продуктів життєдіяльності бактерій *Streptomyces avermitilis* – аверсектина [1].

Протягом онтогенезу висоту рослин вимірювали за допомогою лінійки, рахували кількість листків на рослині, масу сирих рослин визначали за допомогою зважування на електронній вазі [2]. Площу листової поверхні розраховували ваговим методом із застосуванням висічок [3], загальний

вміст води у листках та інтенсивність їх транспірації визначали за загальноприйнятими методиками [2].

Для статистичної обробки даних використовували програму *Excel*.

Результати дослідження та їх обговорення. Ріст є інтегральним показником, що характеризує перебіг фізіолого-біохімічних процесів у рослинах. Тому, для оцінки ефективності застосування біологічних препаратів, дослідження ростових процесів рослин є актуальною проблемою. Висоту стебла у рослин люпину білого сорту Макарівський досліджували у фазах цвітіння, цвітіння бокових пагонів та зеленого бобу (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка висоти стебла (см) у люпину білого сорту Макарівський.

Встановлено, що у фазі цвітіння висота стебла у рослин дослідних варіантів була достовірно більшою, порівняно з контролем. Так, за передпосівної обробки насіння бульбочковими бактеріями штаму 367а показники висоти стебла становили $63,6 \pm 0,7$ см, за застосування РРР Регоплант – $61,2 \pm 0,7$, Стімпо – $60,6 \pm 0,8$, композицій РРР Регоплант+шт.367а – $61,6 \pm 0,7$, РРР Стімпо+шт.367а – $59,6 \pm 0,6$, порівняно із контролем $49,8 \pm 0,8$.

Під час цвітіння бічних пагонів виявлено аналогічну фазі цвітіння закономірність щодо висоти стебла рослин люпину білого. У фазі зеленого бобу висота травостою рослин дослідних варіантів також більша, але достовірна різниця, порівняно з контролем ($90,5 \pm 3$ см), спостерігалася лише за застосування композиції РРР Регоплант+шт. 367а - $113 \pm 4,03$ см.

Для характеристики люпину білого, як кормової культури важливим є показник облиствіння рослини (рис. 2).

У фазі цвітіння істотної різниці за вищезазначеним показником між контрольним та дослідними варіантами не виявлено. У фазі цвітіння бічних пагонів спостерігалася істотне збільшення кількості листків на рослинах дослідних варіантів в 1,1 – 1,7 разів, порівняно із контролем ($31,8 \pm 0,9$ штук). Очевидно, передпосівна обробка насіння бульбочковими бактеріями штаму 367а, РРР Регоплант і Стімпо та їхніми композиціями сприяли утворенню бічних пагонів, що в кінцевому рахунку і вплинуло на облиствіння рослин. При дослідженні кількості листків на рослині у фазі зеленого бобу виявлено достовірну різницю з контролем лише за застосування композиції бульбочкових бактерій з РРР Стімпо.

Вагомим показником, що характеризує ефективність застосування біологічних препаратів, є надземна маса рослини (рис. 3).

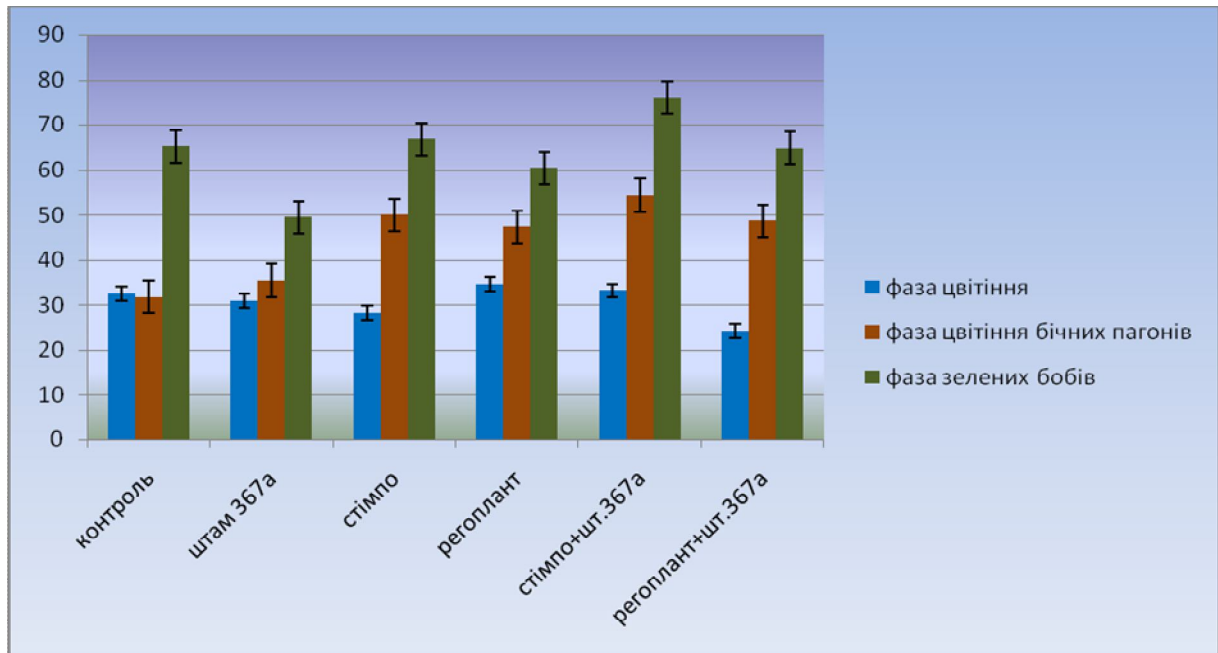

Рис. 2. Динаміка кількості листків (штук) на рослині люпину білого сорту Макарівський.

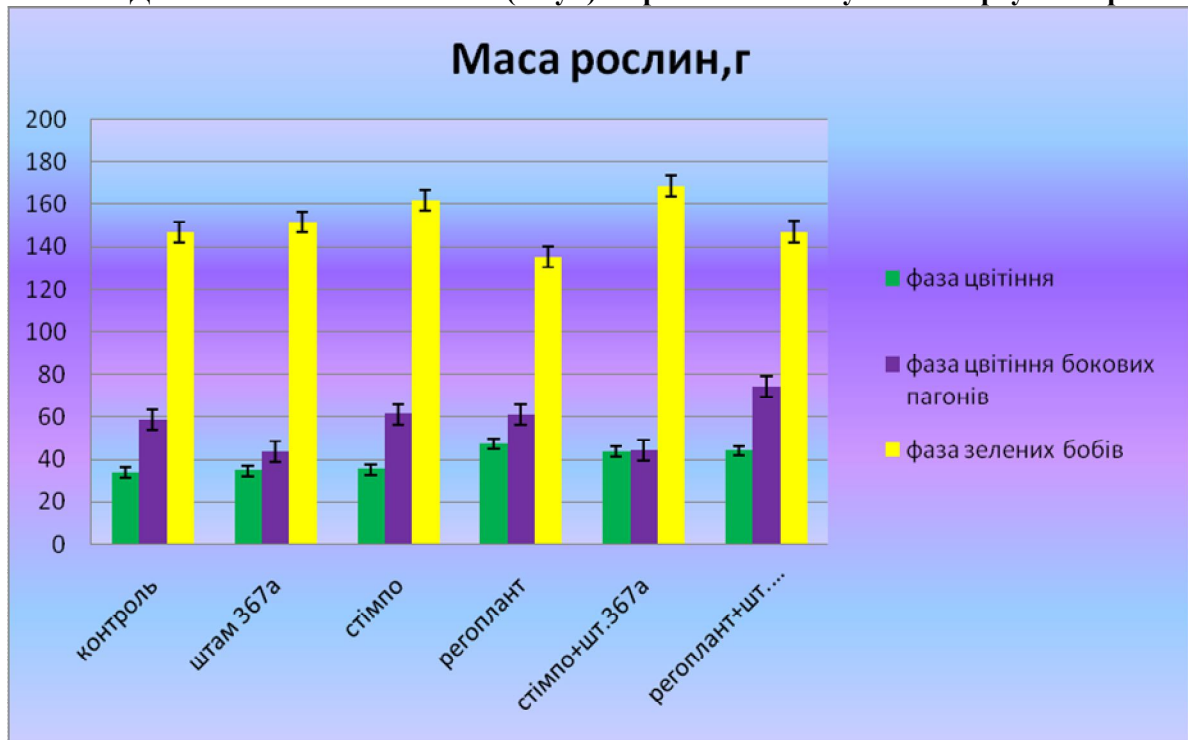

Рис. 3. Маса стебла з листками у рослин люпину білого сорту Макарівський.

Результати дослідження показали, що у фазі цвітіння маса стебла з листками у дослідному варіанті штам 367а становила $34,8 \pm 3,2$ г, у варіантах Регоплант – $47,1 \pm 3,7$ г, Стімпо – $35,4 \pm 2,8$ г, Стімпо+ шт.367а – $43,6 \pm 3,6$ г, Регоплант+шт. 367а – $44,0 \pm 3,2$ г, порівняно з контролем – $32,8 \pm 2,6$. Достовірну різницю, порівняно з контролем виявлено є лише у дослідному варіанті Регоплант.

У фазі цвітіння бокових пагонів накопичення маси відбувалося менш інтенсивно, порівняно з контролем, а у фазі зеленого бобу, хоч маса рослин у дослідних варіантах була більша, ніж у контрольному, проте достовірна різниця за цим показником виявлена лише за застосування РРР Стімпо та його композиції з бульбочковими бактеріями штаму 367а.

Ростові процеси рослини характеризують також такі показники як площа листків на рослині та їх оводненість (див. таблиця 1).

Таблиця. 1

Ростові процеси та інтенсивність транспірації листків люпину білого сорту Макарівський за застосування PPP і *Bradyrhizobium sp.*(*Lupinus*)

Варіант	Площа листків на рослині, см ²	% до контролю	Вміст води у листках, %	% до контролю	Інтенсивність транспірації, г/м ² год	% до контролю
Контроль	6,9±1,74		86,4±0,99		234,8±38,14	
Штам 367a	7,3±1,70	105,8	85,9±1,61	99,4	212,1±33,21	90,3
Реоплант	6,8± 1,08	98,5	85,4 ± 1,57	98,8	255,6±33,67	108,8
Стімпо	6,6±1,07	95,6	87,8±1,13	101,6	276,9*±53,41	117,9
Реоплант+ штам 367a	7,6*±1,49	110,1	87,5±1,53	101,3	276,3*±28,93	117,7
Стімпо + штам 367a	7,5*±1,43	108,7	86,2±1,34	99,8	239,3±23,08	101,9

Примітка:-* достовірна різниця з контролем

Дослідження площі листків на рослині у фазі цвітіння люпину білого показало достовірну різницю, порівняно з контролем у варіантах за застосування композицій PPP Реоплант і Стімпо з бульбочковими бактеріями штаму 367a.

Обробка насіння люпину білого досліджуваними рістрегуляторами і бульбочковими бактеріями істотно не впливала на вміст води у листках рослин.

Показник інтенсивності транспірації характеризує процеси водообміну у рослин. Встановлено, що у люпину білого сорту Макарівський інтенсивність транспірації листків двох дослідних варіантів була істотно вищою, порівняно з контролем. Передпосівна обробка насіння PPP Реоплант і Стімпо збільшувала інтенсивність транспірації листків на 8,8 і 17,9 %. Застосування композиції PPP Реоплант з *Bradyrhizobium sp.*(*Lupinus*) сприяло зростанню випаровування води з поверхні листків люпину білого на 17,7%..

Висновки. Отже, польові дослідження показали, що комбіноване застосування *Bradyrhizobium sp.*(*Lupinus*) штаму 367a і препаратів Стімпо та Реоплант сприяло покращенню ростових процесів люпину білого сорту Макарівський, тому вищезазначені препарати можна рекомендувати для використання у сільськогосподарському виробництві.

Список використаних джерел

1. Анішин Л. А. Регулятори росту рослин. Рекомендації по застосуванню / Анішин Л. А., Пономаренко С. П., Грицаєнко З. М. – К. : ДП МНТЦ "Агробіотех", 2011. – 40 с.
2. Векірчик К. М. Фізіологія рослин: практикум / К. М. Векірчик. – К. : Вища школа, 1984. – 240с.
3. Грицаєнко З. М. Методи біологічних та агрохімічних досліджень рослин і ґрунту / З. М. Грицаєнко, А. О. Грицаєнко, В. П. Карпенко. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2003. – 320 с.
4. Коць С. Я. Біологічна фіксація азоту та її значення в азотному живленні рослин / С. Я. Коць, В. П. Патики // Фізіологія рослин : проблеми та перспективи розвитку: 2 т. / НАН України, Ін-т фізіології рослин і генетики, Укр. т-во фізіологів рослин; гол. ред. В. В. Моргун. – К. : Логос, 2009. – Том 1. – С. 344-386.
5. Пономаренко С. П. Створення та впровадження нових регуляторів росту рослин в агропромисловому комплексі України / С. П. Пономаренко // Фізіологія рослин в Україні на межі тисячоліть: в 2 т. / гол. ред. В. В. Моргун. – К. : [б. в.], 2001. – Том 1. – С. 375-378.
6. Пономаренко С. П. Українські регулятори росту рослин / Пономаренко С. П. // Елементи регуляції в рослинництві: Зб. наук. праць НАН України. — К. : ВВП "Компас", 1998. — С. 10–16.
7. Яворська В. К. Регулятори росту природного походження як засоби підвищення продуктивності сільськогосподарських культур / В. К. Яворська, І. В. Драговоз, А. В. Богданович, В. П. Антонюк // Фізіологія і біохімія культ. растений. – 2008. – Т. 40. - №4. – С. 292-298.

Dudchuk I., Danilishin O., Pyda S.

OPTIMIZATION OF THE PHYSIOLOGICAL PROCESSES IN THE LUPIN BY USING COMPOSITIONS OF RHIZOBIA AND PLANT GROWTH REGULATORS.

The influence of compositions rhizobia strain 367a and plant growth regulators Rehoplant and Stimp on growth processes, the intensity of transpiration and water content in leaves of white lupine variety Makarovsk has been researched. It is shown that the using of the compositions Bradyrhizobium sp. (Lupinus) strain 367a with PGR Rehoplant has significant effect on the growth of leaves area, the intensity of transpiration and height of the stem.

Key words: rhizobia, plant growth regulators, Rehoplant, Stimp, a white lupin.

Марія Алексевич, Мар'яна Ваник, Анастасія Конончук, Олександр Конончук

ОПТИМІЗАЦІЯ ФІЗІОЛОГО-БІОХІМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СОЇ ЗАСТОСУВАННЯМ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ РОСЛИН ТА МОЛІБДЕНУ

Завдяки своїм унікальним властивостям соя завоювала провідне місце серед сільськогосподарських культур. У цій рослині поєднуються два унікальні процеси – фотосинтез і симбіотична азотфіксація, які зумовлюють продукування високоякісного за амінокислотним складом білка, цінної олії та збагачення ґрунтів азотом.

Білок та олія сої мають лікувально-профілактичні та дієтичні властивості та часто виступають як добавки під час виробництва м'ясних, ковбасних, хлібобулочних, кондитерських та інших харчових продуктів – загалом понад 1000, є важливими компонентами годівлі тварин. Вміст білку у сої - 30-55%, що в 1,5-3 рази перевищує його кількість у м'ясі, рибі, сирі, яйцях. Білки сої легко засвоюються (на 86-98% залежно від виду продукту) і містять набір з 20 незамінних амінокислот, значну кількість заліза, лецитину та інших корисних речовин. Соева олія у великій кількості містить ненасичені жирні кислоти, у тому числі і незамінну ліноленову, чоловічі та жіночі гормони, вітамін Е тощо, які позитивно впливають на здоров'я людини. Вміст олії в насінні сої сягає 13-26%, що робить сою в багатьох країнах світу провідною олійною культурою. Соя – цінна кормова культура, яку згодують тваринам у вигляді макухи, соєвого шроту, дерті, молока, білкових концентратів, зеленого корму, сіна, силосу, соломи [3, 5].

Соя може практично повністю забезпечити себе азотом та залишати його після себе від 60 до 120 кг/га за рахунок активної симбіотичної азотфіксації і тому є добрим попередником для інших культур [1].

Саме підвищення ефективності азотфіксації, поряд із оптимізацією інших фізіологічних процесів, розглядається, як ключовий чинник зростання продуктивності сої, що можна досягти за рахунок комплексу селекційних, агротехнічних та інших заходів, у тому числі й застосовуючи біологічно активні речовини з регуляторними властивостями та оптимізуючи мінеральне живлення рослин [1, 3, 7, 9].

В Україні створені нові регулятори росту рослин, що характеризуються високою ефективністю і екологічною безпекою, активізують основні процеси у рослинах – прискорюють передачу генетичної інформації, мембранні процеси, поділ клітин, ферментні системи, фотосинтез, процеси дихання і живлення, знижують вміст нітратів, іонів важких металів і радіонуклідів у продукції тощо. Серед них регулятори росту Біолан, Біосил, Біомакс, Агростимулін, Емістим С, Бетастимулін, Зеастимулін, Потейтін, Триман, Трептолем, Чаркор, Люцис, Івін та інші [7].

Відомо, що мікроелементи в рослинах беруть участь у окисно-відновних процесах, каталізі та синтезі на атомарному рівні. Серед них важливою сполукою для бобових рослин є молібден, який входить до складу більше 20 ферментів, зокрема нітрогенази, нітратредуктази, активує реакції амінування і переамінування, необхідний для синтезу леггемоглобіну, а отже впливає на азотний обмін рослин [4].

За нестачі молібдену у ґрунтах перспективним може бути застосування мікродобрив, отриманих на основі нанотехнології. Такі препарати молібдену можуть повністю поглинатися рослиною, не забруднюючи навколишнє середовище і не завдаючи шкоди живим організмам і людині [8].

Тому перспективним напрямком, який може значно підвищити продуктивність сої, є застосування регуляторів росту рослин та оптимізація її живлення молібденом.

У зв'язку з цим метою роботи було встановити ефективність впливу регуляторів росту рослин нового покоління – Регоплант і Стімпо та молібденового нанопрепарату на рослини сої культурної сорту Аннушка в ґрунтово-кліматичних умовах Тернопільської області.

Матеріал і методика досліджень. Польові досліді проводили на ділянках агробіологічної Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Ґрунт – чорнозем типовий, слабогумусований, важкосуглинистий.

Об'єктом дослідження була соя культурна (*Glycine max* (L.) Merr.) ультраскоростиглого сорту Аннушка, яку вирощували за загальноприйнятою технологією для Лісостепу України – норма висіву 700 тис. насінин на 1 га, ширина міжрядь 45 см, глибина сівби – 3-4 см, строк сівби – перша половина травня, розміщення – 8-пільна польова сівозміна, попередник кукурудза [5].

Для передпосівного зволоження насіння використовували воду із розрахунку 2% від його маси (контроль) та регулятори росту рослин Регоплант (25 мл/л) і Стімпо (2,5 мл/л), які створені у Міжвідомчому науково-технологічному центрі "Агробіотех" (м. Київ) (ТУ У 24.2-31168762-006 – РРР "Регоплант" та ТУ У 24.2-31168762-005 – РРР "Стімпо"). В основу препаратів покладено синергійний ефект взаємодії продуктів біотехнологічного культивування гриба-мікроміцета з кореневої системи женьшеню – препаратів Радостим і Біолан та продуктів життєдіяльності бактерій *Streptomyces avermetilis* – аверсектина [7].

Молібденовим препаратом, який являв собою нейонний наноколоїдний маточний розчин, обприскували рослини сої у фазу бутонізації розведенням у воді концентрацією 240 мг/л [9].

Визначення ростових процесів за приростом маси проводили зважуванням сирих і сухих органів рослин на високоточних лабораторних ($\pm 0,001$ г) електронних вагах. Для встановлення маси сухої речовини рослинні зразки висушували за температури 100-105°C. Ріст рослин визначали загальноприйнятими методами. Площу листової поверхні розраховували ваговим методом із застосуванням висічок. Облік маси і кількості корневих бульбочок проводили методом ґрунтових монолітів [2].

Дослідження вмісту хлорофілу а, хлорофілу b та основних каротиноїдів у листках проводили спектрофотометричним способом. Активність каталази визначали за обсягом кисню, що виділяється в результаті розкладання нею перекису водню [6].

Результати експериментів обробляли із застосуванням програми Excel.

Результати досліджень та їх обговорення. Вимірювання висоти рослин сої сорту Аннушка у фазі зеленого бобу і повної стиглості насіння показали стимулюючий вплив на ріст як передпосівної обробки насіння регуляторами росту Регоплант і Стімпо, так і позакореневого підживлення молібденом у фазу бутонізації (табл. 1).

Таблиця 1

Висота рослин сої культурної сорту Аннушка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену, см

Фаза росту	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
зеленого бобу	67,4 $\pm$ 2,2	73,1 $\pm$ 1,5*	70,1 $\pm$ 1,7	74,6 $\pm$ 1,0
достигання насіння	87,6 $\pm$ 1,2	91,4 $\pm$ 1,1*	91,4 $\pm$ 0,8*	93,0 $\pm$ 0,9*

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Так, у фазу зеленого бобу рослини оброблені Регоплантом були на 8,5% вищими від контрольних, Стімпо – 4,0% та наномолібденом – 10,7%. Під час збирання урожаю, аналогічно за варіантами, на 4,3%, 4,3% і 6,2% до контролю.

Дослідження ростових процесів за накопиченням маси і формуванням листової поверхні також виявили стимулюючий ефект регуляторів і молібдену (табл. 2).

У фазу зеленого бобу маса сирі надземної частини після обробки насіння Регоплантом була на 73,7% вищою, Стімпо – 23,6%, за обприскування наномолібденом – 26,9% до контролю. Зафіксовано зростання облистяності рослин сої на 8,7-10,6% у всіх дослідних варіантах та зростання маси сирих листків на рослині, відповідно за варіантами – Регоплант, Стімпо, Молібден, – 56,6, 14,8, 13,1%, площі листової поверхні рослини – 38,6, 16,9, 20,6%, маси сухого стебла без листків – 65,8, 21,1, 18,4%, маси сухої кореневої системи – 32,4, 14,9, 8,5% до контролю. Маса сирі кореневої системи була вищою від контролю лише після застосування регуляторів – на 30,0% після Регопланту і 22,5% – Стімпо та відсутністю такого зростання за дії молібдену, що можна пояснити незначним часом, який пройшов після позакореневого підживлення мікроелементом.

Таблиця 2

Ростові процеси рослин сої культурної сорту Аннушка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
маса сирі надземної частини, г	29,7 $\pm$ 1,8	51,6 $\pm$ 3,5*	36,7 $\pm$ 1,1*	37,7 $\pm$ 1,1*
кількість листків на рослині, шт.	10,4 $\pm$ 0,4	11,4 $\pm$ 0,5	11,5 $\pm$ 0,4	11,3 $\pm$ 0,4
маса сирих листків, г	12,2 $\pm$ 0,8	19,1 $\pm$ 1,4*	14,0 $\pm$ 0,6	13,8 $\pm$ 0,4
площа листків, см ²	688,9 $\pm$ 46,2	954,8 $\pm$ 72,0*	805,0 $\pm$ 35,9	830,6 $\pm$ 24,2*
маса сухого стебла без листків, г	3,8 $\pm$ 0,24	6,3 $\pm$ 0,42*	4,6 $\pm$ 0,18*	4,5 $\pm$ 0,16*
маса сирого кореня, г	4,0 $\pm$ 0,21	5,2 $\pm$ 0,30	4,9 $\pm$ 0,24	3,9 $\pm$ 0,20
маса сухого кореня, мг	702,6 $\pm$ 33,5	930,5 $\pm$ 63,6*	807,2 $\pm$ 43,2	762,0 $\pm$ 24,1

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Важливим показником оцінки дії регуляторів росту є реакція фотосинтетичного апарату рослин, який відіграє головну роль у продукційному процесі. Визначення вмісту листових пігментів у сої показало незначне зростання хлорофілу а у всіх дослідних варіантах – від 2,9% до контролю після застосування Регопланту, до 5,6% – Стімпо і 6,6% – молібдену, основних каротиноїдів, відповідно за варіантами, 0,1, 14,9, 9,2%. Вміст хлорофілу b знижувався у всіх дослідних варіантах на 5,9-10,8%, що в цілому призвело до зростання співвідношення хлорофілу а до хлорофілу b на 12,3-19,4% та зниження відношення суми хлорофілів до каротиноїдів – 0,7-10,6% порівняно з контролем (табл. 3).

Таблиця 3

Вміст листових пігментів у рослинах сої культурної сорту Аннушка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу, мг/100 г сирової маси

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
хлорофіл а	161,3±3,6	165,9±2,6	170,3±3,0	171,9±9,1
хлорофіл b	53,8±4,1	48,0±3,7	50,6±5,0	48,0±3,4
основні каротиноїди	75,1±3,0	75,2±1,8	86,3±1,4*	82,0±3,3
хлорофіл а / хлорофіл b	3,00	3,46	3,37	3,58
хлорофіл а+b/ каротиноїди	2,86	2,84	2,56	2,68

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Важливим ферментом для оцінки ефективності взаємодії бобових рослин і ризобій є активність каталази, яка відповідає за інактивацію O₂ [6]. Активність даного ферменту у листках сої, яку визначали у фазу зеленого бобу, була найвищою після обприскування наномолібденом – зростання 22,8% до контролю (285,0±9,9 мл O₂ на 1 г сирової маси за 3 хв.), після передпосівної обробки регулятором Стімпо – на 18,1% і Регоплант – на 11,1%, що вказує на значну активацію ферментної системи рослин молібденом і регуляторами.

Дослідження бобово-ризобійового симбіозу сої сорту Аннушка, який формувався на основі аборигенних місцевих популяцій ризобій, показало різний характер реакції на дію досліджуваних препаратів (табл. 4).

Так, у фазу зеленого бобу виявлено найбільше зростання кількості бульбочок після обприскування молібденом – на 27,3% до контролю, але їх загальна сира маса на рослинах була лише на 2,5% вищою від контролю, а сумарна маса сухих бульбочок меншою – на 1,4% і маса однієї сухої бульбочки – на 22,3%. Зазначену закономірність можна пов'язати із стимулюючим впливом молібдену на утворення бульбочок та відсутністю достатнього часу для стимулювання їх ростових процесів, що пов'язано із завершенням вегетації рослин.

Таблиця 4

Бобово-ризобійовий симбіоз рослин сої культурної сорту Аннушка за дії регуляторів росту рослин Регоплант і Стімпо та молібдену у фазу зеленого бобу

Показник	Контроль	Регоплант	Стімпо	Мо
кількість бульбочок, шт./рослину	33,8±2,4	40,2±4,4	35,3±2,3	43,1±3,4*
маса сирих бульбочок, мг/ рослину	1083,3±17,9	1346,5±31,1*	1306,7±43,4*	1109,9±9,2
маса сухих бульбочок, мг/ рослину	341,7±5,6	419,7±4,0*	411,8±10,3*	336,8±2,6
маса 1 сухої бульбочки, мг	10,72±0,55	11,53±0,37	12,28±0,36*	8,33±0,41*

Примітка: * – достовірна різниця з контролем

Застосування регулятора Регоплант підтримувало на 18,7% вищими, порівняно з контролем, кількість ризобій на коренях, на 24,3% їх сиру, на 22,8% суху масу і на 7,5% величину бульбочок. Біорегулятор Стімпо також підвищував кількість, сиру і суху масу та величину бульбочок, відповідно, на 4,4, 20,6, 20,5 і 14,5%, що вказує на домінуюче стимулювання препаратом саме величини бульбочок, а не їх чисельності, як у Регопланту.

Висновки. Отже, дослідження ростових процесів, вмісту листових пігментів, активності каталази, стану бобово-ризобійового симбіозу рослин сої культурної сорту Аннушка в місцевих ґрунтово-кліматичних умовах показало позитивний стимулюючий ефект передпосівної обробки насіння регуляторами росту рослин Регоплант і Стімпо та позакореневого підживлення у фазу бутонізації нанопрепаратом молібдену.

Список використаних джерел

1. Биорегуляция микробно-растительных систем / Иутинская Г. А., Пономаренко С. П., Андреюк Е. И. и др.; Под общей ред. Г. А. Иутинской, С. П. Пономаренко. – К. : Нічлава, 2010. – 464 с.
2. Грицаєнко З. М. Методи біологічних та агрохімічних досліджень рослин і ґрунту / З. М. Грицаєнко, А. О. Грицаєнко, В. П. Карпенко. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2003. – 320 с.

3. Конончук О. Б. Вплив композиції добрив "Байкалу ЕМ-1 У" та "Ризобофіт" на сою культурну (*Glycine max* (L.) Merr.) / О. Б. Конончук, С. В. Пида, І. П. Григорюк // Біоресурси і природокористування. – 2010. – Т. 2, № 1/2. – С. 12-21.
4. Коць С. Я. Мінеральні елементи і добрива в живленні рослин : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Коць, Н. В. Петерсон. – 2-е вид., переробл. і допов. – К. : Логос, 2009. – 182 с.
5. Лихочвор В. В. Рослиництво. Технології вирощування с.-г. культур / Володимир Лихочвор, Василь Петриченко, Петро Івашук, Олександр Корнійчук. – 3-є вид., виправ., допов. – Львів : НВФ "Українські технології", 2010. – 1085, [3] с.
6. Починок Х. Н. Методы биохимического анализа растений / Х. Н. Починок. – К. : Наукова думка, 1976. – 333, [1] с.
7. Регулятори росту рослин. Рекомендації по застосуванню / [Анішин Л. А., Пономаренко С. П., Грицаєнко З. М.]. – К. : МНТЦ "Агробіотех", 2011. – 54 с.
8. Ситар О. В. Нанотехнології в сучасному сільському господарстві / Ситар О. В., Новицька Н. В., Таран Н. Ю. та ін. // Фізика живого. – 2010. – Т.18, №3. – С.113-116.
9. Фотосинтетична діяльність посівів сої на чорноземах типових / С. М. Каленська, Н. В. Новицька, Д. В. Андрієць, О. М. Холодченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Агрономія. – 2011. – Вип. 162, ч. 1. – С. 82-89.

Aleksevich M, Vanyk M, Kononchuk A, Kononchuk O.

OPTIMIZATION OF THE PHYSIOLOGICAL AND BIOCHEMICAL PROCESSES IN THE SOYBEAN BY USING PLANT GROWTH REGULATORS AND MOLYBDENUM

The plant growth regulators Rehoplant, Stimpo and molybdenum nanodrugs that enhance the plant growth, dry matter accumulation, photosynthetic capacity and soybean-rhizobial symbiosis are investigated in this article.

Key words: *plant growth regulators, Rehoplant, Stimpo, soybean, molybdenum.*

ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3:008

Сергій Задворний

ЕТАПИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ

Актуальність проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси мають значний вплив на розвиток регіональних суспільно-географічних досліджень, накладаючи свій відбиток на постановку та сам процес наукового пізнання. Геопросторові аспекти трансформаційних змін, що відбуваються у різних секторах національної економіки та культурно-мистецької сфери зокрема, вимагають першочергового ґрунтового вивчення та напрацювання вдалих рекомендацій щодо оптимізації їх розвитку. У зв'язку з цим, насамперед, надзвичайно актуальним постає питання постановки алгоритму та поетапності наукового дослідження згаданої вище сфери народного господарства України на регіональному рівні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблемами побудови алгоритмів та наповнюваністю кожного з етапів суспільно-географічного дослідження відповідними завданнями займалися українські та закордонні вчені М.М. Голубчик, Л.В. Ключко, Н.В. Моштаківа, М.Д. Пістун, А.М. Симоненко, О.І. Шаблій, М.Д. Шаригін, Л.Т. Шевчук та ін. У той же час недостатній рівень розробки цієї проблематики, а також сучасні умови розвитку економічної і соціальної географії в умовах глобалізації вимагають й дальшого вивчення та узагальнення питань етапів суспільно-географічного дослідження сфери культури і мистецтва регіону.

Мета статті. Розкрити сучасні погляди вчених-географів на розроблення алгоритмів суспільно-географічних досліджень та виділити і охарактеризувати етапи вивчення культурно-мистецької сфери регіону.

Виклад основного матеріалу. Запорукою вдалого та результативного наукового дослідження є правильність та витримка технології його проведення. Технологія наукового дослідження – це спосіб досягнення його мети за умов фіксованого поділу функцій між технічними засобами і природними інформаційними органами людини, що відповідають можливостям перших та останніх, а також встановленій логіці дослідження. Логіка наукового дослідження являє собою сукупність таких складових, як пізнавальні завдання, структура інформації, необхідної для одержання рішення, засоби збирання й підготовки цієї інформації, процедури постановки завдань, пошуки їх вирішення та отримання результатів. Технологія наукового дослідження передбачає здійснення таких етапів: формулювання теми наукового дослідження та розробка робочої гіпотези; визначення мети, завдань, об'єкта й предмета дослідження; виконання теоретичних та прикладних наукових досліджень; оформлення звіту про виконану науково-дослідну роботу [4, с. 42–43].

У навчальному посібнику М.Д. Пістуна "Основи теорії суспільної географії" вказується на те, що протиріччя між емпіричними і теоретичними сторонами наукового мислення становлять одну з рушійних сил його розвитку і є, власне, формою виразу внутрішнього протиріччя між суб'єктом та об'єктом пізнання (ідеальним та матеріальним). Ним сформульовано загальну принципову схему теоретичного дослідження з суспільної географії, яка включає: 1) вибір і обґрунтування абстрактного об'єкта суспільно-географічного вивчення; 2) вивчення особливостей суспільно-географічних відношень (зв'язків) і процесів; 3) визначення нових понять, їх термінів і категорій; 4) обґрунтування концепцій, а потім відповідних законів і закономірностей; 5) розробку конструктивних аспектів дослідження (прогнозу, планування, конструювання) [5, с. 12–13].

Російський соціо-економ-географ Шаригін М.Д. акцентує увагу на тому, що при розкритті гносеологічних проблем важливо знати сам алгоритм, своєрідний механізм наукового пізнання. Алгоритм – це точний припис послідовності дій при вирішенні проблеми. Для підвищення ефективності дослідницької діяльності весь процес вирішення суспільно-географічної проблеми розбивається на етапи, кожен з яких включає стадії і конкретні операції (рис. 1.). Підготовчий етап являє собою сукупність дій з вибору актуального напрямку, напрацювання головної цілі – задуму пошуку, визначення проблеми, предмета пізнання, формулювання гіпотези, постановки мети і завдань дослідження. Особливо відповідальною і складною дією є виявлення проблемної ситуації, яка являється вираженням загострення внутрішніх суперечностей. Другий етап включає збір суспільно-географічної інформації, її систематизацію і зберігання. Під час збору інформації особливу

увагу варто приділяти об'єктивності, достовірності і первинності інформації. При цьому інформація не повинна "відриватися" від території і відображати еволюцію розвитку предмета пізнання. Зберігання інформації здійснюється у традиційній формі (таблиці, карти, схеми тощо). Третій етап охоплює процес обробки та інтерпретації суспільно-географічної інформації. Під час обробки широко використовуються такі методи, як статистичний, математичний, класифікації, таксонунання, районування, картографічний, графоаналітичний та ін. На підсумковому етапі здійснюються такі операції, як перевірка достовірності і оцінка значущості результатів, прийняття або спростування гіпотези, розробка рекомендацій і передача результатів споживачам. Алгоритм вирішення суспільно-географічних проблем відображає одну із найважливіших сторін гносеології і дає стандартне уявлення про структуру і послідовність процесів пізнання. В інших дослідженнях зустрічається багато відхилень від алгоритму і його модифікацій [8, с. 75–77].

Рис. 1. Алгоритм вирішення суспільно-географічної проблеми (за З.Є. Дзенісом)

Інший російський вчений Голубчик М.М. виділяє три етапи дослідження у соціально-економічній географії. Збір фактичних даних, інвентаризація, опис і картографування об'єктів, формування банку інформації певної території – перший і обов'язковий етап дослідження. На його базі проводиться економічна оцінка об'єктів. Це важливі дані для прийняття рішень, пов'язаних з розміщенням виробництва, розселенням тощо. На основі знань про властивості конкретного комплексу і загальні закони можна дати достовірний прогноз його розвитку. Прогнозування – другий етап і водночас суттєве завдання дослідження. Він включає оцінку стану конкретного комплексу та власне прогнозування його розвитку на основі загальних законів функціонування даного комплексу. Завершальним етапом і водночас важливим завданням дослідження є конструювання оптимальних територіальних поєднань, економіко-географічне обґрунтування проектів і рішень [1, с. 23–25].

Особливу увагу зосереджує на етапах дослідження у соціальній географії Л.Т. Шевчук. Зокрема, йде мова про те, що дослідження у цій галузі географії будуть глибшими і

обґрунтованішими із застосуванням соціологічного дослідження. Етапи соціологічного дослідження розглядають як логічні процедури та як види організаційних робіт. Логічні процедури дослідження мають такі етапи: проблемно-пошуковий (виявлення проблем і формулювання гіпотез дослідження), дескриптивний (побудова на сформульованих гіпотезах описових і пояснювальних гіпотез), пояснювальний (встановлення причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних процесів та явищ) і практичний (розроблення рекомендацій, їх апробація на практиці). Етапи з погляду організації робіт мають такий вигляд: підготовчий (розроблення програми, робочих планів, методики й інструментарію дослідження, підготовка виконавців, затвердження плану робіт і кошторису витрат), оперативний, чи експедиційний (збір первинної інформації за сформованою методикою) і результативний (обробка, аналіз отриманої інформації, вироблення рекомендацій, складання й затвердження підсумкових документів) [9].

Інші українські вчені, зокрема А.М. Симоненко виділяє три етапи дослідження освітнього комплексу обласного регіону (вивчення складових комплексу і зв'язків між ними, структурний аналіз його територіальної організації, розробка напрямків оптимізації розвитку) [6, с. 116]. Л.В. Ключко називає шість етапів вивчення релігійної сфери – планування дослідження, збір фактичного матеріалу, первинна обробка матеріалів, аналітично-синтетична обробка результатів дослідження матеріалів, прогнозування та розробка рекомендацій, літературне і графічне оформлення роботи [2, с. 217–219]. Розглядаючи питання методики суспільно-географічного дослідження сфери культури регіону, Н.В. Моштаківа наводить концептуально-методичний, оцінковий, аналітичний, синтетичний та інтерпретаційно-підсумковий етапи [3, с. 171–176].

Виходячи із усього викладеного вище, нами виділено і охарактеризовано етапи дослідження культурно-мистецької сфери регіону (таблиця 1).

Таблиця 1

Етапи суспільно-географічного дослідження культурно-мистецької сфери регіону

Види роботи	Основні завдання
Перший етап	
Вибір теми, постановка мети і завдань.	– обґрунтування актуальності проблеми; – визначення об'єкта та предмета наукового дослідження; – розробка плану і програми дослідження.
Другий етап	
Формування бази наукового дослідження.	– здійснення статистичного спостереження; – аналіз літературних та картографічних джерел інформації, які стосуються об'єкта дослідження; – зведення і групування матеріалів.
Третій етап	
Первинна обробка інформації та оцінка стану об'єкта дослідження.	– огляд ретроспективи розвитку культурно-мистецької сфери; – виявлення факторів формування, функціонування та розвитку сфери культури і мистецтва у регіоні; – опис геокультурного простору регіону; – проведення культурно-мистецького районування.
Четвертий етап	
Виділення і дослідження компонентно-функціональної структури.	– вивчення складових сфери як цілісної системи; – виявлення внутрішньорегіональних особливостей формування і функціонування культурно-мистецької сфери, закономірностей розвитку її елементів.
П'ятий етап	
Структурний аналіз територіальної структури.	– виявлення територіальних елементів різних ієрархічних рангів; – вивчення параметрів територіального рангу об'єкта, територіальної концентрації, взаємного розташування, доступності.
Шостий етап	
Дослідження організаційної (управлінської) структури.	– вивчення ієрархічно-впорядкованої системи органів управління у регіоні, об'єкта та суб'єкта управління і зв'язків між ними; – дослідження функцій управління: територіального прогнозування, програмування, проектування, планування.
Сьомий етап	
Розробка напрямків вдосконалення розвитку та	– розробка прогностичної оцінки зміни розвитку культурно-мистецької сфери;

Види роботи функціонування сфери.	Основні завдання – розроблення основних напрямків оптимізації розвитку і удосконалення функціонування компонентної, територіальної та організаційної структур.
Восьмий етап	
Оформлення тексту наукового дослідження.	– літературне і графічне оформлення наукової роботи.

Висновки. Достовірне та комплексне вивчення рівня розвитку культурно-мистецької сфери регіону в умовах глобалізаційних процесів можливе лише завдяки правильній постановці етапів дослідження та визначення основних завдань, які необхідно виконати на кожному із них.

Список використаних джерел

1. Голубчик М.М. Экономическая и социальная география: Основы науки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / М.М. Голубчик, Э.Л. Файбусович, А.М. Носонов, С.В. Макара. – М.: Гуманит. изд.центр ВЛАДОС, —2004 с.
2. Ключко Л.В. Суспільно-географічні дослідження релігійної сфери / Л.В. Ключко // Часопис соціально-економічної географії: міжрег. зб. наук. праць. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. — №5. — С. 216—221.
3. Моштакова Н.В. До питання суспільно-географічного дослідження сфери культури регіону / Н.В. Моштакова // Часопис соціально-економічної географії: міжрег. зб. наук. праць. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. — №9 (2). — С. 170—178.
4. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 352 с.
5. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії : навч.посібник / М.Д. Пістун; Міжнародний фонд "Відродження". — Київ : Вища школа, 1996. — 231с.
6. Симоненко А. М. Суспільно-географічний аналіз освітнього комплексу обласного регіону (теоретико-методологічний підхід) / А.М. Симоненко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2008 – Вип. 1. – С.115—129.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. — 444 с.
8. Шарьгин М. Д. Современные проблемы экономической и социальной географии / М.Д. Шарьгин. — Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2008. — 427 с.
9. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник / Шевчук Л.Т. — К.: Знання, 2007. — 349 с.

Zadvornyj S.

STAGES OF HUMAN-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF CULTURAL AND ARTISTIC AREAS OF THE REGION.

In the article considered the main work of domestic and foreign scientists, presenting the issues of setting algorithm and stages of research in economic and social geography. Identified and described eight stages of human-geographical research of cultural and artistic areas of the region and the main tasks to be performed on each of them.

Key words: *stage, algorithm, human-geographical research, cultural and artistic areas, region, information.*

УДК 633.853

Надія Васалатій

АГРОКЛІМАТИЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ СТЕПУ УКРАЇНИ СТОСОВНО КУЛЬТУРИ ОЗИМОГО РІПАКУ

В основу агрокліматичного районування території України стосовно озимого ріпаку були покладені результати розрахунків агроекологічних категорій урожайності, комплексних оцінок та їх просторової мінливості. Виходячи з аналізу розрахованих агрокліматичних характеристик, були сформульовані наступні три принципи районування, яке виконано в розрізі адміністративних областей: на основі значень ММУ виділяються агрокліматичні сектори за продуктивністю озимого ріпаку; на основі оцінок використання агрокліматичних ресурсів ці агрокліматичні сектори диференціюються на агрокліматичні округи; на основі значень УВ в межах агрокліматичних округів виділяються агрокліматичні райони за продуктивністю озимого ріпаку.

На першому етапі за значеннями ММУ виділені три агрокліматичних сектори :

- А.І з рівнем урожайності ММУ <50 ц/га.
- А. II з рівнем урожайності ММУ 51-60 ц/га.
- А.ІІІ з рівнем урожайності ММУ >61 ц/га.

Всі агрокліматичні сектори поділяються на агрокліматичні округи. В агрокліматичному районі А.І виділено два агрокліматичних округи (с.1, с.2). Перший округ с.1 (Херсонська область, АР Крим) характеризується низькою ефективністю використання агрокліматичних ресурсів (<0.280 відн.од.). Другий агрокліматичний округ цього сектора с.2 (Луганська область) характеризується підвищеною ефективністю використання агрокліматичних ресурсів (>0,301 відн.од.).

В агрокліматичному секторі А.ІІ також виділені два агрокліматичних округи с.3 і с.4. Так, перший з них с.3 (Одеська, Миколаївська, Запорізька області) відрізняється низьким рівнем використання агрокліматичних ресурсів (0,280-0,300 відн.од.), а другий с.4 (Харківська і Донецька області) характеризується підвищеною ефективністю використання агрокліматичних ресурсів (>301відн.од.) В агрокліматичному районі А.ІІІ виділено один агрокліматичний округ с.5 (Кіровоградська і Дніпропетровська області) який характеризується підвищеною ефективністю використання агрокліматичних ресурсів (>0,301 відн.од.). Кожен агрокліматичний округ був оцінений за рівнем виробничої урожайності УВ. На основі оцінки за рівнем метеорологічно-можливого урожаю, кількісної оцінки використання агрокліматичних ресурсів, а також рівня урожаю у виробництві була складена узагальнена характеристика кожного з розглянутих районів. Виділено наступні райони:

- понижена продуктивність з підвищеною ефективністю використання агрокліматичних ресурсів та середнім рівнем урожаю у виробництві
- дуже низька продуктивність з низькою ефективністю використання агрокліматичних ресурсів і низьким рівнем урожаю у виробництві;
- низька продуктивність з низькою ефективністю використання агрокліматичних ресурсів і низьким рівнем урожаю у виробництві;
- низька продуктивність з високою ефективністю використання агрокліматичних ресурсів із середнім рівнем урожаю у виробництві.

Найбільш високі рівні урожаю у виробництві спостерігаються в Лівобережній та на сході Правобережної частини Північного Степу.

Vasalatiy N.

AGROCLIMATIC ZONING STEPPE OF UKRAINE ON WINTER OILSEED RAPE CROPS.

It has been analyzed that the increase in the total yield of biomass production and bringing it to the really- possible yield require compliance with all appropriate methods of farming, complicity in full compliance with agrometeorological conditions on specific territories.

Key words: *winter rape, biomassa, photosynthesis, productivity, grain, temperature of air, evapotranspiration, potential evapotranspiration, fertilizers, harvest.*

МИСТЕЦТВО

УДК 7.78.08(784.5)

Володимир Корчак

ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАНТАТИ-ПОЕМИ "ХУСТИНА" Л. РЕВУЦЬКОГО В РАМКАХ ЇЇ ЖАНРОВОЇ ТА СТИЛЬОВОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ

"Є такий лозунг: "Працювати з народом,
працювати для народу".

Це співпадає з моїм давнім credo"

(Із записної книжки Л. Ревуцького)

Постановка проблеми. Український народ багатий талантами. Це твердження для всіх вже, напевно, стало аксіомою, адже в світовій історії є дуже мало таких народностей, з яких би постало стільки сподвижників і велетів духу, які заявили про себе і свій народ на загальносвітовому рівні. Одним із таких національних геніїв є український композитор, диригент, піаніст і фольклорист Лев Миколайович Ревуцький. З його ім'ям пов'язана ціла епоха в розвитку української академічної музики, формування власного композиторського напрямку та школи. Новаторство Л. Ревуцького в області хорової музики полягає в переформатуванні кантатного жанру і надання йому нових особливостей, що яскраво відображено в кантаті-поемі "Хустина".

Метою статті є вивчення музичної спадщини Л. Ревуцького, визначення художньо-стильових особливостей кантати-поєми "Хустина" в контексті її стильової приналежності.

Наслідуючи традиції М. Лисенка, Л. Ревуцький вивів українську музичну культуру на загальноєвропейський рівень розвитку. На нелегку долю композитора припало дві світові війни, буремні роки революції, під час яких він неодноразово стояв на межі забуття, постійного творчого пошуку та злету. Будучи надзвичайно скромною людиною, він ніколи не привертав до себе зайвої уваги, проте своєю творчістю досяг всенародного визнання. З 1924 р. викладав в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, пізніше в Київській консерваторії ім. П. Чайковського, у 1944 р. отримав звання народного артиста СРСР, 1957 р. – академіка Академії наук України, 1966 р. став лауреатом Державної премії УРСР м. Т. Г. Шевченка. 80-річний ювілей композитора – 1969 р. – ознаменувався присвоєнням йому звання Героя Соціалістичної Праці та врученням Золотої зірки.

Як педагог Л. Ревуцький виховав цілу плеяду відомих українських композиторів та теоретиків: С. Жданов, П. Майборода, Г. Жуковський, А. Свечніков, Є. Юцевич, А. Назаренко, А. Філіпенко, М. Дремлюга, В. Кирейко, В. Гомоляка, Н. Герасимова-Персидська. Як академік АН УРСР керував дисертаційними дослідженнями аспірантів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського Б. Фільц та В. Клима [3, с.67].

На схилі життя Л. Ревуцький ще раз прискіпливо проаналізував свій доробок, занотувавши, що йому дорогі обидві симфонії, з фортепіанних творів – не соромно за Прелюд Des-dur op. 4 та "Пісню" (op. 17). З хорових обробок ніби вдалі "На кладочці" та рекрутська "Ой ти, зоре вечірняя". З обробок для голосу добре вийшли "Як ми прийшла карта" (з "Галицьких пісень"), історичні "Ой скинемось та по талаяр" та "Ой не спав я нічку". Небагато. І неймовірно самокритично... [4, с.380].

В гімназійні та студентські роки молодий Ревуцький був справжнім інтелігентом, національно свідомою людиною, яка попри важку політичну ситуацію змогла зберегти здоровий глузд та стійку позицію. Будучи вихідцем із давнього козацького роду, він не розгубив своєї національної приналежності і все життя пам'ятав про цей незримий зв'язок. Напевно, немає такої сфери, якою б не цікавився Л. Ревуцький. Навчаючись в училищі Російського музичного товариства (РМТ), він жодного разу не пропускав приїзду в місто з гастролями багатьох відомих артистів і вчених. Проте найбільшим його кумиром був С. Рахманінов, талант і виконавська майстерність якого глибоко вразила Л. Ревуцького під час приїзду Рахманінова в Київ в училище РМТ. 25 жовтня, 1910 року, отримавши від брата в подарунок клавир Третього фортепіанного концерту Рахманінова, він був настільки зворушеним, що вигукнув: "Чудо з чудес!" [5, с.78]. Відчуваючи генетичну спорідненість зі своїм народом, Ревуцький неодноразово зачитувався поезією Т. Шевченка, яка справляла на нього неабияке враження.

Твори Т. Шевченка завжди приваблювали і приваблюють багатьох композиторів і виконавців. Адже їхня висока художня довершеність змісту і форми, неповторність образів та емоцій є тими

факторами, які стають добрим ґрунтом для створення вишуканого музичного полотна. М. Лисенко, К. Стеценко, С. Людкевич, Д. Січинський та ще багато інших – ось ті композитори, які неодноразово зверталися до поезій Т. Шевченка і створювали музично-довершені твори. Саме на основі творів Т. Шевченка сформувався особливий жанровий тип одночастинної кантати-поєми (кантата-поєма "Б'ють пороги" М. Лисенка, кантата-поєма "У неділеньку, у святую" К. Стеценка, "Заповіт" С. Людкевича).

У 1923 р. до творчості Т. Шевченка, з метою створення вокально-хорового твору, звернувся і Л. Ревуцький. Поєма "Хустина" одразу привабила його багатством свого тематично-образного змісту та широтою емоційного спектру. Дослідник творчості Л. Ревуцького, доктор філософії мистецтва В. Кузик пише: "Найбільшою вершиною творчості 1920-1924 років стала кантата "Хустина" за поємою Т. Шевченка. Прем'єрне виконання "Хустини" Прилуцькою капелюю навесні 1923 р. (у фортепіанному супроводі Л. Ревуцького) стало справжнім тріумфом для автора. Він наважується поїхати до Києва на засідання правління Товариства ім. М. Леонтовича й показати там свій доробок: "В Музичній Комісії Товариства на одному з її засідань молодий композитор Левко Ревуцький виконував свої невидані твори: фортепіанні та вокальні (романси й хори). Твори написані вміло та з натхненням. Деякі хорові композиції прийнято до репертуару капели "Думка"". Визнання колег окрилює. Колеги запрошують Л. Ревуцького на роботу до Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка..." [3, с.110].

Літературна основа кантати-поєми "Хустина" - це поезія Т. Шевченка "У неділю не гуляла", перший рукописний список якої датується 27 грудня 1844 року. Одразу після написання Шевченко відіслав її В. М. Репніній, яка ознайомила з нею декого із земляків та однодумців поета. "Я получила доброе Ваше письмо, — писала Шевченкові В. М. Репніна в листі, що датується 10 січня — 22 лютого 1845 р. — Скільки я могла понять Вашу "Хустину", она очень мне понравилась, землякам же Вашим очень". Найімовірніше, в квітні — травні 1846 р., під час спільного проживання з Шевченком у будинку І. І. Житницького у Києві, вірш разом із поезією "Минають дні, минають ночі..." та переспівом 136-го псалма переписав О.С. Афанасьєв-Чужбинський. Того ж року Шевченко власноруч авторизував копію твору власним підписом та помістив її до збірника "Три літа". Проте під назвою "Хустина" цей твір вперше був надрукований аж у 1881 році у київському альманасі "Луна" та львівському журналі "Світ". У 1893 році поєму "Хустина" було внесено до видання "Кобзаря" у Львові.

Поєма "Хустина" глибоко пройнята народнопісними мотивами. Показуючи важке життя людей-кріпаків, Шевченко намагався відобразити ті соціальні проблеми суспільства, які існували внаслідок історично сформованих передумов. Наскрізна тема творів Шевченка – це розповідь про важку долю людини в рамках кріпосницького режиму держави. Драма людського життя, кохання і відносин загалом – це настрої поєми "Хустина". Народнопісний мотив чумака Шевченко використав пізніше у поезіях 1848 р. "У неділеньку та ранесенько...", "Ой не п'ються пива, меди...". Фраза "Доле моя, доле" взята Шевченком з народної пісні "Ой пішов козак з Дону, та з Дону додому", записаної ним у 1843 році. Її співає й один з персонажів поєми "Близнюки". Шевченко використовує також і елемент народної обрядовості – завішування хусток на хрестах, які ставили на могилах козаків ("на новому хресті хустку вітер розвіває"). Взагалі, образ хустки символічний, нею пройнята вся поєма, якщо спочатку вона виступає чимось дуже дорогим і потрібним для дівчини, то в кінці твору як предмет смутку і скорботи, життєвої драми двох закоханих [2, с.279].

Різноманіття образного змісту поезії дозволяє Ревуцькому застосувати широку палітру музично-виразових засобів і трохи по-іншому адаптувати жанрові особливості кантатного жанру. Поємність як новаторство музики ХХ століття зумовлене її глибокою приналежністю до традицій національного епосу. Тому форму цього твору визначають як - "поємну" з рисами рондо. Як вже відомо, образи кантати повною мірою виростають з фольклорних джерел, проте композитор прямо не цитує народних мелодій, а творить зовсім нову мелодику, фактуру, гармонію, проте в народному дусі.

Перший хоровий епізод "У неділю не гуляла" виступає у якості рефрену, що зазнає пізніше різних трансформацій у тональному та фактурному плані, на початку витриманий у піднесеному, активному, розповідному тоні. Він відтворює образ дівчини, яка вишиває хустку, заробляючи важкою працею гроші на шовкові нитки і чекає свого нареченого-чумака. Наступний сольний епізод "Хустиночко, мережана" (соло сопрано) вирізняється ширшою динамічною гнучкістю та агогічними відхиленнями. Експозиція кантати завершується початковим епізодом зі зміною тональності [6, с.368].

Якщо сольний епізод дівчини був витриманий у світлих барвах, він відображав сподівання на кращу долю, то наступний епізод, соло тенора ("Доле, моя доле"), надзвичайно драматичний і схвильований. Під час довгої дороги до Криму, куди чумак іде за сіллю, він роздумує про свою долю і розуміє що може втратити найдорожче – кохану дівчину. Як вже зазначалося, цей епізод має найбільшу спорідненість з народнопісенним матеріалом. Звучання так званої "пустої квінти" на тонічному органному пункті, а також характерні хроматичні інтонації віддалено відображають звучання чумацьких пісень.

Хоровий розділ *Piu sostenuto* в плані метро-ритму нагадує початкову хорову тему, проте його тональний план стає більш похмурим і переходить в тональність мі-бемоль мінор. Чоловіча хорова вставка динамічна, тонально і драматично насичена. Розробковий розділ виконується тільки хором та оркестром. Власне, тут розповідається про розвиток наступних подій: доля обох закоханих трагічна, чумак у дорозі захворів і помер, а дівчина з горя пішла в черниці. Тональний план серединного розділу дуже насичений. В основному він витриманий в мі-бемоль мінорі, проте пізніше з'являються й інші далекі тональності – до мінор, фа мінор, сі бемоль мінор). Трагічний настрій хорових реплік досягається завдяки напруженому тональному плану та інтонаційним особливостям, звучанням октавного унісону. Епізод *Quasi adagio* – ніби реквієм загиблому чумакові, пройнятий глибоким внутрішньо-смісловим змістом. Композитор настільки тонко відчуває всю глибину поетичного тексту, що за допомогою мелодичних інтонацій ("як билина, як лист за водою") надає тексту філософського змісту. Єднаний оркестровий епізод служить перехідною ланкою до репризи кантати. Його стрімкий розвиток і зміна тональності (соль мінор) підводить до розв'язки. В репризному розділі знову звучить рефрен, але витриманий в одноіменному мінорі. Така варіантно-мелодична перетрансформація свідчить про трагічну розв'язку подій та переключення драматичної напруги. Саме проведення початкової теми надає твору поемних рис та визначає його форму. Змістова розв'язка твору підсилюється збільшенням динамічної напруги та досягненням її апогею в останніх тактах твору [2, с.290].

Складнощі виконавської інтерпретації твору полягають у особливостях інтонації, розвитку гармонічних структур, фактурних, метро-ритмічних та дикційно-орфоепічних особливостей. Ряд агогічних відхилень, висока динамічна градація розвитку потребують від диригента та хорового колективу високої майстерності та культури звуку. Реалізація принципу емоційного переживання і свідомого відображення характеру твору повинна відобразитися в організації внутрішнього світу диригента і, насамперед, його власної моделі твору. Оркестр як будівник фактури виконує дуже важливу роль в створенні музичного образу загалом. Окрім тексту, як основного джерела розуміння змісту кантати, метро-ритмічні побудови, та темброві особливості інструментів стають основою для формування настрою і характеру окремих хорових епізодів. Наприклад, тріольний рух акомпанементу в сольному епізоді тенора додає драматизації та внутрішньої напруги, а плавний, м'який, подібний до ліричних пісень виклад оркестрової фактури в сольному епізоді сопрано надає відчуття спокою і радісного сподівання.

Висновки. Кантата-поема "Хустина" Л. Ревуцького – це високохудожнє вокально-симфонічне полотно, яке міцно увійшло до репертуару багатьох професійних хорових колективів. Серед них: народна студентська хорова капела "Gaudeamus" Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка, Національна заслужена хорова капела України "Думка", Львівська заслужена академічна хорова капела "Дударик". Особливістю новаторства Ревуцького у цій кантаті є те, що композитор зовсім по новому трактує і розгортає принципи кантатного жанру. Якщо кантати класиків мали переважно урочистий, прославляючий характер (наприклад, "Радуйся, ниво непоплита", "Шевченкові"), то у Ревуцького цей жанр розгортається в лірико-драматичному плані з рисами епічності. Таке тяготіння до ліризму відобразило зовсім нове розуміння і прочитання поезії Шевченка. Митець прагне показати народ, що виступає в образі хору, і його устами розповісти про долю головних героїв. Цей твір визначив новаторський підхід композитора до фольклору, що відобразився пізніше і в інших творах, зокрема і в геніальній Другій симфонії.

Список використаних джерел:

1. Горюхіна Н. Образи Шевченка в "Хустині" Л. Ревуцького // зб. Шевченко і музика. – К., 1968; с.89
2. Грінченко, Микола. Історія української музики / Микола Грінченко ;— К. : Спілка, 1922 с.489
3. Кузик В.В. Лев Миколайович Ревуцький. — К., 2009. с.270
4. Ревуцький Л. Повне зібрання творів у 11 томах. – К. – 1988. – Т. 11. – С. 100. с.530
5. Ревуцький В. Спогади про батька // Музика. – 1993. – № 6. – С. 22.
6. Шеффер Т. Л. М. Ревуцький. Нарис про життя і творчість. – К., 1998, с. 438

ARTISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE POEM-CANTATA "KERCHIEF"
L. REVUTSKY WITHIN ITS GENRE AND STYLE ACCESSORIES

In this article vocal and choral works L.Revutsky in the cantata genre. The example of his cantata-poem "Kerchief" attempted to analyze the genre and stylistic features of this product, determine its place in the Ukrainian musical culture in general, and define the features of innovation composer within this genre.

Key words: *L.Revutsky, cantata "Kerchief" poemnist, rondo, refrain*

ФІЗИКА, МАТЕМАТИКА, ІНФОРМАТИКА, ТЕХНІКА

УДК 512.7:514.7

Азізе Сухтаева, Тімур Шамилев

ОБРАЗУЮЩИЕ ПОЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИНВАРИАНТНЫХ РАЦИОНАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ ЛИНЕЙЧАТОЙ ПОВЕРХНОСТИ ДЛЯ ДЕЙСТВИЯ ГРУППЫ $G=SL(3,R)$

Пусть $V = R^3$ – трехмерное векторное пространство над полем вещественных чисел R , $G=SL(3,R)$ – унимодулярная группа третьего порядка над R . Под линейчатой поверхностью в V будем понимать отображение $z : R \times R \rightarrow V$, задаваемое формулой:

$$z(t, u) = x(t) + uy(t),$$

где $x(t) = (x_1(t), x_2(t), x_3(t))$, $y(t) = (y_1(t), y_2(t), y_3(t))$, $x_i(t), y_j(t)$ ($i, j = 1, 2, 3$) – бесконечно дифференцируемые функции на R . Многочлен от $z(t, u)$ и конечного числа производных от $z(t, u)$ по t и по u назовём дифференциальным многочленом (d-многочленом) от линейчатой поверхности $z(t, u)$. Множество дифференциальных многочленов от линейчатой поверхности $z(t, u)$ образует дифференциальное кольцо $R\langle V \rangle$. Дифференциальной рациональной функцией от линейчатой поверхности $z(t, u)$ назовём отношение d-многочленов от $z(t, u)$. Множество дифференциальных рациональных функций от линейчатой поверхности $z(t, u)$ образует дифференциальное поле $R\langle V \rangle$. Определим действие группы G в $R\langle V \rangle$ по формуле:

$$(T_g f)\langle z(t, u) \rangle = f\langle z(t, u) \rangle$$

где $g \in G$. Пусть $(R\langle V \rangle)^G$ – подполе в $R\langle V \rangle$, состоящее из G -инвариантных рациональных функций. Пусть $x^{(i)}$ – вектор состоящий из i -х производных вектор-функции $x(t)$, т.е. $x^{(i)} = (x_1^{(i)}, x_2^{(i)}, x_3^{(i)})$

Теорема. Дифференциальными образующими поля $(R\langle V \rangle)^G$ являются d-многочлены:

$$\begin{aligned} F_1(t, u) &= [x + uy, x' + uy', x'' + uy''] \\ F_2(t, u) &= [x + uy, x'' + uy'', x''' + uy'''] \\ F_3(t, u) &= [x' + uy', x'' + uy'', x''' + uy'''] \\ F_4(t, u) &= [x' + uy', x + uy, y] \\ F_5(t, u) &= [x'' + uy'', x + uy, y] \end{aligned}$$

УДК 327:004.422.322(045)

Богдана Ковалевич

ТЕХНІЧНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ І ЗАГРОЗИ

Постановка проблеми. Досліджуючи стан сучасного суспільства протягом останніх десятиліть, можна спостерігати, що у його розвитку все більшого значення набувають технології, зокрема інформаційні. Уже сьогодні наявність новітніх технологій та інновацій в країні безпосередньо впливають на її місце на міжнародній арені. Держави, які ще десять років тому вважалися країнами "третього світу", сьогодні, завдяки технологіям, стають на один щабель із більш розвинутими країнами. Але в той же час поширення новітніх технологій, залучення їх до державних процесів може принести як позитивні, так і негативні наслідки. Серед них – прозорість, швидкість, розвиток, але, в той же час, і небезпека несанкціонованого доступу та поширення конфіденційної інформації.

Аналіз основних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми.

Проблема технологічного та технічного розвитку та його впливу на ситуацію в країнах та регіонах сьогодні активно досліджується у світі. Провідними теоретиками, які вивчали науково-технічний розвиток та його вплив на суспільство та на світ в цілому, варто назвати Д.Белла, В. Когана, Т.Стоуньєра, Е.Тоффлера, А.Турена, Т.Фрідмен, А.Тойнбі. Значні досягнення у цьому напрямку демонструють, зокрема, науковці на пострадянському просторі. Варті уваги роботи таких російських науковців, як Динкін А.А., Іванова М.І., Ночевкіна Л.П., Яковець Ю.П. та української наукової школи, а саме Бажала Ю.М., Денисюка В., Федулову Л.І. Водночас ціла низка проблем теоретичного та прикладного характеру залишаються невирішеними, що обумовлює подальші дослідження, пов'язані з технічною глобалізацією в умовах розвитку інформаційного суспільства. Це свідчить про необхідність поглибленого дослідження впливу технологій у цьому напрямі, що є підґрунтям удосконалення державної політики соціально-економічного та інформаційного розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження впливу технологічної глобалізації на положення держав та народів на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безсумнівною підставою, яка уможливила глобалізацію, став розвиток техніки у найширшому сенсі слова. Саме техніка дає зараз змогу, перейшовши через дві технічні революції – аграрну та індустріальну, сягнути до третьої технічної революції – інформаційної, яка й повинна об'єднати людство у глобальному масштабі.

На початку 1980-х рр. відбувся мікроелектронний переворот – перехід до цифрових комунікацій, а відтак до медіа-революції, яка не могла не змінити агрегатний стан ринкової економіки. Промисловий, індустріальний капіталізм на очах перетворюється у цифровий капіталізм. Операції на ринку стають миттєвими завдяки Інтернету; вони дематеріалізуються, оскільки рухаються не ресурси та акції, а цифрова інформація, розосереджуються – не потрібні стають біржі чи промислові центри; ми бачимо, що поступово ринок набуває глобального характеру [1].

Науково-технічний розвиток став визначальною рисою сьогодення. Зміни у техніці та технологіях обумовлюють не лише зрушення у продуктивних силах суспільства, а й системі виробничих (економічних) відносин. На підтвердження цього представниками неоінституціонального напрямку було сформульовано принцип технологічного детермінізму, згідно якого науково-технічний прогрес виступає домінантою економічного та соціального розвитку. Так, відомий американський економіст Дж. Гелбрейт у своїй праці "Нове індустріальне суспільство" трактує сучасні соціально-економічні зміни як такі, що "продиктовані технікою" [2, с. 97]. Принцип технологічного детермінізму лежить в основі впливових сьогодні теорій індустріального та постіндустріального суспільства. З ним можна не погоджуватися, вказуючи на багатофакторність та різносторонність впливів на сучасний соціально- економічний поступ. Проте не можна не визнати, що саме розвиток науки та технологій у значній, якщо не у вирішальній мірі, обумовлює сучасні суспільно-економічні трансформації. Отже, кожна країна, "що відбулася" або "прагне відбутися", активно розвиває науково-технічну сферу. Більше того, активізується співробітництво країн задля пришвидшення цього розвитку, посилюється міжнародний рух технологій.

Науковці відзначають високий динамізм цієї форми економічної взаємодії країн, її випереджальний розвиток щодо інших. Ця взаємодія охоплює дедалі більше країн світу і набуває глобальних обрисів. Це означає, що до відомих форм глобалізації додається ще одна – технічна глобалізація. Як зазначають аналітики, "у перші десятиліття XXI століття слід очікувати, що процес технологічної інтеграції продовжиться більш високими, ніж раніше, темпами і перетвориться зі стійкої тенденції в глобальне економічне явище" [4, с. 43]. Його характерними рисами є всеохоплюючий, планетарний масштаб дії та інтенсивний міжнародний та міжрегіональний трансфер технологій. Так званий "техноглобалізм" знаходить свій вияв у формуванні панрегіонального (зокрема, європейського) та світового дослідницького простору, міжнародного ринку технологій і ринку високотехнологічних продуктів. Наука і технології стали ще одним об'єктом міжнародної та міжрегіональної конкуренції. Мова йде про науково-технологічне суперництво, а по суті, про лідерство у світі. Воно сьогодні, як і колись, тримається не на моральному авторитеті націй чи їх лідерів, а на матеріальній силі. Американський політолог Р. Моргентау трактує її як здатність заперечити інтереси інших, реалізуючи власні. У розвиток цієї ідеї С. Стредж доводить, що сила держави складатиметься із трьох компонентів: стратегічної здатності підтримувати власну безпеку, фінансових ресурсів і науково-технічних можливостей [3, с. 64]. Отже, що саме останній наповнює фінансову скарбницю держави, забезпечує її військову міць, панрегіональне чи світове військове верховенство. Відомий американський економіст, спеціаліст з міжнародної економіки Дж. Сакс зазначає, що сьогодні світ поділяється не за ідеологією, а технологією. "Після кінця Холодної війни,

коли, здавалося б, відмінності в ідеології перестали відігравати роль і практично всі країни заявили про свою готовність до виходу на світовий ринок, раптом виявилась куди більш фундаментальна причина міжнародної диференціації, на цей раз пов'язана із технологіями" [8, с. 89].

За рівнем технологічного розвитку, на думку Дж. Сакса, країни світу можна поділити на три групи. Першу групу складають високорозвинені країни, в яких проживає приблизно 15 % населення планети. Саме вони виробляють переважну частку технологічних інновацій, забезпечуючи ними решту світу. Друга – велика група країн, в яких проживає майже половина людства, здатна запозичувати технології та використовувати їх у виробництві та споживанні. Решта країн формують третю групу, які неспроможні ані виробляти нові технології, ні самостійно застосовувати іноземні технології [7, с. 56]. Це по-суті "технологічні маргінали". Водночас згідно теорії англійського історика А.Тойнбі, який стверджував, що світовий розвиток відбувається за моделлю "виклик-і-відповідь". Світопорядок у всі часи формують найбільш розвинені країни, саме вони визначають "правила гри".

Одним із сучасних викликів є техноглобалізм. Його проявами стали швидкий технологічний розвиток і жорстке технологічне суперництво. Лише участь в цих змаганнях, вихід на глобальні ринки технологічномістких продуктів, кваліфікованої робочої сили і технологій дають шанси на посідання гідного місця у світовому співтоваристві. Виклик техноглобалізму повинен отримати свою "відповідь" у промисловій політиці держави. Її можна розглядати як систему заходів, спрямованих на формування перспективної структури економіки країни і які стосуються виробництва, інвестування, розвитку інфраструктури та людського капіталу. Вони мають на меті перерозподіл ресурсів (інтелектуальних, фінансових і матеріальних) на користь прогресивних видів виробництва. Важливість такої діяльності важко переоцінити, позаяк, як зазначають дослідники, починаючи з 70-х–80-х років промислової політики стає одним з ключових факторів конкуренції та конкурентоспроможності. Запорукою її успішності є наполегливе використання та розбудова наявного науково-технічного потенціалу та проведення активного міжнародного трансферу технологій [8, с. 88].

Водночас, науковий та технічний розвиток поставив перед людством цілий ряд нових, досить складних проблем, з якими воно до цього або не стикалось взагалі, або вони не були настільки важливими. Серед багатьох проблем, з якими зустрілося людство, є такі, які ставлять під сумнів саму можливість існування цивілізації та стосуються усіх без винятку країн і народів, одержали назву глобально-апокаліптичних.

Тому глобальні проблеми пов'язані з науково-технологічним розвитком (НТР), що проявилися в другій половині ХХ ст. і почали досліджуватись в 60-і рр., до середини 70-х рр. стали однією з сфер міжнародної співпраці і визнаним напрямком наукової, суспільної і політичної діяльності. Вони викликані, в першу чергу, тими ж причинами, що і глобальні проблеми в цілому: інтернаціоналізацією життя і діяльності людей, глобальним масштабом людської практики та науково-технічною революцією і її технологічними і соціальними наслідками. Ці проблеми НТР виникають в трьох сферах – у взаємодії суспільства і природи, суспільства і науки, науки і людини. Деякі глобальні проблеми пов'язані з необхідністю цілеспрямованого розвитку науки і техніки для вирішення таких проблем, як екологічна, енергетична, демографічна, проблема голоду і т.д [5].

Глобальний характер набувають створювані соціальною практикою проблеми використання науки і техніки для гонки озброєнь. В той же час поширення технологій дало можливість активній діяльності злочинних та терористичних угруповань в мережі, використання ними досягнень техніки для порушення стабільності всередині держав, здійснення атак на інформаційну систему безпеки. Тому сьогодні на перший план виходить інформаційна безпека національних систем та мереж від стороннього проникнення, незаконного поширення секретної інформації, яка може потрапити до рук зловмисників під час "атак". Набуває поширення кібертероризм, як окремий підвид тероризму. На боротьбу з ним сьогодні держави спрямовують свої програми національної інформаційної безпеки, і саму з кібертероризмом та інформаційними засобами пов'язують введення новітніх воєн.

Поряд з подібними загрозами вчені висловлюють думку про те, що людина поступово перетворюється у додаток до техніки, який користується її послугами. А тим самим техніка формує і людину та людство у цілому. Є небезпека, що поступово чи не єдиною функцією людини стане виправдання існування техніки, яка з часом зможе не тільки задовольняти все нові та нові потреби людини, але й самовідтворюватися "у" людині, а не "для" людини, перейматиме і вже переймає функції мислення людини. Це і є та репресія техніки, яка одного дня може стати небезпекою, бо для певної високорозвинутої техніки і сама людина може виявитися непотрібною як об'єкт [1].

Єдиним порятунком від такої залежності від техніки є збереження людської самостійності та автономності мислення, постійний індивідуальний та суспільний розвиток.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, узагальнюючи вище зазначене, можна зробити висновок, що дальший розвиток сучасного соціуму, який супроводжується зростанням і ускладненням технологій, дає можливість констатувати той факт, що змінюється сама природа людського суспільства та взаємовідносин у ньому. Технологічний прогрес поруч із суттєвими перевагами, пов'язаними із інтенсифікацією відносин, прогресом у різних галузях науки та можливістю вирішити глобальних проблем, в той же час несе значні ризики для національної безпеки та перспективи перетворення технологій "для людини" в технології "для технологій".

Список використаних джерел

1. Возняк Т. Глобалізація як виклик людству [Електронний ресурс] / Т.Возняк. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/polit-kuchma/globalizac.htm>
2. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Пер. з англ. / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : "Прогресс", 1969. – 254 с.
3. Капітоненко М. У термінах сили / М. Капітоненко // Політика і час. – 2003.- № 5. – 180 с.
4. Контуры инновационного развития мировой экономики: Прогноз на 2000-2015 гг. – М. : Наука, 2000. – 133с.
5. Науково технічний прогрес та глобальні проблеми сучасності [Електронний ресурс] // Портал "Вісник Мрії". – Режим доступу: <http://ecorezerv.ucoz.ua/publ/1-1-0-3>
6. Новицький В.Є. Економічні ресурси цивілізаційного розвитку. Навч. Посібник / В.Є. Новицький. – К. : НАУ, 2004. – 278 с.
7. Сакс Джеффри Как преодолеть технологическое неравенство? [Електронний ресурс] / Джеффри Сакс // The Economist. – 2000. – №263. – Режим доступу: <http://www.wordleconomy.ru/index.php?Mode= Article&ID=440>
8. Яремко Л.А Технічна глобалізація та промислова політика: виклики та ризики [Електронний ресурс] / Л.А Яремко // Вісник Донецького університету, серія: Економіка і Право. – 2007. – №2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/VDU_Ekon/2007_2/VDU2-2007/087.pdf

Kovalevych B.

TECHNICAL GLOBALIZATION: PROSPECTS AND THREATS

With the rapid development of the scientific-technical progress all spheres of life of mankind are transforming on the basis of synthesis and the combination of opposing components. As a result, today world faces a lot of new problems and has to solve it.

Key words: *globalization, information technology, international relations, informational security, information society, information.*

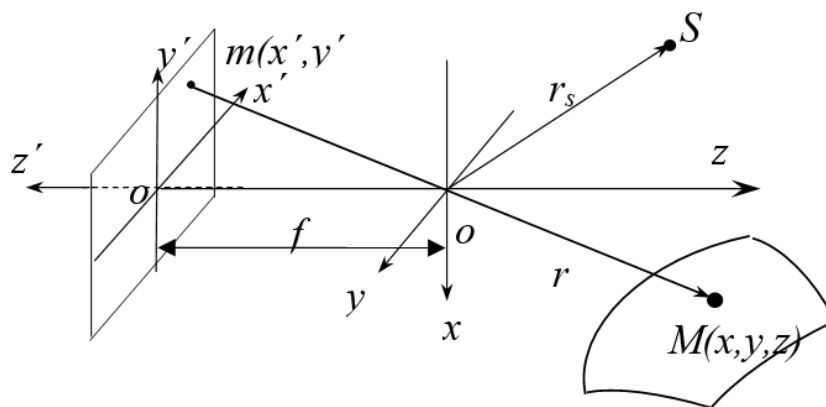
УДК 004.93

Павло Чопик, Богдан Русин

ВІДНОВЛЕННЯ 3D ФОРМИ ПОВЕРХНІ ЗА ДАНИМИ ПРО НАПІВТОНИ

Методи відновлення тривимірної структури сцен по їхніх плоских зображеннях набули популярності у зв'язку з дослідженнями в області штучного інтелекту та потребою у використанні в робототехнічних пристроях, здатних орієнтуватися в тривимірному просторі. Проблема відновлення тривимірної форми об'єктів постає також при обробці та розпізнаванні зображень. Більшість методів відновлення тривимірної форми поверхні вимагають наявності декількох зображень (стереоскопічний, за відображенням руху та інші). В даному методі використовується лише одне зображення об'єкту.

Рис. 1. Формування зображення за допомогою проективної камери.

Б. Хорн показав, що по картині напівтонів можна визначити форму об'єкту, якщо відомі функція відбивальної здатності і розташування джерел світла [1, с. 137-184]. Розглянемо механізм утворення зображення за допомогою проективної камери. Сумістимо дві головні площини формування зображення, утворивши площину x, y в центрі якої знаходиться об'єктив (рис. 1). Нехай вісь z співпадає з оптичною віссю і направлена в сторону об'єкта. Через f позначимо відстань від об'єктива до площини зображення.

Тоді можна записати рівняння освітленості зображення:

$$I(x', y') = R(\vec{n}, \vec{r}_s, \vec{r}), \quad (1)$$

де R – функція відбивальної здатності, $\vec{n}$ – одиничний вектор нормалі в кожній точці поверхні, $\vec{r}_s$ і $\vec{r}$ – відповідно одиничні вектори, що вказують напрямком на джерело і приймач, $I(x', y')$ – інтенсивність виміряна в точці зображення $m(x', y')$ [2; 3].

В більшості випадків приймається, що джерело і приймач знаходяться далеко від об'єкту. Тоді $\vec{r}_s$ і $\vec{r}$ можна прийняти за константу. Вектор $\vec{n}$ можна виразити через компоненти градієнта поверхні об'єкту

$$\vec{n} = \left(\frac{-p}{\sqrt{p^2 + q^2 + 1}}, \frac{-q}{\sqrt{p^2 + q^2 + 1}}, \frac{1}{\sqrt{p^2 + q^2 + 1}} \right), \quad (2)$$

де

$$p = \frac{\partial z}{\partial x}, \quad q = \frac{\partial z}{\partial y} \quad (3)$$

Оскільки рівняння (1) залежить тільки від координат (x, y, z) , та похідних першого порядку p, q , то це рівняння є диференціальним рівнянням першого порядку в часткових похідних яке в загальному випадку можна записати:

$$F(x, y, z, p, q) = I(x', y') - R(\vec{n}, \vec{r}_s, \vec{r}) = 0. \quad (4)$$

У випадку використання методу відновлення тривимірної форми поверхні за напівтонами можна говорити, що отримана поверхня відповідає вихідному двовимірному зображенню при виконанні наступних умов [4]:

1. Поверхня повинна бути гладка і двічі диференційована. Тобто не повинно бути на зображенні різких переходів яскравості, тіней. У випадку їх наявності необхідно проводити сегментацію і застосовувати метод до кожного з сегментів окремо;

2. На поверхні повинні бути сингулярні точки, в яких яскравість максимальна чи мінімальна (якщо таких точок немає, то даний метод застосувати неможливо);

3. Форма поверхні відновлюється лише з певною точністю, що пов'язано з початковими припущеннями про радіус кривизни поверхні поблизу початкових точок.

Є декілька факторів, які впливають на те, як світло відбивається від поверхні: розташування та орієнтація об'єкта, відбивальні властивості поверхні. Враховуючи це було створено декілька моделей які описують відбивання світла від поверхні [5].

Вважається, що освітленість в точці, в основному, залежить від дифузного відбивання, яке визначається глибинними шарами матеріалу, і дзеркального відбивання від зовнішніх шарів

матеріалу. На практиці процес відбивання можна представити як комбінацію дифузної і дзеркальної компонент. Моделі відбивання, як правило, відрізняються в представленні функції відбивальної здатності (BRDF) [6, с. 721-813] – це функція, котра показує фізичний процес формування зображення і визначається як відношення інтенсивності кожної точки зображення до інтенсивності світла, що відбилося від поверхні об'єкту.

Функція відбивальної здатності залежить від властивостей матеріалу поверхні і може бути визначена експериментально чи розрахована теоретично виходячи з деякої прийнятої мікроструктури поверхні. На практиці вибирається модель в залежності від потреби використання. У випадку коли потрібна висока реалістичність зображення (3D рендерінг) застосовують більш складніші моделі: модель Фонга, Бліна, Кука-Торанса, Орена-Наяра (узагальнена модель Ламберта), Мінаера та ін.

Однією з найпростіших є модель Ламберта відбивання світла від поверхні: відбивання відбувається дифузно і рівномірно у всіх напрямках. Вона є достатньо хорошою апроксимацією відбивання від матових поверхонь, котрі однаково виглядають у всіх напрямках. Водночас вона є найбільш поширеною і широко використовується при відновленні форми поверхні як по стереозображенням, так і по даних про напівтони.

В більшості випадків в літературі [7; 8] розглядаються випадки, коли відома інтенсивність світла біля самої поверхні, і не враховується природа джерела і зменшення інтенсивності з відстанню. Насправді ж відомою є сила світла джерела, а не освітленість біля поверхні. Використання перспективної проєкції є більш реалістичним (наприклад використання діафрагми у фотоапаратах).

Для поверхні Ламберта функцію відбивальної здатності можна записати

$$R_l = \vec{n} \cdot \vec{r}_s = \frac{1 + pp_s + qq_s}{\sqrt{p^2 + q^2 + 1} \sqrt{p_s^2 + q_s^2 + 1}}. \quad (5)$$

Для знаходження форми поверхні за даними про напівтони необхідно розв'язати рівняння освітленості зображення (1). Існує багато запропонованих методів розв'язку, але всі їх можна об'єднати в 4 групи [9]: методи мінімізації, методи поширення, локальні методи, лінійні методи.

Методи мінімізації базуються на мінімізації функції енергії при обчисленні форми поверхні. Один з перших методів мінімізації полягав у відновленні градієнта поверхні. Недоліком методів мінімізації є повільна сходимость.

Методи поширення починають обчислення форми поверхні з певної визначеної точки чи набору точок, положення яких точно відоме або може бути однозначно доозначене (наприклад, сингулярні точки) і далі поширюють інформацію про форму поверхні вздовж цілого зображення. Локальні методи отримують інформацію про форму, припускаючи локальний тип поверхні. Вони використовують інформацію про похідні інтенсивності і припущення про те, що поверхня локально сферична в кожній точці. Однак припущення про локальну форму поверхні обмежує їх застосування.

Лінійні методи дозволяють застосувати лінеаризацію функції відбивальної здатності для спрощення обчислень. Вони ґрунтуються на припущенні, що в функції відбивання переважають компоненти менших степенів. Однак ці алгоритми працюють добре тільки в цьому припущенні. Пентланд застосував лінійне наближення функції відбивальної здатності [10] в одиницях градієнта до поверхні і застосував перетворення Фур'є для лінійної функції для того щоб отримати розв'язок в аналітичному вигляді для глибини в кожній точці.

Метод запропонований нами також ґрунтується на лінеаризації функції відбивальної здатності розкладом в ряд Тейлора. Передбачається, що лінеаризація функції відбивальної здатності вираженої через висоту Z , замість p і q є більш точнішим в деяких випадках і його використання призводить до точнішого відновлення форми поверхні. Крім того цей метод є швидшим і дозволяє використовувати довільну функцію відбивальної здатності. Використовується дискретне наближення для p і q .

Для Ламбертівської поверхні можна записати наступну функцію відбивальної здатності:

$$E(x, y) = R(p, q) = \frac{1 + pp_s + qq_s}{\sqrt{1 + p^2 + q^2} \sqrt{1 + p_s^2 + q_s^2}} \quad (6)$$

де $p = \frac{\partial Z}{\partial x}$, $q = \frac{\partial Z}{\partial y}$, (p_s, q_s) – вектор, напрямлений на джерело світла.

Використовуючи дискретне наближення [11]:

$$p = \frac{\partial Z}{\partial x} = Z(x, y) - Z(x-1, y) \quad (7)$$

$$q = \frac{\partial Z}{\partial y} = Z(x, y) - Z(x, y-1) \quad (8)$$

можна записати рівняння для відбивання світла від поверхні:

$$\begin{aligned} 0 &= f(E(x, y), Z(x, y), Z(x-1, y), Z(x, y-1)) = \\ &= E(x, y) - R(Z(x, y) - Z(x-1, y), Z(x, y) - Z(x, y-1)) \end{aligned} \quad (9)$$

Для фіксованої точки зображення (x, y) , для якої відома освітленість E розкладемо функцію f з рівняння (1) в ряд Тейлора і обмежимося першим доданком. Рівняння можна розв'язати методом ітерацій Якобі, де за початкові значення висоти поверхні в кожній точці беруться нульові значення.

Тоді можна записати:

$$0 = f(Z(x, y)) \approx f(Z^{n-1}(x, y)) + (Z(x, y) - Z^{n-1}(x, y)) \frac{\partial}{\partial Z(x, y)} f(Z^{n-1}(x, y))$$

Для n ітерацій, коли $Z(x, y) = Z^n(x, y)$ висота поверхні для кожної точки може бути визначена напряму з наступного виразу:

$$Z^n(x, y) = Z^{n-1}(x, y) + \frac{-f(Z^{n-1}(x, y))}{\frac{df}{dZ(x, y)} f(Z^{n-1}(x, y))} \quad (10)$$

Використовуючи модель Ламберта (6) $\frac{df(Z^{n-1}(x, y))}{dZ(x, y)}$ визначається як:

$$\frac{df(Z^{n-1}(x, y))}{dZ(x, y)} = - \left(\frac{(p_s + q_s)}{\sqrt{p^2 + q^2 + 1} \sqrt{p_s^2 + q_s^2 + 1}} - \frac{(p + q)(pp_s + qq_s + 1)}{\sqrt{(p^2 + q^2 + 1)^3} \sqrt{p_s^2 + q_s^2 + 1}} \right)$$

В початковому наближенні приймаємо $Z^0(x, y) = 0$ для кожної точки і обчислюємо функцію $f(Z^{n-1}(x, y))$ та її першу похідну $f'(Z^{n-1}(x, y))$ в кожній ітерації. Використовуючи формулу (10) обчислюємо карту глибини поверхні в кожному кроці. Слід врахувати, що функція $f'(Z^{n-1}(x, y))$ не повинна приймати нульові значення (це спостерігається, наприклад, тоді, коли напрямок спостереження співпадає з напрямком на джерело світла). Ця проблема вирішується, якщо змінити рівняння (10) наступним чином:

$$Z_n(x, y) = Z_{n-1}(x, y) + K_n(-f(Z_{n-1}(x, y))) \quad (11)$$

де K^n рівне оберненій величині $\frac{df}{dZ(x, y)}(Z^{n-1}(x, y))$, а у випадку коли

$$\frac{df}{dZ(x, y)}(Z^{n-1}(x, y)) = 0 \text{ чи } Z_n(x, y) \text{ наближається до реального значення } Z(x, y), K^n = 0.$$

Для того, щоб дані умови задовольняли визначимо K^n наступним чином

$$K^n = \frac{S_{x,y}^n M_{x,y}}{W_{x,y} + S_{x,y}^n M_{x,y}^2} \quad (12)$$

де

$$M_{x,y} = \frac{df}{dZ(x, y)}(Z^{n-1}(x, y)); \quad S_{x,y}^n = E(Z^n(x, y) - Z(x, y))^2$$

Оскільки, при використанні даного методу можливо застосовувати різні функції відбивальної здатності, то для покращення результатів відновлення було запропоновано вдосконалену функцію для дифузної і дзеркальної моделей відбивання світла:

$$R_z = \frac{1}{\pi} \cdot \frac{(n-1)^2}{(n+1)^2} \cdot \frac{DG}{(\vec{n} \cdot \vec{r}_s)(\vec{n} \cdot \vec{r})}, \quad (13)$$

$$D = \frac{1}{2\pi\sigma^2 \cos^3 \varphi} e^{-\frac{lg^2 \varphi}{2\sigma^2}}, \quad \sigma = \frac{\langle \sigma \rangle_{кв}}{\ell_k}, \quad (14)$$

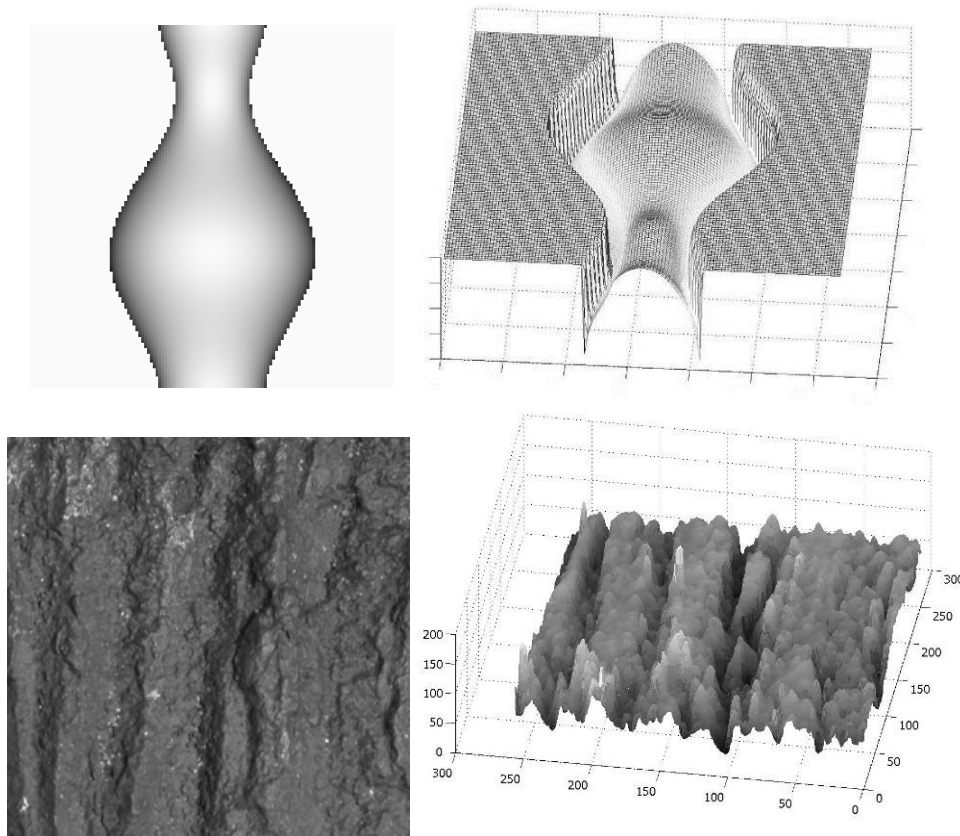
де n – коефіцієнт заломлення матеріалу, φ – кут падіння променів, $\langle \sigma \rangle_{\text{кв}}$ – середньоквадратичне відхилення висоти поверхні, ℓ_{κ} – кореляційна довжина.

В формулу (7) входить функція G – геометричний послаблюючий фактор, котрий описує затінення і маскуваня мікрופадин, а також багаторазове відбивання світла від границь впадин:

$$G = \min \left[1, \max \left[0, \frac{2(\vec{n} \cdot \vec{h})(\vec{n} \cdot \vec{r}_s)}{(\vec{r} \cdot \vec{h})}, \frac{2(\vec{n} \cdot \vec{h})(\vec{n} \cdot \vec{r})}{(\vec{r} \cdot \vec{h})} \right] \right]. \quad (15)$$

де $\vec{h}$ – одиничний вектор вздовж бісектриси кута між векторами $\vec{r}_s, \vec{r}$.

Результати роботи алгоритму для синтетичних та реальних зображень подані на рисунках.

Рис. 2. Зображення та відновлені поверхні.

Запропонована модель відбиваючої функції дає результати більш наближені до реальних, а використання лінійного наближення прискорює роботу алгоритму і дає можливість використовувати його в режимі реального часу.

Список використаних джерел

1. Хорн Б. Определение формы по данным о полутонах / Б. Хорн; под ред. П. Уинстон // Психология машинного зрения. – М.: Мир, 1978. – 350 с.
2. Хорн Б. Зрение роботов: Пер. с англ / Б.К.П. Хорн – М.: Мир, 1989. – 487 с.
3. Jose R.A. Torreao 3D shape estimation in computer vision // Revista Controle & Automacao – 1999. – Vol. 10, No. 2, Maio, Jun., Jul. e Agosto. – P. 118-123.
4. Oliensis J. Shape from Shading as a Partiaelly Well Constrained Problem // Computer Vision. Graphics. Image Processing: Image Underatanding. – 1991. – Vol. 54, No. 2, September. – P 163-183.
5. Murat Kurt, Dave Edwards. A survey of BRDF models for computer graphics // ACM SIGGRAPH Computer Graphics - Building Bridges - Science, the Arts & Technology. – 2009. – Vol. 43. – Issue: 2. – P. 17 – 24;
6. Forey J. Computer Graphics, Principles and Practice / Forey J., van Dam A., Feiner S., Hughes J. – Addison-Wesley, 1997. – 954 p.
7. Wu J. Rotation Invariant Classification of 3D Surface Texture Using Photometric Stereo / Jiahua Wu. – Edinburg.: Heriot-Watt University, – 2003.
8. Forsyth D. A. Computer Vision: A Modern Approach / Forsyth D. A., Ponce J. – 2002. – Prentice Hall, Upper Saddle River, N.J. – P. 234-251.
9. Ruo Zhang, Ping-Sing Tsai, Cryer J.E., Shah M. Shape from shading: A survey // Pattern Analysis and Machine Intelligence, IEEE Transactions on. – 1999. – Vol. 21. – Issue: 8. – P. 690–706;

10. Horn B. K. P. Height and gradient from shading // International Journal of Computer Vision. – 1990. – Vol. 5. – No. 1, P. 37–75.
11. Bichsel M., Pentland. A. A Simple Algorithm for Shape from Shading. // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, – June 1992. – P. 159-465.
12. Prados E., Faugeras O. "Perspective Shape from Shading" and Viscosity Solution // Nine IEEE International Conference on Computer Vision, – 2003.

Chopyk P., Rusyn B.

3D RECONSTRUCTION USING SHAPE FROM SHADING

In this paper the algorithm shape from shading using linear approximation are described. Proposed model of bi-directional reflectance distribution function for shape from shading.

Key words: 3D reconstruction, shape from shading, BRDF.

ББК 74. 480. 278

С. 88

Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ
Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.
– 246 с.

*Друкується за поданням
Центру сучасних наукових досліджень
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

*У матеріалах збережено авторський стиль.
За достовірність інформації відповідальність несуть автори.*

ББК 74. 480. 278

С. 88
